

નીતિસિદ્ધાન્ત.

આ ગ્રંથ,

હર્વર્ટ સ્પેન્સર કૃત

“ઇન્કક્વેન ઓફ એથિક્સ” ઉપરથી

ધોડા કેશવ કર્વેએ મરાઠીમાં રચેલો,

તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં,

રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટે કર્યો.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ છપાવી
પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સને. ૧૮૯૮

સંવત. ૧૯૫૫

કિંમત એક રૂપિયો.

(સર્વ હક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ
સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

૧૮

૧૯

અમદાવાદ.

ગામાની હવેલી મધ્યે મુનાઇટેડ પ્રીન્ટીંગ અને
જનરલ એજન્સી કંપની " લીમીટેડ " ના પ્રેસમાં
રેષ્ટુઇરલાલ ગંગારામે છાપ્યા.

શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

સુરતના વતની અને ધંધાએ મુંબાઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ કર્યું છે, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨,૦૦૦) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને મળ્યા; એથી સરતે કે, તેના બ્યાનમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવી હપાવવાં.

સદરહુ વીલથી શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની સર્વ મિલકત પુસ્તક પ્રસારને માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે સન ૧૮૯૪માં રૂ. ૧૮,૦૦૦) ની સરકારી ગ્રામીસરી નોટો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦,૦૦૦) ની ગ્રામીસરી નોટો પુસ્તકો તૈયાર કરવા તથા પ્રસિદ્ધ કરવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી, પંચેપકારી અને ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સ્વાધીનમાં આવી છે. તેમાંથી બ્યાન સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો “શ્રેષ્ઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

૧. કઈ કઈ ન્યાતો કન્યાની અજીવતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય કરવા વિષે નિબંધ.
૨. માને શિખામણ.
૩. નીતિ મંદિર.
૪. બાળ લગ્નથી થતી હાનિ.
૫. પુનર્વિવાહ પક્ષની સોળે સોળ આના ફળેતી.
૬. સોજન વ્યવહાર ત્સાં કન્યા વ્યવહાર.
૭. ધાર્મિક પુરો.

૯. વિવાહનત્વ સિંધુ.
૧૦. બેન્ગમિન ક્રાંતિન.
૧૦. બોધક ચરિત.
૧૧. સદ્વર્તન
૧૨. રઘુવંશ.
૧૩. જાવળ ચરિત.
૧૪. ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો. પ્રાચીન ઇતિહાસ.
૧૫. ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો. અર્વાચીન ઇતિહાસ.
૧૬. નીતિ સિદ્ધાંત.

તા. ૧—૧૨—૯૮

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું નામ વાંચતાં જ તેના વિષય વિષે જે 'ગેરસઃ મન્થુ' થવાનો સંભવ છે તે પહેલેથી દૂર કરવો જોઈએ. 'નીતિ-સિદ્ધાંત' અથવા 'નીતિશાસ્ત્રના સામાન્ય સિદ્ધાંત' એ શબ્દ જોતાં તરત જ 'ખડું ખેંલવું,' 'ચોરી કરવી નહિ,' 'પુરૂષે એક પત્નીવ્રતથી અને સ્ત્રીએ પાતિવ્રતથી રહેવું,' ઇત્યાદિ જે લોકમાન્ય નીતિના નિયમો છે તે યાદ આવે છે. સારે, એ સિદ્ધાંત આ પુસ્તકમાં સિદ્ધ કરેલા હશે એવો તર્ક થાય છે. એવા ધરાદાથી પુસ્તક હાથમાં લેઈને વાંચવા લાગે અને પ્રકરણ પછી પ્રકરણ નવ તોપણ ધારેલો સિદ્ધાંત નજરે પડે નહિ, એટલે વાંચનારને અચંખો લાગવાનો સંભવ છે. વાંચનાર એવા ઘોટાળામાં પડે નહિ એવાસ્તે આ પુસ્તકમાં સિદ્ધાંત કયા પ્રકારના છે એ વિષે અહીંયાં દિગ્દર્શન કરવામાં આવે છે.

કોઈ પણ લોકોની સામાજિક સ્થિતિનો અને તેમના નીતિ-વિચારનો એક ખીજ સાથે સંબંધ હોય છે. જુદી જુદી જાતિના લોકોની નીતિ વિષેની સમજણમાં તો ફેરફાર માલમ પડે છે જ, પરંતુ એક જાતિના લોકોમાં પણ જુદી જુદી સ્થિતિમાં જુદી જુદી સમજણ દેખાઈ આવે છે. લોકોની સામાજિક સ્થિતિ અને તેમના નીતિવિચારમાં જે સ્વાભાવિક સંબંધ જણાય છે, તે તરફ આપણા લોકોનું લક્ષ ગયું હોય એમ લાગતું નથી. પાશ્ચિમાલ લોકોમાં પણ હમણાં જ આ વાતનો વિચાર થવા લાગેલો છે, અને એમ થવું સ્વાભાવિક છે. કારણ નીતિશાસ્ત્રનો ઉદય ઈશ્વરથી છે એવી

સોફોની સમજણ હોવાથી તે શાસ્ત્ર સોફોને અચળ લાગે છે. બ્રહ્મચી
 એવી સમજણ ધરાવે વિચારવાની જગા સંકેતાર્થ ગયાથી,—સોફોના
 નીતિવિચાર તેમની સામાજિક સ્થિતિ ઉપર અવલંબીને રહ્યા હોય
 છે,—એ તત્વ તેમના લક્ષમાં આવ્યું કદાચ મધ પડે છે. પરંતુ
 ઉત્ક્રમણ તત્વનો ઉદય થયા પછી વિચારી સોફોને નીતિની ઉત્પત્તિ
 વિશે શંકા આવવા લાગી. આધિદૈનિક સૃષ્ટિના ફેરફાર જેમ ઉત્ક્રમણ
 તત્વ ઉપર ચાલે છે, તેમ જ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના ફેરફાર પણ તે જ
 તત્વ ઉપર ચાલતા હોવા જોઈએ એવું તેમને લાગવા માંડ્યું; ને આ
 નવીન મતની શક્તિને વાસ્તે પુરાવા પણ આંખ આગળ જોઈએ
 તેટલા દેખાવા લાગ્યા. ઉત્ક્રમણ તત્વનો ઉદય થવાથી ઉત્ક્રમણના
 પાયા ઉપર નીતિની ઈમારત ઉભી કરવાના પ્રયત્ન ચાલુ છે, ને તેની
 સાથે જ સામાજિક સ્થિતિ અને નીતિવિચાર એ બેમાં શો સં-
 બંધ છે તે શોધી કાઢવા તરફ વિચારવાન સોફોનું લક્ષ લાગેલું છે.
 વિશેષ પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિમાં વિશેષ પ્રકારના નીતિવિચાર
 ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે સ્થિતિ બદલાય એટલે તે વિચાર પણ બદ-
 લાઈ જાય છે. આ વાત દિવસે દિવસે સોફોના લક્ષમાં આવવા લાગી
 છે. જે પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારનાં ધાન્ય ઉગાડવાને જુદા જુદા પ્ર-
 કારની જમીન ને જુદાં જુદાં ખાતરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે,
 તે જ પ્રમાણે અમુક નીતિવિચાર ઉત્પન્ન થવાને અમુક સામાજિક
 સ્થિતિ યથી જોઈએ. આ પુસ્તકમાં જે સામાન્ય સિદ્ધાંત આપેલા
 છે તે આવા પ્રકારના છે. પૃથ્વી ઉપરની અનેક જાતિના સોફોની
 સામાજિક સ્થિતિ અને તેના નીતિવિચાર એની પરીક્ષા કરીને આ
 સિદ્ધાંત કારેલા છે. આરંભમાં કહેલા નીતિસિદ્ધાંત પણ અપ્રત્યક્ષ
 રીતે કોઈક રથે આ પુસ્તકમાં મળી આવશે, પરંતુ તે આપવા
 એ આ પુસ્તકનો મુખ્ય હેતુ નથી.

ઉત્ક્રમણ તત્વ એક બાજુએ મૂકીએ તોપણ ખીજી રીતે આ પુસ્તકમાં જે પદ્ધતિએ નીતિવિચાર કરેલા છે, તે પદ્ધતિએ આ દેશમાં કોઈએ કર્યા હોય એવું દેખાતું નથી. કદાપિ કોઈએ કર્યા હોય તો તેની ધણા જણને માહિતી નથી. એમાટે આ પુસ્તકમાંની અપરિચિત વિચારસરણી બદલ જે શબ્દ લખવા જોઈએ. આ વિચારસરણીમાં એક નિયમથી જોડાએલી અનેક વાતોની પરીક્ષા કરીને તે નિયમ શોધી કઢાડવાનું હોય છે. તે નિયમ વિષે આપણને પ્રથમ-કંઈ માહિતી હોતી નથી. તે નિયમનાં અનેક બાબતો ઉપર થયેલાં કાર્યો દ્વંત આપણી આંખ આગળ હોય છે. તે કાર્ય ઉપરથી તેના કારણ રૂપ જે નિયમ તેનું અનુમાન કરવાનું હોય છે. આવી રીતે શોધી કઢાડેલા નિયમોને ‘વિશેષ પરીક્ષા પૂર્વક સામાન્ય સિદ્ધાંત’ એવું નામ આપીએ તો ચાલે. શાસ્ત્રીય શોધ કરવાના કામમાં આ વિચારસરણીનો વધારે ઉપયોગ છે. મનુષ્યના જ્ઞાનનો ધણોક ભાગ આ વિચારસરણીને જ રસ્તે તેને પ્રાપ્ત થયેલો છે. માત્ર આ વિચારસરણીનો ઉપયોગ પ્રથમ આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જોમને થઈ તેમજ કરેલો હતો. હલકી વાતમાં પણ મનુષ્યે એનીમેજે આ વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરે છે. ઘણા સરખા પદાર્થો જોવાથી તેમનું સરખાપણું લક્ષમાં આવે છે તે આ વિચારસરણીથી જ. મનુષ્યની જાતિ વિષેની કલ્પના આવી જ રીતે થાય છે. ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ હાલમાં સર્વના જાણવામાં છે, તે આ વિચારસરણીની મદદથી જ શોધી કઢાડવામાં આવ્યો છે. ઝાડ ઉપરથી ફળનું નીચે પડવું, હાથમાં કોઈ પણ પદાર્થ લીધો હોય તો તે ભારે લાગવો, બરતી ઓટનું ચડવું; ચંદ્રનું પૃથ્વીની આસપાસ ને બાકીના ઉપગ્રહનું પોતાના મુખ્ય મંદની આસપાસ ફરવું, પૃથ્વીનું અને બીજા મહોનું સૂર્યની આસપાસ

ફરતું, વગેરે ગુરુવાકર્ષણના નિયમોનાં કાર્યો છે. આ સર્વ કાર્ય મનુષ્યની આંખ આગળ બનતાં દતાં, પણ ગુરુવાકર્ષણની તેમને દ્રષ્ટના ન દતી. તે કાર્યોના પરીક્ષા કરીને તે ઉપરથી ગુરુવાકર્ષણનો નિયમ ન્યૂટને શોધી કહાડ્યો. નવા શોધ ખોળી કહાડવાના કામમાં આ વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરવો એ ઘણું કઠણ કામ છે. મનુષ્યને એવે વિશાળ શુદ્ધિ ને દ્રષ્ટનાશક્તિ હોવા વગર તેમનાથી આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થઇ શકવાનો નહિ. દરેક શાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમ આ વિચારસરણીની સહાયતાથી જ જનજીવમાં આવેલા છે. આવી રીતે શોધી કહાડેલા નિયમ પણ બધી રીતે ખરા હોય એમ કહી શકાય નહિ. નિયમ શોધી કહાડ્યા પછી તે સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડે છે કે નહિ તે જ્ઞેતું જ્ઞેયજ્ઞે. તે જ્યારે સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડે ત્યારે જ તે બધી રીતે ખરા માની શકાય, નહિતો તે અસતઃ માત્ર ખરા હોઈ શકે. સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડનારો નિયમ હોય તો તેને પૂર્ણાનુમાન અથવા પૂર્ણ સિદ્ધાન્ત કહે છે, અને તે સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડનાર છે કે નહિ એની માહીતી ન હોય તો તેને અપૂર્ણ અનુમાન અથવા અપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત કહે છે. ઉદાહરણ:—સૂર્યની આસપાસ ફરનારા ગ્રહોના ગતિની પરીક્ષા કરવા ઉપરથી એવું દેખાઈ આવે છે કે, તે પશ્ચિમ તરફથી પૂર્વમાં ફરે છે. હવે આજસુધી માહીત મળેલા ગ્રહોના સંખ્યામાં જો કે આ નિયમ ખરો છે, તોપણ ઉલટી દિશાએ ફરનારો ખીજો એકાદો ગ્રહ નહીં આવશે નહિ એમ કેમ કહી શકાય ? પૌતાના મુખ્ય ગ્રહની આસપાસ ઉલટી દિશાએ ફરનારો કેટલોક ઉપગ્રહ આવ્યો પડેલા છે; માટે સૂર્યની આસપાસ ઉલટી દિશાએ ફરનારો એકાદો ગ્રહ પણ કદાપિ મેળા આવે. ગ્રહ પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ફરે છે એ અપૂર્ણ અનુમાન સમજવું જોઈએ.

એવા અનુમાનનું સંભવિતપણું કેટલેક પ્રસંગે વધારે હોય છે ને કેટલેક પ્રસંગે ઓછું હોય છે અને તે અનુભવથી જાણવામાં આવે છે. ઉદાહરણ:—શુદ્ધતાકર્ષણનો નિયમ અસંખ્ય ઠેકાણે લાગુ પડે છે, એ અનુભવથી સમજાય છે. માટે તે અનુમાનનું સંભવિતપણું વધારે છે, કિં બહુના, તે ધણુંકરીને સર્વ અંશે ખરું છે એવું કહીએ તોએ ચાલે. તથાપિ તે નિયમ નીચે આવનારા પ્રત્યેક પ્રશ્નનો વિચાર કરી શકાતો નથી માટે તે પૂર્ણ અનુમાન કહેવાય નહિ. જ્યારે કોઈ પણ નિયમની નીચે આવનારા દરેક પ્રશ્નનો વિચાર કરી શકાય છે ને તેને તે નિયમ લાગુ પડે છે ત્યારે તેને પૂર્ણાનુમાન કહે છે. ઉદાહરણ:—ઈંગ્રેજ મહિનાના દિવસ બત્રીસ કરતાં ઓછા છે એ પૂર્ણ અનુમાન છે, પરંતુ પૂર્ણ અનુમાન શાસ્ત્રીય નજરથી ધણુંકરીને નિરપયોગી હોય છે. કારણ કે તેથી નવું જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. જેનું સંભવિતપણું વધારે હોય છે એવાં અપૂર્ણ અનુમાનોનું જ શાસ્ત્રીય શોધમાં મહત્વ છે. અને આ વિચારસરણીથી ખીજાં શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે અમૂલ્ય શોધ લાગેલા છે, ને તેમનો દુનિયાને ધણો જ ઉપયોગ થયેલો છે, તે પ્રમાણે નીતિ-શાસ્ત્રમાં પણ નવા શોધ લાગવાથી મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે.

હવે આ પુસ્તકમાં વિષયની ગોઠવણ કેવી રીતે કરેલી છે તેનો પ્રથમ થોડોક ખુલ્લાસો કરીને થોડી સામાન્ય બાબત વિષે વિચાર કરવો યોગ્ય છે. પ્રથમ મનુષ્યના નીતિવિચારમાં ઘોઠાળો કૃત્રિમ મવાનાં કારણો કયાં છે તેને માટે વિસ્તાર પૂર્વક વિચાર કરેલો છે. પ્રજા તે કારણોના ધોરણથી નીતિના વિભાગ કરીને અને તેમનો એક બીજા વચ્ચેનો ભેદ બતાવીને નીતિ એ શબ્દની અર્થાશ્રયતા

લોકો કેવી જોડવામાં કરે છે. તથા ગમે તે વાત નીતિમાં ધાલી ગમે તે નીતિ બહાર ગણે છે, એ બતાવેલું છે. પછી અનેક લોકોના નીતિવિચારની પરીક્ષા કરીને નીતિની કસોટી કરાવેલી છે. લોક-દૃષ્ટિની નીતિ સંબંધી આ વિચાર થયા પછી વાસ્તવિક નીતિ અને લોકદૃષ્ટિની નીતિમાં તફાવત બતાવેલો છે. પછી મનુષ્યનાં નીતિ-સંબંધી આચરણોના મોટા મોટા વિભાગ કરીને તે પ્રત્યેકનો જુદો વિચાર કરેલો છે, તે તેનો સામાજિક સ્થિતિ સાથે શો સંબંધ હોય છે એ શોધી કઢાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં આ પુસ્તકમાંના સઘળા પુરાવાનો અને નીતિસિદ્ધાંતનો સાર આપેલો છે.

નીતિવિષયની સમજૂતિનો વિચાર કરતાં પુરાવા દાખલ કેટલેક ઢેકાણે એટલાં બધાં ઉદાહરણો આપેલાં છે કે, જુદા જુદા લોકોની તેની તે જ સમજૂતિ ફરી ફરીને વાંચવાથી કંટાળો આવવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ ઢેકાણે એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, આનંદથી કાળ નિરગમન કરવાને વાંચન મળે એ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ નથી. મળે તેટલા પુરાવા મેળવીને તેમાંથી સત્ત્વ શોધી કઢાડવું એ ઉદ્દેશ છે. એકાદ યુગ્યવચ્ચ બરેલો મુકરદમો કોઈ ન્યાયાધીશ આગળ ચાલતો હોય તે વખત અનેક સાક્ષીઓને તપાસીને પ્રશ્ન પૂછી તેની પાસેથી નીકળે તેટલી ખબર કઢાવતાં કંટાળવું એ જ ન્યાયાધીશને યોગ્ય નથી, તે જ પ્રમાણે નીતિ વિષેના સામાન્ય સિદ્ધાંત કઢાડતાં પ્રુબ્બા ઉદાહરણોથી કંટાળે ચાલે નહિ. જેટલાં ઉદાહરણો વધારે તેટલી સિદ્ધાંતની સંભવતા પણ વધારે. એ માહિતી મેળવવા વાસ્તે રૂપેન્દ્ર સહજને ધન્યા પ્રયાસ પડેલો છે. માટે એટલા બધા શ્રમથી જે સંમિશ્ર તેમણે કર્યો છે તે એક વખત વાંચવાને કંટાળવું એ ઠીક નથી.

આ પુસ્તકમાં સ્થળનાં, મનુષ્યનાં ને મનુષ્ય જાતિનાં નામ વધારે આવ્યાં છે, તેને વાસ્તે વધારે માહિતી સ્પેન્સર સાહેબે પણ પોતાના પુસ્તકમાં આપી નથી. તે મેળવવાનું કામ તેમણે વાંચનારને જ સોંપી દીધેલું છે. ઈંગ્લેન્ડ જાણનારા વાચક વર્ગને ઘણી માહિતી તેમના વિવિધ પ્રકારના અંથ વાંચનથી મળેલી હોય છે, ને વળી ખીજી માહિતી મેળવવાને તેમને ઘણાં સાધનો પણ હોય છે; પરંતુ એકલા શુજરાતી જાણનારને માટે તો થોડી પણ માહિતી મેળવવાનું સાધન નથી. એટલા માટે તેમને વાસ્તે પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં ને પુસ્તક બદલ ‘સકળ વિદ્યા સંગ્રહ’ Encyclopaedia નામના પુસ્તકમાંની માહિતી મેળવીને તે ઠેકાણે ઠેકાણે દીપમાં આપેલી છે, ને કેટલેક ઠેકાણે મૂળમાં જ આપેલી છે. આ માહિતીથી વાંચનારને થોડીક ગમત પડશે ને તે તેમને ખીજે પ્રસંગે પણ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે. કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ ને અર્વાચીન નામની માહિતી મેળવવાને સુલભ સાધન પાસે ન મળ્યાથી તે માહિતી આપવામાં આવી નથી.

આ અંથમાં સ્પેન્સર સાહેબે એટલા બધા ઉતારા લીધેલા છે કે, દરેક ઠેકાણે પુસ્તકનાં ને અંથકર્તાનાં નામ આપતાં કંટાળો આવે, માટે કેટલાંક મહત્વને સ્થળે માત્ર નામ આપીને પ્લાટીના ઉતારાને માટે પૂરવણીમાં ખુલાસો કર્યો છે. જે પુસ્તકમાંથી ને જે પૃષ્ઠ ઉપરથી ઉતારા લીધો હોય તે પુસ્તકનું નામ ને તે પૃષ્ઠનો અંક તેમણે આપેલાં છે. તેમના મૂળ પુસ્તકના વાંચનારને માટે તેવું કરવાની જરૂર હતી, કારણ પુરાવાનો તાજો જોવાનું, ન્યારે કોઈ વાંચનારના મનમાં આવે ત્યારે આવી માહિતી વગર તેને તે વધારે કંઠક પડે, અને એ માહિતી તેમણે આપી ન હોત તો પુરાવાનું ખરા-

પહેલું વાંચનારના મનમાં ઠસત નહિ. પરંતુ ગુજરાતી વાંચનારને તે માહીતી કેવળ નિરપયોગી થશે. ઇંગ્લેન્ડ પુસ્તકોનાં નામ ને પૃષ્ઠાંક આપવાથી તેઓ આ પુસ્તકમાંના ઉતારાના ખરાપણાનો તાળો જોઈ શકવાના નથી. પરંતુ ગુજરાતી વાંચનારને માટે એટલું માત્ર અહીં કહેવાની જરૂર લાગે છે કે સ્પેન્સર સાહેબે આ ગ્રંથમાં અનેક સોડા વિશે જે માહીતી આપી છે—પછી તે ખીજા ગ્રંથકારના શબ્દ અવતરણમાં લેઈને આપેલી દશ અથવા પોતાના શબ્દમાં કહેલી દશે—તેને વાસ્તે આધાર આપ્યો ન હોય. એવું એક પણ સ્થળ નથી.

આ પુસ્તકના સિદ્ધાંત સારી રીતે લક્ષમાં આવશે એટલે એક શંકાનું સારી રીતે સમાધાન થશે. જુદા જુદા પ્રકારના સોડામાં જુદા જુદા પ્રકારની નીતિ વિષયની સમજૂતિ કેમ હોય છે, આ મોટા અધરો સંવાદ છે. ઈશ્વરે પ્રત્યેક જાતિના લોકોને જુદાજુદા ધર્મ લગાડી દીધેલા છે ને તે ધર્મ પ્રમાણે જ તે તે લોકોએ વર્તવું જોઈએ, એવો આ પ્રશ્નો એક ઠરાવી રાખેલો ઉત્તર કેટલાક લોકો તરફથી મળે છે. આપણને જે વસ્તુ જેવી રીતે દેખાય છે તે તેવી રીતની ઈશ્વરે જ નિરમાણ કરેલી છે એમ કહીને પોતાના અજ્ઞાન ઉપર ઢાંક-પિછોડો કરવાની મનુષ્યને ઘણા કાળની ટેવ પડેલી હોય છે. આ ટેવને લીધે કોઈ પણ બાબત વિશે પોતે અજ્ઞાન છીએ એવું તેમને લાગતું જ નથી. અજ્ઞાનનું જ જ્ઞાન ન હોય એટલે તેને ખરોડવા વિશેની પણ જુદી હોય જ ક્યાંથી ? પ્રાચીન કાળના લોકોનું કેટલીક વાતો વિશેનું અજ્ઞાન તેમના સર્વજ્ઞતાના ગર્વને લીધે જ કાયમ રહેલું. પોતાની મતિ ચાલતી નથી એમ લાગ્યું કે લાગલા જ ત્યાં ઈશ્વરને આજ્ઞાને પોતે મોકળા ચતા ! વરસાદ કેમ પડે છે, એ પ્રશ્નો ઉત્તર

આપી શકાયો નહિ કે લાગલા જ ઈંદ્રિયો ઔરવત સંદમાતું પાણી
 ચારે તરફ ફેંકે છે, અથવા વરણદેવ સ્વર્ગમાં બેઠા છે તે મેઘ પાસે
 વૃષ્ટિ કરાવે છે, એવો કંઈ પણ ઉત્તર ઠોકી બેસાડ્યો જ! એવી
 રીતે પોતે અજ્ઞાનમાં પડવાના તે બીજાને અજ્ઞાનમાં નાંખવાના યત્ન
 ન કરતાં, પોતાને આ વાતમાં કારણ સમજતાં નથી એમ નમ્રતાથી
 કહીએ તો કેટલું સાડું થાય ? કારણે સમજતાં નથી એમ લાગે
 ત્યારે તે શોધી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ કોઈને પણ જાણશે અને
 તે મનુષ્યની શક્તિમાં હશે તો કાળાંતરે તે જાણવામાં પણ આવશે.
 આ પેરેઆફના આરંભમાં જે પ્રશ્ન આપેલો છે તેના જવાબની દિશા
 હાલમાં નક્કી જેવી થઈ છે. અનેક યુગ સૂધી જુદી જુદી સ્થિતિને
 લીધે જુદી જુદી સમાજના લોકોના મન ઉપર જે નાના પ્રકારના
 સંસ્કાર થતા ગયા તેથી તેમનામાં જુદા જુદા પ્રકારની નીતિ વિ-
 પેની સમજૂતિ ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ. ઉપરના દર્શાવી રાખેલા
 ઉત્તર કરતાં હાલ આપેલો ઉત્તર કેટલો બધો સચુક્તિક દેખાય છે ?
 તેની સારી સમજણ પડવાને આ પુસ્તકમાંનો મર્મ બરોબર રીતે
 લક્ષમાં આવવો જોઈએ. કદાપિ કેટલાકને આ ઉત્તરથી સામાધાન
 નહિ થાય, પણ તે ન થયું તો પોતાનું આ બાબતનું અજ્ઞાન કળુલ
 કરવું એ વધારે સાડું. જ્યાં ત્યાં ઈશ્વરને વચમાં લાવવો એટલે ઈશ્વર
 શું કરે છે તે જાણે આપણે સર્વ સમજીએ છીએ એવું બતાવવા
 જેવું થાય છે ! ઈશ્વર જો ખરેખર આ વાત પોતાના હાથથી કરતો
 જ હોય તો તે વિશે આપણું અજ્ઞાન ઉઘાડું કરવાથી આપણે ઈ-
 શ્વરને ઘેર ગુનેગાર થવાના નથી, પરંતુ જો તે તેમ કરતો ન
 હોય,—અને તેમ હોવું જ વધારે સંભવિત છે—તો માત્ર આપણે
 તેના ઉપર મનસ્વી આરોપ મૂકવાથી તે આપણા ઉપર કોપાયમાન
 થવાનો સંભવ છે.

તત્વશોધની પંજડી લાગેલા લોકોને આ પુસ્તકથી એક મહત્વનો ઉપયોગ થાય છે. જુદા જુદા પ્રકારના લોકોની સામાજિક સ્થિતિ ને તેમની નીતિ સંબંધી સમજૂતિ વિષે સ્પેન્સર સાહેબે સેંકડો અંથ વાંચીને જે માહિતી ગોઠવીને વાંચનારની આગળ રજૂ કરેલી છે, તે તેમના મત જેમને પસંદ ન હોય તેઓને પણ તેવી ને તેવી સ્વીકારવાને હરકત નથી. સેંકડો અંથકારના અનુભવ તેમના જ શબ્દમાં આપેલા હોવાથી સ્પેન્સર સાહેબના મતનો તેમને સ્પર્શ પણ થયો નથી. સ્પેન્સર સાહેબે પુરાવા ઉપરથી અનુમાન માત્ર કહાડેલાં છે. તેમણે આપેલા પુરાવા એવા પ્રકારના છે કે તે સર્વે જાણે કચ્છ કરવા જોઈએ. આપેલા પુરાવા ઉપરથી કોઈને જુદાં અનુમાન નીકળે છે એમ લાગતું હોય, તો તે તેમણે ખુશીથી કહાડવાં. હજારો ઠેકાણાના પુરાવા એકઠા કરવાનું અતિ દક્ષિણ કામ તેમણે કરેલું છે, તેનો ઉપયોગ જેમને જેવો જોઈએ તેવો તેમણે કરી લેવો.

મનુષ્યના મત ગમે તેવા હોય, પણ તેને સૃષ્ટિમાં પોતાની આસપાસ શું ચાલે છે, એનું જ્ઞાન જરૂર હોવું જોઈએ, એ વિષે મતભેદ નથી. એવા જ્ઞાનનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં પુષ્કળ છે. આ નજરથી સામાન્ય વાંચનારને પણ આ પુસ્તકનો સારો જ ઉપયોગ થશે. પુસ્તકમાંનો મર્મ ન સમજાય તોપણ પૃથ્વી ઉપરની અનેક પ્રકારની જાતના લોકોના આચારવિચારનાં જે ઠેકાણે ઠેકાણે વર્ણન આવેલાં છે તે ફક્ત વાંચતાં આવડનારા મનુષ્યને પણ સમજાય એવાં છે. નાના પુસ્તકમાં આટલી માહિતીનો સંગ્રહ કરેલો ધણી કવચીત જ મળી આવે છે. આ પુસ્તક વાંચવાથી કેવળ સામાન્ય મનુષ્ય પણ બહુશ્રુત થશે.

કેવળ આનંદમાં વખત નિરગમન કરવાને વાસ્તે કાદંબરી સરખાં પુસ્તકો વાંચનારા લોકો છે તેમનાથી પણ આ પુસ્તકનો ઉપયોગ થઈ સકશે. સૃષ્ટિના કોઈ પણ ભાગનું અવલોકન કરીએ તો તેમાં પુષ્કળ વિચિત્રપણું બરેહું દેખાઈ આવશે. જડ સૃષ્ટિ પ્રમાણે જ માનસિકસૃષ્ટિમાં પણ વિચિત્રતા દેખાઈ આવે છે. જેથી આપણને આશ્ચર્ય લાગે અથવા જેથી આપણને કંટાળો આવે એવા પ્રકારના નીતિવિચાર પૃથ્વી ઉપર અનેક લોકોમાં દેખાઈ આવે છે. તેનો સંશ્લેષ આ પુસ્તકમાં થયેલો છે. કદપતા સૃષ્ટિમાંના અસંબલિત પ્રકાર વાંચીને મનને જે આનંદ થાય છે તેનાથી અનેક ધણો,— અસંબલિત લાગનારો પરંતુ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિગોચર થનારો પ્રકાર વાંચવાથી,—મનને આનંદ થશે, ને તેનાં કારણ શાં હોવાં જોઈએ તે સમજી લેવાની ઇચ્છા પેદા થઈને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તરફ લક્ષ લાગશે.

આ પુસ્તકના ઉપયોગની ખીણ પણ એક દિશા છે. આપણા લોકોની સ્થિતિ કૃવામાંના દેડકા સરખી થયેલી છે. કૃવામાંના દેડકાને કૂવો એ જ દુનિયા લાગે છે, ને તેની બહાર તેના નજર પહોંચતી નથી. હાલ જગતમાં ચારે તરફ શું ચાલે છે, ને પહેલાં જગતમાં લોકોની સ્થિતિ કેવી હતી એની આપણને બિલકુલ માહિતી ન હોવાથી આપણા આચાર વિચાર એ જ સારા અને આપણે માનેલી તે જ ખરી નીતિ એવો દુરાશ્લેષ આપણા મગજમાં ફસી ગયેલો હોય છે. લોકોના હાલના ને પૂર્વના આચાર વિચાર અને સમજણ એની માહિતી હોય તો આપણે, આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ, આપણી ને તેમની તુલના કરીએ છીએ, ને તેથી આપણાં આચરણમાં, લક્ષમાં ન આવે એવી રીતે, ફરક પડે છે. અનેક લોકોની નાતિ વિષેની સમજૂતિની માહિતી કરી આપનાર આપણી ભાષામાં એક પણ પુસ્તક નથી એમ જણાય છે.

તે ખોટા આ પુસ્તકથી સારી રીતે દૂર થશે એવી ઉમેદ છે. અનેક લોકોની ચિત્ર વિચિત્ર સમજણ બજારમાં એટલે મનનું સાંકડાપણું જનું રહીને મનુષ્યને આશ્ચર્ય લાગે છે, અને ખીજાની સમજણને કારણથી ઉત્પન્ન થઈ તે બે કારણથી આપણી પણ થઈ હશે એવું લાગીને પોતાની સમજણમાં બે વિશેષ સારાપણું હોવાનું કારણ નથી એવો વિચાર મનમાં આવવા લાગે છે. લોકોની સમજણનું ચમત્કારીપણું જોવું આપણી નજરમાં આવે છે તેવું બે આપણી સમજણનું ચમત્કારીપણું તેમની નજરમાં આવતું હશે એવો પણ વિચાર મનમાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. આવો વિચાર મગજમાં આવવા લાગ્યો એટલે આપણું તેટલું સર્વ સાફ ને ખીજાનું ખોટું એવો દુરાચાર જટ જતો રહે છે, ને નિષ્પક્ષપાતથી આપણી સમજણમાંના શુદ્ધ દાષની પરીક્ષા કરવાની યોગ્યતા આવે છે.

રૂપેન્દ્ર સાહેબના નીતિઅંશ વગર શું આગું રહ્યું હતું, એવો એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે; તે પ્રશ્નનો રૂપેન્દ્ર સાહેબે પોતે બે એક દેશથી ઉત્તર આપેલો છે. વિદ્યાવિસ્તાર અને નવા શાસ્ત્રીય શાધોને લીધે જે પ્રકારનો સંસ્કાર હોયેજ લોકો ઉપર થયો છે તે બે પ્રકારનો સંસ્કાર હિંદુસ્થાનના રહેવાશી ઉપર પણ ચાલે છે ને અહીંના લોકોના વિચારોને લાંબું બે વલણ લાગે છે. એમાં તે લોકોને આપેલો જવાબ આપણા લોકોને પણ લાગુ પાડવા સરખો છે, એટલે તે બે અહીં આપવામાં આવે છે. ધર્મઅંશનો લોકોના મન પર પડેલાં જે ઘણાં હતાં ને તેમનું તેમને જે મહત્વ સાગતું હતું, તે સ્થિતિ હાલમાં બદલાયેલી છે, તેથી ધર્મઅંશમાં કહેલા નીતિ વિષયો ઉપરથી પણ તેમની પૂજ્ય બુદ્ધિ મંદ અથવા નષ્ટ થઈ ગઈ છે. એમાં કેવળ વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ નીતિના

વિચાર કરીને તેની જરૂરીઆત સોડોની નજર આગળ મૂકવી અતિ જરૂરી છે. વર્તમાન કાળને યોગ્ય એવી નવી સમજણને ગ્રહણ કર્યા પહેલાં જ જુની સમજણ કોડીના મૂલની ગણીને છોડી દેવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ જેવી હાનિકારક સ્થિતિ ખીછ કોઇ પણ નથી. પહેલાંથી ચાલતી આવેલી સમજણ જેમને તુચ્છ લાગે છે, તે પૈકી ઘણા સોડોને એવું લાગે છે કે, તેની જગાએ નવી સમજણ પેદા થવાની જરૂરીઆત નથી. તેની જગા તેમની તેમ ખાલી રહે તોપણ ચાલે. જુની સમજણના જે અભિમાની છે તેમને એવું લાગે છે કે, હાલની સમજ નહ થાય તો ખીજ કશાથી મનુષ્યના વર્તનને પ્રતિબંધ રહે નહિ. આ જે મતના સોડોમાં થોડું ગણતાપણું છે. હાલ ચાલતા આચાર વિચાર નહ થવાને માગે લાગેલા છે, ને જલદીથી તેમનો અંત આવવાનો એ વાત બન્ને પક્ષના લક્ષમાં આવેલી છે. એક વર્ગના સોડોને તેમના નાશથી ખાલી રહેલી જગા ભરી કહાડવાની જરૂર લાગતી નથી, ને ખીજ વર્ગના સોડોને તે બાકવાની શક્યતા દેખાતી નથી. એટલે બન્નેના મત પ્રમાણે તે જગા ખાલી રહેશે એમ લાગે છે. પહેલા વર્ગના સોડોને તે સ્થિતિ માટે આનંદ લાગે છે ને ખીજ વર્ગના સોડોને દુઃખ થાય છે. પુરાણન નીતિ વિધેના આચાર વિચાર નહ થવા એ પહેલા વર્ગના સોડોના મત પ્રમાણે ઇષ્ટ હો, અથવા ખીજ વર્ગના સોડોના મત પ્રમાણે અનિષ્ટ હો, તોપણ તે કામ એટલા વેગથી શરૂ થયું છે કે, તે વેગ કમી કરવો એ શક્તિ બહારનું કામ છે. ઉપર કહેલા બન્ને વર્ગના સોડોને જે સ્થિતિ સંભવિત લાગે છે તેના સ્પર્શ કાળની શરૂઆત થઈ છે; એમાટે પૂર્વના આચાર-વિચારની જગા નવા આચાર-વિચારથી ભરી કહાડવી જોઈએ એમ જેમને લાગતું હોય તેમણે જલદીથી સાવધ થઈને પોતાના ઉદ્દોગમાં લાગતું જોઈએ.

નીતિને વ્યહારિક સ્વરૂપ આપી તેની શાસ્ત્રીય પાયા ઉપર ધમારત ખડી કરવાનો યત્ન કરવાની જરૂરિયાત ઉત્પન્ન થવાને ઉપર કહેલું એક કારણ છે, પણ તે સિવાય વળી ખીન્નું એક મહત્વનું કારણ છે. નીતિશાસ્ત્રકારોએ નીતિને જે ઉચ્ચ સ્વરૂપ આપેલું છે, તેથી કેટલુંક નુકસાન થયું છે. મૂઢ શ્રદ્ધા અને અતિવિરક્તિ એમનો નીતિને સ્પર્શ પણ ન થવાદેનાં નીતિને મોહક સ્વરૂપ આપીએ તો તેનાથી અગણિત દુઃખદા થવાનો સંભવ છે. ઉદાહરણથી આ વાત સારી રીતે લક્ષમાં આવશે. કલ્પના કરો કે, એક પિતા મોટેા તિવ્ર છે. તે પોતાનાં છોકરાંને કેટલીક ઉપયોગી અને કેટલીક નિરૂપયોગી જાળતો કરવાનું કહે છે અને તેમના ઉપર સખ્ત અમલ જગતવીને તેમની પાસે તે કરાવે છે. ધારો કે અમલ સખ્ત છે તેની સાથે તેના વર્તનમાં નરમાશ પણ ખિલકુલ નથી. છોકરાં આનંદથી રમતાં હોય અને ઉત્તેજન મળવાની આશાથી તેઓ પિતા તરફ જુએ તો તેનો કોધી ચહેરો તેમની નજરે પડે. આવી સ્થિતિ હોય તો તે પિતા વિશે છોકરાંના મનમાં શું આવે? બને તેટલું તેની નજરથી દૂર રહેવું અને તે ન જાણે એમ પોતે સુખોપબોગ લેવો એમ તેમને લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેનો કડક અમલ તેમને તિરસ્કાર ભરેલો કે અપ્રિય લાગવાનો. હવે એનાથી ઉત્તરું ઉદાહરણ લઈએ. ખીન્ને એક પિતા છે, તે પોતાનાં છોકરાં પાસે તેમના અને ખીન્ન મનુષ્યોના હિતની જે જાળતો હોય તે કરાવવામાં લગાર પણ કસર કરતો નથી અને નિર્ધક જાળતો બદલ તેમને ખિલકુલ ત્રાસ આપતો નથી, તથા યથાયોગ્ય સુખોપબોગ લેવાને હલદી તેમને મદદ કરે છે અને સુખોપબોગનાં સાધનો તેમને મેળવી આપીને તેમના ખેલમાં તેમને તે ઉત્તેજન આપે છે. આવા પિતાના

અમલથી છોકરાં ઉપર તે વખતે થતું જોઈએ તેટલું કાર્ય થાય છે અને તે સિવાય તેમના મન ઉપર હમ્મેશની અસર થાય છે. હાલમાં ચાલતાં નીતિશાસ્ત્રો અને અર્થાર્થીન તત્વવેત્તાનાં વ્યવહારિક દૃષ્ટિનાં નીતિશાસ્ત્રો એમની વચ્ચેનો ભેદ ઉપરનાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે.

પુરાતન નીતિશાસ્ત્રોના અતિ ઉચ્ચ સ્વરૂપને લીધે જેતું નુકસાન થાય છે તેવું જ તેમનામાં નીતિના જે મન કલ્પિત અસાધ્ય નિયમ ધાલી દીધેલા છે તેમને લીધે પણ થાય છે. પ્રાથમિક સ્થિતિના નિઃસ્ત્રીમ સ્વાર્થથી કંટાળીને નીતિશાસ્ત્રકારોએ નિઃસ્ત્રીમ પરાર્થનાં વર્તન સર્વ ઉપર મૂકવાના પ્રયત્ન કર્યા. પરંતુ ઘણાં ખરાં મનુષ્યોમાં જણાતા દોષ, તેમની શક્તિ બહારનાં કામ કરવાનું તેમને કહેવાથી કદી નહિ ચતા નથી. નીતિશાસ્ત્રમાં ધાલી દીધેલા અતિવિરક્તિના નિયમોની અસર માત્ર ઉલટી થાય છે. આપણાથી તે વર્તન ચવાં અસાધ્ય છે એમ સમજીને મનુષ્ય તે વિષે બિલકુલ પ્રયત્ન કરતો નથી. મનુષ્યને જે પાંચ હાથ ફેરવાનું કહ્યું હોય તો તે શક્તિને અનુસરીને પ્રયત્ન કરશે અને તેનો કુદરો પાંચ હાથ બરાબર જમ નહિ તોપણ ત્રણ અથવા ચાર હાથ જઈ સકશે. પરંતુ જે તેને પચીસ હાથ કુદરો મારવાનું કહીએ તો તે જગ્યા ઉપરથી હાલવાનો જ નહિ. કારણ, પોતાનો પ્રાણ જમ તોપણ એટલું ઉચું કુદવાનું નથી એમ તેને પકડું માઢીત હોવાને લીધે તે નિસસ થાય છે અને ચત્ન કરવાનું તેને મન જ થતું નથી. અશક્ય કામ કરવાનો ચત્ન કરવાથી શક્ય હોય છે તે પણ બની આવતું નથી. ગળ બહારના નિયમ અને ગળ માફકતા નિયમ એમનું સાનિધ્ય હોવાથી, પહેલાં વિષે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એટલે બીજા વિષે પણ અવિશ્વાસ ઉ-

તપસ થાય છે અને સાધ્ય નિયમ પાળવાની પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરતાં પહેલાં જણાવવાની અગત્ય છે કે આ પુસ્તકની ગોઠવણુ ભાષાંતરાદિ સર્વ બાબતોમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આનરરી સેક્રેટરી રાવબહાદુર લાલશંકર ઉમયાશંકરે પોતાને અનેક કામ કરવાનાં છતાં પણ સંપૂર્ણ શ્રમ લીધો છે તેથી કર્તા ઉપર મોટામાં મોટો ઉપકાર થયો છે. મુદ્રશીટ તપાસવામાં દ્રષ્ટિ દોષ જણાય તે વાચક વર્ગ ક્ષમા કરશે.

અમદાવાદ.

તા. ૧-૧૨-૧૮૯૮

આ વર્ષમાં છપાએલી સોસાઈટીની ચોપડીઓની યાદી.

બર્નિયર પ્રવાસ	૧-૦-૦
સ્વાર્ત્ર્ય	૧-૦-૦
માર્કોપોલોનો પ્રવાસ	૦-૧૦-૦
શુન્નરાતનો ઇતિહાસ ભા. ૧ લો. અર્વાચીન ઇતિહાસ	૦-૧૨-૦
કુમારી કારપેન્ટર	૦-૩-૦
નસીબને ઉદ્યોગ	૦-૩-૦
કુકુંબતું અભિમાન	૦-૨-૦
હિંદની રાજ્ય વ્યવસ્થા અને લોક સ્થિતિ	૧-૪-૦
રૂઢિ પ્રયોગ કોશ	૧-૧૨-૦
માને છોકરી	૦-૨-૦
મનમતી સ્ત્રી	૦-૧-૦
રાસમાળા ભાગ ૧ લો	છપાય છે
રાસમાળા ભાગ ૨ નો	બંધાય છે
દાર અને એની તનમન ને ધનપર અસર	બંધાય છે
દત્ત કૃત પ્રાચીનભારત ભાગ ૧ લો	બંધાય છે
શુન્નરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ નો અર્વાચીન ઇતિહાસ	છપાય છે

॥ नीतिसिद्धान्त ॥

પ્રકરણ ૧ હું.

નીતિવિચારોનો ઘોરાળો.

જેને આપણે ભૂગોળ કહીએ છીએ તેનો મૂળ આરંભ ક્યાં હોય અને તેનું સ્વરૂપ કેવું હતું એ કહેવું કઠણ છે. પરંતુ એક વિશેષ સ્થિતિ થવા પછી તેના પૃથ ભાગ ઉપર તથા તેની આંદરના ભાગોમાં કેવાકેવા પ્રકારના ફેરફાર થઈને તેનું હાલનું સ્વરૂપ થતું જોઈએ, એ વિષે સપ્રમાણ તથા સંભવિત તર્કો કરી શકાય છે. ભૂગોળ સિવાય ખીછ સૃષ્ટિઓમાં શા શા વ્યાપાર ચાલે છે એ વિષેનું મનુષ્યનું જ્ઞાન ઘણું મર્યાદિત છે, તોપણ ખીછ સૃષ્ટિઓમાં એ એક સરખો ફેરફાર થતો હશે એમ હોવાને સળળ કારણ છે. અનાદિ કાળથી સૃષ્ટિમાં જે ફેરફાર થતા જાય છે, તેથી તેનું સ્વરૂપ પ્રતિક્ષણે બદલાતું જાય છે. આ પૈકી એક પ્રકારનો ફેરફાર ચવાની જે ક્રિયા તેને ‘ઉત્ક્રમણ’ અથવા ‘પરિણામ’ એવી સંજ્ઞા આપી છે. પહેલાંના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વિકાર યદને મિશ્ર કે વિસ્તાર-સ્વાણું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થતું, અથવા પહેલાંના અસ્પષ્ટ કિંવા અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાંથી સ્પષ્ટ અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થતું એ ઉત્ક્રમણનાં કાર્યો છે. સૃષ્ટિના સઘળા પદાર્થો ઉપર ઉત્ક્રમણનાં કાર્યો બનેલાં છે. ઉત્ક્રમણ વડે પૃથ્વી ઉપર અતિ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ થી મોટાં મોટાં ગગનમાં પહોંચે એવાં વૃક્ષ નિર્માણ થએલાં છે, ને અતિ સૂક્ષ્મ જંતુથી મોટાં દેવમન્થ જેવાં પ્રાણી ઉત્પન્ન

થયાં છે. જડ પદાર્થથી બનેલી સૃષ્ટિમાં જ આ ઉત્ક્રમણ જણાઈ
 આવે છે એમ નથી, પરંતુ માનસિક સૃષ્ટિમાં પણ તે જણાય છે.
 અતિ મૂઢ પ્રાણીઓમાંથી ઉત્ક્રમણ વડેજ વિચારવાળાં મનુષ્ય
 પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જડ સૃષ્ટિથી કેવળ બિન્ન એવી રીતે
 માનસિક સૃષ્ટિના વિચાર થઈ શકતા નથી, કારણ જડ દ્રવ્યથી
 બનેલા શરીરની વિશેષ સ્થિતિ હોય તો જ વિશેષ પ્રકારના માન-
 સિક વ્યાપાર કરવાને તે સમર્થ થાય છે. તોપણ સગવડતાની
 ખાતર માનસિક સૃષ્ટિની કેવી કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થતી ગઈ તે જો-
 ધએ, તો તેમાં પણ ઉત્ક્રમણનો પ્રભાવ નજરે પડે છે. આ પુસ્તક-
 માં આપણે નીતિ વિચારોની ચર્ચા કરવાની છે, અને નીતિ વિચારોના
 માનસિક સૃષ્ટિમાં સમાવેશ થાય છે, માટે માનસિક સૃષ્ટિને લાગુ
 પડનારાં ઉત્ક્રમણ તત્વ તેના આ ભાગને પણ લાગુ પડે જ. અર્થાત
 ઉત્ક્રમણના નિયમ, નીતિ વિચારની ઉત્પત્તિને પણ લાગુ પડે છે.
 ઉત્ક્રમણ સ્વરૂપ પર લક્ષ આપવાથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે,
 આસપાસના પદાર્થના ગુણ ધર્મ ધૃતિાદિનું મનુષ્યને પ્રાથમિક સ્થિ-
 તિમાં જે અનિશ્ચિત અને અસંબદ્ધ જ્ઞાન છે તેમાંથી જ તેની
 નીતિ વિષેની દૃષ્ટનાને મનોવૃત્તિ બનતી ગઈ હશે, અને પ્રથમ તે અ-
 સ્પષ્ટ ને અવ્યવસ્થિત હોઈને પછી તે ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ ને વ્યવસ્થિત
 થવા માંડી હશે. નીતિ દૃષ્ટનાઓને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આવવા
 માંડે તે વખતેજ નીતિ વિચારો બીજા વિચારોથી ભિન્ન છે એ વિષે
 અધે દૃષ્ટના મનુષ્યના મનમાં આવવા માંડી હશે. લાં સુધી નીતિ
 વિચાર બીજા વિચારમાં ગુન્નચાલતા રહીને પછી દળવે દળવે જુ-
 દા પડતા થવા હશે, અને આગળ જતાં મનુષ્યની કેટલીએક માન-
 સિક ઉત્પત્તિ થયા કેડે તેમને કેવળ સ્વતંત્ર રચાન મળેલું હશે.

નીતિ વિચાર કેવી રીતે પ્રકટ થયા એ મનમાં આણીએ એટલે તેમનામાં જે ધોડાળો જણાય છે તે વિષે આશ્ચર્ય લાગશે નહિ. મનુષ્ય સમાજની ઉત્પત્તિ થતાં આરંભમાં તો આ ધોડાળો વધારે જ હોવાનો, અને સુધારાની સાથે જો કે તે ઉત્તરોત્તર કમી થતો ગયો હશે તોપણ મનુષ્યની હાલની અર્ધવટ સુધારાની સ્થિતિમાં હજીએ તે ધણે અંશે બાકી રહેલો હોવો જોઈએ. અમુક વર્તણૂક યોગ્ય અથવા અયોગ્ય છે એવી સમજૂતી અનેક કારણોથી બને છે; અને સમાજની વ્યવસ્થામાં અથવા લોકોના વ્યવસાયમાં ફેરફાર થાય એટલે તે સમજૂતીમાં પણ ફેરફાર થાય છે. આવી સમજૂતીનો હાલમાં પણ સુકાળ હોવાથી હાલના નીતિ વિચારોમાં ધણો ગરબડાટ દેખાયા વગર રહેતો નથી.

પ્રથમ નીતિ વિષયની જાવનાના જે મુખ્ય વિભાગ છે તેમનો વિચાર કરી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી પરસ્પર વિરુદ્ધ કલ્પના અને સમજૂતી તરફ નજર કરીએ.

શરૂઆતમાં, નીતિને ધર્મથી જુદું અસ્તિત્વ હોતું નથી. પ્રાયશ્ચિક સ્થિતિમાં ધર્મ અને નીતિ એ બેમાં માણસથી તફાવત પાડી શકાતો નથી, માટે તે નીતિ વિચારોનો ધર્મ વિચારમાંજ સમાવેશ થયેલો હોય છે. ધર્મનું પ્રથમ સ્વરૂપ કહીએ તો ‘પૂર્વજોની પૂજા’ એ છે. આ સ્થિતિમાં મનુષ્યની નિલના વ્યવહારમાં જે દૂર દૃષ્ટિ દેખાય છે, તેજ તેના ધર્મ સંબંધી આચરણમાં પણ દેખાઈ આવે છે. આપણા પૂર્વજોના આત્માને અન્ન વગેરે આપીને તેમને તૃપ્ત કરવાના તે, તેઓ આપણા ઉપર સંકટ લાવે નહિ, અથવા આપણા ઉપર સંકટ પડે તો તેમાંથી આપણને છાડાવે, તથા ખીજા પ્રકારે આપણું કલ્યાણ કરે, એટલા માટેજ.

સ્ત્રીસોનમાં વેદા જાતના જંગલી લોક છે. તે લાંના મૂળના રહેવાશી હશે. તે લોકોના દેવ કહીએ તો ભૂતચોનીમાં દાખલ થએલા તેમના પૂર્વજો છે. એ લોકો ભૂતોને બલિદાન આપતી વખત નીચેના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરતા માલુમ પડે છે, “આવ અને બલિનું સેવન કર. તું જીવતો હતો સારે જે પ્રમાણે અમારૂં પોષણ કરતો હતો તેજ પ્રમાણે હમણાં પણ કર.” બીજે કોઈ પ્રસંગે મરનારનો આત્મા સારો શિકાર મેળવી આપે એવી તે ઈચ્છા કરેછે, અને તેટલા માટે તેની કાંઈ માનતા માને છે. આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં વસનારા જુજુ નામે લોક છે, તે પણ ભૂત પ્રેતની પૂજા કરનારા તથા તેમને બલિ આપનારા છે. ગરણુ પામેલા મનુષ્યો ભૂત થાય છે ને તેમને અન્નોદકાદિ આપ્યાં નહોય તો તે પોતાના સગા સંજ્ઞાથી ને ત્રાસ આપે છે એમ તેમને લાગે છે. પોતાના કોઈ પણ સગા સંજ્ઞાથીને માટે બલિદાન આપ્યું નહોય તો તે પોતાને તિક્ષણ શબ્દોથી ટાંચે છે અને મારે છે એવાં તે લોકોને સ્વપ્નાં પણ આવે છે. સ્વપ્નાંમાં તે સગો સંજ્ઞાથી આવીને કહેછે કે, “મને માંસ ખાવાની ઈચ્છા થઈ છે.” આવું સ્વપ્ન જોને આપ્યું હોય તે સ્વપ્નામાંજ ઉત્તર દે છે કે, “મારી પાસે બળદ નથી. ઘેર રાખવાની જગામાં તને બળદ દેખાય છે?” આ જવાબનો પાધરોજ પ્રત્યુત્તર મળે છે કે, “તારી પાસે એક બળદ છે પણ તે મારે જોઈએ છીએ.” આર્યોક્ષિયાનો જાદુગર કોઈ સારો પારધી મરી જાય ત્યારે લોકોને આસપાસ એકઠા કરેછે, અને તેનાં વખાણ કરીને તેનું પ્રેત પાસે પડેલું હોય તેની પાસે જઈને તે શું બોલે છે, એ સાંભળવાનું બાનું કરી લોકોને કહેછે કે, તેણે મને કહ્યું છે કે, તે પારધીના શત્રુનું સારી રીતે વેર ભેરી તો તે તમારૂં કલ્યાણ કરશે. તેણે મને વચન આપ્યું છે કે, “એમ થશે તો હું આપણી ટોળીના લોકોને ત્રાસ દેશ નહિ,

તેમને ખીવડાવીશ નહિ, તેમને બૂઝાવીને આડે રસ્તે દોરીશ નહિ, તેમનામાં રોગચાળો ફેલાવીશ નહિ, તેમજ રાત્રિએ ખીહામણા શબ્દ સંભળાવીશ નહિ.” આ ઘોડા દાખલા આપ્યા છે તે ઉપરથી તેવી સ્થિતિના ખીજ લોકો વિષેની કલ્પના થઈ શકશે. ઘણું કરીને જંગલી લોકોની સમજણ એવી હોય છે કે, મુએલાં માણસોનાં શરીર જો કે નાશ પામ્યાં તોપણ, તેમના આત્મા ભૂત રૂપે અહીં તહીં ફરતા હોય છે, અને જીવતા મનુષ્યનું સાઈ ખોદું કરવું એ તેમના હાથમાં હોય છે. જેમના ઉપર તે ભૂતો તુષ્યમાન થાય છે તેમનું તે કલ્યાણ કરે છે, અને જેમના ઉપર તેમનો ક્રોધ થાય છે તેમને તેઓ ત્રાસ દે છે. એવી સમજણને લીધે જંગલી લોકો ભૂતને અન્ન પાણી તથા વસ્ત્રો આપે છે અને તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું કબુલ કરીને મદદને વાસ્તે તેમની પ્રાર્થના કરે છે.

ધર્મની મૂળ સ્થિતિમાં પ્રત્યેક કુટુંબનાં મનુષ્ય પોતાના પિત્રીને તૃપ્ત કરવા સારજ બલિ વગેરે આપે છે. તે સ્થિતિમાં કુટુંબનાં મનુષ્યોનો માત્ર પરસ્પર સંબંધ હોય છે. અને જુદાં જુદાં કુટુંબો એક ખીજ સાથે ત્રાહીત તરીકે અથવા શત્રુ તરીકે વર્તે છે. આગળ જતાં લડાઈ વગેરેને વાસ્તે અનેક કુટુંબો એક સરદારના હાથ નીચે રહેવા માંડે છે; એટલે તે સરદારથી સર્વ મનુષ્ય ખીવા લાગે છે. આવી રીતે તે સરદારનો તાપ તેના જીવતા સૂધી કાયમ રહે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેના મૃત્યુ પછી પણ તેનો આત્મા ભૂતયોનિમાં દાખલ થઈને તે આપણને ત્રાસ આપશે એમ તેમને જય લાગે છે. એટલા માટે બલિ આપીને પ્રાર્થના કરીને અને તેની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલવાનું કબુલ કરીને તેને પણ તૃપ્ત કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પરાક્રમી પુરૂષે યોદ્ધા અથવા રાજ્ય કર્તા ત-

રીકે લોકોના મનમાં ખીક અથવા પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાથી તેના આત્માને ખુશ રાખવાની તેમના મનમાં પ્રયત્ન ઈચ્છા પેદા થઇ હશે. અને જીવતાં, કાયદા અથવા હુકમના રૂપે તેણે જે પોતાની મરજી બતાવી હશે તેજ પ્રમાણે ચાલવા તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થઇ હશે. ધણા લોકોને જીતીને જેણે વિસ્તારવાળું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હોય તે રાજા વિષે તે સમયના લોકોના મનમાં વિલક્ષણ ભય તથા પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયાં હશે. અને તેના સર્વ શક્તિમાન આત્મા અગાડી કેવળ નમ્ર થઇને તેને શરણુ થવું એ તેમને અતિ આવશ્યક લાગ્યું હશે. પરાક્રમી પુરુષોના આત્માના શક્તિમાનપણા વિષે દૃઢ નિશ્ચય થયા પછી તેમનેજ માણસ 'દેવ' કહેવા લાગ્યા હશે. ધર્મ વિચારની મજલ અહીં સુધી પહોંચ્યા પછી દેવોની એટલે પ્રાચીન મહાપ્રતાપી રાજાઓની આજ્ઞાને અનુસરીને ચાલવું એ સારી ને યોગ્ય રીતભાત, અને તેથી વિરુદ્ધ ચાલવું એ ખોટી ને અયોગ્ય રીતભાત એવી સમજણ ઉત્પન્ન થવી એ સ્વાભાવિક છે.

સર્વ લોકોમાં ઉત્ક્રમણની આ પાયરીઓ દેખામ છે. દક્ષિણ પાસિફિક મહાસાગરમાં ફ્રેડલી બેઠનો સમૂહ છે તેમાં ટોંગા નામનો બેઠ છે ત્યાંના લોકો વિષે મારીનર લખે છે કે:—

“સુધરેલા દેશમાં જે કેટલાંક કૃત્તની અપરાધમાં ગણના થાય છે, તે વિષે ધણે પ્રસંગે આ લોકને કાંઈ જ લાગતું નથી. તે કૃત્યોથી માત્ર દેવ, સરદાર અને વૃદ્ધ મનુષ્યો એમનું જ અપમાન ન થાય એટલે ખસ.”

પશ્ચિમ આફ્રિકામાં ગોલ્ડ કોસ્ટ (સોનાનો કિનારો) નામે ઇંગ્રેજ લોકોની એક વસાયત છે. ત્યાંના મૂળના લોકો વિષે મેજર એલીસ સાહેબે જે દર્શાવેલ આપી છે તેમાં તેણે લખ્યું છે કે, દે-

વોતું અપમાન કરવું તથા તેમને બલિદાન વગેરે આપવાના કામમાં ગફલત કરવી એ બાબતમાં જ માત્ર પાપ થાય છે. પાપ નામે ખીન્તુ કાંઈ નથી. તે કહે છે કે:—

“ માણસો એક ખીજનો ભયંકર અપરાધ કરે તોપણ આ લોકોના દેવોને વચ્ચે પડવાનું કંઈ પણ કારણ જણાતું નથી. તેઓ આવા અપરાધ શાંત પણે જોયા કરે છે. આવા અપરાધો બદલ એક ખીજને શિક્ષા કરવી એ મનુષ્યનું કામ છે, અને તે કામ તેમણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બજાવવું એમ તેમને લાગે છે. સુધારણાના માર્ગમાં જેઓ વધારે આગળ ગયેલા છે તે લોકોના દેવોને મનુષ્યના એક ખીજના વ્યવહારમાં પણ મન ધાલવાની ઇચ્છા થાય છે, અને ખોટું આચરણ કરનારા મનુષ્યો ઉપર તેમને ક્રોધ આવીને તે તેમને શિક્ષા કરે છે. પરંતુ આ લોકોના દેવોને શુરસો આવવા જેવાં કારણો કહીએ તો તે તેમના તરફ દુર્લક્ષ કરવું, તેમના સામર્થ્ય વિશે સંશય લાવવો, અથવા તેમની ઘેઠકી કરવી, એ છે. ”

દેવો અથવા પીત્રીઓનો પોતાના ઉપર શુરસો ન થાય માટે તેમનું સન્માન કરવું, અને તેમને માનતા આપી ખુશ રાખવા, એ ઉપરાંત ખીજનું કાંઈ ધર્મચરણ નથી, એવી તે લોકોની સમજણ ઉપરનાં ઊદાહરણોથી જણાય છે. આ પાયરી છોડીને લગાર ઉપરની પાયરીએ ગયા એટલે જે વર્તણૂકને આપણે નીતિ કહીએ છીએ તેનો ધર્મ વિષયની કલ્પનામાં સમાવેશ થયેલો દેખાય છે. આ રિય-તિમાં ધર્મોદ્ધાર પાળવાનો મુખ્ય હેતુ ઈશ્વરને સંતુષ્ટ કરવો એજ હોય છે. આવીન મેકિસકન લોકમાં માળાપ પોતાનાં છોકરાંને કેવા પ્રકાર નો ઉપદેશ કરતાં તે બતાવાને ઝુરીટા નામે સ્થાનીયકં ગ્રંથકાર

કેટલાક નમુના આપ્યાછે, તે એ છે કે:-

“તું કોઈને એર દેતો નહિ, કેમકે દેવે ઉત્પન્ન કરેલા પ્રાણીને મારવાથી તું દેવનો ગુનેહગાર થઈશ. તારો અપરાધ ઉધારો થઈને તને શિક્ષા થશે અને તેજ પ્રમાણે તારે મરણ ભોગવવું પડશે.”

“તું કોઈને દુઃખ દેતો નહિ, બિચારને રસ્તે જતો નહિ, અને એશઆરામ કરતો નહિ, એશઆરામ એ નીચ દુર્ગુણ છે. તેના નાદે લાગેલા માણસનો બધી રીતે નાશ થાયછે તથા તેવી રીતે વર્તનારા ઉપર દેવોનો પણ ક્રોધ થાય છે.”

“નમ્ર થા, નમ્રતાથી ઈશ્વરની પ્રીતિ સંપાદન થાય છે તથા બળવાનને વશ કરી શકાય છે.”

મનુષ્યની વર્તણૂકનું સારાપણું કેવળ ઈશ્વરની ઇચ્છાને આધીન હોય છે. એ મત હિંદુ લોકોના ગ્રંથમાં ઘણો સ્પષ્ટરીતે વર્ણવેલો છે, શૈક્ષલ કહેછે કે, “દેવે જતાવેલા નિયમો પાળવા એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય હોવાથી પાપ કરવું એ દેવની સામુ ખંડ કરવા સરખું છે.” ધર્મની આજ્ઞા, એ દેવની આજ્ઞાએ માટે તે પાળવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાયછે એવું તેમના ગ્રંથમાં વારંવાર કહેલું છે. લેવિહટીકસ કરીને ખાપબલના બુના કરારમાં એક પુસ્તક છે તેમાં હિંદુ લોકોની ધર્મ સંબંધી વિધિ વગેરે કહેલું છે, તે પુસ્તકમાં લખે છેકે:-

“મેં કરેલા જે જે કરાવો હશે અને મારા કરમાવેલા જે જે હુકમો હશે તેજ તમારે માનવા જોઈએ. હું સર્વેશ્વર હોવાથી તમારો દેવહું, તેથી મારાજ હુકમો પાળવા જોઈએ.”

આના પછી લખેલા ગ્રંથો ઉપરથી પણ આ તેમના વિચાર જણાઈ આવે છે. યુગ કહે છે કે, બુદ્ધ ઓફ વુધસડમ (જ્ઞાનનું પુસ્તક) એ નામના ગ્રંથકર્તાનો એવો મત દેખાય છે કે:- “ઈશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવું એજ સદ્ગુણ.” તેજ પ્રમાણે વળી

એક દીકાકાર કહે છે કે:— “ એકલિંગિયાસ્થિતસ પુસ્તક ઉપરથી નીતિએ વર્તવાનો મુખ્ય હેતુ દેવની આજ્ઞા પાળવી એજ જણાય છે.”

વર્તનનાં પરિણામ સારાં થશે કે માઠાં થશે એ તપાસીને તેનું સારાપણું અથવા ખોટાપણું ઠરાવવાનો વિચાર તે વખતે લોકોના સ્વભામાં પણ આવતો નહિ. જે વર્તણૂક દેવની ગરજ પ્રમાણે હોય તે સારી અને જે તેની ગરજ વિરૂદ્ધ હોય તે ખોટી. આ સમજણ હિંદુ લોકોના વિચારમાં કેટલી દૃઢ થઈ ગઈ હતી તે તપાસવું હોય તો દેવના હુકમ પ્રમાણે ચાલનારા લોકોને ખતાવેલી બક્ષિસની લાલચ, તથા તેની આત્મા વિરૂદ્ધ ચાલનારાને ખતાવેલો શિક્ષાનો ભય એ જોવાં. દેવે દારેલે માર્ગે ચાલનારા મનુષ્યોને ધણી સંતતિ અને સંપત્તિ મળશે એવા ઠેકાણે ઠેકાણે દીવાસા આપેલા છે; અને જે વાતમાં નીતિનો કાંઈ પણ સંબંધ નથી તેમાં પણ દેવની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ લગાર પણ મંગદાં મકરુ, કે મિશ્રણનો ભય ધાલેલો છે. શુંતા ન કરવી તથા મનુષ્યની મજાગરી કરવી એ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં આગ્રહ પામી જાતેલાં છે, તેમાંના માન્ય સંતતિક નીતિ-સાથે બીજાકુલ મંજામ નથી, માત્ર તેમાંના માટે સખ શિક્ષા દેતી છે.

વધીર્દિ દસ્યુ ધનિનં ધનેનૈં એકશ્ચરન્નુંપશાકેભિરિદ્ર ।

ધનોરધિ વિપુણક્તે વ્યાયન્નયજ્વાનઃ સનકાઃ પ્રેતિમીયુઃ ॥

પરાચિચ્છીર્પા વૃદ્ધજુસ્ત ઇંદ્રાયજ્વાનોયજ્વભિઃ સ્પર્ધમાનાઃ ।

૧. ૩૩. ૪, ૫.

અર્થ.

હે ઇંદ્ર, પ્રેતસાહન (વિધેશાનંદ) આપવાને મરૂ દેવ પાસે છતાં તેં પોતાના તિવ્ર વજ્રથી ધનવાન વૃત્રનો નાશ કર્યો. તારા ધનુષ્યના પ્રભાવથી તે (વૃત્રના અનુયાયી) સર્વ દિશામાં ગયા તે પછી યશ ન કરનારા સનક મર્ણુ પામ્યા. હે ઇંદ્ર, યશ ન કરનારા તે (ઇંદ્રના અનુયાયી) યશ કરનારા સાથે લડતી વખતે તેમને મોં ફેરવીને પાછું જવું પડ્યું.

નાન્તા હા ? મેઽવસે સ્પર્ધંતે રાયો અર્યઃ ।

તૂર્વંતો દસ્યુમાયવો વ્રતૈઃ સીક્ષંતો અવ્રતં ॥

૬. ૧૪. ૩.

અર્થ.

હે અશ્વિ, તારા શત્રુઓનાં ધન શત્રુઓથી દૂર થઇને તાઈ સ્તવન કરનારાનું રક્ષણ કરવાને વાસ્તે પોત પોતામાં સ્પર્ધા કરે છે. તાઈ સ્તવન કરનારા લોકો તારી સ્તુતિ ન કરનારા શત્રુ સાથે લડતી વખતે વૃતોની (તારા સ્તોત્રોની) સહાયથી તેમનો પરાજય કરવાને ઈચ્છે છે.

ઘાચસ્પર્તિં વિશ્વકર્માણમૃતયે મનોજુવં વાજે અદ્યા હુવેમ ।

સ નો વિશ્વાનિ હવનાનિ જોપદ્વિશ્વશંભૂરવસે સાધુકર્મા ॥

૧૦. ૮૧. ૭.

અર્થ.

મંત્રોના સ્વામી, વિશ્વના ઉત્પન્ન કરનાર અને મન વેગથી ગમન કરનાર એવા જે દેવ તેમને તૃપ્ત કરવાને અમે આજ યજ્ઞમાં આહુતી આપીએ છીએ. તે સુખના ઉત્પાદક અને સાધુ કર્મ કરનારા દેવ અમારા રક્ષણુ વાસ્તે, અમારા હવનનું સેવન કરો.

गव्यंत इंद्रं सखाय विप्र अश्वायंतो वृषणं वाजयंतः।
जनीयंतो जनिदामसितोतिमा च्यावया मोडवते न कोशा।
૪. ૧૭. ૧૬.

અર્થ.

જાય, ઘોડા, અજ અને સ્ત્રીઓ એમની ઈચ્છા કરનારા અમે વિપ્ર તે, ઈચ્છા પૂરી કરનારા, સ્ત્રીઓ આપનારા અને રક્ષણુ કરનારા ઇન્દ્રનું સ્તવન કરીએ છીએ.

આ સર્વ ઠેકાણે ફળ મળવાની ઈચ્છા સ્પષ્ટ દેખાય છે. પહેલા ઉદાહરણમાં તે શુભ છે પરંતુ યજ્ઞ કરનારનો જય થયો ને યજ્ઞ ન કરનારા નાશી ગયા અને મરી ગયા એ કહેવાથી યજ્ઞના ફળનો જ ધ્વની ઉત્પન્ન થાય છે.

ઈન્ડિયન લોકો પણ દેવની પાસે એવાજ પ્રકારના અદલા ખદલાના વ્યવહાર કરવાની ઈચ્છા કરતા. ઈન્ડિયના રાજા રામચંદ્રીસે એક પ્રસંગે આમન દેવની મદદ માગી. તે વખતે તેણે સો બળદના જે અનેક યજ્ઞ કર્યા હતા તે દેવને સંભારી આપ્યું. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોમાં પણ એવા પ્રકારની સમજણો હતી. ગ્રીક લોકોના ઈલિયડ નામે કાવ્યમાં આ બાબતનાં અનેક ઉદાહરણો છે. ક્રીસ્ટીસે એક વાર અપાલો દેવનું (સૂર્યનું) દેવળ સુશોભિત કર્યું હતું. આ પુ-

ન્ય કૃત્યને બદલે દેવ ઉપર પોતાનો હક્ક થયો છે એમ તેને લાગતું હતું, અને પોતાના શત્રુનું વેર લેવાને વાસ્તે જે વખતે તેણે અપાલોની પ્રાર્થના કરી તે વખતે તે પોતાનો આ હક્ક ખતાવ્યા વગર રહ્યો નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મનુષ્યના આચરણનાં જે સારાં કે નહારાં પરિણામ થાય છે તે, સૃષ્ટિ નિયમોના અનુરોધથી નથી થતાં પણ તે આચરણ ઇશ્વરને પસંદ છે કે નથી તે પ્રમાણે તેણે પ્રત્યક્ષ થવા દીધેલાં એવી લોકોની સમજીત હોય છે.

યૂરોપના ઇતિહાસમાં જે કાળને મધ્યયુગ કહે છે. તે કાળમાં યૂરોપના લોકોની સમજણ પણ એવા જ પ્રકારની હતી, એ લોકોનાં લોકોનો ઇતિહાસ જેને યોડો ધણો માલમ હશે તેને કહેવાની જરૂર નથી. તે વેળા યુદ્ધમાં મદદ કરવા માટે લોકો ઇશ્વર સમાન માનેલા સાધુઓની પ્રાર્થના કરતા, પોતાના અપરાધોની ક્ષમા માગવાને અને પાપ ધોવાને ઇશૂખ્રિસ્તની મા જે કુમારિકા મેરી તેનાં દેવળ બાંધવાની બાધા રાખતા અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ સાર પવિત્ર શ્લોકોની યાત્રા કરતા અથવા ધર્મ યુદ્ધમાં જઈ પોતાથી બને તેવી ચાકરી કરતા. અને આ સર્વ બાબત કરતી વખતે હિંદુ લોકો પાસેથી લીધેલી પહેલાંની કલ્પના—ઇશ્વરની આસાઓ જે પાળતી તે ઇશ્વ-

રતી આગાઓ છે માટે જ--હતી. તથા આ કલ્પનાની જોડીદાર કલ્પના પણ તેમના મગજમાં ઠસેલી હતી. તે એક સારી નરતી જે વાત બને છે તે ધ્વજની ધ્વજાનું પરિણામ છે પણ કોઈ સ્વાભાવિક કારણથી ઉત્પન્ન થયેલાં કાર્ય નથી. આ ખીજી કલ્પના મનુષ્યના મનમાં પૂરું રીતે ઠસ્યા સિવાય તેના હાથથી ઉપર ક્યાં તેવાં કામ થવાનાં નહિ. પ્રાચીન લોકોમાં ગુલામોને મુક્ત કરતી વખતે જે મંત્રોચ્ચાર કરવાની રીત હતી તે ઉપરથી પણ તે કાળની મનુષ્યની સમજણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. " સર્વ શક્તિમાન દેવની ખીકથી અને મારા આત્માને સુખ થાય તે માટે હું તને મુક્ત કરું છું. " અથવા " મારાં પાપ ધોવાય તે માટે હું તને છોડું છું. " આવા અર્થના તે મંત્ર હતા. હાલના વખતમાં પણ આ કલ્પનાનો સ્થેય ધણા લોકોના મગજમાં રહેલો છે. કેવળ ધ્વજની

સૈકામાં પાલેસ્ટાઇન પ્રાંત મુસલમાન લોકોના હાથમાં આવ્યો, અને તેઓ તે ઠેકાણે રાજ કરતા થયા, તેથી ખ્રિસ્તી જનાણુઓ ઉપર હિપદ્રવ કરવા લાગ્યા. બસે ત્રણસે વર્ષ સુધી આ વાતની કોઈએ કાંઈ બહુ દાદ લીધી નહિ, પરંતુ આગળ જતાં કેટલાએક ખ્રિસ્તી સાધુઓએ આખા યૂરોપખંડમાં ફરીને એ તરફ એ વાતની ખરી માહિતી જણાવી દીધી, અને અનેક ખ્રિસ્તી રાજાઓનાં પણ મન તે તરફ વાળ્યાં, સારે કેટલાક રાજા ને સરદારો સૈન્ય લઈને પાલેસ્ટાઇન પ્રાંત મુસલમાનો પાસેથી છોડાવવા સાર નીકળ્યા. આ રીતે ૧૧ માં સૈકાની આખરે ધર્મયુદ્ધની શરૂઆત થઈ. આ લડાઈઓ બસે વર્ષ સુધી ચાલી. તે યુદ્ધ સાર પૈસાની મદદ કરવી અથવા લશ્કરમાં સિપાઈની નોકરી કરવી એ મોટો પુન્યનું કામ સમજવામાં આવતું હતું.

ધૃત્તાથી યોગ્ય અને અયોગ્ય ઠરેછે સાફ નરતું થાયછે, એવી સમજ હજી સામાન્ય લોકમાં જ છે એમ નથી, પરંતુ ધણા ધર્મ શાસ્ત્રવેત્તા તથા નીતિ શાસ્ત્રવેત્તાના મનમાં પણ તે છે. ઇંગ્રેજ લોકોમાં મરુ પામેલી સ્ત્રીની બેન સાથે એટલે સાળી સાથે વિવાહ કરવો ધર્મ વિરુદ્ધ અને ગેરકાયદે માને છે. આ વાતને કાયદેસરપણુ આણુવાને માટે 'પાર્લામેન્ટ'માં જે વખત સૂચના આવી, તે વખતે મોટા ધર્માધિકારીઓએ જે ધાંધળ મચાવી મૂકી તે ઉપરથી તે લોકોની સમજણુ અઘાપિ સુધી ફેલી છે, તે જણુઈ આવે છે. નીતિ શાસ્ત્રવેત્તાની સમજતું અવલોકન કરવું હોય તો તેમની નીતિ અંગે ઉપરની ટીકા ને વાખ્યાનોનું અવલોકન કરવું. વિશેષે કરીને કંવેક્સ પંથના અનુયાયી જોનાથન હાયમન્ડ એનું પુસ્તક જોવું. નીતિ તરીકે માની લીધેલી કેટલીએક વાતો સઘી નિષ્ફોળે અનુસરીને તેથી થનારાં પરિણામો તરફ નજર કરતાં જરૂરની છે અને કેટલીક જરૂરની નથી એવા પ્રકારની કાંઈક કલ્પના ધણા દિવસથી લોકોના મનમાં ઘોળાયા કરે છે, તોપણ સાધારણપણે લોકોની સમજ એવી છે કે, નીતિનું મૂળ સઘી નિયમમાં નથી પણ ધર્મની ધૃત્તામાં છે.

યૂરોપના લોકોની પહેલાંની ને હાલની સમજ આવી છે તેજ પ્રકારની સમજ ધણુંકરીને સર્વત્ર જણાયછે. સાં મધ્ય કાળમાં જે બાબતો બનતી હતી તે હાલમાં પણ ધણે ઠેકાણે મોટા પ્રમાણમાં બને છે. યૂરોપમાં હાલ એવી વાતો બને છે ખરી પણ તેનું પ્રમાણ ધણું કમી થયું છે પરંતુ આપણા દેશમાં તો તે હજી વધારે છે. આપણે જે ધર્મકૃત્તો કરીએ છીએ તેમાં કેટલાંએકનો ઉદ્દેશ આપણને ઐહિક (આ સંસારનું) સુખ પ્રાપ્ત થવું એ છે, અને કે-

ટલાંકનો ઉદ્દેશ આપણાં પાપ ધોવાય તથા મોક્ષ મળે એ હોય છે. સૃષ્ટિના નિયમો અને તે ચક્રી ચતારાં કાર્ય એમની કલ્પનાથી આપણા ઉપર હજી મોટું પરિણામ થયું નથી એવું કહીએ તોએ ચાલે. જે કંઈ બને છે તે સર્વ ઈશ્વરેજીથીજ થાય છે એવી આપણી દૃઢ સમજ હોય છે. ઝાડનાં પાંદડાં હાલે તો તેપણુ ઈશ્વરની મરજી વગર હાલતાં નથી એવું આપણે કહીએ છીએ. આ ઉપરથી ઈશ્વરની ઈચ્છા એ ઝાડનાં પાંદડાં હાલવાનું કારણ છે, તેનું કારણ પવન નથી, એવો આપણો મત સ્પષ્ટ દેખાય છે. આટલી નજીવી વાતમાં પણ બ્યારે આપણે ઈશ્વરની ઈચ્છાને આણીએ છીએ ત્યારે નીતિનો ઉગમ ઈશ્વરની ઈચ્છામાં છે એવો આપણો મત હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

પ્રાચીન લોકોના પુરાણમાંથી તથા હાલના જંગલી લોકોની દંત કથામાંથી દેવ આદિનાં યુદ્ધો વિષેનાં વર્ણન મળી આવે છે. એ યુદ્ધો કેટલેક પ્રસંગે પોતપોતામાંજ થયેલાં છે, અને બીજે પ્રસંગે બીજા શત્રુ સાથે થયેલાં હોય છે. સ્કાંડિનેવિયન, માંગોલિયન, હિંદુ, આસિરિયન ગ્રીક ઇત્યાદિ લોકોના બધાજ દેવોના યુદ્ધમાં હમેશાં જ્ય યતો એમ નથી, તથાપિ દેવોની દૈલો ઉપર અને દેવો પૈકી કેટલાએકની બીજા ઉપર જે સરસાઇ સ્થાપિત થતી તે કેવળ યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને શત્રુને હરાવ્યાથીજ થતી. ક્રિષ્ણ લોકોમાં આ પ્રકાર બહુ નથી, તથાપિ તેમના દેવ પંચ પ્રલક્ષ રીતે નહિતો પરાક્ષ રીતે શત્રુને હરાવનારા છે એવું વારંવાર લખેલું મળી આવે છે.

પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં અને દંત કથાઓમાં જેમનાં વર્ણન મળી આવેછે એવા દેવત્વ પામેલા પરાક્રમી રાજા તથા યોદ્ધા જે વખતે

તે પ્રમાણે સરાસરીનો લોકોનો વિચાર બને ત્યાં સુધી, તે કમ
 ચાલે જાય છે. તેનાં ઉદાહરણ કોઈ પણ સમાજમાં જોઈએ તેટલાં
 મળી આવે છે. ખ્રિસ્તી લોકમાં રવિવારે બવહારનું કામ કરવું. એ
 પાપ ગણાતું અને ધણા લોકોનો એ સમજણ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ
 હતો, પરંતુ હાલના ઉન્નતિના વખતમાં ધણા લોકોને રવિવારને
 દિવસે કામ કરવાની જરૂર પડવાથી દીન પ્રતિદીન લોકોની સમજ
 બદલાતી ચાલી અને હવે રવિવારે કામ કરવામાં કંઈ પણ પાપ
 નથી એમ સામાન્ય લોકોને પણ લાગે છે. હજી પણ ધર્મ કાર્ય
 સિવાય ખીજાં કામ રવિવારે કરવામાં પાપ છે એવું ધણા ખરા
 ખ્રિસ્તી લોક કહેશે પરંતુ એ તેમનું કહેવું ફક્ત મોઢાનું છે
 તેમની સમજુતી ખરેખર બદલાયેલી છે. એ વાત તેઓને
 મિઃશંકપણે રવિવારે કામ કરતા જોઈએછીએ તે ઉપરથી જણાઈ
 આવે છે. જુદી જુદી સમાજો જે વખત એક ખીજાને શત્રુ સર-
 ખી જુએ છે ત્યારે શત્રુની હાની કરનારાં જે જે વર્તન હોય તે
 કેવળ યોગ્ય જ નહિ, પરંતુ તેને પ્રશંસા કરવા જેવાં માનીને
 તેની કર્તવ્યમાં ગણના થવા માંડે છે; ખીજા કોઈ પણ ગુણ કરતાં
 શત્રુ લોકોનો નાશ કરવામાં બતાવેલું કૌશલ્ય વધારે વખાણવામાં
 આવે છે; શત્રુનાં ઘર બાળવાં અને પ્રાંતના પ્રાંત ઉગ્ર કરવા
 એ કામ અભિમાન કરવા જેવાં ગણાય છે; વગી મારેલા
 લોકોના માથાના મોટા ઢગલા કરી રાખવા અથવા ખીજાં એવાં
 ક્રોધતાં ચિન્હ રાખવાં, તેમાં જીત પામેલા સરદાર અને તેના
 અનુયાયીઓ એટલું; તો ડોળ બતાવે છે કે, તે ઉપરથી, પોતે
 ખરેખરાં મહાના ફત્તો કરેલાં છે એમ તેમને લાગવું હોય
 એવું જણાય છે.

આવા પ્રકારના વિચાર ને મનોવિકાર પ્રાચીનકાળનાં કાવ્યોમાં તથા ઇતિહાસમાં ધણા પ્રમુખપણે દેખાઈ આવે છે. મનુષ્ય સમાજની ઉન્નતિ ચાલતાં છતાં આ વિચારમાં ધણો દરક થએલો દેખાઈ આવતો નથી. હજી પણ મનુષ્યનો આ સંબંધી વિચાર ઘણું કરીને પહેલાંના સરખો છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. ધર્મ યુસ્તકોમાંના લખેલા ને વાખ્યાનને પ્રસંગે લોકોને ઉપર બતાવવાના વિચાર એક બાબતે મૂકીને, ખરેખરી મનુષ્યના મનની સ્થિતિ કેવી છે એ જોઈએ તો, ઉપર કહેલી વાતની સહતા ધ્યાનમાં આવશે. ધણાખરા લોકોના મનમાં સઘળા સદ્ગુણોમાં શૌર્યને પ્રથમ સ્થાન મળે છે. કેવળ અન્યાયથી અને દુષ્ટપણથી ઉપરિચત કરેલાં યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામનારા સરદારો વિષે પણ લોકોના મોંમાંથી પ્રશંસા ઉપર નીકળેલા શબ્દો જોઈએ તેટલા સાંભળવામાં આવે છે. રણક્ષેત્રમાં મરું થાય એના જેવું ખીન્નું ઉત્તમ મરું નથી એવી આપણી પણ પહેલાંથી સમજૂતી હતી ને તેને સ્વરાજ્યની વખતે પ્રકાશ પડેલો હતો. હાલમાં સુધરેલા ગણાતા યૂરોપિયન મુલકોની જગતમાં ચારે તરફ જે રાજ્ય રાષ્ટ્રની શીરજેરી ચલાવેલી છે તે, તે તે મુલકોમાંના ધણા લોકોને માન્ય છે. અને નિરપદવી લોકોના દેશ હાથ કરતી વખત ગરીબ નિરઅપરાધી લોકોની કતલ ઉઠાવવાના જે પ્રસંગ આવે છે તેની ત્રિશૂલ કોષ્ઠાક્ષરે કાઢતું નથી.

અભાર સૂધી-નીતિ વિષયની ભાવનાનો એક પ્રકાર લલો. આ ભાવનાથી પોતાના કિંવા પોતાના લાભતા વળમતાના કાપદા સાર પારકાની સાથે ગમે તે પ્રકારની તર્જણ કરવાને હરકત નથી એવા અર્થની સમજૂતીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યની ઉન્નતિમાં નીતિના આ ભાગનો જ ઉદય પહેલો થએલો દેખાય છે. યુદ્ધકાળમાં

તો ખીજા વિચારને ઘણું કરીને અવકાશજ મળતો નથી. નીતિના આ ભાગને ' જહિર્નાતિ ' અથવા ' શત્રુભાવાત્મક નીતિ ' એવાં નામ આપીએ. જહિર્નાતિ એ નામ આપવાનું કારણ આપણી સમાજની જહાર જે લોકો હોય છે તેમને એ વિચાર લાગુ પડવાના હોય છે. પહેલા ભાગના નામ ઉપરથીજ નીતિના ખીજા ભાગની કલ્પના થઈ સકશે. પોતાના (સ્વકીય)ની સાથે સહુકાર્થથી રહેવું ને જીવી કરીને એક ખીજાને મદદ થાય એવી રીતે તેમની સાથે વર્તન કરવું એવી પણ ઇચ્છા મનુષ્યના મનમાં પેદા થાય છે ને તે ધોરણે વળી એક દિશાએ નીતિવિચારની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. નીતિના આ ખીજા ભાગને ' અંતર્નાતિ ' અથવા ' મિત્રભાવાત્મક નીતિ ' એવું નામ આપીએ. અંતર્નાતિ કહેવાનું કારણ આપણી સમાજમાંના લોકો સાથેજ આ વિચારનો વિશેષ સંબંધ હોય છે. હવે મિત્રભાવાત્મક નીતિનો કેવી રીતે ઉદય થયો તે જોઈએ.

આત્મ સંરક્ષણ સાર અથવા ખીજાને જીતવા માટે જ્યારે એક સમાજ ખીજા સમાજના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે, પારકી સમાજમાંના લોકોનું હરેક પ્રકારે તુકસાન કરવું જરૂરનું થઈ પડે છે ને આવી વર્તણૂકને લોકો સહર્તન. ગાનવા લાગે છે. પરંતુ એકજ સમાજમાંના મનુષ્યોની એક ખીજા સાથે આવી રીતે વર્તવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થતી નથી. ઉલટું તેમને એક ખીજા સાથે આની વિરૂદ્ધ ચાલવું પડે છે. કોઈ કોઈવાર એકજ સમાજમાંના લોક પણ એક ખીજા સાથે ટોટા કરશે ને પ્રસંગ આવે હરકત પણ કરશે. પરંતુ સાધારણ રીતે તેમનું એક ખીજા સાથે વર્તવું ન્યાય ને સહુખાઈનું હોવા સિવાય તેમનો એક ખીજા ઉપર

વિશ્વાસ બેસવાનો નહિ, ને વિશ્વાસ બેઠા સિવાય પારકી સમાજ-
માંના લોકો સાથે યુદ્ધમાં ટકાવ રાખવા સાર જે પ્રકારની એક્યતા
બોધે, તેવી એક્યતા થઈ શકવાની નહિ. એક સમાજમાંના
લોકોએ મેળાપથી રહીને એક બીજાને મદદ થાય એવી રીતની
વર્તણૂક રાખવી એ તે સમાજના ઉત્કર્ષનું કારણ છે, અને તેથી
બીજા લોકોને છૂટવાની તેમના અંગમાં તાકાદ આવે છે. આનુ
સ્વાભાવિક પરિણામ એવું થાય છે કે, જે સમાજમાંના લોકોના
હાથથી તેવાં વર્તન ધડાય તે સમાજ આગળ વધે ને જાકીની
પછાડી પડી જાય છે. વ્યક્તિમાં જેવી ચડાચડી છે તેવીજ સમા-
જમાં પણ હોય છે અને તેથી વધારે સામર્થ્યવાળી સામાજ નીચડે
છે. વળી વધારે સામર્થ્ય આવવાને એક સમાજમાંના લોકોએ એક
બીજા સાથે સહુખાર્ધથી ચાલવાની જરૂર છે, એ ઉપર કહેલુંજ
છે. એ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, મિત્રભાવાત્મક નીતિના વિચાર
મનુષ્યના મનમાં આવવાનું એક કારણ જીવનને વારતે કલદમાં
મદદ કરતા છે.

એક મંડળીમાંનાં લોકોની એક બીજાની સાથે મિત્રતાથી
ચાલવા તરફ પ્રવૃત્તિ થવાને બીજી પણ એક કારણ છે. રાજ્ય
કરનાર પુરોગામી લોકો હમેશાં બીજા સાથે છે અને ધણું કરીને
તેઓ તેમની ઈચ્છાની આડે આવતા નથી. પોતાના રાજ્યના લોકોમાં
એક બીજા સાથે કલદ ઉત્પન્ન થવા દેવો એ પોતાને હાનીકારક છે
એ સદજ તેમના ધ્યાનમાં આવે છે અને એવું વર્તન પોતાના લો-
કોના હાથથી ન થવા દેવા માટે પોતે ધણું તત્પર રહે છે. તેમાં
વળી તે રાજ્યોને દેવ પ્રમાણે ગાન મળવા લાગ્યું હોય તો, તે-
મની આરાજોને ધર્મનુંજ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આરા
તેમની પાછળ પણ લોકો પાછે છે. સમાજ બંધુઓમાં સંપ ઉત્પન્ન

કરનારા સહકાર્થનાં વર્તનને આ રીતે ઈશ્વરનો અથવા ધર્મનો આધાર મળે છે અને એની વિરુદ્ધ વર્તનને પાપ ગાનવામાં આવે છે. નીતિ-શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ આવી રીતે થયેલી જણાય છે. અને આ કારણને લીધેજ અનેક જાતના લોકોના જે હજારો મનુષ્ય સમાજ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. તેમના નીતિ નિયમોમાં જેથી કરીને સમાજ અવ્યવસ્થિત થવાનો ધણો ભય હોય એવાં આચરણોનો નિષેધ કરેલો જણાય છે.

આવી રીતે ઉત્પન્ન થનારા નીતિનિયમ એક પેઢી પાસેથી બીજીને ને બીજી પેઢી પાસેથી ત્રીજીને ગણતા જમને તેમની પરંપરા કાયમ રહે છે એ વિષે જોઈએ તેટલો પુરાવો મળે છે. ઐતિહાસિક અને શિયામમાં રહેનાર કારેન કરીને લોક છે. તેઓ પોતાના સર્વ કાયદા ને વર્તનના નિયમ પૂર્વજોની પેઢીના શિષ્ટ લોકોએ કરેલા છે એમ માને છે. સ્કૉટલ કાફ્ટ ઉપરથી જણાય છે કે, અમેરિકાના ઈન્ડિયન લોકોમાં ડોકોટ કરીને એક જાત છે. તે જાતના લોકો પોતાની પૂર્વની દંતકથા તથા વચનો એમનો પોતાના કુટુંબનાં મનુષ્યો આગળ પાક કરે છે અને તે પ્રમાણે પોતાનાં આચરણ રાખવા વિષે પોતાનાં હોકરાંને ઉપદેશ આપે છે. અમેરિકાના ઈન્ડિયન લોકોમાં જ ઈરોકોઈ કરીને લોક હતા તેમને વિષે માર્ગન કહે છે કે, જ્યારે તેમનાં ટોળાંનો નાયક મરી જાય ત્યારે, તેની ઉત્તર કિયાના એક મુખ્ય ભાગ તરીકે તેમના પૂર્વાપાર કાયદાનું ને વહિવટનું ઉચ્ચારણ કરતા; વળી તેમના ટોળાંનો નાયક એટલે તેમનો તે રાજન જાણતો. આ ચાલ ઉપરથી તે કાયદા સંબંધી લોકોની પૂજ્ય શુદ્ધિ જણાઈ આવે છે. વાસ્તવિક તે તેમના નીતિ નિયમોજ હતા અને તેમને એક પ્રકારનું દેવી મહત્વ પણ પ્રાપ્ત થયેલું હતું.

નીતિ નિયમોને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઇને તેમનું શાસ્ત્ર બનતા પહેલાંના ઉપદેશકો, નીતિ વિરુદ્ધ બયંઠર કૃત્યો વિશે પણ બહુ તિરસ્કાર પૂર્વક લખતા નથી, કારણ તે કૃત્યોનું દુષ્ટપણું થોડા વખતથીજ કેટલાક લોકોની નજરમાં આવવા માંડેલું હોય છે. નિલકંઠની બહારની સાધારણ વાતોનો નિશેધ અને સારી રીતે ચાલવા વિષેનો ઉપદેશ, એ તેમના લેખોમાં વિશેષ મલી આવે છે. પ્રાચીન હિંદુ લોકોના ગ્રંથોમાં આનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો છે. તે ઉદાહરણોમાં ખીછ પણ એક વાત દેખાય છે. જેહદ સ્વાર્થનો કંટાળો આવીને તે વખતે ધણાખરા લોકોનાં મન જેહદ પરાર્થ તરફ વળ્યાં હતાં; અને લોકોને ઉપદેશ કરનાર મનુષ્યોમાંજ આ મતનું વિશેષ જોર હોવાથી તેમનું તેમણે ઠેકાણે ઠેકાણે વર્ણન કરેલું છે. ઉદાહરણ—મહાભરતના ઉત્તર ભાગમાં નીચેનો શ્લોક છે:—

સદસ્વ શ્રિયમન્યેપાં યદ્યપે ત્વયિ નાસ્તી સા ।

અન્યત્રાપિ સર્તી લક્ષ્મી કુશલા મુંજતે સદા ॥

શાંતિપર્વ, અ. ૧૦૪.

અર્થ.

તારી પાસે જો સંપત્તિ ન હોય તો ખીજની દોલત જોઇને તું મનમાં દીલગીર થઇશ નહિ. સારા મનના માણસો ખીજ પાસે સંપત્તિ હોય તો તેનો ઉપભોગ લે છે. મતલબ કે ખીજની સંપત્તિથી તેમને આનંદ થાય છે.

વળી બારણી કવિએ કિરાતાર્જુનીયમાં કહ્યું છે કે:—

યુક્તાનાં સ્વલુ મહતાં પરોપકારે ।

કલ્યાણી ભવતિ રુજત્સ્વપિ પ્રવૃત્તિઃ ॥

સર્ગ ૭, શ્લોક ૧૨.

અથ,

પોતાને દુઃખ દેનારને પણ સુખ આપવું એ પરોપકારી મહાન પુરુષની સ્વભાવિક પ્રવૃત્તિ હોય છે.

તેજ પ્રમાણે એક તામિલ કાવ્યમાં નીચે બતાવેલા અર્થનાં વચનો છે:—

“ સંપત્તિ મેળવવાનો મુખ્ય હેતુ પરોપકાર કરવાને સમર્થ થવું એ છે.”

“ જેનાથી પરોપકાર વિગે પોતાનાં કર્તવ્યો સમજાય છે અને જેના હાથથી તેળતે છે તેજ ખરેખરે શુભ છે એમ કહેવું જોઈએ. જેને તે કર્તવ્યો સમજતાં નથી તે શુભતા છતાં શુભ નેવો છે.”

ચીનાઈ લોકના પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી જે વિચાર મળી આવે છે તે ઉપરથી ભિન્નભાવાત્મક નીતિની દૃષ્ટના તે લોકોમાં સારી રીતે ઉત્તર રિયલિટીએ પહોંચી હતી એવું દેખાય છે. પહેલા દરજ્જાના પાંચ સદ્ગુણો વિગે લખતાં તેમનો નીતિકાર કનકુશિ-અસ કહે છે કે:—

“ માણસાઈનો ગુણ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. માણસાઈ એટલે જાતિ ધર્માદિકના વિચાર મનમાં ન આપતાં પ્રત્યેક મનુષ્યે જીવન વિગે જે શ્રેય શુદ્ધિ ધારણ કરવી આવશ્ય છે તે છે. માણસાઈને પહેલી પદવી આપ્યા પછી બીજી પદવી ન્યાયને આપવી જોઈએ. પદ્મ-પાત ન કરતાં પ્રત્યેક મનુષ્યને તેનો બાગ મળવા દેવો એ ન્યાય છે.”

અને વળી બીજે એક કેશણે કહ્યું છે કે:—

“આપણાં ઉપરના દરજ્જાના લોકોની આપણી સાથેની જે રીતની વર્તણૂક આપણને યોગ્ય લાગતી ન હોય, તેવી રીતની વર્તણૂક આપણે આપણાંથી નીચા દરજ્જાના લોકો સાથે રાખ-

વી નહિ. જેઓ આપણી પાછળ હોય તેમનું જે પ્રકારનું વર્તન આપણને પસંદ ન હોય, તે પ્રકારની વર્તણૂક આપણી ઉપરના લોકો સાથે રાખવી નહિ. ડાબી આંધુના લોકોની જે વર્તણૂક આપણને પસંદ ન હોય, તે વર્તણૂક આપણે જમણી આંધુના લોકો સાથે રાખવી નહિ. ”

પ્રાચીન કાળના ઇશ્વરના લોકોમાં પણ મિત્રભાવાત્મક નીતિની સારી ઉત્પત્તિ થએલી દેખાય છે. ઇશ્વરના લોકોના પ્રાચીન ગ્રંથોની જેને સારી રીતે માહિતી છે એવો એક અંચકાર કહે છે કે:—

“ ખ્રિસ્તી લોકોના પવિત્ર પુસ્તકમાં સદ્ગુણ તરીકે જે વર્ણન કરેલાં ગળી આવે છે તે સર્વનો ઇશ્વરના લોકોમાં પૂર્ણ રીતે ઉપયોગ થનો હતો. ભક્તિ, દાન, ધર્મ, નમ્રતા, આત્મ સંયમન, પાતિવ્રત, પતિવ્રત, ગરીબનું સંરક્ષણ, ગરીબ ઉપર વપકાર, મોટાની સાથે નમ્રતા ને વિવેક, દ્રવ્યવાન સાથે સામાન્ય બુદ્ધિ, ઇલાહિ સર્વ સદ્ગુણોનાં તેમનાં પુસ્તકોમાં વર્ણન જણાય છે. અને તેમની લખવાની દગ (રીતી) પણ ધણી ઉત્તમ છે. ”

ઇશ્વરના લોકોના જ ધર્મ તત્વો હીબ્રી લોકોએ ઉપાડી લીધેલાં હોવાં જોઈએ. એ વિશે ક્યુએનન એન્ડ પુરાવો આપે છે. તેમની નીતિ તત્વ ઉપરથી પછી મોઝેસે પોતાનું આગ્રા દયક તૈયાર કર્યું. અને તે દશ આગ્રાઓનો સાર ખ્રિસ્તી ધર્મનાં જે મુખ્ય વર્તન તત્વો ગનાય છે તેમાં આવેલો છે. ખ્રિસ્તીઓ તારી સાથે જે રીતે વર્તન કર્યું એમ તને લાગે તે પ્રકારનું વર્તન તું ખ્રિસ્તી સાથે રાખ. ” એ તત્વ અને મોઝેસની દશ આગ્રાઓ એના ધોરણ પ્રમાણે જ આપણું વર્તન રાખવું જોઈએ એનું હાલના ખ્રિસ્તી લોક પણ કહે છે.

તે પણ સાધ્ય નથી. આ કારણથી નીતિ વિચારમાં ઘોઠાળો થાય છે, અને આથીજ એક મનુષ્યને એક ન્યાય ને બીજા મનુષ્યને બીજો ન્યાય એવી વર્તણુક પ્રત્યેકના હાથની થાય છે. દરરોજ એવા પ્રકારનાં જોઈએ તેટલાં ઉદાહરણુ બને છે; પરંતુ ખુબી એ છે કે, પોતાની વર્તણુકમાંની વિરૂદ્ધતા મનુષ્યના લક્ષમાં આવતી નથી. મહાવરને લીધે આવી ઉઘાડી વાત વરફ પણ મનુષ્યનું મન જતું નથી.

કારણ વગર અફઘાનીસ્તાન કિંવા ઇરાકેશ ઉપર સ્વારી કરવાની વાત ઈંગ્લાંડમાંના ધણાક બિશપ (પાદરી) લોકોને પસંદ પડી છે અને આવા કામમાં ઈશ્વર રસતો બતાવે અને મદદ કરે તે સારૂ તેઓ તેની પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રકાર જોવો જોઈએ તેવોજ છે એમ ઇંગ્રેજ લોકોને લાગે છે, અને તેને માટે કોઈ આશ્ચર્ય બતાવતું નથી. પરંતુ લડાઈ ન કરતાં સલાહ કરવી એ મતનું રક્ષણ કરવાને માટે જો કોઈ સભા બરવામાં આવે ને તેનું અધ્યક્ષ સ્થાન કોઈ બિશપ (પાદરી) સ્વિકારે તો માન તેની વર્તણુક અયોગ્ય માનીને તેના ઉપર કડવા શબ્દોનો પ્રહાર કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિની એક મંડળી સ્થાપન કરવી ને દેશો દેશમાં ટંટા ઉત્પન્ન થાય તો તેમના નિમ્મલ તે મંડળીએ કરવા અને તે સર્વેએ માન્ય રાખવા; આવા વિચાર લોક કલ્યાણાર્થે ચલ્ન કરનારા કોઈ પરાપકારી ગૃહસ્થો આગળ આણે તો, તે લોકોને પસંદ પડતા નથી. આવા જ એક પ્રસંગે પોતાનું વિરૂદ્ધ મત પ્રતિપાદન કરતાં લોર્ડ કેન જુક બોલ્યો કે:— “ યુદ્ધ કરતાં શાંતતાની જ સ્થિતિ દેશને વધારે ઘાતક કરનારી યશ્ચ એવી મને જાણી શકા છે. ” એ તેનું બોલવું સાંભળીને ‘ તું પોતાના ઉપર જેટલી પ્રીતિ કરે છે તેટલી જ પાડોશી ઉપર કર ’ આ દૈવી તત્વનો ઉ-

આ ઉદાહરણ ઉપરથી એવી સ્પષ્ટ વાત નજર આવે છે કે, ગમે તે કારણ હો, પણ દરેક સમાજમાં મિત્રભાવાત્મક નીતિનો ઉદય થયા વગર રહેતો નથી. કોઇ કોઇ વાર આ વિચાર અનિશ્ચિત રૂપમાં હોય છે, એટલે એ વિચાર લોકના મનમાં આવીને તે તેમના આચરણમાં પણ દેખાઇ આવે છે, તોપણ તે વિષે ઉચ્ચાર કરવામાં આવતો નથી; કોઈ કોઈ વખત તેમને શાસ્ત્ર સ્વરૂપ મળીને તેમની ઘણી ચર્ચા કરવામાં આવે છે; સૂત્રો જેવાં નાનાં વાક્યોમાં નીતિના નિયમ ગુંથીને સોંકા પાસે તેનો પાઠ કરાવવામાં આવે છે, અને એવી રીતે તે નિયમો પેઢી દર પેઢી જવાના તેવાજ રહે છે. કેટલીક મંડળાઓમાં આ નિયમોની ઘણી વૃદ્ધિ થતી નથી પરંતુ, કેટલીકમાં તો તેમનો પુષ્કળ વિસ્તાર થઇ ને છેક ઝીણી ઝીણી જાખતમાં પણ લક્ષ આપવામાં આવે છે. મિત્રભાવાત્મક નીતિના વિચાર ઉત્પન્ન થઇને તેના ધોરણ ઉપર વર્તવાના નિયમ ઠરવા ને તે થોડા પણ અમલમાં આણવા એ દરેક સમાજના અસ્તિત્વને માટે ધાતું જરૂરનું છે. એવું ન બને તો થોડાજ વખતમાં સમાજ અસ્થાવરથા થઇ જાય.

શત્રુભાવાત્મક નીતિ અને મિત્રભાવાત્મક નીતિ એ બેઉનો કેવી રીતે ઉદય થયો તે, ઉપરના વિવેચન ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે. કોઇ પણ સમાજ હોય તોપણ તેમાં આ બંને પ્રકારના વિચાર મળી આવવાનાજ. આ બેમાં વિરોધ તો હાડોજ છે. ધડીમાં મિત્રભાવાત્મક નીતિના નિયમોથી ચાલે અને ધડી પછી શત્રુભાવાત્મક નીતિના નિયમોથી ચાલે, એમ કરેતો મનુષ્યની વર્તણૂકમાં અસંમતતા ઉત્પન્ન થાય છે. બંનેનો તોડ જોડ થવો તો શક્યજ નથી. જેર એકને છોડી દેધને બીજાના નિયમે ચાલીએ તો

તે પણ સાધ્ય નથી. આ કારણથી નીતિ વિચારમાં ઘોઘાળો ચાપ છે, અને આથીજ એક મનુષ્યને એક ન્યાય ને બીજા મનુષ્યને બીજો ન્યાય એવી વર્તણુક પ્રત્યેકના હાથની ચાપ છે. દરરોજ એવા પ્રકારનાં જોષ્ઠો તેટલાં ઉદાહરણ બને છે; પરંતુ ખુબી એ છે કે, પોતાની વર્તણુકમાંની વિરૂદ્ધતા મનુષ્યના લક્ષમાં આવતી નથી. મહાવરને લીધે આવી ઉધાડી વાત તરફ પણ મનુષ્યનું મન જતું નથી.

જો, કારણ વગર અફઘાનીસ્તાન કિંવા ઍઝરેશ ઉપર સ્વારી કરવાની વોત ઈંગ્લાંડમાંના ધણાક બિરાપ (પાદ્રી) લોકોને પસંદ પડી છે અને આવાં ઠામમાં ઈશ્વર રસો બતાવે અને મદદ કરે તે સારૂ તેઓ તેની પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રકાર જોવો જોઈએ તેવોજ છે એમ ઈંગ્રેજ લોકોને લાગે છે, અને તેને માટે કોઈ આશ્ચર્ય બતાવતું નથી. પરંતુ લડાઈ ન કરતાં સલાહ કરવી એ મતનું રક્ષણ કરવાને માટે જો કોઈ સભા ભરવામાં આવે ને તેનું અધ્યક્ષ સ્થાન કોઈ બિરાપ (પાદ્રી) સ્વિકારે તો માત્ર તેની વર્તણુક અયોગ્ય માનીને તેના ઉપર કડવા શબ્દોનો પ્રહાર કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિની એક મંડળી સ્થાપન કરવી ને દેશો દેશમાં ટંટા ઉત્પન્ન થાય તો તેમના નિકાલ તે મંડળીએ કરવા અને તે સર્વેએ માન્ય રાખવા; આવા વિચાર લોક કલ્યાણાર્થે ચલ કરનારા કોઈ પરાપકારી ગૃહસ્થો આગળ આણે તો, તે લોકોને પસંદ પડતા નથી. આવા જ એક પ્રસંગે પોતાનું વિરૂદ્ધ મત પ્રતિપાદન કરતાં લોર્ડ કેન જુક બોલ્યો કે:— “યુદ્ધ કરતાં શાંતતાની જ સ્થિતિ દેશને વધારે ઘાતક કરનારી થઈ એવી અને જખરી શંકા છે.” એ તેનું બોલતું સાંભળીને ‘તું પોતાના ઉપર જોટલી પ્રીતિ કરે છે તેટલી જ પાડોશી ઉપર કર’ આ દૈવી તત્વનો ઉ-

પદેશ કરનારા પાત્રી મંડળે ડોકાં ધુણાવ્યાં. તેજ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો વડો અધિકારી હાક્ટર મૂરહાઉસ એ ઈંગ્લેન્ડ લોકને સુદ્ધ ના કામમાં યોગ્ય કરવાને વાસ્તે તેમને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં સારીરિક ને નૈતિક શિક્ષણ આપવાની જરૂરીઆત વિષે બાર મૂકીને બાપ-ણ કરતાં પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરે છે કે:— “ક્રૂનાએ શિયાળને ઘેરું હેય તો તે જમ જે મળે તેને ગયકાં બરી તે મરે છે. તે પ્રમાણે તેમણે પ્રસંગ આવે તો મરવું જોઈએ.” અને છેવટ તે કહે છે કે:— “આપણા લોકોના અંગમાં એ નૈતિક શુભ આવવાને વાસ્તે ને તેનો ફલાવો થવાને વાસ્તે આપણે તેમને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ; અને મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, દેવની મહેરબાનીથી તેમના મનમાં પ્રેરણા થઈને જ એ કામ થશે. ણી-જ કસાથી થનાર નથી.” મોટા ધર્માધિકારીના આવા પાંડિત્યની વિશદ્ધ ધર્માધિકારી પૈકી અથવા બીજી મંડળી પૈકી કોઈ કંઈ જોણતું નથી. મતલબ કે એ વિચાર તેમને પસંદ પડે છે. પ્રીતિ, શાંતતા, પરોપકાર એ ખ્રિસ્તી ધર્મનાં રહસ્ય છે; પણ ખ્રિસ્તી દેવજોથી સુશોભિત થએલા અંગ્રેજ લોકોના વિચાર અને તે પણ ધર્મોપદેશકના મોંમાંથી નીકળેલા— કેવા છે તે જુઓ. આ વિચારની સાથે મળે એવું વર્તન બીજી વાતમાં પણ જણાઈ આવે છે. પગથી રમવાનો દડાનો એક ખેલ છે. તે ઘણો ધાસ્તી ભરેલો હોય છે. તે ખેલ રમવાની મીલ બધાય છે. તેમાં સરાસરી દર આઠવાડીએ અકસ્માતથી એક મનુષ્ય જોખમાય છે. આવી મીલોની હકીકતો વાંચવા વારતે લોકો ઘણા ઉતાવળા થાય છે. તે જ પ્રમાણે જે વર્તમાન પત્રમાં મલ સુદની પૂરેપૂરી હકીકત આ-વેલી હોય છે અને જગતમાં શાંતતા રાખવા માટે શા શા હોવાય

ચોજવા એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા સાર બરાએલી સમાજી દલીલ છે. આર ઝોજમાં પૂરી કરેલી હોય છે, તેવાં વર્તમાન પત્રો વેચાતાં લેવા માટે લોકોનાં ટોળેટોળાં દોડે છે; અને જે ચિત્રવાળાં વર્તમાન પત્રોમાં અર્ધાં ચિત્રો મનુષ્ય વદ્ધ સંજ્ઞાથી અથવા મનુષ્ય વદ્ધનું કારણ થાય એવા પ્રકારનાં હોય તે વર્તમાન પત્રોને તેમની તરફથી ઘણો ઉદાર આશ્રય મળે છે.

મનુષ્યના નીતિ વિચારમાં ઘણું જ બહાનું ડોળ પેશી ગયું છે. બહાર દેખાડવાના વિચાર જુદા અને વર્તનને પ્રવૃત્ત કરનારા અંતરના વિચાર જુદા. મિત્રભાવાત્મક નીતિના ઉચ્ચ વિચાર એ ઘણે અંશે દેખાડવાના વિચાર હોય છે. તેમનું લોક આગળ પ્રદર્શન કરવાનું માણસના મનમાં આવે છે. પરંતુ આચરણ કરવાનો વખત આવે છે ત્યારે ઘણું કરીને શત્રુભાવાત્મક નીતિના વિચારોનો મનુષ્યના મન ઉપર અમલ એસે છે. આ સંજ્ઞા મનુષ્યની સ્થિતિ ઈસા પનીતિમાંની “શિયાળ અને બકરાની” વાત પ્રમાણે થાય છે. આ જે પ્રકારના વિચારો લીધે ઉત્પન્ન થનારી ઈર્ષિજન લોકના આચરણમાંની અસંબદ્ધતા ઉપર બતાવેલી છે, તેના કરતાં પણ વધારે યૂરોપમાંના ખ્રીસ્તી દેશોમાં દેખાય છે. શત્રુ ઉપર પણ ઉપકાર કરવો એ તત્વનો પ્રસાર કરવા માટે મોટી મોટી મંડળીઓ રચાઈ, ને તેની મારફત ઠેકાણે ઠેકાણે ઉપદેશકો નિમવામાં આવ્યાં છે, પણ પ્રલક્ષ આચરણ ઉપર તેમના ઉપદેશનું કંઈ પણ પરિણામ થતું નથી. કેટલાક દેશમાં દરેક મનુષ્યને અમુક મુદત સૂધી લસ્કરમાં ચાકરી કરવી જોઈએ એવો ધારો છે, અને તે પ્રમાણે વિધાર્મિક અવસ્થા પૂરી થતાં જ લોકો પોતાનું આ કર્તવ્ય કરીને પછી કાયમનો ઉદ્યોગ કરવા માટે છે. એ જે લસ્કરી શિક્ષણ પ્રત્યેક મનુષ્યને મળે છે તેનો ઉપયોગ શત્રુ ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે થાય છે કે અપકાર

૨ કરવાને માટે થાય છે એ કહેવાની જરૂર નથી. શત્રુ ઉપર ઉપકાર કરો એમ ઉપદેશ કરીને ફરનારા મિશનરી મંડળના એ જાણનારે પણ એ સરકારી શિક્ષણ મળેલું હોય છે અને એની વિરુદ્ધ કોઈ સું કે ચાં કરી શકતું નથી. ફ્રેંચ લોકો જે અતિશય સૈન્યનું અરમ્ય મુજે મોડે ખમે છે તે પોતાના દેશમાં અથવા બીજે ઠેકાણે એકાદ મહત્વની કરીને મનુષ્ય જાતના સુખની વૃદ્ધિ કરવા સાર નહિ, પણ તેમની જ અન્યાય બરેલી અને જુલમની વર્તણૂક જલદી યથા યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત મેળવીને જે પ્રાંતો તેમની પાસેથી લીધેલા છે તે પાછા મેળવવા માટે છે. આ વેર લેવા વારતે ફ્રેંચ લોકો એટલા ઉતાવળા થયા છે કે, ક્યારે આપણે લડાઈ શરૂ કરીએ એમ તેમને લાગે છે; અને જે કોઈ આપણને તેમ કરવા દે એમ તેમને લાગે તેના હાથમાં રાજસૂત્ર આપવાને તેઓ તૈયાર થાય છે. થોડા વખત ઉપર જ એક દેશાભિમાનની લહેર આવીને તેની સાંધે એક સૂરા સિપાઈના હાથમાં સર્વ સત્તા જવાનો સમય આવ્યો હતો.

ગ્રોટેસ્ટાંટ મતનો સ્થાપનાર જે માર્ટિન લૂથર તેની જન્મ જૂંમિ, અને ખ્રિસ્તીધર્મના ઉજવળ સ્વરૂપનું પીએર, એવો જે જર્મની દેશ તેની પણ સ્થિતિ ઉપર સરખીજ છે. સાંતો હાલનો બાદશાહ સિંહાસન ઉપર બેઠો તે વખત તેણે પોતાના સૈન્યમાંના સિપાઈઓને જે વિચાર જતાવ્યા તેમાં દેશના વિચારનું પ્રતિબિંબ મોડેલું હતું એવું કહેવાને હરકત નથી. પહેલું તો હુસી પદવીની પ્રાપ્તિ બદલે ધધિરનો તેણે અનેક પ્રકારે આભાર માન્યો, સારખાઈ તેની ઈચ્છાનુ ગૌરવ જતાવીને, પોતાની વર્તણૂક હમેશાં ધધિરને પ્રિય થાય એવીજ રાખવાને માટે આસ્વાસન આપ્યું અને છેવટ

કહ્યું કે:—“મારા પૂર્વજો સ્વર્ગમાંથી મારા તરફ જીવે છે એ મારે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. મારે પણ ત્યાં જવાનું છે ને. જ્યારે તેવો પ્રસંગ આવશે ત્યારે આ લશ્કરનો, મેં કેવો ઉપયોગ કર્યો તેનો હિસાબ મારે આપવો પડવાનો. તે વખત આ સૈન્યનું અભિમાન રાખવા સરખીને ઉજ્જવળ કીર્તિનીજ વાત કહેવાનો સુદીન મળવો જોઈએ.” આ વિચારોને ખ્રિસ્તી ધર્મના તત્ત્વોમાં ખીલકુલ જગા મળતી નથી. પરંતુ જે લોકોના મન ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મના કેવળ ઉપરનાં પટ દીધેલા હશે તેમના આચારજી ઉપર તેનો પરિણામ કેવો થાય ? તથાપિ જાને પ્રકારના વિરોધી વિચારની તોડ જોડ કરવાની ઈચ્છા મનુષ્યોને બહુ હોય છે. ઉપર કહેલા જર્મન બાદશાહેજ હાલમાં એક મહા યુદ્ધને ઉત્તેજન આપનારી મંડળીની પ્રશંસા ઉપર બાપજી કહ્યું ને તરતજ ધધરની પ્રાર્થના કરીને તે બાપજીની સમાપ્તિ કરી.

સમાજમાંના લોકો સાથે મિત્રભાવથી ચાલવાની આવશ્યકતા હોવાથી ઉત્પન્ન થએલા અંતર નીતિના નિયમ ને પારકા સાથે શત્રુ ભાવથી ચાલવાની ટેવ પડવાથી અંતઃકર્ણમાં ઠંશેલા બહિર્નીતિના નિયમ આ એકનો મનુષ્યના મન ઉપર કેવો પરિણામ થાય છે તે બહિર્નીતિના વિચારોનું મનુષ્યના મન ઉપર હજી સુધી કેટલું ઉપરીપણું છે એ જોવું હોય તો અંતર નીતિનો ઉપદેશ કરનારા (પાત્રિ) ધર્મોપદેશકની સંખ્યા ને બહિર્નીતિના નિયમ અમલમાં આણુવા વાસ્તે રાખેલા સૈન્ય માહેના સિંપાઈની સંખ્યા એમનું પ્રમાણ જોવું. લાખો ધર્મોપદેશકો “ શત્રુ ઉપર પ્રતિ કરો ” “ શત્રુઓના અપરાધોની ક્ષમા કરો ” છતાં અતિ ઉચ્ચ તત્ત્વોના ઉપદેશ કરતા ફરે છે, અને મનુષ્યનો જીવ લેવાની વિદ્યામાં જેમણે

પ્રવિણતા મેળવી છે એવા કોટ્યાવધિ સિપાઈઓ શત્રુનું વેર લેવા સારૂ અથવા નિરુપદ્રવી લોકોને ત્રાસ આપવા માટે તૈયાર થઈને બેઠેલા છે.

આટલીવાર સૂઢી કહેલા આ બે પ્રકારના નીતિવિચારની સાથેજ વળી એક પ્રકારના નીતિવિચારનો વધારો થાય છે. આ ત્રીજા પ્રકારની નીતિની કલ્પનામાં ધર્મ, ધર્મશ્ર્વર ઇત્યાદિકનો વિચાર ખીલકુલ કરવામાં આવતો નથી અને સૃષ્ટિ ક્રમાનુસાર સ્વાભાવિક રીતે ઘડાઈ આવનારી વાતોનો માત્ર વિચાર કરવામાં આવે છે. આ નીતિવિચારનું વલણ વર્તનના ઉપયોગ ઉપરથી તેની હીમત ઠરાવવા તરફ હોય છે. હળવે હળવે આવા પ્રકારના નીતિવિચાર પ્રકટ થતા જવા એ સ્વાભાવિકજ છે. કારણ ધર્મશ્ર્વરનો અંશ માનેલા રાજાઓએ ધાલી દીધેલા નીતિ નિયમ હો, અથવા સ્વાભાવિક આવશ્યકતાને લીધે તે ઉત્પન્ન થએલા હો, પણ તેમના ઉપયોગ તરફ લક્ષ જઈનેજ તે પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવેલા હોય છે; ને આ કારણ થોડે ઘણે અંશે ઘણાક લોકના લક્ષમાં આવેલાં હોય છે. એકવાર ધર્મ આજ્ઞાઓ કાયમ થઈ એટલે તે જો કે ધર્મશ્ર્વરની આજ્ઞા છે, એમ સમજીને પાળવામાં આવે છે, તોપણ તેમની જરૂરીયાતને માટે પણ થોડી ઘણી કલ્પના મનુષ્યના મનમાં હોય છે જ.

આ નીતિવિચારોનાં બીજા કોઈ કોઈવાર કેવળ અમલ્ય લોકોમાં પણ નજરે પડે છે. માદાગારકરના લોકોવિષે એક શોધકે નીચેની માહિતી આપી છે:—

“ અભિચાર, ચોરી અને ખુન આ અપરાધો બદલ શિક્ષા કરવાના કાયદા તેમનામાં છે. કોઈએ કોઈના માળાપને ગાળ દીધી તો તે અપરાધને વાસ્તે પણ દંડની શિક્ષા ઠરાવેલી હોય છે.

તેઓ કોઈ પણ ગમે તેવા જીજ્ઞાસુ માટે સોગત લેતા નથી; અને આ વાતનું કારણ તેમને પૂછ્યું ત્યારે તેઓ બે.લ્યા કે ‘વર્તનના આવા નિયમ હોય તે સોઈવાળા ને યોગ્ય છે. આવા કાયદા નહોત તે અમારાથી એક ઠેકાણે રહેવાયું નહોત.’”

છેવટે છેવટ લખેલા હીજૂ અંથમાં પણ આ વિચારોનો આભાસ નજરે પડે છે. તેમના અંથમાં જો કે ઘણે ઠેકાણે ઇશ્વરની ઇચ્છા અને ઇશ્વરનો ભય એજ કલ્પના જ્યાં ત્યાં મુખ્યત્વે કરીને જડી આવે છે, તોપણ કોઈક પ્રસંગે ઉપયોગની કલ્પનાનું પણ ખીજ જડી આવે છે. એકલીઝમા સ્ટીક્સ નામના અંથ કસ્ટોએ વર્તનના જે કેટલાક નિયમ આપેલા છે તે ખરેખર તેની સમજણ પ્રમાણે પણ ઇશ્વરની આજ્ઞાનું પરિણામ નથી. ખીજ ઉપર અવલંબીને રહેવું, આખરની ઇચ્છા રાખવી, બોલવામાં સાવધાની રાખવી, ખાવાપીવાના કામમાં નિયમસર રહેવું, ઇત્યાદિ ઉપદેશની વાતો ફક્ત અનુભવ ઉપરથી કહેલી દેખાય છે. કેટલાક ઇજિપ્શન તત્ત્વવેત્તાએ કેવળ ઉપયોગ તરફ લક્ષ દેધને નીતિનો વિચાર કરેલો હતો એમ જણાય છે. તેમણે ઉપયોગાત્મક નીતિના પાયાવાળું શાસ્ત્ર જનાવેલું હતું. પૂલ લખે છે કે:—

“ઘણાં વર્ષોથી નિરર્થક થયેલા ધર્મ આચારોનો ટાહોટપને કંટાળો આવ્યો હતો. લાંબાકાળથી ચાલતી આવેલી ને ચાલતા ધર્મની સાથે એક જીવ થઈ ગયેલી અનંત રીતોના આચારની ભાંજગડમાં ન પડતાં પોતાના અવલોકન ને અનુભવ એમના ધોરણે કેવળ ઉપયોગના પાયા ઉપર નીતિની ઇમારત ઉભી કરવાનો તેણે મંત્ર કર્યો છે. તેનાં જે અનેક વચનો છે તેમાં સદાચારે ચાલવાથી આં દુનિયામાં કયા કાયદા થવા સરખા છે તે બતાવ્યા છે. ‘પરસ્પર

કની કલ્પનામાંની તેના નીતિશાસ્ત્રમાં જગા જ નથી. આ વિચારો વિષે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં તે કહે છે કે:—

“આ ઈન્જિનેશન તત્વનાં નીતિશાસ્ત્ર તેમના ધર્મ મિશ્રિત નીતિ શાસ્ત્ર કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. કારણ તેમાં અર્થ વગરની વાતોને બીલકુલ અવકાશ જ ન આપતાં આવશ્યકતા કર્તવ્યોના દૃઢ વિચાર કરેલા છે, પણ મનુષ્યનું આ લોકનું કલ્યાણ એ આ નીતિશાસ્ત્રનું મૂળ છે. ઈશ્વર ભક્તિ અને બંધુ પ્રીતિ એથકી સદ્ગુણની ઉત્પત્તિ યાય છે એમ તેમાં કહેલું નથી એમ કહીને લોકો નિંદા કરે તેની હરકત નથી.

છેવટ થયેલા ઐક તત્વમાનીઓનો પણ ઉપયોગાત્મક નીતિ ઉપર જ વિશેષ બાર હતો. પ્લેટોનો સંવાદ ને આરિસ્ટોટલનાં નીતિશાસ્ત્ર, એમાં નીતિ વિચાર ધર્મ વિચારથી બહુ જુદો કરેલો છે અને નીતિની ધિગારત ઉપયોગતા પાયા ઉપર ઉભી કરવાનો યત્ન કરેલો દેખાય છે.

પ્રાચીન લોકોને મૂકીને અર્વાચીન લોકો વિષે વિચાર કરીએ તો દિવસે દિવસે નીતિ વિચારોને ધર્મ વિચારોથી જુદા કરવા તરફ લોકોની પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે એમ દેખાય છે. પેલી કરીને ઈજ્ઞાંડમાં એક ઈશ્વર વિદ્યામાં પ્રવિણ ને તત્ત્વવેત્તા પુરુષ થઈ ગયો છે, તેણે જાને પ્રકારથી નીતિની સિદ્ધતા કરીને જતાવી છે. ધાર્મિક લોકોને વાસ્તે ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉપરથી સદ્વર્તન ક્યાં ને નદારાં વર્તન ક્યાં તે હરાબ્યું છે, ને ધર્મ વિચારો ઉપર જેમની શ્રદ્ધા નથી તેમને વાસ્તે કેવળ પરિણામ તરફ લક્ષ આપીને ચોગ્ય વર્તન ક્યું ને અચોગ્ય વર્તન ક્યું તે જતાવેલું છે. આ તત્ત્વવેત્તાના મરણ પછી તેણે આપેલી નીતિની પહેલી શાખીતી પછાડી પડી, પરંતુ બીજીની માન સારી રીતે વૃદ્ધિ થઈ. બેન્યાન અને મિથ-

એમણે તો ઉપયોગની જ કસોટી વર્તનને લગાડવી જોઈએ, ખીજ કોઈ પણ લગાડાય નહિ, એવું સપ્રમાણુ. સિદ્ધ કરેલું છે. ઇશ્વરની આજ્ઞા વિષે વિચાર ન કરતાં જે વર્તનથી મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ થશે તે સદ્વર્તન અને જેથી અકલ્યાણ થશે તે દુર્વર્તન, એ આ નીતિનું મહાન તત્ત્વ છે. નીતિએ ચાલવાને ઇશ્વરની આજ્ઞા તરીકે જે કારણ બતાવવામાં આવે છે તે નષ્ટ કરીને તેની જગાએ મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ એ કારણ બાલવું જોઈએ એવું મિલ્લનું દૃઢ મત થયું હતું. ઇશ્વર વિષે તેનો વિચાર કેવો હતો એ સમજ્યા એટલે તેનો એવો મત થયો કેટલો સ્વાભાવિક છે તે જણાઈ આવશે. તેણે એક વખત કહ્યું છે કે:—“જેમનાં કૃતો મનુષ્યના અતિ ઉચ્ચ નીતિ વિચારોની કસોટીએ ઉતરે નહિ તે લોકના પરમેશ્વરને હું કદી ‘સારો’ કહેનાર નહિ. અને એવું ન કહેવાને માટે જો તે મને નરકમાં જવાની શિક્ષા આપે તો તે હું ખુશીથી ભોગવીશ.

સારા અથવા નકારા વર્તનની ખીજ પણ કસોટી છે અને તેની પણ ઉત્પત્તિ ખીજ નીતિ વિચારોની સાથે જ થયેલી છે. કોઈ પણ પ્રકારનું વર્તન ટેવથી ચીત્રે પડવા માંડ્યું એટલે તે વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એક સમાજના લોકો એક જ પ્રકારના નીતિનિયમ પાળતા હોવાથી તે સર્વની તે નિયમના સારા પણા વિષે સરખીજ સમજુતી બને છે. લાંબા દાળ સૂધી એક ખીજના સદ્વાસમાં રહેવાથી મનુષ્યોમાં કેટલીક કલ્પના ને સમજણો ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. તેમના યોગથી સમાજના હિતનાં જે વર્તન હોય તે વિષે મનુષ્યના મનમાં સ્વાભાવિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જે અહિતનાં હોય તે વિષે તિરસ્કાર લાગે છે. આવો મનુષ્યને જે જોઈ થાય છે તે, તેના મન ઉપર અનેક યુગોનો જે સંસ્કાર થયે

સો હોય છે તેને લીધે યાય છે. તે વખત મનુષ્યનું લક્ષ ઇશ્વરની આગા તરફ અથવા વર્તનના પરિણામ તરફ જતું નથી. મનુષ્યની ખરૂં ખોટું જોળખવાની આ શક્તિ તે કંઈક મનુષ્ય સિવાયનાં બીજાં પ્રાણીઓની પ્રેરણા બુદ્ધિ સરખી હોય છે; તેમાં વિચારવાનું કારણજ નથી. મનમાં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયા બરોબર સાફ કયું અને ખોટું કયું એ અંતર માનથી જ સમજાય છે. જીવનાર્ય કલહ જેમના અંગમાં જીવન સામર્થ્ય વધારે હોય છે એવા પ્રાણીઓને જે વર્ગ છે તેથી મનુષ્યના મનમાં એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાને ગદ્દ મળેલી હોવી જોઈએ એમ જણાય છે. મનુષ્યનાં પ્રતિ ક્ષણે જે વર્તન ચાલતાં હોય છે તે કરતી વખતે તેને વિચાર કરવાનો અવકાશ જ મળતો નથી. કયું વર્તન સાફ ને કયું વર્તન નહાફ એ તત્કાળ સમજવાની જરૂર હોય છે. એ સમજાયું હોય તોપણ તે પ્રમાણે જ મનુષ્ય ચાલે છે એમ નથી, તથાપિ આ માનની તેના આચરણ ઉપર પુષ્કળ અસર થાય છે. જે મનુષ્યોની ખોટા ખરાની કલ્પના તેમની સમાજ રિયતિને યોગ્ય એવી હોય છે તેમના અંગમાં જીવન સામર્થ્ય વધારે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમની જીવનાર્ય કલ્પનામાં બીજાં મનુષ્યો ઉપર સરસાઈ થાય છે. આવી રીતે આસપાસની રિયતિ પ્રમાણે મનુષ્યની સદસદ્વિચાર બુદ્ધિ બને છે.

ઉપર કહેલા પ્રકારની સદસદ્વિચાર બુદ્ધિ જે સોડામાં ચોડા થણો સુધારો થયેલો છે, તેમનામાં પણ જણાઈ આવે છે. કેક, કેકે છે કે:—

“દાહિદી ખેટના સોડા, સદસદ્વિચાર બુદ્ધિની સ્ફુર્તિથી ખરૂં; ખોટું જોળખે છે; અને બીજાઓએ જે પ્રકારનાં વર્તન પોતાની સાથે કર્યાં હોય તે, તેમને હોય કે, તેવા પ્રકારનાં વર્તન તેમનાં

તરફથી ખીજાઓ પ્રત્યે થાય તો તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમનું મન તેમને ખાવા માંડે છે.

કેટલાક સુધરેલા લોકોની પૂર્વ સ્થિતિમાં પણ આવા પ્રકારની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે. પ્રાચીન હિંદુ લોકના પુસ્તકમાં આનો પુરાવો જડી આવે છે. એક વખત દ્રૌપદીને પોતાના સદાચાર સંપન્ન સ્વામીની વિપત્તિ બદલે ધણું જોડું લાગ્યું. તે પ્રસંગનું વર્ણન મહાભારતમાં આપેલું છે. આવી સાધુવૃત્તિએ ચાલનાર મનુષ્ય ઉપર સંકટો આણુનાર દેવ કેટલો અન્યાયી હોવો જોઈએ એવું કહીને તે ઈશ્વરને દોષ આપતી હતી; પરંતુ યુધિ. ઇરે તેને ઉત્તર આપ્યો કે:—

વલ્ગુ ચિત્રપદં શ્લક્ષ્ણાં યાજ્ઞસેનિ ત્વયા વચઃ ।

ઉક્તં તચ્છ્રૂતમસ્માભિર્નાસ્તિક્યં તુ પ્રભાપસે ॥

નાહં કર્મ ફલ્યાન્વેષી રાજપુત્રિ ચરામ્યુત ॥

દદામિ દેય મિત્યેવ યજે યષ્ટ્યમિત્યુત ॥

અસ્તુ વાત્ર ફલં મા વા કર્ત્તવ્યં પુરુષેણ યત્

ગૃહે વા વસતા કૃષ્ણે યથાશક્તિ કરોમિ તત્ ॥

ધર્મ એવ મનઃ ક્રષ્ણે સ્વભાવાચ્ચૈવ મે ધૃતમ્ ।

ધર્મ વાણિજ્યકો હીનો જઘન્યો ધર્મવાદિનામ્ ॥

ન ધર્મફલમામોતિ યો ધર્મ દોગ્ધુમિચ્છતિ ।

યથૈનં શંકતે કૃત્વા નાસ્તિકયાત્પાપચેતનઃ ॥

અતિવાદાદ્વાદાભ્યેપ મા ધર્મમભિ શંકિયાઃ ।

ધર્માભિશંકી પુરુષસ્તિર્યગ્ગતિપરાયણઃ ॥

અર્થ.

હે યાગસેનિ, તે જે ઉત્તમ અને સુકુમાર બાપણુ કર્યું તે મેં સાંભળ્યું, પરંતુ તું નારિતક પણાનું બાપણુ કરે છે. રાજપુત્રી, હું જે કર્મ કરું છું તે, તેમાંથી મને ફલ મળશે એ લાલચથી કરતો નથી. જે આપતું યોગ્ય છે તે હું આપું છું અને જે યજ્ઞાદિ કર્મો કર્તવ્ય છે તે હું કરું છું. ફળ મળે અથવા ન મળે, મનુષ્યનું જે કર્તવ્ય છે તે કરવા માટે હું ધૈર્ય અથવા વનમાં હોઈ તોપણુ ત્યાં મારાથી યામ એટલે. યજ્ઞ કરું છું. મારા સર્વ વિચાર સ્વાભાવિક રીતે જ કર્તવ્ય તરફ લાગેલા છે. ફળને માટે ધર્માચરણ કરનારો પુરુષ નીચ છે. ગાયનું જેમ દુધ દહાડવામાં આવે છે તેગજ ધર્માચરણમાંથી જે પોતાનું હિત મેળવવા ઇચ્છે છે તેને તે મળતું નથી; અને જે પાપાત્મા ધર્માચરણ કરીને નારિતક બુદ્ધિથી શંકા લાવનારો થાય છે; તેને પણ તેનું ફળ મળતું નથી. તું કર્તવ્ય કર્મો વિશે શંકા લાપીશ નહિ. તે શંકા લાવનારો પુરુષ પશુ તુલ્ય થાય છે.

તેજ પ્રભાણે જીજ્ઞાસે એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ એવા વિચાર મળી આવે છે. નીચેના અર્થને શ્લોક સમાયણમાં છે.

“સદાચારનાં વર્તન માણસોએ કરવાં જ નેહ્યો, જે સ્વર્ગ ન હોત ને ઈશ્વર ન હોત તોપણુ સદાચારોથી ચાલતું એ મનુષ્યોનું કર્તવ્ય રહ્યું હોત. યોગ્ય વર્તન ક્યાં તે જોઈ જીને તે પ્રભાણે ચાલતું એ માણસને અવશ્યનું છે.”

* સ્પેનસર સાહેબે પોતાના પુસ્તકમાં સંસ્કૃત ગ્રંથનાં ઇંગ્રેજી ભાષાંતરનાં જે પુસ્તકો છે તેમાંથી ઉતારા લીધેલા છે. તેમજ જે પુસ્તકોમાંથી ઉતારા લીધેલા છે તે પુસ્તકો અહીં અને મુંબઈમાં

‘મનઃ પૂતં સમાચરેત’ કરીને એક સાહિત્યનું વચન છે. તે ઉપરથી પણ આપણા લોકોમાં સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને કેટલુંક મહત્વ આપ્યું હતું એમ જણાય છે. મનને જે આચરણ શુદ્ધ હાગે તે સદ્દર્શન ને મનને જે અશુદ્ધ હાગે તે દુર્વૃત્તન. ઉપરના સાહિત્ય વચનનો વિપરીત અર્થ કરવાનો જે ચાલ પડેલો છે તે પ્રમાણે માત્ર સમજવા ચોગ્ય નથી. મનુષ્યનાં આચરણ હમેશાં જ સદસ-દ્ધિવેક બુદ્ધિના ઉપદેશ પ્રમાણે હોય છે એમ નથી. એ બુદ્ધિ તેને સાફ ક્યું છે ને ખોટું ક્યું છે તે કહે છે. મનુષ્યના હાથથી ખોટું કામ પામ લાગે આપણે ખોટું કામ કરીએ છીએ આ વિચાર તેમના મનમાં આવે છે અને તેમનાં મન તેમને ખાય છે.

ચિની લોકોમાં સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને વિલક્ષણ મહત્વ આપવામાં આવે છે એવું એડકિન્સે તે લોકો વિષે જે માહિતી આપી છે તે ઉપરથી સમજાય છે. તે કહે છે કે:—

“તેમની આગળ જો એકાદ નવા ધર્મમતનું પ્રતિપાદન કરીએ તો તેમની પરીક્ષા કરવાની રીતિ કેવળ જુદી છે. તેમાં

પણ મજવા જેવાં નથી એવું શોધ કરવાથી જણાયું છે. સ્પેન્સર સાહેબે ઈંગ્રેજ વાંચનારાઓને વાસ્તે પુસ્તકનાં નામ ને પૃષ્ઠ પણ આપેલાં છે, પરંતુ સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં નામં સિવાય બીજી કંઈ માહિતી આપી નથી. તેથી સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી મૂળ શ્લોક શોધી કઢાવવો એટલે સર્વ ગ્રંથોની ચાલવણી કરવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી. જે ઠેકાણે ધોરણ ઉપરથી મૂળ શ્લોક મળે એવું હતું તે ઠેકાણે તે કઢાવવાનો પ્રયત્ન કેટલાક વિદ્વાન મિત્રોની સહાયતાથી કર્યો છે. જે ઠેકાણે મૂળ જડ્યું નથી તે ઠેકાણે બાષાંતરથી ચલાવી લેવાની જરૂર પડી છે.

કહેલી વાતો નીતિને અનુસરીને છે કે નહિ એ તેઓ જુએ છે. તે ધર્મમાંની નીતિ જો તેઓની નીતિ વિચારની કસોટીમાં ઉતરે તો તે ધર્મનું સારાપણું આનાકાની ન કરતાં એકદમ કબુલ કરે છે. તે ધર્મ ઇશ્વર પ્રણિત છે કે નહિ ને ઇશ્વરપ્રણિત હોય તો તે બદલ પ્રમાણો શાં છે તે વિચારોની ભાંજગડમાં તેઓ પડતા નથી. ધર્મ ગમે તેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો હોય પણ તે સારો હોય એટલે બસ એમ તેમને લાગે છે.” ખીજે એક ઠેકાણે કનૃદ્યૂશિ-અસના નીતિ વિચારો વિષે લખતાં પાપ વિષે તેમની કલ્પના થી હતી તે એડકિન્સ એણે કહ્યું છે. ઇશ્વરનો હુકમ તોડવો એ પાપનું તે લક્ષણ કરતો ન હોતો. તેના મત પ્રમાણે જે વર્તન વડે પોતાની યોગ્યતા ઓછી થાય એવું મનુષ્યને લાગે ને જેની સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને પસંદ પડે નહિ તે પાપ. આ ઠેકાણે હમેશાં માલુમ પડતી વિચાર સરણીનો કેવળ વૃત્ક્રમ થયેલો નજર આવે છે. પ્રથમ તો પોતાનો ધર્મ ઇશ્વર પ્રણિત છે એવું લોકોને લાગે છે ને તેથી પોતાના ધર્મમાં જે નીતિ કહેલી હોય તેજ ખરી નીતિ એવી તેમની સમજણ હોય છે; પણ આ ઠેકાણે ધર્મ ઉપરથી નીતિની પરીક્ષા ન કરતાં નીતિ ઉપરથી ધર્મની પરીક્ષા કરેલી છે. આવે પ્રસંગે નીતિ ઠરાવવાનો રસ્તો સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિ એજ છે.

અર્વાચીન સુધરેલા લોકો માહેના અંધકારોમાં પણ મનુષ્યમાં સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિનાં અસ્તિત્વ કબુલ કરનારા અને આ બુદ્ધિને નીતિની કસોટી માનનારા લોકો છે. તેમના બે વર્ગ છે. પહેલા વર્ગમાંના લોકોનો મત ઉપર કહેલા કનૃદ્યૂશિઅસના મત પ્રમાણે છે. ઇશ્વરની કહીને માની લીધેલી આચ્છા ગમે તેવી હોય તોપણ સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને જે ખરું લાગે તેજ સાચું. આ નીકાલ ઉપર અપીલ,

નથી એવું તેમને લાગે છે. એ લોક એથી પણ યોગ્ય અગાડી જાય છે ને કહે છે કે, જે આગ્રા ઈશ્વરની કંઠીને મનાય છે તે ઈશ્વરની પાસેથી મળેલી છે કે નહિ એ ઝાળખવાને સદસદ્વિવેક બુદ્ધિ એ એક સાધન જ છે. જે આગ્રા આ બુદ્ધિની કસોટીમાં ઉતરે છે તે ઈશ્વર પાસેથી મળવી શક્ય છે; પરંતુ જે તે કસોટીમાં ઉતરતી નથી તે ઈશ્વર પાસેથી નીકળે એ અસંભવનિય છે. પહેલા વર્ગના લોકોની પેઠે ખીન્ન વર્ગમાના લોકો સદસદ્વિવેક બુદ્ધિને પ્રાધ્યાન આપતા નથી. તે ઈશ્વરની આગ્રાઓને પ્રથમ સ્થાન આપીને તેમની નીચેની પાયરી ઉપર સદસદ્વિવેક બુદ્ધિને બેસાડે છે. તેમના મત પ્રમાણે આ બુદ્ધિનું કામ એટલું જ કે ઈશ્વરની આગ્રાઓને અનુસરીને સારાં ક્યાં ને ખોટાં ક્યાં એ તેણે મનુષ્યને હમેશાં બતાવતા રહેવું. આ બે વર્ગના લોકોના વિચારોમાં ધણું મળતાપણું છે. સદસદ્વિવેક બુદ્ધિને જે ખરાખોટાનું ગ્હાન થાય છે તે પરિણામ તરફ લક્ષ જઈને થતું નથી; એવો જ આ બંને વર્ગના લોકોનો મત છે. આ બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ વિષે પણ બંનેના વિચાર સરખા જ છે. આ સંબંધી તેમણે પ્રથમથી કંઈ કંઈ ન હોય તોપણ ઈશ્વરેજ તે (બુદ્ધિ) મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન કરેલી છે એવું તેમને લાગે છે. સદસદ્વિવેક બુદ્ધિ મનુષ્ય સ્વભાવ સાથે જડેલી છે એમ તેમનો મત હોવાથી ને મનુષ્ય સ્વભાવ સર્વત્ર સરખોજ છે આ સામાન્ય સમજુતી ઉપર પણ તેમનો વિશ્વાસ હોવાથી ખરાખોટાનો વિચાર પણ સર્વ મનુષ્યમાં સરખો હોવો જોઈએ એવો તેમનો મત હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ સદસદ્વિવેક બુદ્ધિનો ઉત્તેજ કરતાં આરંભમાં તેની ઉત્પત્તિ વિષે જે દિગ્દર્શન કરેલું છે. તે ઉપરથી લક્ષમાં આવશે કે, આ બુદ્ધિના અસ્તિત્વ વિષે જો કે ઉપરના નીતિકારોના વિચાર.

પસંદ કરીએ; તોપણ તેની ઉત્પત્તિ વિષે મત ભેદ થવો શક્ય છે. મનુષ્યને અંગે ખોટું ખરું જોળખવાની આ વિલક્ષણ શક્તિ છે ખરી, પણ તે દૈવી કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી દેખાતી નથી. મનુષ્યને જે પ્રમાણે ઈશ્વરે પ્રલક્ષ ધડેલો નથી પણ તે ખીજા પ્રાણીઓથી ઉત્ક્રમણ વડે ઉત્પન્ન થયેલો છે; તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય સ્વભાવની ઘટના પણ ઉત્ક્રમણ વડે જ અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. સ્થિતિ ભેદ પ્રમાણે મનુષ્યને જુદાજુદા પ્રકારનાં વર્તન કરવાની જરૂર પડી અને વર્તનના અનુરોધથી તેના મન ઉપર સંસ્કાર થતા જઠને સદસદ્ધિવેક શુદ્ધિ જનતી ગઈ છે. ઉત્પત્તિનો પ્રકાર મનમાં આણીએ તોપણ પારિસ્થિતિના પ્રમાણ પ્રમાણે શુદ્ધિ ભિન્ન હોવી જોઈએ એ તરત જ દેખાઈ આવશે; અને વસ્તુ સ્થિતિ પણ તેવી જ છે. ‘મનુષ્ય સ્વભાવ સર્વજ્ઞ સરખો છે,’ વગેરે સિદ્ધાન્ત અંશતઃ માત્ર ખરા છે. તે સૃષ્ટિ માહેના સર્વ મનુષ્યોને લાગુ પડનારા નથી. આ પુસ્તકમાં અગાડી પૃથ્વી ઉપરના જુદાજુદા પ્રકારના લોકોની વિલક્ષણ સમજણોનાં ઉદાહરણો આપેલાં છે. તે ઉપરથી દેખાઈ આવશે કે, એક જ વાત એક ઠેકાણાના લોકોને સારી લાગે છે, ખીજા ઠેકાણાના લોકોને ખોટી લાગે છે અને ત્રીજા ઠેકાણાના લોકો તે વિશે ઉદાશીન હોય છે. માટે નીદાન એટલું તો નક્કી છે કે, ખરાખોટાનું મનુષ્યને જે સદ્ગત જ્ઞાન થાય છે તે સર્વ ઠેકાણાના મનુષ્યોમાં સરખું નથી.

વર્તનનું ખરાપણું અથવા ખોટાપણું સદસદ્ધિવેક શુદ્ધિથી દરાવવાનો જે નીતિનો પ્રકાર છે તે ધજોખરો ઉપયોગાત્મક નીતિ સરખો જ છે. જે વર્તન સમાજના દિગ્ગત હોય તે સારું ને જે અદ્ધિતનું હોય તે નદારું એનું ઉપયોગાત્મક નીતિના અનુયાયીઓ

કહે છે, અને તે તે સામાજિક સ્થિતિને યોગ્ય એવાં જ વર્તન હોય તે સારાં અને અયોગ્ય હોય તે નકારાં એમ જ સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને લાગે છે; અને સામાજિક સ્થિતિ બદલાઈ એટલે સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિમાં પણ ફેર પડે છે; એમ તેની ઉત્પત્તિનું કારણ બોધ્યે તો દેખાઈ આવે છે. આ ઉપરથી આ બે મતોનો કેટલો મેલાપ છે તે લક્ષમાં આવશે.

આટલીવાર સૂધી જે વિવેચન થયું તેનો યોગમાં સારાંશ આપ્યો હોય તો ઠીક પડે. આ સારાંશ આપતા પહેલાંના કમ અને વિચારોની દિશા કોઈક પ્રસંગે બદલવી પડશે.

જેમના અંગમાં જીવનનું સામર્થ્ય વધારે હોય તેમણે જીવનું ને જેમના અંગમાં તે જરૂર કરતાં ઓછું હોય તેમણે મરનું આ સૃષ્ટિક્રમ ચાલેલો છે; માટે પ્રાણીઓની બધી શક્તિઓનો બચ, આસપાસની સ્થિતિમાં રહેવાની તેના અંગે યોગ્યતા આણવાના કામમાં યાપ છે. મનુષ્ય પ્રાણી જો, આ નિયમનો અપવાદ નથી. અનાદિ કાળથી મનુષ્યોના મુદ્દા વર્ગ થતા ગયા હશે. જે મનુષ્યોની કલ્પના ને સમજીતી તેમની પરિસ્થિતિને યોગ્ય હશે તેમનો જ જીવનાર્થ કલ્પમાં નિભાવ લાગ્યો હશે; અને જેમની તેવી નહિ હોય તેઓ નાશ પામીને તેમની જગા તેમના ઉપર સરસાર્થ કરનારા લોકોથી પૂરાર્થ ગયેલી હશે.

કાંઈ વિશેષ પ્રકારની સ્થિતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા અપવાદને બાદ કરીને બાકીના જંગલી ને સુધરેલા એવા બંને પ્રકારના લોકોને આત્મ સંરક્ષણમાટે બહારના લોકો સાથે શનુતાથી ચાલવું પડતું અને સમાજમાના લોકો સાથે મિત્રભાવથી ચાલવું પડતું. આવાં બે પ્રકારનાં વર્તન મનુષ્યને કરવાં પડવાથી બે પ્રકાર

રની કલ્પના અને સમજાવતી પણ તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થવાની આવશ્યકતા ધર્મ.

જે ઠેકાણે સ્વદેશીય ધર્મ ચાલતો હોય છે તે ઠેકાણે આ એક પ્રકારના નીતિ નિયમોમાં વિરોધ તેટલો સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવતો નથી. શત્રુના નાશ કરવો અને અંદરના કલહ નષ્ટ થાય એવી રીતિનું વર્તન રાખવું. આ જાને પ્રધારની આજ્ઞા એકજ અધિકારી પુરૂષ તરફથી થાય છે; પછી તે અધિકારી પુરૂષ તે વખતે રાજ્ય કરનારો રાજા હો, અથવા ઈશ્વરનો આંશ માનેલો પૂર્વનો રાજા અથવા શાસ્ત્રકાર હો. આવા પ્રસંગે નીતિ નિયમ પાળવાની જે આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે તે તેમના પરિણામ તરફ લક્ષ દેખતે ચત્તી નથી, પણ આજ્ઞા પાળવાના કર્તવ્યને લીધે થાય છે; અને જાને પ્રધારની આજ્ઞાનો ઉદ્દેશ એકજ હોવાથી તે જાનેમાંનો વિરોધ ઉઘાડી રીતે લક્ષમાં આવતો નથી; પરંતુ જે સ્વદેશીય ધર્મમાં શત્રુભાવાત્મક નીતિ અને મિત્રભાવાત્મક નીતિ આ જાનેનો ઉદ્દેશ એક હોય, અને જાનેના અધિકાર સરખા માનેલા હોય, તે ધર્મની જગા જે ખ્રિસ્તી ધર્મ સરખા ૫૨ ધર્મ લીધી હોય અને તે નવા ધર્મમાં જે મિત્રભાવાત્મક નીતિની માત્ર આવશ્યકતા દેખાડીને શત્રુભાવાત્મક નીતિનો તિન્નકાર કરેલો હોય તો, આ એ પ્રકારના નીતિ નિયમોમાંની અસંગતતા કેવળ ઉઘાડી દેખાવા લાગે છે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ચારે તરફ ફેલાવો થયો તોપણ જુદાજુદા દેશો વચ્ચે વેર અને યુદ્ધો ચાલુજ દતાં ને તે દશ પણ ચાલુ જ છે એમ કહીએ તોપણ દરકત નથી. આવી સ્થિતિ હોવાથી શત્રુ નીતિના વિચારોની આવશ્યકતાનો અંત આવ્યો ન હોતો; અને નવીન ધર્મમાં એ વિચાર ન હોવાને લીધે પહેલાંના સ્વદેશીય ધર્મમાંના આ સંબંધી વિચાર લોકોના મનમાં કાયમ રહ્યા; પણ

પ્રથમ જે આ વિચારોને ધર્મનો આધાર હતો તે માત્ર પછી નહિ જેવો થયો. કારણ લોકોએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મની આત્મા માત્ર ધર્મ સંગતિ માની લેવામાં આવી. આવી રીતે શત્રુનીતિના વિચારોને માટે ધર્મની અનુગામ્યતા થઈ તોપણ મનુષ્યના આચરણમાં ફરક પડ્યો નહિ, આ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જ થવાનું. ખ્રિસ્તી ધર્મના સક્ષમ આછવાદન નીચે લોકોનો પૂર્વનો ધર્મ કાયમ રહ્યો; ને ખ્રિસ્તી ધર્મ લોકોને જે કર્તવ્યો કરાવવાનું કહે છે તે પહેલાંના ધર્મને કબ્જ નથી; તથા પહેલાંનો ધર્મ જે વાત કરાવવાનું કહે છે તે ખ્રિસ્તી ધર્મને માન્ય નથી, એ ઘોંટાળો માત્ર થઈ ગયો. હાલમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું અને તેઓએ પ્રતિપાદન કરેલી નીતિનું પોકળ શબ્દોથી ગૌરવ કરવામાં આવે છે, અને નવા ધર્મ તત્ત્વો પ્રમાણે ચાલવાની આવશ્યકતા બહારથી કબ્જ કરવામાં આવે છે; પણ પૂર્વના ધર્મનો જો કે બહારથી તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે તોપણ તેના મનુષ્યના મન ઉપર જે સંસ્કાર થયેલો હોય છે, તે તે ધર્મનાજ ધોરણે તેમનાં આચરણ થયે જાય છે. બંને ધર્મ ઉપર તેમનો વિશ્વાસ હોય છે અને વખત આવે તે પ્રમાણે મનુષ્ય તેમનો ઉપયોગ કરે છે. ધડીમાં એકના ધોરણે ચાલવું અને થોડીવારે બીજાના ધોરણે ચાલવું એમ બંનેની સાલથી તે પોતાનો માર્ગ જેમતેમ કાઢે છે, અને બંને પ્રકારના વિરોધી વિચારોને લીધે ઉત્પન્ન થતી અસંબંધતા વિષે અખાડા કરે છે.

નીતિ વિચારમાં ઘોંટાળો થવાનું એ પહેલું કારણ છે. સામાન્ય લોકોને ધર્મ અને નીતિ એમાં ભેદ બતાવતાં આવડતો નથી, જે આચાર ચાલતા ધર્મને માન્ય હોય તે વગર બીજી નીતિ નથી એમ તેમને લાગે છે. પહેલાંની ધર્મોચાઓનો પણ તેમના મન ઉપર

પર સંસ્કાર હોય છે જ; અને તે પ્રમાણે તેમના હાથથી વર્તન પણ થાય છે, પરંતુ આ વર્તનનો નીતિ સાથે કાંઈપણ સંબંધ નથી એવું તેમને લાગે છે. એનું પરિણામ એવું થયું છે કે, સદ્ગુણના ને કર્તવ્યના બે વર્ગ થયેલા છે. એક વર્ગનો નીતિમાં અંતર ભાવ થયેલો છે ને ખીલ્યો નથી; અને આ બેમાં એટલો વિરોધ છે કે, તેમનો કોઈ પણ પ્રકારે મેળ બેસાડવો શક્ય નથી.

વળી એક પ્રકારનો ઘોઠાજો છે. તે પરસ્પર વિરોધી નીતિ શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થનારો નથી, પણ નીતિ કોને કહેવી એ શંકાથી ઉત્પન્ન થનારો છે. ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉપરથી નીતિ ન ઠરાવતાં અનુભવથી જાણાર્થ આવનારા વર્તનના પરિણામ ઉપરથી તે ઠરાવવી જોઈએ એમ કેટલાક નીતિકારોનું કહેવું છે. તેમના મત પ્રમાણે મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવું આ નીતિનો હેતુ છે. આ સિવાય ઘોઠાલાનું વળી એક ખીલું કારણ છે. કેટલા એકને આ નીતિની કલ્પનાઓ પસંદ નથી. મનુષ્યને નીતિનો માર્ગ બતાવવા સાર જ સદ્સદ્ધિવેક બુદ્ધિ અસ્તિત્વમાં આવેલી છે એમ તેમને લાગે છે. નીતિશાસ્ત્રો જોવાની અથવા પરિણામ તરફ લક્ષ આપવાની ખીલકુલ આવશ્યકતા નથી. માણસ સદ્સદ્ધિવેક બુદ્ધિનો આશ્રય લે એટલે યયું. આ બે નીતિકારોના મતમાં બહુ ભેદ નથી. જે મનોવૃત્તિઓના ધોરણ ઉપર સદ્સદ્ધિવેક બુદ્ધિ જાય છે તેમની પહેલા પ્રકારના નીતિકારો કંઈ કિંમત કરતા નથી ને ખીલ પ્રકારના નીતિકારોનો તેના ઉપર જ બધો આધાર હોય છે; તોપણ બંનેમાંથી કાર્ય તો એક જ થાય છે. પહેલા પ્રકારના નીતિકારો ઉપયોગીતા તરફ જ લક્ષ આપે છે; અને ખીલ પ્રકારના સદ્સદ્ધિવેક બુદ્ધિ તરફ લક્ષ આપે છે; પણ સદ્ધિમયી જ સદ્સદ્ધિવેક બુદ્ધિ ઉપયોગીતા ઉપર અવધાની રહે છે.

નીતિ વિચારોના આવા ઘોઠાળામાંથી બહાર શીરીતે પડવું એની મોટી પંચાત છે. લોકોનાં બહાર દેખાડવાનાં મત શાં છે તેનો વિચાર ન કરતાં પ્રથમ વર્તન વિષે લોકોની ખરેખરી કલ્પનાઓ શી છે તે જોઈએ. આવું કરવું કેટલું ઉપયોગી છે તે આગળ સમજશે અને તે ઉપરથી એવું દેખાઈ આવશે કે, આટલી વાર સૂંધી જે ઘોઠાળો દેખાડવામાં આવ્યો તે કંઈ જ નથી.

પ્રકરણ ૨ જી.

કઈ કલ્પનાઓને સમજૂતીઓ નીતિ વિષેની સમજૂતી?

ગયા પ્રકરણમાં નીતિના જે મિત્રભાવાત્મક નીતિ અને શત્રુભાવાત્મક નીતિ એવા બે ભાગ કર્યા છે તે બંનેને પસંદ પડશે નહિ. નાનપણથી ધર્મ શિક્ષણને લીધે તથા સામાન્ય લોક મતને લીધે કઈ વિશેષ વાતનો માત્ર નીતિ સાથે સંબંધ છે એવો મનુષ્યનો નિશ્ચય થયો હોય છે, અને તે સિવાયની સર્વ વાતો તેમને જુદા પ્રકારની લાગે છે. ઉદાહરણને માટે ખ્રિસ્તી લોક લેઈએ. ખ્રીષ્ટ-જલમાં જે દશ આગ્રાઓ આપેલી છે; તેમાં સર્વ નીતિનો સમાવેશ થયો છે, અને તેની બહાર નીતિ નથી એવી સાધારણ લોકોની સમજૂત હોય છે. આ દેવની દશ આગ્રાઓનો સંબંધ એક સમાજમાં લોકોએ પરસ્પર કેવી રીતે વર્તવું એ તરફ છે, પણ એક સમાજવાળાએ ખીજ સમાજવાળા સાથે કેવી રીતે ચાલવું આ વિષે તેમાં કંઈજ ઉલ્લેખ નથી; માટે પાછલા પ્રકરણમાં જેને મિત્રભાવાત્મક નીતિ કહી છે, તેજ જાણે બધી નીતિ એવી લોકની સમજૂત થયેલી છે. મિત્રભાવાત્મક અને શત્રુભાવાત્મક એવા નીતિના બે વિભાગ કર્યા; અને શત્રુભાવાત્મક નીતિનો જે વાતમાં

સમાવેશ થાય છે તેમને નીતિના વિષયમાં દાખલ કરવી એ લોકોને તરેહવાર લાગે છે.

તોપણ જુદાં જુદાં ટોળામાં તથા જુદા જુદા દેશોમાં લડાઇઓ ચલાવવી અને તેને માટે જરૂર હોય એવી વાતો કરવી એમાં પણ ખરા ખોટાનો અને યોગ્યયોગ્યનો ભેદ મનુષ્યો કરે છે; એ વાત હર કોઈના લક્ષમાં આવવા જોઈ છે. મનુષ્યના હમેશના વ્યવહારમાં સામાજિક વર્તન ઉપર જે પ્રભાવો લોકો ટીકા કરે છે અને તેમની સમજણ પ્રમાણે તે સારી અથવા નહારી, યોગ્ય અથવા અયોગ્ય તેઓ ઠરાવે છે; તેજ પ્રમાણે લડાઇમાં કોઈ મનુષ્યે કંઈ વિશેષ પ્રકારનું વર્તન કર્યું હોય તો તેને માટે પણ તેઓ તેવી જ ચર્ચા કરે છે, અને તે વર્તન યોગ્ય અથવા અયોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે તેની નિંદા કે સ્તુતી કરે છે; તો પછી એક પ્રકારના યોગ્ય કે અયોગ્ય વર્તનનો વિચાર નીતિથી કરવાનો, અને બીજા પ્રકારના વર્તનનો વિચાર નીતિથી કરવાનો નહિ એમ કંઈ કહી શકાય? વાર, એમ કહી શકાય તો આ બીજા પ્રકારનાં વર્તન યોગ્ય કે અયોગ્ય છે એ ઠરાવવાનું કામ કયા શાસ્ત્રને સોંપવું? એકંદરે મનુષ્યના વર્તન સંબંધી લોકોની કલ્પનાઓ એટલી અવ્યવસ્થિત છે કે, એક પ્રકારના વર્તનને નીતિનો સ્પષ્ટ આધાર છે એવું માનવામાં આવે છે; અને તેજ જાતના બીજાં પ્રકારના વર્તનને તે આધાર નથી એમ માનવામાં આવે છે; તથાપિ તે બીજા પ્રકારના વર્તનને પણ તેટલો જ અથવા તેનાથી જબરો આધાર હોય છે.

આ એ જુદાં સ્વંરૂપોના આધારનાં અસ્તિત્વ ખિસ્તી ધર્મનાં

આગાઓ અને *૬૬ યુદ્ધો કરનારા લોકોના નિયમે એમનું મનુષ્યના વર્તન ઉપરનું પરિણામ જોઈએ તો હકીકત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે. કાઈ વિશેષ પ્રસંગે સભ્ય મનુષ્યો એ જીજ્ઞાસે ૬૬ યુદ્ધ માટે લડ.

* આપણા લોકોને યૂરોપિયન લોકોના ૬૬ યુદ્ધની ખરી કલ્પના થવી કઠણ છે, માટે તે વિષે થોડી વિસ્તાર સહિત માહિતી આપવી જરૂરની છે. છેવટનાં બેસોં અઢીસેં વર્ષે થયાં મોટા ૬૬ યુદ્ધને જે સ્વરૂપ છે તેવું પૂર્વે ન હોતું. પહેલાં બે મનુષ્યો વચ્ચે જો કંઈ ટંટો થાય તો, તેનો નિર્ણય કરવા વારતે સરકારી અધિકારીની દેખરેખ નીચે વાદી પ્રતિવાદી વચ્ચે ૬૬ યુદ્ધ થતું; અને તેના નિકાલ ઉપર વાદના નિકાલનો આધાર રહેતો. આવે પ્રસંગે સહાયકની જાણુએ લડનાર મનુષ્યને ઈશ્વર જાણ આપે છે અને હમેશાં તેનો જ જય થાય છે એવું સર્વને લાગતું હતું. ઇ. સ. ૫૦૧માં બરગંડીના રાજાએ આ સંબંધીનો કાયદો પહેલ વહેલો અમલમાં આણ્યો. જર્મન દેશમાં પહેલાંના કાયદામાં નીચેના શબ્દો છે કે:—“જો બે મનુષ્યો વચ્ચે જમીન બાબતે અથવા પૈસા બાબતે કંઈપણ ટંટો થાય તો, વાદી પ્રતિવાદીએ પોતાના તરફનો એક એક માણસ આપવો અને તેમનો ૬૬ યુદ્ધ થી જો નિકાલ થાય તે પ્રમાણે તેનો નિકાલ કરવો.” જર્મનીમાંથી એ કાયદો ફ્રાન્સમાં ગયો, અને સાંધી ઇંગ્લાંડમાં ગયો. ધણુકરીને વાદી પ્રતિવાદી પોતે જ ૬૬ યુદ્ધ કરતા; પરંતુ રજા મનુષ્ય, પાદરી, સ્ત્રીઓ અને કંઈક મોટા લોકો પોતાના મુખસાર આપતા. ઇ. સ. ૧૪૮૫માં ફ્રાન્સમાં એક ગમતનો કલ્પો થયો, અને આવે પ્રસંગે ઈશ્વર સહાયકને મદદ કરે છે એવી લોકોની ગાંડી સમજણ. ધણી ઓછી થવા લાગી. જનકપારોગ

વાતું માગવું જ જોઈએ અને જો મનુષ્યની પાસે એવી રીતે લડવાનું માગ્યું હોય તેણે પણ લાગલીજ પોતાની કબુલત બતાવવી જોઈએ, એવી સર્વ યૂરોપ ખંડમાં ધણા સૈન્ય સૂધી સમજણ હતી અને તેના અર્ધ કરતાં વધારે ભાગમાં તેવીજ સમજ હજી સૂધી પણ છે. ફ્રાંસનું

નામના મનુષ્યની સ્ત્રીએ જાકેલેટ્રીસ નામના મનુષ્ય ઉપર એવો આરોપ મૂક્યો કે, તેણે રાત્રે ધણીના વેશથી મારા ઓરડામાં પેશીને મારી સાથે અનીતિનાં આચરણ કર્યાં. આ વાદનો નિકાલ હાંફ યુદ્ધથી કરવો એવો પારલામેન્ટે ઠરાવ કર્યો. આ હાંફ યુદ્ધ સાંતા છૂઠા વ્યાજ્ઞે રાજની દેખરેખ નીચે થયું. તેમાં જાકેલેટ્રીસનો પરાજય થઈને તેને તે જગાએ ફાંસી દીધો. પછી કેટલીક વારે ખરો ગુન્હેમાર મળી આવ્યો, ને તેણે પોતાનો ગુન્હો કબુલ કર્યો. ઇંગ્લાંડમાં આ ન્યાયની પદ્ધતિ ખીજ દેશો જેટલી પ્રચારમાં ન હોતી તથાપિ ત્યાં પણ તે ધણા સૈન્ય સૂધી ચાલતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૧૭માં એક ખુનના મુકરમગામાં ગુન્હેમારે હાંફ યુદ્ધથી નિકાલ કરવાને વિનંતિ કરી. તે સંજોગે લાર્ડ એલનબરો જોડ્યો કે:—“અમારા દેશનો એવો કાયદો છે કે, હાંફ યુદ્ધથી વાદવિવાદનો નિકાલ કરવા વિષે જો પક્ષકાર અરજ કરે તો, ખીજ પક્ષકાર તરફથી કાયદાસર દરકત આવ્યા સિવાય તે અરજ નાકબુલ કરાય નહિ.” છેવટ એ વિનંતિ ગાન્ય થઈ, પરંતુ ફરિયાદી તરફથી લડનારો માણસ અગાડી ન આવ્યાથી ગુન્હેમાર છૂટી ગયો. તેને ખીજે જ વર્ષે આ કાયદો બંધ કર્યો.

: સાંપ્રતકાળમાં ચનારા હાંફ યુદ્ધનો પ્રકાર ઉપર કહેલા પ્રકારથી જ ઉત્પન્ન થયો હતો. જે મનુષ્યની અંદર વાદ વિવાદ ઉત્પન્ન થયો હોય તો; તેનો નિકાલ હાંફ યુદ્ધથી થતી વખતે ઈશ્વર સત્ત્વ

કરજ કહાડયું હોય તો, તે પતાવવાના કર્તવ્ય કરતાં ઉપરના કર્તવ્યનું મહત્ત્વ વધારે માનવામાં આવે છે. એક વેળા મનુષ્ય ખોટું ખોલે તો તે આલે પણ આવા પ્રસંગે તેના હાથથી લજ્જાસ્પદ વર્તન થાય એ કામનું નહિ. કોઈએ કોઈનું અપમાન કર્યું તો તે જો નું અપમાન થયું હોય તેનું પ્રથમ કર્તવ્ય એ કે, તેણે પોતા ઉ-

પક્ષને મદદ કરે છે એ કલ્પના લોકોના મગજમાં ધુમી રહેલી હતી જ. તેથી એકે ખીજને ગાળ દીધી અથવા તે મનને લાગે એવું કંઈ ખોલ્યો કે, લાગલા જ તે ન્યાયની અદાલતમાં ન જતાં અંદર અંદર દાંદ યુદ્ધથી જ નિકાલ કરતા; અને કોણ ખરો છે તે ઠરાવતા. આ પ્રકાર વધતાં વધતાં એટલે વધી ગયો કે, જો એકે ખીજનું અપમાન કર્યું હોય ને તે તેણે શાંતતાથી સહન કર્યું તો, તે મનુષ્ય ખરેખર નીચ છે એમ લોકોને લાગતું; અને ધણી લોકોને ફક્ત લોકાપવાદને માટે જ દાંદ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડતું. આ યુદ્ધમાં હથિયાર વાપરવાની પરવાનગી હોવાથી ઘણે પ્રસંગે આવાં દાંદ યુદ્ધ વખતે ખુન થયેલાં છે. ઈ. સ. ૧૮૪૩માં કર્નલ ફ્રાસેટ અને લેફ્ટેનેન્ટ મનરો એ બેની વચ્ચે આવા પ્રકારનું દાંદ યુદ્ધ થયું. ફ્રાસેટને ગોળી વાગ્યાથી તે મરણ પામ્યો. તે વખત વિક્ટોરીયા મહારાણી (કૈસરેહિંદ) નો બરપાર પ્રીન્સ આલબર્ટ એણે દાંદ યુદ્ધ બંધ કરવા વિષે કેટલીક ખટપટ કરી. તે ઉપરથી દાંદ યુદ્ધ કરવાં અથવા એ કરવાને મદદ કરવી તે ગુન્હો ગણાય એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો. ખીજ દેશોમાં આ ચાલ હજી ઘણે અંશે ચાલે છે. ગયા સૈકામાં ઘણા મોટા મોટા લોકો દાંદ યુદ્ધથી લડ્યા છે. ફ્રાંકસ અને ખીટનાં નામ ઇંગ્લાડના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ અને તેમની યોગ્યતાવાળા ખીજ લોકો આવા કામમાં પડતા.

પરંતુ કલંક લાગણું જ કહાડી નાંખવું જોઈએ; અને તે કેવી રીતે કહાડવાનું કે, જેણે અપમાન કર્યું હોય તેની પાસે હંદ યુદ્ધને માટે— માગણી કરવી; અને એવું તે ન કરે તો તેનું વર્તન એટલું નિંદા યુક્ત ગણાય છે. કે તેના મિત્રો તેને હલકો સમજીને તેની સોજત છોડી દેશે; જાણે તેણે ચોરી અથવા તે કરતાં પણ એકાદ નીચ કૃત્ય કર્યું હોય. નીતિવિષય તરીકે માનેલી પોતાના સંબંધે યોગ્ય અને અયોગ્યની કલ્પના અને તેથી ઉત્પન્ન થનાર પસંદગી તથા ના પસંદગી દેખાડનારી મનોવૃત્તિઓ અને સમજૂતીઓ એ જેટલી સ્પષ્ટ અને જોરદાર હોય શકે તેટલી સ્પષ્ટ અને જોરદાર કલ્પના, મનોવૃત્તિ અને સમજૂતીઓ હંદ યુદ્ધના આલમાં છે તેમાં લગાર પણ શક નથી; એવું છતાં એક વાતનો નીતિશાસ્ત્રમાં અંતરભાવ કરાવવાનો અને ખીજનો કરાવવાનો નદિ એમ આલી શકે નહિ.

હાલંતી નીતિ કલ્પના બહોળી કરવી જોઈએ, એ પાછગના વિવેચન ઉપરથી સહજ લક્ષમાં આવશે. મનુષ્યના વર્તન સંબંધી એવી અનેક વાતો છે કે, જે વિષયની કલ્પના અને સમજૂતી, 'નીતિ' કહીને માની લીધેલી વાતોની કલ્પના અને સમજૂતીથી સ્વાભાવિક રીતે જુદી નથી; માટે શાસ્ત્રીય નજરથી આવી સર્વ વાતોનો નીતિમાં અંતરભાવ કરવો પડશે.

જંગલી તથા અર્ધ સુધરેલા લોકોમાં રહીથી કરેલાં કત્તેબોવિત્તે લગાર પણ કસરે કરવાથી માલતું નથી. એ કત્તેબો કરવાં જ જોઈએ એવી સર્વત્ર આલતી સમજૂતી સ્પષ્ટ કરવાના ધણાં પ્રસંગ જ આવતા નથી. કારણ તેની વિરદ વર્તન કરવાનાં ઉદાહરણો જ ધણું કરીને જણાતાં નથી. પરંતુ દોષએ રહી વિરદ વર્તન કર્યું હોય તો તે લોકોને દેટલું દુઃસહ લાગે છે એવાત, કોઈ દોષવાર આવ્યા અપરાધને માટે રાજ સુદાંતને માઠી ઉપરથી ઠાંડી મલેવાને

અથવા વખતે તેને દેહાંત શિક્ષા કરવાને પણ લોકો તૈયાર થાય છે, જે ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. રૂઢી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું અથોગ્ય ગણાય છે એ સિદ્ધ કરવાને ખીજા પુરાવાની જરૂર નથી. જેમનો નીતિ સાથે કંઈપણ સંબંધ નથી એવું આપણને દેખાય એવી દીનો પણ નીતિમાં સમાવેશ કરેલો ઘણે ઠેકાણે દેખાય છે, અને કેટલીએક રૂઢીઓ તો સ્પષ્ટ રીતે અનીતિકારક છતાં પણ તે નીતિકારક ગણાય છે.

નીતિનાં મુખ્ય અંગો કયાં છે એ શોધી કહાડવા સારું ધણા લોકોની નીતિ વિધેની સમજૂતીઓ કેવી છે એ ઉદાહરણો લેખને જોવું જોઈએ. સુસલમાન લોકોની કેટલીક જાતો છે જેમાં તંબાકુ પીવી એના જેવું ખીજું કાંઈ પણ ધોર પાતક નથી એમ મનાય છે. પાલએન્ડના લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, ગ્રાણીને ઇશ્વર સમજી તેની પૂજા કરવી એ વહાળી લોકમાં મોટામાં મોટું પાપ માનવામાં આવે છે. તેઓ તંબાકુ પીવી એ એનાથી દૂર રહેવું પાતક માને છે. આ પાતકોની સાથે તુલના કરતાં ખુન, વ્યભિચાર અને જોડી સાક્ષી પૂરવી એ તે લોકોને હલકાં પાપ લાગે છે. તેજ પ્રમાણે સૈબીરિયાની આસપાસ રહેનારા રશિયન લોકોની કેટલીએક જાતો છે. તેમાં તંબાકુ પીવી એ મહા પાતક ગણાય છે અને ખીજાં પાતક કરતાં આ પાપનું ધોરપણું સ્પષ્ટ કરી બતાવનારી તેમની સમજણ એવી છે કે, એ પાતકની ક્ષમા થવાનો સંભવ જ નથી. “પશ્ચાત્તાપથી ખીજાં પાતક ધોવાઈ સકાશે પરંતુ આજ માત્ર પાપ ધોવાઈ શકે નહિ.” જે આચરણ આપણને માત્ર નિરુપદ્રવી લાગે છે અને જે વિશે આપણે કેવળ ઉદાસીન રહીએ છીએ તે વિશે ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કેટ-

લાએકાને જે તિરસ્કાર લાગે છે તે ધોર અપરાધો ખદલ આપ-
ણુને જે પ્રકારનો તિરસ્કાર લાગે છે તેજ જાતનો છે.

લિયેનસ્ટીન નામનો યુસાફર લખે છે કે, આફ્રિકા ખંડ-
માં એયુઆના પ્રદેશમાંના એક પ્રાંતના રાજા મુલીહવંગને જ્યારે
એવું જણાયું કે, યુરોપિયન લોકમાં પુરૂષને એક કરતાં વધારે
સ્ત્રીઓ કરવાની પરવાનગી નથી, સારે તે આશ્ચર્યથી બોલ્યો કે:—
“જ્યાં દેશોના દેશો આવા વિલક્ષણ કાયદા કેમ કબુલ કરે છે
તેની મારાથી કલ્પના થઇ શકતી નથી.” એક શીખ મર્મ માન-
નારો અચાર્ય અને તેનો મિત્ર એમને પણ ઇંગ્લેન્ડ લોકમાં
લસ કરેલી એક સ્ત્રી જીવતી છતાં બીજી કરવાનો પ્રતિજ્ઞ હોય
છે એ જાણવાથી મોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પ્રથમ તો તેમને તે વાત
ખરી જ લાગી નહિ, તે સાંભળતાં જ તેઓ તિરસ્કારયુક્ત ચહે-
રાથી બોલ્યા કે:—“એમ બનવું અશક્ય છે. પુરૂષને એક સ્ત્રીથી
કેમ ચાલે ? ” પુરૂષોની સમજૂતી આવા પ્રકારની હોય છે એમ
નથી. ઝાંખીજના કાંઠા ઉપર રહેનારા માકોલોલો કરીને લોકો
છે તેમની બાઇડીઓ વિશે લિવિંગસ્ટન કહે છે કે, ઇંગ્લાંડમાં ફરેક
પુરૂષને બેકેકી બાઇડી હોય છે એ સાંભળીને તેઓ ચકિત થઇઓ.
તેમની સમજૂતી પ્રમાણે એક બાઇડી હોય તે સખ્ય મનુષ્યને
શોભતું નથી. રીડ નામનો યુસાફર આફ્રિકા ખંડના ભૂમધ્ય-
વૃતની પાસેના પ્રદેશમાંની બાઇડીઓના સંબંધમાં લખે છે કે:—
“પોતાના ઘણીને બીજી બાઇડી કરવાની આયપત છે એવું
જો કોઇ માણસની સ્ત્રીને સમજાય તો, તે તેને બીજું લસ કરવા
માટે આંતઃકરણથી આગ્રહ કરે છે અને જો તે તેનું સાંભળે નહિ
તો, તે તેને કંજુસ ચમડી તોડે પણ દમડી તોડે નહિ ઇલાદિ
ફપણુ દે છે.”

આરાધન પ્રાંતની સ્ત્રીઓની સમજૂતી આવાજ પ્રકારની છે. પહેલી સ્ત્રીને ખીછ સ્ત્રી વિષે કોઈ પણ પ્રકારનું અસગાધાન અથવા મચ્છર થતો નથી, ઉલટું પોતાના ધણીએ ખીજું લગ્ન કરવું એવી પહેલી સ્ત્રીની ઈચ્છા હોય છે. કારણ ધરમાનું કામ કામ કરવાને તથા ધણીની આકરી કરવા વાસ્તે પોતાને એક મદદગાર મળે એમ તેમને લાગે છે. ઈંગ્લાંડમાં બે બાઈડીઓ કરવી એ અનીતિ છે એમ ગણાય છે એટલું જ નહિ, પણ કાયદા પ્રમાણે તે શિક્ષા કરવા લાયક ગુન્હો ગણાય છે; પરંતુ ઉપર બતાવેલાં ઉદાહરણોમાં એકજ બાઈડી કરતી એ નીચા દરમનું ગણાઈને વધારે બાઈડીઓ ન કરનારાની વખતે નિંદા થાય છે. તે ઉપરથી એક જ સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ તે લોકોને પસંદ નથી એ ઉઘાડું છે.

ધણે ઠેકાણે સ્ત્રી પુરૂષો વચ્ચેના સંબંધ વિષેની સંમતીઓ આપણી સમજૂતીઓ કરતાં વધારે જુદી જણાય છે. પ્રવાસ વર્ણનનાં પુસ્તકો ઉપરથી કેટલાક વાંચનારને આ વાતની માહિતી થઈ હશે. ચીનક લોકો વિષે એવું લખેલું છે કે:—“આ લોકોની સર્વ જાતિમાં માછલાં મારવાના આંકડા, મધુકાની માળા, અથવા એવા જ બીજા કંઈ પદાર્થો એકાદ મનુષ્યની પાસેથી લઈને તેને બદલે પોતાની બાઈડી અથવા છોડી તેને આપવાનો આદ્ય છે. કોઈ પોતાની જણુશ બદલે આવા પ્રકારનો બદલો લેવાને નાકબુલ થાય તો તે સ્ત્રીના સૌંદર્ય વિષે શંકા આવી એમ તેમને લાગે છે. આથી તેમને આવા પ્રસંગે ધણો ગુસ્સો આવે છે. ઈંડિયન લોકોની સાથે કડક-પણાથી ચાલવાના અમને પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ તેમની સ્ત્રીઓ તેઓ અમારા તરફ મોકલે તેમને અમે પાછી મોકલીએ તો તે સ્ત્રી પુરૂષને જોટલી રીસ ચડે છે તેટલી બીજા કશાથી ચડતી નથી.”

એશિયા ખંડમાંના કેટલાક લોકોની સમજૂતીઓ આપી
પણ આદિ ગરેલીઓ હોય છે. અર્ગન નામનો પ્રવાશી લખે છે કે:-

“ચુકચી લોકો તેમના દેશમાં જે મુસાફર જાય છે તેમની
પાસે પોતાની જાદુની ગોઠી છે, અને પોતાની છોકરી સાથે
લગ્ન કરવા વિષે તેમને વિનંતિ કરે છે; અને આ તેમની અરજ
જે અમાન્ય દેશમાં તેમને વિલક્ષણ પ્રદારનો સંતાપ થાય છે.

આ સર્વ ઉદાહરણો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જે વાત
આપણને અત્યંત નિંદા લાગે છે તે વિષે તેમને લાજ લાગ-
તી નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ જે મનુષ્ય તે કરવાને નાકબુલ
થાય તો તેમને તેના વિષે મનમાં ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે
તે ન કરવું તે અયોગ્ય એમ તેમને લાગે છે.

હવે સ્ત્રી પુરુષમાંના સંબંધ વિષે કેટલાક મધ્યમ સ્થિતિના
લોકોની અને સુધરેલા લોકોની સમજૂતીમાં બીજો પણ એક જુદા
પ્રદારનો ફરક દેખાઈ આવે છે તે તપાસીએ. જુદી જુદી જાતના
અથવા જુદી જુદી પાયરીના લોકોએ પરસ્પરમાં શરીર સંબંધ
કરવો નહિ એવા પ્રદારનો વહિવટ અથવા નિગમ ધણી પ્રાચીન
કાળથી જણાય છે. એ નિયમ તોડનારને શિક્ષા પણ જાહેર સખ્ત
થતી હતી, અને જે ઠેકાણે એ નિયમનું હજી પણ મહત્વ છે તે
ઠેકાણે તે હજી પણ થાય છે. મહાભારતમાં દ્રૌપદી—સ્વયંવરના
વર્ણનમાં જે વેળા દ્રૌપદીએ મહત્વાકાંક્ષી કર્ણનો ધિક્કાર કર્યો તે
પ્રસંગે તેના મૂખમાં “હું તે નીચ દૂળધી* ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષને

* આદિ પર્વના ૧૩૭ મા અધ્યાયમાં નીચે લખેલો શ્લોક છે:-

દ્રષ્ટ્વા તું તં દ્રૌપદી વાક્યમુચ્ચૈર્જગાદ નાહં વરચામિ સૂતમ્ ।
સામર્પદાસં પ્રસમીક્ષ્ય સૂર્યે તત્વાજ કર્ણઃ સ્ફુરિતં ધનુ-

ચરનાર નથી ” એવા અર્થના શબ્દ મૂકેલા છે. જુદી જુદી જાતના લોકોમાં વિવાહ આદિ સંબંધના પ્રતિબંધ વિશે આપણા લોકોની હાલની કલ્પના આપણા મધ્યમ અવસ્થાના પૂર્વજોની કલ્પનાઓથી પણ પાછળ પડેલી છે. હાલમાં કોઈ બ્રાહ્મણે કોઈ ક્ષત્રી, વૈશ્ય અથવા શૂદ્રની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હોય તો, તેને જેટલો પંજવવામાં આવે છે તેટલો પહેલાં પંજવવામાં આવતો ન હતો. પહેલાં પણ આવા પ્રકારના વિવાહ ગાણુ જ મનાતા પરંતુ તે કેવળ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ગણાતા નહિ, અને આવા સંબંધથી થયેલી પ્રજાના દાય વિભાગ વગેરે ઠરાવવામાં આવતા. હાલમાં આવા પ્રકારના વિવાહ અસંત અનીતિ-કારક સમજવામાં આવે છે. યુરોપમાં પણ આવા પ્રકારના પ્રતિબંધ હતા, અને તે તોડનારાને શિક્ષા પણ ભોગવવી પડતી. ક્રિસ્ટીયન સિસ્ટિમની વખતે ક્રાન્સદેશમાં જે સરદાર પોતાથી નીચી પદવીના કુટુંબની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તેનો અને તેના વંશજોનો પાટા રમવાના ખેલમાં પ્રવેશ થતો નહિ; પણ પાંચ સૈકા પહેલાં આવા પ્રકારના સંબંધ વિશે જે તિરસ્કાર થતો હતો તે હાલ થતો નથી. કેટલીક વખત જો કે થોડીક નાપસંદગી જતાવવામાં આવે છે તોપણ ખીજે કેટલેક પ્રસંગે આ સંબંધનાં વખાણ પણ કરવામાં આવે છે. ટેનીસનનું મીલર્સ ડોટર (દળનારાની છોકરી) કરીને એક કાવ્ય છે તે તથા બ્રાઉનિંગ બાર્થની લેડી જરલ્ડાઈનનું વિવાહ વૃત્ત કરીને એક કાવ્યગીત છે તે, એ પુસ્તકો ધણાં લોકપ્રિય થયાં છે. આ પુસ્તકોમાં જાન્યનીય માનેલા કૂળના મનુ-

સ્તત્ ॥ મૂળ શ્લોકમાં નીચ કૂળથી ઉત્પન્ન થયેલો સ્પષ્ટ લેખ નથી પણ ટીકામાં “ નીચ કૂળ યોગાદર્ભઃ ” એમ કહેલું છે.

ખોના વિવાહનાં જ વર્ણન છે. આવા પ્રકારના સંબંધ વિષે યૂરોપિયન લોકોમાં હાલ જે મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જો કે નીતિ વિષેની વાતને જદાં ઉત્પન્ન થનારી મનોવૃત્તિ જેવીજ હોય છે તોપણ તે નીતિ સંબંધી છે એમ ગણાવું નથી. કારણ આ સંબંધે કોઈ પણ પ્રકારની ધર્મ આગ્રા નથી, અને જે વાતને લોકો નીતિ સમજે છે તેમાં આ વાતનો સમાવેશ થતો નથી. કોઈ શ્રીમંત ને પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મણે કોઈ દરિદ્રી બ્રાહ્મણની દીકરી સાથે લગ્ન કર્યું હોય તો આપણા લોકોમાં તેના વિષે જે પ્રકારની તિરસ્કાર ખુદ્દિ પેદા થાય છે તેજ પ્રકારની ઉપર કહેલા સંબંધમાં યૂરોપિયન લોકોમાં થાય છે. આપણા લોકો પણ આવા પ્રકારની તિરસ્કાર ખુદ્દિનો સંબંધ નીતિ સાથે જોડશે નહિ. ખરેખર્ જોતાં અનીતિ તરીકે સમજાતી વાત વિષેનો તિરસ્કાર અને આવા પ્રકારનો તિરસ્કાર એ બેના સ્વરૂપમાં ભેદ નથી.

હવે સ્ત્રી પુરૂષના શ્રમ વિભાગ સંબંધી કેટલાક લોકના વિચાર જોઈએ. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા ખંડના ઇન્ડિયન લોકોમાં ફક્ત લગાઈનાં અને પારખી સંબંધીનાં કામ પુરૂષો કરે છે. બાકીનાં સર્વ પ્રકારનાં હલકાં અને મહેનતનાં કામ બાઈડીઓને કરવાં પડે છે. આ ચાલનો તેમના મન ઉપર વિલક્ષણ પ્રકારનો અમલ બેઠેલો છે; અને તેનું થોડું પણ ઉલ્લંઘન કરવું એ કેવળ નીચપણાનું કૃત્ય ગણાય છે. પાટાગોનિયાના લોકો સંબંધી ક્રાંતિનર કહે છે કે:—

સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યો તેમણે જ કરવાં જોઈએ. એ વિષેના નિયમ એટલા સખત છે કે, કોઈ પણ પ્રસંગે ધણીઓથી તેમને મદદ કરવાની સોંપ થતી નથી; અને કેવળ જીવ જવાના પ્રસંગે કોઈ

મદદ કરે તો તેની ફજેતી થયા વગર રહેતી નથી. વળી આ ચાલ
લાંની બાઇડીઓ સુદ્ધાંતને પસંદ છે. નીચેનો ઉતારો ડોકોટ લોકોના
સંબંધનો છે:—

“ વઢકારી બાઇડીઓ લડનાં લડતાં છેક હદ ઉપર આવેં એ-
ટલે તે એકમેકને કેવળ કાળજીને કારનારી જે ગાળો દેછે તે, આ
સંબંધની હોય છે. આ દાખલો જુઓ:— ‘ નિર્લજ, મેં તારા ધ-
ણીને બડકો સળગાવવા વાસ્તે લાકડાં ધરમાં લાવતાં જોયો છે.
તારા ધણીને બાઇડી થવું પડ્યું તે વખત તું ક્યાં હતી? ’ ”

આ બાળત વિષે આટલી બધી તિરસ્કાર ખુદિ પેદા થવાને
તેમનાં મનમાં ધણી પ્રખળ મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ તે ઉ-
ધાતું છે. હવે ખીજું ઉદાહરણ લેઈએ. જેના ભારથી બરગની ક-
રોડ ભાગી જાય એવાં ધરનાં કામમાં લગાડવાના મજબુત પાત્ર-
રના ચીરા એસ્કિમો લોકનાં ઘેરાં ઉચકી લેઈ જાય છે, અને મ-
નમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દયાનો વિકાર ઉત્પન્ન ન થતાં પુરો તો-
ની તરફ શાંત ચહેરાથી જુએ છે. આવા પ્રકારનાં વર્તન જે સુધ-
રેલા લોકોમાં પુરોના હાથથી થાય તો તે ધણું તિરસ્કાર ભરેલું
ગણવામાં આવે છે. આ વાતના સંબંધે ધર્મની અથવા માની
લીધેલી નીતિની કંઈ આચા ન હોવાને લીધે સુધરેલા અને જંગલી
લોકમાં એકજ પ્રકારના વર્તન વિષે જે કેવળ વિરુદ્ધ પ્રકારના મ-
નોવિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તે ફક્ત રૂઢી બેઠથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ
કહેવું જોઈએ.

નીતિ તરીકે માની લીધેલી વાત અને જેનો નીતિમાં સમા-
વેશ થતો નથી એવી વાત એ બેઉથી પેદા થયેલી મનોવૃત્તિ
અને સમજૂતી એમાં સરખાપણું બતાવવાને માટે ખીજું પણ

કંઈક ઉદાહરણ લઈએ. હવે વધારે ટીકા કરવા ન બેસતાં ઉતારા માત્ર આપ્યા હોય તો બસ યશે.

“ કાફર લોક પોતાના પાટોથી હૈરાટેનટાટ, બુશમેન વગેરે શોકોમાં સુતા કરવાનો ચાલ નથી તેથી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે; અને આ કારણને લીધે તે તેમની પાસે બેસતા નથી અને તેમની સાથે ખાધા વ્યવહાર પણ રાખતા નથી. ”

“ એક માયોરન જાતનો મનુષ્ય ખ્રિસ્તી થયો હતો તેને મરતી વખત ધણું ખોટું લાગ્યું. કારણ ખ્રિસ્તી થયાથી પોતાના ઇષ્ટ મિત્ર પોતાના શરીરનો ખાવાના કામમાં ઉપયોગ કરવાના નથી અને તે જીવજંતુના બક્ષમાં કામ આવશે એવું તેને પશુ માણુમ હતું. ”

“ ખાંખારો લોકોની ધોળણો તદ્દન નસ હતી, તોપણ અમારા ટાળાના લોકો તેમની તરફ જોતાં છતાં પણ તેમણે લજવાયાનું કંઈ પણ ચિન્હ બતાવ્યું નહિ. ”

વાંકાવિરાંડો કરીને લોકો-છે તેમના સંબંધે ટાંમસને એવી જ હકીકત લખેલી છે. તે કહે છે કે, આયું છતાં પણ તે સ્ત્રીઓ નમ્રતાવાળી અને નીતિમાન છે. “ કપડાંનો નીતિ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી. આ પ્રાંતના સર્વ લોકમાં તેઓ જ વધારે નીતિમાન છે; અને સાત્ત્વ રીતિએ ચાલનારા મસાઇ લોકોની સાથે મુકાબલો કરીએ તો એ લોકો કેવળ નીતિનાં પૂતળાં છે એમ કહેવાને હરકત નથી. ”

પેટેરીક નામનો મુસાફર હુસન્યે આરબ લોકો સંબંધી લખે છે કે:—“ મને એવું માણુમ પડ્યું કે, વિવાદિત સ્ત્રીઓનાં મન ખેંચી લેવા સારૂ જો બીજા લોકો પ્રયત્ન કરે તો તે બદલ તે બાઈડીના ધણીને મોટું અગિમાન થાય છે. અઠવાડીયામાં ત્રણ

આર દહાડા જ તેમના લગ્નનો સંબંધ હોય છે અને બાકીના દિવસ મોકળા હોય છે. બીજા પુરૂષોએ પોતાની સ્ત્રીઓ તરફ આવી રીતે લક્ષ આપવું એ તેમના મોહક સ્વરૂપનું લક્ષણ છે એમ તેમને લાગીને તેને માટે તેઓ ભૂખણ જ માને છે.”

“ જોડાં લોકોમાં સ્ત્રીઓના પાતિવ્રતને બીજકુલ માન નથી. સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવાથી પુરૂષને જો કે શિક્ષા થાય છે, તોપણ સ્ત્રીની આખરને જરાકે ધક્કો લાગતો નથી. પુરૂષના પત્નીવ્રત માટે માત્ર તેમનો મોટો કટાક્ષ હોય છે. પરણેલા પુરૂષ વ્યભિચાર કરે એ અસંત નિંદા ગણાય છે; અને અનેક પ્રસંગે આવા અપરાધીઓને તેમના કટલાએક સામાજિક હક છીનવી લેખને શિક્ષા કરવામાં આવે છે.”

આપણને ધણી આશ્ચર્ય લાગવા જેવી સમજણનાં બે ઉદાહરણો છેવટ રાખી મૂકેલાં છે. પહેલું ઉદાહરણ ટાહિટી ખેટના લોકોનું. કુક-સાહેબે તેમના વિષે માહિતી આપી છે. આપણા લોકોને જે આચરણ લગ્યારૂપ લાગે છે તેને બદલે તેમને કંઈ જ લાગતું નથી; પરંતુ જે વિષે આપણે કેવળ ઉદાસીન રહીએ છીએ તે વિષે તેમને વિલક્ષણ પ્રકારની લાજ લાગે છે. ધણાં મનુષ્યોએ એકલા ચાખને એક બીજના દેખતાં જમવું એ તેમને અનીતિનું વર્તન લાગે છે. તે લોકો કહે છે કે:—“ ફરેક મનુષ્યે એકાંતમાં જમવું એ જ ચોખ્ખું છે અને તે કારણથી અમે તે પ્રમાણે જમીએ છીએ.”

બીજું ઉદાહરણ તેટલું જ વિલક્ષણ છેતાં તેનાં કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્યકારક છે. મનુષ્યને જીવતાં હોઈ જાનો આંસ વાંચનાં રમીથી ધણાંએકનાં જાણવામાં નહિં હોય. પાસિફિક મહાસાગરમાં ન્યૂ-હેબ્રિડીસ દરીને ખેંટનાં સમૂહ છે. તેમાં બેટ નામનો એક

એટ છે સાંના લોકો કોઇ ધરડા સરદારને અથવા રામને જો તેમના સગાસ્નેહીઓએ જીવતાં ડાટયો ન હોય તો તેના કૂળને માટો બદો-લાગ્યો એમ તેઓ માને છે. આવા જ પ્રકારનો ચાલ ફિજી બેટમાં હતો અને તેના વિષે લોકોની ધણી પૂજ્ય બુદ્ધિ હતી. એક માણસ પોતાની માને જીવતી ડાટવાના વિચારમાં હતો તેને કોઇ વટે-માર્ગે જો તું તેવું કરનાર છે કે કેમ એ પૂછ્યું તે વખત તે બો-લ્યો:—“માના ઉપર મારો ધણો પ્રેમ છે તેટલા માટે જ હું આ કામ કરવાનો. આ પવિત્ર કાર્ય કરવાનો મારા સિવાય ખીજા કોઇને પણ અધિકાર નથી, તે મારી મા છે અને હું તેનો ડોકરો છું તે માટે મારે હાથે જ એનો એનો અંત આવવો જોઇએ.” આ લોકનું અસ્તિત્વ પૂરું થયું એટલે પરલોકના અસ્તિત્વનો પ્રારંભ થાય છે. એવી તે લોકોની સમજણ છે; તેથી વૃદ્ધાવસ્થા આવીને અહીંનું આ-શુભ્ય કષ્ટમય થતાં પહેલાં અહીંથી જ છૂટકો થાય તો પરલોકના સુખમય જીવનનો લાભ જલદીથી મળશે એમ તેમને લાગે છે.

જીવતાં દાટવા કરતાં જીવતાં બાળવું એ ધણું ભયંકર છે; પ-રંતુ તેનો પણ અનુભવ પોણોસો વર્ષ પહેલાં આપણા લોકોને હતો; માટે આપણને ઉપરના ચાલ વિષે વધારે આશ્ચર્ય લાગવું ન જોઈએ; તથાપિ તે લાગ્યા વગર રહેતું નથી. કારણ પારકા લોકોની રીત-ભાતમાંની ચૂક મનુષ્યને જલદીથી ધ્યાનમાં આવે છે એ એક વાત, અને એ ચાલનું સ્વરૂપ થોડું પણ જુદું છે એ ખીજી વાત. બાકી જને ચાલમાં મળતાપણું પુષ્કળ છે. પોતાના ધણીના મકદા ખરોખર પોતાને જીવતાં બાળી નાંખવાને તૈયાર થનાર સ્ત્રીને પો-તાના અંગ ઉપર જેટલાં વાળ હોય તેટલાં વર્ષ પેતિની સાથે સ્વર્ગવાસ થશે એમ લાગતું; અને તેને જીવતી બાળનારા લોકોને પણ પોતે મોડું પુણ્યનું કામ કરીએ છીએ એમ લાગતું. તે જ

પ્રમાણે ક્ષિત્રિયન લોકમાં પોતાને જીવતાં ડટાવવાને તૈયાર થનાર લોકોને એટલો આનંદ થતો કે હવે આપણે આ લોકના કલ્પ-મયજીવનથી મુક્ત થઈને સ્વર્ગના અલ્પજન સુખનો લાભ લેવાને જવાના; અને વડિલ માણસોને જીવતાં ડટનારાં તેમનાં સર્ગાવ-હાલાં એમ માનતાં કે પોતાને હાથે વડિલોને મુક્તિ મળશે માટે કૃતાર્થ થયા.

સારાંશ એ કે, જગતમાં અનેક લોકોની નીતિ વિષેની સમ-જૂતીમાં ધણું જ વૈચિત્ર્ય હોય છે. એક ઠેકાણાના લોકોને જે નીતિ લાગે છે તે વિશે બીજા ઠેકાણાના લોકોને કંઈ લાગતું નથી, અને ત્રીજા ઠેકાણાના લોકો તેને અનીતિ સમજે છે. જે આચરણુ કેટલાક લોકોને બચંકર પાપ જેવું લાગે છે, તે જ બીજા કેટલાએક લોકોને મોટું પુણ્ય છે એવું લાગે છે. જે આચરણુ બદલ એક ઠેકાણાના લોકોને શિક્ષા થાય છે તે જ આચરણુ બદલ બીજા ઠે-કાણાના લોકોને બક્ષીસ મળે છે. જે વાત કરવા બદલ એક મંડળી-માના મનુષ્યોને આનંદ થાય છે તે જ વાત કરવા બદલ બીજા મંડળીમાના મનુષ્યોને તેમનું મન ખાય છે. હવે આ સર્વ વાતનો વિચાર કરીને શું નિષ્પન્ન થાય છે તે જોઈએ.

મનુષ્ય સમાજની ઉત્પત્તિ થતાં શ્દીથી જ કાયદાની ઉત્ક્રાંતિ છે એમ જણાય છે. પ્રાથમિક સ્થિતિમાં સમાજનો વ્યવહાર જોયો હોય તો શ્દી એ જ કાયદો એમ જણાય છે. “અમારા બાપદાદા એમ કરતા આવ્યા છે તેથી અમે તેમ કરીએ છીએ.” એવા ઉદ્ગાર પોતાના આચરણુનું સમર્થન કરવાને પ્રાથમિક સ્થિતિમાં લોકોના મોંમાંથી હમેશાં નીકળે છે. જે વખત સમાજના નિયમ કરવાને વારસે ધર્મશાસ્ત્રની જરૂર લાગવા સુધી મજલ આવી

પહોંચે છે, તે વખતે રૂઢીના પાયા ઉપર જ ધર્મશાસ્ત્રની ઇમારત ઉભી થાય છે. સ્મૃતિ અંથમાં રૂઢીનો અને દંતકથાનો સંમિશ્ર કરેલો હોય છે, અને પછી ઈશ્વરની આજ્ઞા તરીકે ઘણી દીધેલી કેટલીએક પાતો આવા અંથોમાં સામેલ થઈ જાય છે. સ્મૃતિ અંથમાં જે નિયમ આપેલા હોય છે, તે કોઈ ઇશ્વરી અવતાર માની-લીધેલા પુરૂષથી પ્રાપ્ત થયેલા છે; એ વગેરે વિધાનો જે કે કરેલાં હોય છે તોપણ તે નિયમોમાં ઘણુંકરીને તે વખતની રૂઢીનું જ બરણું હોય છે. આયજ્ઞના જુના કરારમાંના લેજિલેટિવ્સ નામના પુસ્તકમાં હીબ્રુ લોકના ધર્મ આચાર વર્ણવેલા છે. આ પુસ્તકમાં એવા અનેક પ્રધાત મળી આવે છે કે જેમનો હાલ કોઈ ધર્મમાં કે નીતિમાં અંતરભાવ કરાતો નથી, તથાપિ તેમનું તે વખતે મહત્વ હતું. શાસ્ત્રોની પણ પ્રાણી અથવા વનસ્પતિનો શરીર પ્રમાણે જ કંઈ કાળ સૂધી વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને પછી પ્રસંગોપાત પાછો એ વ્યવહાર બંધ પડે છે. એટલે આરંભમાં જેમ જેમ રૂઢી બદલાતી જાય છે તેમ તેમ શાસ્ત્ર નિયમમાં પણ ફેરફાર થઈને નવો શાસ્ત્ર અંથ નિર્માણ થાય છે, અને તેનો લોકો ઉપર અમલ ચાલે છે; પરંતુ પછીથી શાસ્ત્ર અંથનો વિસ્તાર બંધ થઈ જઈને તેમને પ્રાપ્ત થયેલું સ્વરૂપ તેવું જ કાયમ રહે છે. સાર-પછી અસ્તિત્વમાં આવેલી રૂઢીઓ શાસ્ત્રમાં ન પેસતાં રૂઢી રૂપે જ કાયમ રહે છે. રૂઢીઓ ઘણા પ્રાચીન પૂર્વજો પાસેથી ચાલતી આવેલી હોવાને લીધે તેમનો ધર્મશાસ્ત્રમાં અથવા કાયદામાં સમાવેશ થયેલો હો, કે અર્વાચીન કાળની હોવાથી રૂઢી રૂપે કાયમ રહેલી હો, પરંતુ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપનું મુખ્ય તત્વ કહીએ તો એકે મરી ગયેલા લોકોનો જીવતા લોકો ઉપર અમલ.

પાછલા પ્રકરણમાં કહેલાં કારણોથી પૂર્વજો વિષે મનુષ્યના મનમાં પૂજ્ય ખુદ્ધિ અને ભય એ મનોવિકાર હોય છે. તેથી પૂર્વજો તરફની આવૃત્તી આવેલી રહીના મેળાધે મનુષ્યના મનમાં કર્તવ્ય ખુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ધર્મશાસ્ત્ર અને કાયદાની ઉત્પત્તિ રહીમાં જ હોવાને લીધે તેમાં વિશેષપણે તેવી જ ખુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ધણી પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી અથવા કોઈ ઈશ્વરી અવતાર કરીને માની લીધેલા રાજાએ અથવા સાધુએ પોતાના અધિકારથી ધાલી દીધેલા રહીના નિયમ પાળવા જ જોઈએ. એવી મનુષ્યની સમજણ જોમ જોમ દૃઢ થતી જાય છે, તેમ તેમ સામાન્ય ગૃહ કાર્યપણ પ્રકારનો કાયદો કોઈપણ કારણે એકવાર હયાતીમાં આવ્યો એટલે તેના નિયમો વિશે પણ તેવી જ સમજૂતી થાય છે. એમ થતાં થતાં નવો કાયદો કયો ને જુનો કયો એ તફાવત નહિ જોવો યોગ્ય ને કાયદો કલો એટલે તે પાળવો જ જોઈએ, અને તે પાળવો એ જ યોગ્ય વર્તણૂક છે ને ન પાળવો એ અયોગ્ય વર્તન છે એવી સાધારણ રીતે લોકોની સમજણ થઈ જાય છે; અને જે વેળાએ તે કાળનો રાજા ઈશ્વરનો અવતાર છે એવી લોકની સમજણ હોય છે, તે વેળાએ તો ધણી ઝડપથી લોકોની તેવી સમજણ થઈ જાય છે; તથા એકવાર કોઈપણ પ્રકારની સમજણ દૃઢ થઈ મઠ એટલે તેના અગત્ય મનુષ્યના મન પર લાંબા વખત સ્થિર રહે છે. નીચેનો ઉત્તારો ચેરવિહયન લોકોના સંબંધનો છે.

“ ચેરવિહયન લોકોમાં દેહાંત શિક્ષા એ કેવળ સાધારણ વાત હતી. કારણ કે તેઓ કહેતા કે અપરાધીને જે શિક્ષા કરવાની તે, તેના અપરાધને બદલે નહિ પણ દેવો પ્રભાણે માનેલા જે ‘યાંકા’ તેની આજ્ઞા તોડવાને બદલે છે.”

આ કલ્પનાને પ્રાચીનકાળની ને હાલની ધર્મ વિષયની કલ્પ-

નાની સાથે પુષ્કળ મળતાપણું છે. આવાજ પ્રકારની કલ્પનાઓ કાયદાના સંબંધની પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જેને માટે નીતિશાસ્ત્રોનું નિશ્ચય મત નથી એવી બાબતમાં જો કે કાયદાથી ઉત્પન્ન થનારી આવશ્યકતા અને નીતિથી ઉત્પન્ન થનારી આવશ્યકતા આ એમાં સાધારણપણે ભેદ માનવામાં આવે છે; તોપણ કાયદા પ્રમાણે વર્તન કરવું એ વાતનો નીતિ સાથે સંબંધ જોડવાનું ઘણા લોકોના મનનું વલણ હોય છે. આ વાત મનુષ્યો જો કે પોતાને મોઢેથી કબુલ ન કરે તોપણ તેમના મોંમાંથી વારંવાર જે ઉદ્ગાર નીકળેલા હોય છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કાયદા પાળવા એ યોગ્ય છે અને તેને તોડવા એ અયોગ્ય છે એમ મનાયલું છે. કાયદાને અનુસરીને વર્તન કર્યું હોય તો તે લોકોને પસંદ પડે છે અને તેની વિરુદ્ધ ચાલે તો તે પસંદ પડતું નથી. જાણું કે જે વર્તન કાયદાથી અવશ્યનું થયું તે નીતિની નજરથી પણ અવશ્યનું જ હોય છે. જેને નીતિની નજરથી બીલકુલ મહત્વ આપી શકાય નહિ એવો એકાદો કાયદો તોડવા બાબત જો કોઈ માણસ ઉપર આરોપ મેળવામાં આવ્યો હોય તો તેને માજીસ્ટ્રેટ આગળ લાવ્યાથી તેના મનની રિયતિ કેવી થાય ? ન્યાયાધિશને તો પોતાનું વર્તન અયોગ્ય લાગશે જ પણ પાસેના જોનાર સુદ્ધાંતને પણ તે વર્તન અનીતિનું લાગશે; અને તે વિષે તેમને તિરસ્કાર આવ્યો હશે એવો વિચાર તેમના મનમાં ધોળાયા કરે છે; અને જોનારાની પણ ખરેખર તેવીજ રિયતિ થાય છે. મનુષ્ય ગણતરી કરતી વખત કુટુંબના મુખ્ય મનુષ્યે ઘરનાં તમામ માણસોની માહિતીનું પત્રક બરી આપવું જોઈએ એવો કાયદો હોય છે અને એમ કરવાને કોઈ નાકબુલ થાય તો તેના ઉપર કામ ચલાવવાનો સરકારી અમલદારને અધિકાર હોય છે; અથવા કોઈ જણસ ઉત્પન્ન કરવા સારું કે વેચવા સારું

સરકારની પરવાનગી લાવવી પડે છે. તેવી પરવાનગી ન લેતાં કોઈ મનુષ્ય તે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે અથવા વેચે તો તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવે છે. આ બાબતનો નીતિ સાથે લગાર પણ સંબંધ નથી તોપણ નીતિની સાથે સંબંધ હોનારી બાબતોમાં અપરાધ થયો હોય ત્યારે અપરાધી બદલ લોકોની જે પ્રકારની સમજણ હોય છે તેજ પ્રકારની સમજ આવ્યા કાયદા પ્રમાણે અપરાધ કરનારા વિષે પણ હોય છે. કઠોર વાદ વગાડી પાડોશીને ત્રાસ આપવો, અથવા ગમે તે ઢંકણે ગંદકી કરી રોગકારક દુર્ગંધી ત્યારે તરફ પ્રસરાવવી, એ નીતિની નજરથી અપરાધ ગણાય છે. એ અપરાધ કરનારા મનુષ્ય અને ઉપર કહેલા અપરાધ કરનારા મનુષ્ય એ બેઉ વિષે પણ લોકોના મનમાં સરખીજ તિરસ્કાર બુદ્ધિ પેદા થાય છે. એ ઉપરથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. પહેલી કાયદા વિષે અને નીતિ વિષે લોકોની સમજણ સરખા જ પ્રકારની હોય છે અને તેમાં તેમનાથી ભેદ કરી શકાતો નથી. બીજી, જે ઢંકણે કાયદો અને નીતિ એમાં વિરોધ આવે છે, તે ઢંકણે કાયદાની સરસાઈ થાય છે. ઉપર જે પરવાનો લેવા વિષે ઉદાહરણ આપેલું છે તે ઉપરથી આ વાત સારીરીતે સ્પષ્ટ થશે. પરવાના વગર પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવા ને વેચવા એ આચરણ નીતિની નજરથી યોગ્ય ઠરશે અને તેમ કરવાની મનાઈ કરવી એ નીતિની નજરથી અયોગ્ય ઠરશે. કારણ તેવું કરવું એ મનુષ્યના સ્વાભાવિક હકની આડે આવવા જેવું બને છે. આવી વખતે નીતિની જગાએ કાયદો આવે અને કાયદો એજ નીતિ એમ લોકોને દેખાવા લાગે છે; કદાપિ તેમાં ભેદ કાયમ રહ્યો તો કાયદાને અનુકુળ એવું વર્તન કરવા વિષેના મનોવિકાર નીતિને અનુકુળ એવું વર્તન કરવા વિષેના મનોવિકાર કરતાં પ્રબળ થાય છે, અને પહેલા પ્રકારનું વર્તન યોગ્યને

ખીજ પ્રકારનું અયોગ્ય એવો લોકોના મનનો નિશ્ચય થાય છે.

કોઈપણ કારણથી એકાદિ વ્યક્તિને અથવા વ્યક્તિ સમુદાયને અધિકાર મળ્યો એટલે તેનો અમલ લોકો ઉપર કેવો ચાલે છે એ સહકાર્યકારી મંડળોની વ્યવસ્થા વિષેનો કાયદો જોવાથી જણાઈ આવશે. કોઈ વિશેષ કામ સારૂ સ્થાપન કરેલી એકાદિ મંડળોના વ્યવસ્થાપકોને જો મંડળોનો ઉદ્દેશ વિસ્તાર કરીને, પ્રથમ જે વાતનો તેમાં સમાવેશ થતો ન હતો તેમનો સમાવેશ કરવો એવું લાગે, અથવા જેમનો પ્રથમના ઉદ્દેશ સાથે સંબંધ નથી એવાં કેવળ નવાં કામ હાથમાં લેવાં એમ લાગે તો, તેમને તે કામ કરવાની સવડ હોય છે. એટલે કામગીરનું કારખાનું ઉજી કરવા માટે જો મંડળી સ્થાપન થઈ હોય તો તે કામગીર કિંવા વખતે લોકખંડનું કારખાનું ઉજી કરી શકશે. એમ કરવું હોયતો વ્યવસ્થાપકોએ એ વાત ભાગીદારોની સભા આગળ મૂકીને તેમાં જે ભાગીદારોના મત મેળવે એટલે થયું. પહેલું તો માત્ર બહુ મતથી જ કામ થતું હતું પણ હવે જે મતની જરૂર પડે છે. આવી રીતે થયેલા કારાવ બાકીના લોકોને મુગે મોઢે કબુલ કરવો પડે છે અને તેનું પરિણામ ભોગવવું પડે છે. ખરું જોઈએ તો જે વખતે મંડળી નોંધાઈ હોય તે વખતે જે કામ સ્પષ્ટ દાખલ કરેલાં હોય તેનાથી જુદા પ્રકારનાં કામ તે મંડળીથી કરાય નહિ, પણ તે કરવામાં આવે છે, અને ઉલ્લંઘન આવા જુલમ બદલ બકબક કરનારા જ મૂર્ખ ઠરે છે. “તમે વિના કારણ લોકોના કામમાં અડચણ નાંખવા માગો છો.” એવું તેમને કુપણ દેવામાં આવે છે. અયોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલા મંડળીના અધિકાર વિરુદ્ધ તકરાર કરવી એટલે નીતિ નિયમથી ઉલ્લંઘન બકબક કરવો જેટલું માનવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે પણ કાયદો અને નીતિ એમની વચ્ચે વિરોધ આવે છે, અને પહેલાંના એક

ઉદાહરણમાં કહ્યા પ્રમાણે નીતિ ઉપર કાયદાનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપિત થાય છે. ધણા લોકો હોય તેથી શું થયું ? પણ તેમણે ઘોડા લોકો ઉપર તેમની મરજી વિરૂદ્ધ એકાદી વાત નોંખવી એ ન્યાય નથી. અનેક લોકો વચ્ચે જો કંઈ કરાર થયો હોય તો તે પૈકી ધણા લોકોના મતમાં આવે તોપણ તે તોડવાનો અધિકાર તેમને નીતિની દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાપ્ત થતો નથી; તથાપિ ન્યાયથી અથવા અન્યાયથી મળેલા અધિકારનું લોક મત ઉપર એટલું પરિણામ થાય છે કે, અધિકારના બળ ઉપર કરેલાં અનીતિનાં આચરણ યોગ્ય માનવામાં આવે છે અને તે અનીતિના આચરણની વિરૂદ્ધ બેલનારા લોકોનું વર્તન અયોગ્ય ઠરે છે.

આવી રીતિમાં નીતિ વિષયની કલ્પના અને સમજૂતી એમની વ્યાખ્યા પણ શી રીતે થઈ શકે ? બંધ બેસતી રીતે ઉપરની સર્વ વાતની જવરથા કરવી ધણી કઠણ છે. પ્રથમ તો આટલીવાર સૂંધી જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું તેના સારાંશ લક્ષમાં લઈએ.

ધણા પ્રાચીન કાળથી હાલના વખત સૂંધી ધણા લોકોના મનમાં યોગ્ય ને અયોગ્ય વર્તન અથવા નીતિ ને અનીતિ આ કલ્પનાનો સંબંધ ઈશ્વર સાથે જોડેલો જણાય છે. મનુષ્યના વર્તન માટે ઈશ્વરે કંઈક નિયમ કરી આપ્યા છે અને તે તેણે કોઈપણ સાધનથી મનુષ્યને જણાવેલા છે એમ તેમને લાગે છે. એ નિયમો પ્રમાણે ચાલવું તે સદ્વર્તન અને તેથી ઉલટું ચાલવું તે દુર્વર્તન. કોઈ પણ આચરણને સાઈ અથવા નકાઈ કહેવું તે તેના અંતઃસ્વરૂપ ઉપરથી એટલે પરિણામનો વિચાર કરીને ન કહેતાં તેના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી એટલે તે વિશે લોકોની જે સમજૂતી થયેલી હોય તેને ધારણે કહેવાનું. આવી મંડળીની નજરમાં આવતા ધારકપણું એજ માત્ર સદ્વર્તન હોય છે. કેટલેક પ્રસંગે ખીજનાં શરીરને ઈન્ન

કરનારી અથવા તેનો પ્રાણુ લેનારી વર્તણૂક નિંદા અને ખીજના હિતની હોય તે શુભ માનવામાં આવે છે, અને ખીજે કાંઈ પ્રસંગે તેથી કેવળ ઉલટી સ્થિતિ હોય છે. પહેલા પ્રકારને મિત્રભાવાત્મક નીતિ અને ખીજનેશત્રુ ભાવાત્મક નીતિ એવાં નામે પાછળ આપેલાં જ છે. જે આચરણુનો છેડો પોતાના અથવા ખીજના સુખનો હોય તે સારાં અને દુઃખનો હોય તે નરતાં, એવું કેટલાકનું કહેવું છે; પરંતુ ખીજ કેટલા એકને આ કસોટી પસંદ નથી. સુખ એજ જેનો છેડો છે એવાં વર્તન આ લોકોને નિંદા લાગે છે. તેમના મત પ્રમાણે સાફ નરતું જોળખવાની શક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્યને અંગે હોય છે જ. આ શક્તિથી એટલે સદસદિઆર શક્તિથી સાફ નરતું પારખી કહાડવું જોઈએ, આ લોકોની નજરમાં અંતઃકરણને જે વાત સારી કહે તે સારી, અને નરતી કહે તે નરતી એ સિવાય નીતિ નામે ખીજનું કંઈ નથી; પરંતુ સુખ મળે એવી ક્રિયા સારી અને દુઃખ પેદા કરે એવી ક્રિયા નરતી એવું જેમનું કહેવું છે, તેમને અંતઃકરણ ઉપર ભાર મૂકવો પસંદ નથી. સારા નરતા વિષે લોકોની સમજ ગમે એવી હો, પરંતુ વર્તનનું સારા નરતા પણું ઠરાવવું તે તેમના પરિણામ તરફ લક્ષ દેખને ઠરાવવું જોઈએ એવું આ મંડળીનું કહેવું છે. મનુષ્યની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં અને સુધારાણીની કંઈક પાયરી ચઢ્યા પછી પણ રૂઢીના માર્ગથી જ દરેકે ચાલવું જ જોઈએ એવી સવન સમજણ જણાઈ આવે છે. પછી તે રૂઢી માર્ગ કાંઈપણ પ્રકારનો ગમે તેવો હો. આગળ જતાં રૂઢીનો કાયદામાં અંતરભાવ થવા લાગ્યો એટલે કાયદા પ્રમાણે જ ચાલવું એ દરેકનું કર્તવ્ય મનીતું ગયું પછી તે કાયદા તેના અંતઃસ્વરૂપ ઉપરથી જોતાં તે સારા હો કે નરતા હો.

આ ઉપરથી એવું દેખાય છે કે સાફ નરતું, યોગ્યા યોગ્ય,

કર્તવ્ય અકર્તવ્ય એ વિષે લોકોની કલ્પનાઓ ઘણી વ્યાપક છે અને તે કલ્પનાના કંઈક અમૂક ભાગનો જ લોકો નીતિમાં અંતરભાવ કરે છે. જુદે જુદે દેશો અને જુદે જુદે પ્રસંગે એકજ પ્રકારની કલ્પના ને મનોવિકાર એક બીજાથી કેવળ વિરુદ્ધ એવી ક્રિયા-ઓથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેજ પ્રમાણે નીતિ તરીકે મનાએલી વાતો અને જોના નીતિ સાથે કંઈપણ સંબંધ નથી એવી વાતો એ બે વિષે પણ એક જ પ્રકારની કલ્પના અને મનોવિકાર દેખાઈ આવે છે; માટે આપણે જો આ વિષયનો શાસ્ત્રીય રીતે વિચાર કરવો હોય તો લોક શાને નીતિ કહે છે એ વાત તરફ દુર્લક્ષ કરીને જોને લોકો નીતિ તરીકે કહે છે તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ શું છે એનું વિવેચન કરવું જોઈએ. એકવાર નીતિનું સ્વરૂપ સમજાયું એટલે અનેક કારણોથી ધનારી લોકોની સમજૂતી એક બાજુએ રાખી તે સ્વરૂપ ઉપરથી જ નીતિ ઓળખવાનું ઠીક પડે છે.

નીતિ તરીકે મનાતી કલ્પના અને સમજૂતી એ બેમાં એક સાધારણ ધર્મ ગાલુગ પડે છે. તે એકે, કોઈપણ નિયામક વક્તિ, વ્યક્તિ સમુદાય અથવા તત્વ એમનો તેમને આધાર જોઈએ. આ આધારનું સ્વરૂપ જો કે, નિશ્ચિત નથી તોપણ કોઈએ આધાર વગર મનુષ્યના વિચારોને જોર મળતું નથી. અધિકારી પુરૂષ, સંસ્થા અથવા તત્વ એમની આપણને આત્મા છે એવો મનુષ્યના મનમાં જાણતાં અથવા અજાણતાં વિશ્વાસ બેસે છે. કેટલેક પ્રસંગે ઈશ્વરનો અંશ માની લીધેલા-રાજાની અથવા પ્રત્યક્ષ ઈશ્વરની આપણને આત્મા છે એવી લોક સમજૂતી હોય છે. બીજે પ્રસંગે અમુક પ્રકારનું વર્તન કરના વિષે પૂર્વજોએ આપણને આત્મા કરી છે અથવા આપણે માટે પૂર્વજોએ રૂઢીનો રસ્તો શરૂ કરેલો છે એવું તેમને લાગે છે. કોઈ કોઈવાર રાજ્યકર્તાના અથવા સેનાના નાયકના હુકમની સાથે

સંબંધ હોય છે. કોઈ કોઈ વાર લોક મતની આગ્રા હોય છે. કોઈક પ્રસંગે ઉપયોગીતાના તત્વનો અનુમત હોય છે અને બીજે પ્રસંગે સદ્સદ્વિચાર બુદ્ધિની આગ્રા હોય છે. સારાંશ કોઈ પણ રૂપે અધિકારનું થીઠ બળ જોઈએ.

અધિકારની કલ્પનાની સાથે જ સામર્થ્યની કલ્પના પણ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં મનુષ્યના મનમાં જન્યુત હોય છે. એકવાર અધિકાર કબ્જા કર્યો એટલે અધિકૃત વ્યક્તિની અથવા તત્વની આગ્રા પાળવાની જવાબદારી ઉત્પન્ન થાય છે, તથાપિ તે આગ્રાઓ પાળી ન હોય તો શિક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય અધિકૃત વ્યક્તિને અથવા તત્વને અંગે છે એવી મનુષ્યની ખાતરી થયા વગર તે કૃતિ કરવાને પ્રવૃત્ત થતો નથી. ઇશ્વરની અથવા ઈશ્વરનો અંશ માની લીધેલા રાજાની આગ્રા પાળીએ નહિ તો ઇશ્વરનો આપણા ઉપર કોપ થશે એમ મનુષ્યને ભય હોય છે. સરકારનો કાયદો પાળીએ નહિ તો દંડની અથવા કેદની શિક્ષા ભોગવવી પડશે એવો ભય હોય છે. ગામદારથી ચાલતી આવેલી રેલ્વેઓની વિરુદ્ધ ચાલીએ તો લોકના તરફથી આપણા ઉપર ત્રાસ થશે એવો ધાક હોય છે અને સદ્સદ્વિચાર બુદ્ધિના ઉપદેશની વિરુદ્ધ ચાલીએ તો આપણું જ મન આપણને ટોચી ટોચીને ખાશે એવી ખીક હોય છે. સારાંશ મનુષ્યના મનમાં કર્તવ્ય બુદ્ધિ જો કે જન્યુત હોય તોપણ તે કર્તવ્ય પોતાના હાથથી ન થાય તો પોતાને શિક્ષા કરનારી એક શક્તિ છે એ વિચાર તેના મનમાં આવ્યા વગર તે આચરણ કરવાને પ્રવૃત્ત થતો નથી.

નીતિ વિષેની કલ્પનાને સમજૂતીનું બીજું એક તત્વ અથવા બધામાં મોટું તત્વ કહીએ તો જન મંડળનું મંત થાય છે. લોકો પવાદ જોડેલા મનુષ્યને ખીજા કરાનો પણ ભય લાગતો નથી. મનુષ્યના મનમાં કોઈ પણ વાત કરવાની આવી એટલે પ્રથમ જ

લોકો પોતાને શું કહેશે એ પ્રશ્ન મોં અગાડી ખડો થાય છે; અને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળશે તે પ્રમાણે તે વાત કરવાને તે તૈયાર થાય છે અથવા તે વાતને છોડી દે છે. પોતાને માટે લોકો શું કહેશે એ વિચાર કરવાની ટેવ નાનપણથી મનુષ્યને કેવી રીતે પડે છે તે નાનાં છોકરાંની વર્તણૂક જોવાથી લક્ષમાં આવશે. કોઈ છોકરાની ઉપર કંઈ અપરાધ કરવાનું આજ આવે તો તેનું મોં એકદમ ઉતરી જાય છે. માળાપ ને સમાં રનેહી પોતાને કપકો દેશે એ વિચાર તેને ધણો દુઃખદાયક થાય છે. ખરેખરે અપરાધ પોતાને હાથે થવાથી ઉત્પન્ન થનારા લોકાપવાદને લીધે જે મનો વિકાર થાય છે તેના કરતાં ઉપરને પ્રસંગે થનારા મનો વિકાર મુદ્દા નથી હોતા. કારણ પોતે અપરાધ કર્યો ન હોય તોપણ લોકોની નજરમાં પોતે અપરાધી જ દેખી શકે એનું તેમને લાગે છે. આવું પ્રસંગે મોટા માણસની પણ તેવી જ સ્થિતિ થાય છે. ખરેખર અપરાધી ન હતાં એ કોઈ મનુષ્ય ઉપર અપરાધ શાળીત થાય ને તેને તે બદલ શિક્ષા થાય તો, લોકો પોતાને ખરેખર જ અપરાધી સમજતા હશે એ વિચાર તેને ધણો ત્રાસ આપે છે અને ફરીથી લોકોમાં પોતાનું મોં જતાવવાની તેને લાજ લાગે છે. ઘણાં મનુષ્યોને ઈશ્વરના ભય કરતાં લોકાપવાદનો ભય વધારે લાગે છે. કોઈ મનુષ્ય એવા પ્રસંગમાં આવી પડે છે કે પોતે પ્રત્યક્ષ પાપાચરણ કર્યા છતાં તે છુપાવવાનો સંભવ હોય, અને તેનું કૃત્ય ન કર્યા છતાં તે કૃત્યા બદલ આરોપ આવવાનો સંભવ હોય તો ધણું કરીને તે બીજા માર્ગે જઈને પોતે લોકાપવાદને પાન ન થતાં પહેલો જ માર્ગ સ્વિકારશે. અંતઃસ્વરૂપ ઉપરથી જોતાં જે વાતો નિંદ્ય કરે છે, તેના સંબંધથી જ લોકાપવાદનું એટલું બધું મદત્ત છે એટલું જ નહિ પરંતુ, અંતઃસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જે ગાળતોમાં ખીલકુત્ર ખોટાપણું

નથી અથવા ઉત્તરું સારાપણું છે તેમના સંગ્રહમાં પણ જો લોક મત વિરુદ્ધ હોય તો તે કરવાને મનુષ્યની હિમ્મત ચાલતી નથી, અને વખતે તેને હાથે એવી બાબત જને અગર બનવાનો આરોપ આવે તો, તેને મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખ થાય છે. પ્રત્યેક સમાજમાં કેટલીક સામાજિક રીતો એવી હોય છે કે, તેની વિરુદ્ધ ચાલવામાં વિચાર દૃષ્ટિએ કાંઈપણ ખોટું નથી, તથાપિ તેવી રીતે ચાલવાથી લાગનારી લાજ અને એકાદિ ખરેખરી નહારી વાત કરવાથી લાગનારી લાજ એમાં લગાર પણ ફેર નથી. સંકેતે નેતું લોકોને રીત વિરુદ્ધ વર્તન કરવાથી પેદા થયેલા લોકાપવાદનું બય ખરેખરી નહારી વાત કયાથી ઉત્પન્ન થવાના લોકાપવાદના બય કરતાં વધારે લાગે છે.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એવું લક્ષમાં આવશે કે, અધિકાર, સામર્થ્ય અને લોકાપવાદના બયનાં જુદાં જુદાં પ્રમાણથી મિશ્રણ થઈને ઉત્પન્ન થવાથી કલ્પના અને કર્તવ્ય બુદ્ધિ એમનો નીતિમાં અંતરભાવ કરવો જોઈએ; પછી તેમનો સંગ્રહ ગમે તે પ્રકારના વર્તન સાથે હો. એક બીજાની વિરુદ્ધ હોનારા વર્તનમાર્ગ હોય તો પણ તેમને માટે જો ઠેકાણાના લોકોમાં જો કેવળ સરખી કલ્પના હોય અને તે વર્તન તરફ પ્રવૃત્તિ કરનાર મનોવિકાર પણ જો કેવળ સરખા હોય તો પછી આચરણ માર્ગ બિન્ન છતાં જને ઠેકાણાના લોકોની માનસિક સ્થિતિ કેવળ સરખી હોય છે, એમ કહેવું જોઈએ. દ્રષ્ટાંતથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. પોતાને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ થાય એવા હેતુથી જો એકાદ દિવસે દેવળ બાંધીને તેમાં મૂર્તિની સ્થાપના કરી, અને પારકા ધર્મિઓની મૂર્તિને ખોદી નાંખીને તેમના દેવળનો નાશ કર્યો હોય તો ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી પૂર્ણ સમજૂતીથી જો કોઈ મુસલમાને તે મૂર્તિ ફાડી દેવ-

જનો નાશ કર્યે તો પરસ્પર વર્તન માર્ગ વિરૂદ્ધ થયો ખરો તથાપિ જનની મનોવૃત્તિ કેવળ એક સરખી છે. અધિકાર, સામર્થ્ય અને લોકાપવાદ એમના મિશ્રપણાથી ઉત્પન્ન થનારી કલ્પના, મનોવૃત્તિ અને સમજણ એમને નીતિ ન કહેતાં પ્રવર્તક નીતિ કહી હોય તો ઠીક પડે. કારણ નીતિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવળ શુદ્ધ છે અને તેનો વિચાર થોડીવારમાં સંક્ષેપથી કરવાનો છે. અહીં સૂધી જે કલ્પના, મનોવૃત્તિ અને સમજૂતી એમનો વિચાર કરેલો છે તે, મનુષ્યને આચરવાને પ્રવૃત્ત કરે છે; માટે તેને 'પ્રવર્તક નીતિ' એ નામ આપવું સાર છે. લોકોની સમજૂતી પ્રમાણે જે નીતિ ગણાય તેને આપણે રૂઢી નીતિ એવું નામ આપીએ. પ્રવૃત્તક નીતિમાં રૂઢી નીતિનો સમાવેશ થાય છે જ. રૂઢી નીતિ બહાર જે પ્રવૃત્તક નીતિનો ભાગ રહે છે તેમાં અને રૂઢી નીતિમાં ફરક એટલો જ કે, રૂઢી નીતિમાં અંતરભાવ થનારી વાતોના સંબંધે લોકો 'નીતિ' એ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. અને પ્રવર્તક નીતિના બાકી રહેલા ભાગમાંની વાતના સંબંધે તે કરતા નથી.

હવે શુદ્ધ નીતિના સંબંધમાં થોડોક વિચાર કરીએ. પ્રવર્તક નીતિ સંબંધી વિચાર કરતાં એક વાત લક્ષમાં આવી હશે કે, તેમાં વર્તનના મુખ્ય અંગનો એટલો અંતઃસ્વરૂપનો વિચાર ન થતાં કેવળ બાહ્ય અંગનો જ વિચાર થઈને તેનું સારા નરતાપણું કરે છે. એટલે અધિકારી પુરૂષની તે સંબંધી આગ્રા શી છે, આગ્રા પ્રમાણે ન આશ્વાધી શિક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં છે કે નહિ, અને લોકોનો તે સંબંધમાં શો મત છે; એ જોઈને વર્તનની યોગ્યતા દરાવવી, પછી તે વર્તન ધાર્મિક હો, સામાજિક હો, અથવા રાજકીય હો. મનુષ્યના મનનો નીતિનો સ્વાભાવિક અંકુર કહીએ તો સદસદ્વેક છે. આ વિવેકની નજરથી જ્યારે આપણે ટાંકપણ

આચરણની પરીક્ષા કરીએ છીએ ત્યારે તેને લોકો સાંઝે કહેશે કે નહાં કહેશે, તે આચરણથી તેના કર્ત્તવ્યને શિક્ષા થશે કે બક્ષીસ મળશે ઇત્યાદિ તેના બાલ અંગ તરફ જોવા બેસતા નથી, પણ તેના અંતરના સ્વરૂપ ઉપરથી તેની કીર્તિ ઠરે છે. એટલે તે આચરણનું પ્રસક્ષ પરિણામ શું થશે તે જોઈને તેના સારા નરતાનો નિશ્ચય કરેછે. એ પ્રસક્ષ પરિણામનું જ્ઞાન કેટલા એકાને તેમની વિચાર શક્તિથી કેટલેક દરજ્જે થાય છે; પણ ધણાખરાને તો આપો-આપ જ સુધરાય ગાન થાય છે. અથવા તે તેમને ઉપજત બુદ્ધિથી (પેરબા બુદ્ધિથી) પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. નીતિના શુદ્ધ સ્વરૂપના વિચાર બહારથી કોઈ સમર્થ્યગાન સત્તાએ આપણને કર્ત્તવ્યો તરીકે બનાવ્યા છે માટે તે કરવા જોઈએ જ. એ કલ્પનાને બીલકુલ સ્થળ નથી. તે પ્રમાણે અમુક આચરણથી કેટલું સુખ થશે અથવા કેટલું દુઃખ થશે એ વિચારનું પણ મહત્ત્વ નથી. સુખ ત્રાત એકે સુખોત્પત્તિ વારતે અથવા દુઃખ દૂર કરવાને વારતે કઈ વાત જરૂરની છે એ દરાવવું જોઈએ એ વાત હરી એટલે કર્ત્તવ્ય હું જ. શુદ્ધ નીતિની નજરથી, અર્થાત સદસદ્વિવેકની કસોટીથી જે કર્ત્તવ્યો ઠરે તે પ્રવર્તક નીતિથી કરેલા કર્ત્તવ્યોની સાથે ગળતું આવે અથવા તેથી ભિન્ન હોય પરંતુ ગમે તેમ હોય તોપણ સદસદ્વિચાર એજ તેનો શિક્ષક છે. એવો સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ વિચાર ધણાખરાના મનમાં આવ્યા વગર રહેતો નથી.

સદસદ્વિવેકથી ઉત્પન્ન થનારા વિચાર અને મનોવિકાર એમનું જે મનુષ્યના મનમાં પ્રાગલ્ભ્ય ઉત્પન્ન થાય તો પછી કર્ત્તવ્ય બુદ્ધિનું ધણું મહત્ત્વ રહેવાનું નથી. લાક્ષણીક કર્ત્તવ્ય બુદ્ધિને જે વિશેષ મહત્ત્વ છે તે શુદ્ધ નીતિ અને પ્રવર્તક નીતિ એમના સંબંધી વાદવિવાદમાં પ્રવર્તક નીતિનો જ બહુધા જય થાય છે; તેથી જ્યાં

સૂધી મનુષ્યના મનમાં સદસદ્ધિવેકનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થાય નહિ ત્યાં સૂધી મનુષ્યની કર્તવ્ય બુદ્ધિ હમેશાં જગૃત રહ્યાથી મોટો ફાયદો થશે. કારણ, કોઈ કોઈવાર પ્રવર્તક નીતિની દૃષ્ટિથી મનુષ્યનું મન ગમે તે તરફ વળવાનો સંભવ હોય તો, આ બુદ્ધિ તેને યોગ્ય માર્ગ તરફ વાળી સકશે. અથવા યોગ્ય માર્ગ તરફ વાળવાનું સામર્થ્ય તેના અંગમાં ન હોયતો તે જગૃત રહ્યાથી મનુષ્યને કરેલાં કામનો પશ્ચાત્તાપ થઈ શકે અને તેથી ફરીને તેના હાથથી તેવાં વર્તન ન થવાનો સંભવ છે; પરંતુ એકવાર સદસદ્ધિવેકનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થયું એટલે મનુષ્ય, સ્વાભાવિક રીતે આહીને યોગ્ય પ્રકારનું વર્તન કરી સકશે; અને પછી તેને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ કદી પણ આવનાર નથી. કારણ દરેક વખત તેનું આચરણ સદસદ્ધિવિવેકના ઉપદેશ પ્રમાણે થશે.

અનેક સમાજોની નીતિ વિષેની કલ્પનાની અને સમજૂતીની પરીક્ષા કરીને તેના ઉપરથી સામાન્ય સિદ્ધાંત ઘડવો એ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. તેથી આ પુસ્તકમાં પ્રવર્તક નીતિનો જ વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. કારણ કે, જગતમાં ઘણા લોકોની વર્તણૂકમાં સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિનો અંશ ઘણું કરીને દેખાઈ આવેતો નથી. તેમનું વર્તન પ્રવર્તક નીતિ ઉપર અવલંબીને રહેલું હોય છે. આ પુસ્તકમાં જો કે પ્રવર્તક નીતિનો જ વિચાર કરવાનો છે, તેપણ તેનું સ્વરૂપ સારી રીતે ઓળખાવા સારું શુદ્ધ નીતિના સ્વરૂપનું પણ દિગ્દર્શન કરવું જરૂરનું છે; પરંતુ તે થયા પછી હાલ શુદ્ધ નીતિ એક બાજુએ રાખીને વર્તનના અનેક વિકાસ વિષે જુદા-જુદા લોકોના વિચાર શા છે તે જોઈને તે ઉપરથી અનુમાન કાઢવાં જોઈએ.

આ કામની શરૂઆત કરતા પહેલાં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે, આ એ ઉપોદ્યાત રૂપી પ્રકરણમાં જ કલ્પનાઓનો ઉલ્લેખ

યથેસો છે તેમની આગળના પ્રકરણમાં પુનરાવૃત્તિ યથેચ્છી માણ્ય પડશે; પરંતુ તેના વગર છુટકો નથી. કોઈપણ વિષયના સામાન્ય સ્વરૂપની ઓળખાણ કરતાં વિશેષ વાતનો થોડો ધ્યાન ઉલ્લેખ કરવો પડે છે, તથાપિ અગાડીના પ્રકરણમાંના કેટલાક વિષયનું આ ઉપોદ્ધાતમાં કેવળ દિગ્દર્શન માત્ર યથેચ્છું છે. પ્રત્યેક વિષયના સંબંધથી અનેક ઠેકાણાના પુરાવા એકઠા કરીને તે ઉપરથી કયાં અનુમાનો નીકળે છે એ હજી જોવાનું છે. આ પુરાવા આપતાં જે ઉદાહરણો આપવાનાં તેની પુનરાવૃત્તિ થાય નહિ એ વિષે માત્ર કાળજી રાખવામાં આવશે. મુખ્ય કલ્પનાનો વિસ્તાર કરતાં જો તેમની પુનરાવૃત્તિ થાય તો તે બદલ ખેદ કરવાનું કારણ નથી. કેમકે, તેવું થયાથી મહત્વના સિદ્ધાંતોનો ફરીફરીને ઉલ્લેખ કરવાની તક મળશે અને વાંચનારના મન ઉપર તેમની સારી છાપ પડશે.

પ્રકારણ ૩ જી.

મારફ્ટ.

મનુષ્યો એક બીજા સાથે જે પ્રકારના જીલમ કરી શકે છે. એક પ્રત્યક્ષ અને બીજો અપ્રત્યક્ષ. પ્રત્યક્ષ જીલમ કરવો એટલે બાહ્યકારે બિજાના શરીરને ઈજા કરવી અથવા તેનો જીવ લેવો. અપ્રત્યક્ષ જીલમ એટલે જોરાવરીથી બીજા સાથે એવા પ્રકારનું વર્તન કરવું કે જેથી કરીને તેના શરીરને ઈજા ન થાય તોપણ તેને બીજી રીતે નુકસાન થાય. આ જે પ્રકારના જીલમને અનુક્રમે મારફ્ટ અને છુટકાટ એવાં નામ આપીએ તો હરકત નથી. આ જે પ્રકારનો એક બીજા સાથે નજીકનો સંબંધ હોવાથી તેનું એક

જ પ્રકરણમાં જુલમ એ મથાળા નીચે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એવી રીતે વિભાગ કરવાથી તે મુગમ પડે એમ લાગવાથી તેનો જુદો જુદો વિચાર કરેલો છે.

બાણી યુજીને કરેલી અને ખીમના શરીરને ભયંકર ઇજા કરનારી કૃતિને આપણે મારકૂટ કહીએ છીએ. જેને આ વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે એવી ઘણી કૃતિને મારકૂટ આ શબ્દ લગાડવો એ કેટલા એકાને કદાપિ અપ્રશસ્ત લાગશે, પરંતુ ઉપરની વ્યાખ્યામાં આવેલા અર્થનો ખીજો શબ્દ ન મળી શકવાથી આજ શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો છે. જે પ્રસંગે શત્રુતાનો અથવા લડવાનો સંબંધ હોતો નથી તે પ્રસંગે જનતી કેટલીક ક્રિયા આવા પ્રકારની હોવાનો સંભવ છે.

તે ક્રિયા પૈકી વિશેષ મહત્વની કહીએ તો તે બાળહલા છે. પ્રાચીનકાળમાં તો જંગલના સર્વ ભાગમાં બાળહલાની પ્રવૃત્તિ હતી. હાલ પણ ઘણે ઠેકાણે બાળહલા એ મનુષ્યના નિત્ય વ્યવહારની વાત થઈ જઈને તે બદલ કોઈને કંઈ લાગતું નથી. કેટલે એક ઠેકાણે તો એ વાતનો કર્તવ્યમાં જ સમાવેશ થાય છે. કેટલેક પ્રસંગે દુર્દર્શિપણના વિચારથી પણ એ બાળહલાનો આદ્ય પ્રચારમાં આવવાનો સંભવ છે. સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ પામેલા મનુષ્યને બચાવવા સાર કોઈ કોઈવાર બાળહલાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ, જે ટોળાના લોકોને હમેશાં પેટપૂર અનાજ મળવાની પંચાત પડતી હોય તે ટોળામાં લોક સંખ્યાનો ઘણો વધારો થવા દેવો એટલે હાલ જીવતા રહેલા મનુષ્યોને બૂખે મરવા દેવા એમ થાય કોઈ મૂકરર જાતના સંરક્ષણ માટે કદી કદી કન્યા વધની જરૂરીયાત ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. સ્ત્રીઓનો લગાઈને પારધીના

કામમાં ઉપયોગ નથી અને તેમની સંખ્યા જોઈએ તે કરતાં વધારે થાય તો અન્નની આવાત ઉપર વિના કારણે ધાડ આવે છે. કોષના આવેશમાં નાંતાં છોકરાંના જીવને ઇન્ન કરવાના ધણા દાખલા જંગલી અને અર્ધ મુઢરેલા લોકોમાં પણ મળી આવે છે, અને તે બદલ કોઈને કંઈ વધારે લાગતું નથી. મનુષ્યની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં માળાપે પોતાનાં છોકરાંનું નજરમાં આવે તેમ કરવું, અને તેમણે કંઈ કર્યું હોય તેમાં કોઈએ મન ધાલતું નહિ એવી સ્થિતિ હોય છે. બાળવધ બીજાં પણ કંઈક કારણથી થાય છે. મનુષ્ય જાણ કરનારા રાજ્યો જીવતાં અને મૃત્યુ પછી પણ કુમળાં બાળકોનું બલિદાન લીધા વિના તૃપ્ત થતા નથી. આવે પ્રસંગે બાળકનું બલિદાન આપતું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય મનાતું હોવાથી આ વર્તનને પ્રવર્તક નીતિના વર્ગમાં ધાલીએ તો દરકત નથી.

હવે બાળવધ છોડીને મનુષ્ય વધ તરફ જઈએ. જીવતાં મનુષ્યને દાટવા તથા બાળવા સંબંધી પાછળના પ્રકરણમાં ઉદાહરણો આપેલાં જ છે. પ્રાચીનકાળમાં અનેક દેશોમાં મોટામોટા સરદાર અને રાજ્યોના મરણ વખતે ધણાં મનુષ્યોને તેમની સાથે દાટવાનો તથા બાળવાનો આજ્ઞ હતો. આવા લોકો મરણ પામતા સારે ધણાં માણસોનો ધણુ નીકળતો. સ્ત્રીને મારીને તેમની મરેલા ધણી સાથે પરલોકમાં રવાનગી કરવી પડતી. તેજ પ્રમાણે પરલોકમાં ચાકરી કરવા સાર ચાકર માણસોને પણ ચાહીથી મારી નાંખીને ધણીની સાથે મોકલવાં પડતાં, અને કદી કદી મિત્ર ઉપર પણ એવો જ પ્રસંગ આવી પડતો. આવા પ્રકાર સાંપ્રત કાળમાં પણ આફ્રિકાખંડના કેટલાક દેશોમાં અને છે. આવી જ સમજૂતીથી બીજાં પણ મનુષ્ય વધના કેટલાક પ્રકાર અને જાય છે. આફ્રિકાખંડના ડાહોમેના રાજાનો પોતાના મરી ગયેલા પૂર્વજોને

દેશો મોકલવાનો વહીવટ મોટો વિલક્ષણ છે. જે મનુષ્યને તે ગ સોંપવાનું હોય તેને તે સંદેશો કહીને તેનો વધ કર્યો એટલે યુ. પછી તે મનુષ્યનો આત્મા તે સંદેશો અચૂક લઈને પહોંચાડે ! આવા પ્રકારના મનુષ્યવધને પણ પ્રવર્તક નીતિની આશા થ છે. કારણ, પરંપરાની રીતી ઉપરની શ્રદ્ધા અને મરણ પામેલા વરની પૂજ્ય શુદ્ધિ એ બેને લીધે મનુષ્ય આવાં કામ કરવાને તૃપ્ત થાય છે.

હવે ધર્મ વિષયની સમજૂતીને લીધે મનુષ્ય વધ ચવાનાં નાદરજો લઈએ. પ્રાચીનકાળમાં હોમકુડમાં શ્રવતા મનુષ્યની આ- તે આપવાનો ચાલ ધણે ઠેકાળે હતો. ફ્રીશિયન, સિથિયન, ક્, રોમન, આસીરિયન, હીબ્રુ ઇલાદિ ભોડામાં કેટલેક પ્રસંગે ચાલ કેવળ શિખરે જઈ પહોંચેલો હતો એમ જણાય છે. પ્રા- નકાળમાં મેક્સિકો દેશમાં દેવની અગાડી રથડિલ ઉપર હજારો મુખ્યોનો જાલિ આપવામાં આવતો હતો અને કાંઈ કાંઈ વાર દેવ કુ બૂખ્યા થાય છે એ નિમિત્તે લડાઈએ પણ ચલી હતી. પ્રાચી- કાળમાં બૂખ્યા દેવની તૃપ્તિ સારીએ મનુષ્યવધ ચતા હતા. વાચીન કાળમાં પતિત ઉપર ઈશ્વરનો ક્રોધ થાય નહિ માટે ધાર્મિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ આ ધર્મના નિઃસીમ ઈશ્વર બહતો ક્રૂર મનુષ્યવધ મચેલા છે. આપણા દેશમાં દમ વગેરે કાલિકા ના ઉપાસકો પણ દેવી આગળ માથુસોનો જાલિ આપતા હતા. તમાં એવી વાત પ્રસિદ્ધપણે ચલી નથી.

આ ધર્મ દૃષ્ટિથી ચનારા મનુષ્યવધ તે તે ભોડાની નજરમાં કાર્યમાં જ ગણવામાં આવે છે અને તેમને પ્રવર્તક નીતિની સંમ- હોય છે. કારણ, ઈશ્વરે એ કસબ આપણી ઉપર મૂક્યું છે ની આ ભોડાની સમજણ હોય છે.

વ્યક્તિમાં અથવા ટોળામાં શત્રુતાનો જાવ ન હોવાથી ધના મનુષ્યવધ વિશે અભાર સૂધી વિચાર થયો. હવે કેવળ હોંશ ખાનર ધનારા મનુષ્યવધનો વિચાર કરીએ.

દ્વિવિધન લોકોમાં ખુન કરવું એ મોટાઈનું લક્ષણ સગજમાં આવતું. એક જ ઠેકાણાના લોકો વિશે એક જ મનુષ્યે જે આવાત કહી હોય તો તેના ઉપર વિશ્વાસ પણ એસે નહિ, પણ અનેક ઠેકાણાના લોકો વિશે ધણા શોધકોએ માહિતી આપે છે તેથી તે ઉપર સંપય લાવવાનું કારણ નથી.

લિલિંદરટને આફ્રિકામાંના સેઆન (યુશમેન) લોકો સંબંધની હકીકત આપી છે. તે એવી કે:—

“એક માણસ પોતાની જુવાનીના સાહસની વાત કરે બેઠો હતો. કહેતાં કહેતાં એક વાર પાંચ યુશમેન મારી નાંખવા હકીકત કહેવા લાગ્યો. બોલતાં બોલતાં જે આંગળાં મરડે બોલ્યો ‘તે પૈદા બે સ્ત્રીઓ હતી, એક પુરૂષ હતો અને છોકરાં હતાં’. તે પછી મેં તેને પૂછ્યું કે, પોતાના જ લોકો બેરાં છોકરાં મારવાનું નીચ કૃત્ય કરીને તેની વળી પ્રતિષ્ઠા બાવતાં તને લાગ કેમ લાગતી નથી ? તું દેવ પાસે જઈશ ત્યારે તને શું કહેશે ? તે ઉપર તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘તે (દેવ) કોં કે એજે (ખુન કરનારે) ધણી હોશિયારીનું કામ કર્યું’. દેવ જિજ્ઞાસે કે બોલવા લાગ્યો ત્યારે તે બે કે બહુવેનના દેવોનાં ન વારંવાર ભેટો હતો તોપણ તેના એકંદર બોલવા ઉપરથી જણી ધીધું કે એ પોતાના મુખ્ય સરદારના સંબંધમાં બોલે છે.

પુરુષસન અને દેહિકન આ બે પ્રવાસીઓએ આફ્રિકા મુમાંગ દેશના લોકોની રિયતિ અને તેમની સમજૂતી વિશે

વહુન આપ્યું છે તે ઉપરના કરતાં પણ વિલક્ષણ છે. તે પૈકી એક નમુનાદાર વાત નીચે લખી છે.

“ યુમાંડા દેશના રાજાનો એક હજુરી હતો તે તેનાજ હાથ નીચેના સરદારનો છોકરો હતો. તેને વારંવાર રાજા પાસેથી મારી પાસે અને મારી પાસેથી રાજા પાસે સંદેશ લેઈ જવા લાવવાનું કામ કરવું પડતું હતું. એક દિવસ સવારમાં તે મારી પાસે આવ્યો અને ‘ મેં હમણાંજ મારા આપને ‘મારી નાંખ્યો’ એમ મોટા આનંદથી મને કહેવા લાગ્યો. મેં તેને તેવું કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તે બોલ્યો કે ‘મને આ આકરની સ્થિતિમાં રહેવાનો કેવળ કંટાળો આવ્યો અને જલદીથી સરદાર થવું એમ મનમાં આવ્યું’ તેથી મેં એ વાત રાજા પાસે કહાડી. તે વખત તેણે મને આ ‘ઉપાય કહ્યો. ’ રાજાએ પોતાના હજુરીને આવું કામ કરવાની સલાહ આપી અને હજુરીએ તે મોટા આનંદથી સ્વીકારી. ”

લુટકાટ ઉપર યુગરાન ચલાવવાનો જે લોકોનો નિલકમ હોય છે તે લોકોમાં જુલમ કરવો એ ભૂપણાર્પદ સમજવામાં આવે છે; અને કાંઈને હરકત ન કરતાં શાંતતાથી રહેવું એને લાજ બરેલું સમજવામાં આવે છે એ, અનેક ઉદાહરણો આપીને સિદ્ધ કરી શકાય. અહીં એક ઉતારો બસ થશે.

“ હરામી કરીને લુટકાટ ચાલવા ધાડ પાડનાર એવા અર્થનો એક શબ્દ છે તે ‘હેનકી* બેકુદન લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા સ્વયંક માન-પ્રામાં આવે છે. ખીજાનામાં મરણ થવું એ તે લોકોમાં મોટું કમનસીબ ગણાય છે. એવી રીતે મરનારની માં વિલાપ કરતાં એવા

* અર્થરતાનમાં હેનકી કરીને પ્રાંત છે. લાં એ લોકો રહે છે. મક્કા સહેર એજ પ્રાંતમાં છે.

ઉદ્ગાર કહાડે છે કે, ‘ મારા હોકરાંનું કોઈએ ગળું પણ કાપ્યું હોત તો સાઈ થાત પણ એવું તેના બાગ્યમાં ક્યાંથી હોય ? અને પાસેનાં જૈરાં મોટા ગંભીર સ્વરથી ‘ અસ્લાની (પરમેશ્વરની) ઇચ્છાથી પગારીમાં મરણ પામવાનો આ દુઃખકારક પ્રસંગ આવ્યો ’ એમ બોલીને તે શોક કરનારી માનું શાંતવન કરે છે. ”

મનુષ્યવધને કેટલું મહત્ત્વ આપવું શક્ય છે એ કુકી લોકોની સમજ ઉપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવે છે. હિંદુસ્થાનની ઇશાન કોણમાં કુકી નામના હુંગરો છે તેની આસપાસ એ લોકો રહે છે. તેમની સમજ એવી છે કે, મનુષ્યને સ્વર્ગ મળવાનું સુખ તેણે મારી નાંખેલા શત્રુની સંખ્યા ઉપર અવલંબીને રહે છે. આ સગળૂતી નીચેના ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે:—

“ જે માણસ સર્વ કરતાં વધારે શત્રુ મારશે તેને સર્વ કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રતિનું સ્વર્ગ સુખ મળશે અને એ મારેલા શત્રુ સ્વર્ગમાં તેના શુભામ પ્રમાણે ચાકરી કરતા રહેશે. ”

ઉપર કહેલા મનુષ્યવધ તે લોકોની સમજ પ્રમાણે દેવની સંમતિથી જ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે સમાજની સંમતિથી મનુષ્યવધ થાય છે. પંજાબના વાયવ્યખૂણા ઉપરના હુંગરોમાં રહેનારી પહાણીની એક જાત છે. તેમાં જેના હાથથી મનુષ્ય મરાયું ન હોય એવાં મનુષ્ય કવચિત જ જોવામાં આવે છે. પોતે કેટલાં માણસ માર્યાં એ વાત પ્રત્યેક મનુષ્ય અગિમાનથી હમેશાં ધ્યાનમાં રાખે છે. જંગલી રિયતિમાં રાજા ને કાયદા વગર માણસ રહે છે તેથી તેમની રિયતિ સ્વાભાવિક જ એવી હોય છે. તે દાસમાં બની આવેલાં ઉદાહરણો ઉપરથી સારી રીતે જણાય છે. ક્યાલિકોર્નિયામાં સોનાની પ્રાપ્તિ માટે ગયેલા યૂરોપિયન લોકો નિઃશંકપણે પોતપોતામાં ખુન કરવા લાગ્યા, અને કેટલાં ખુન કર્યાં તેનું સ્મરણ રાખ-

વા સાથે દરેક જાણુ પોતાની પીસતોલ ઉપર અથવા તરવારની મૂક ઉપર તેટલી લીટીઓ દોરી રાખતા.

હવે વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં થતા મનુષ્યવધનો વિચાર હોડીને ટોળા ટોળામાં અથવા દેશ-દેશમાં એક બીજા સાથે વૈમનસ્ય હોવાને લીધે થનારા મનુષ્યવધ તરફ વળીએ. એક ટોળાથી અથવા દેશથી બીજા ટોળા ઉપર અથવા દેશ ઉપર પોતાનો કંઈ અન્યાય કર્યાનો ખરો આરોપ મૂકીને યુદ્ધ હજુ કરવું અને જોઈએ તેટલી મનુષ્યની કતલ હડાવવી એ વાત ધણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી છે. આવા પ્રકારના મનુષ્યવધમાં મોટું માન છે એમ આજ સુધી લોકો માનતા આવ્યા છે. આ સંજ્ઞા પ્રાચીન લોકોના વિચાર કેવા હતા તે જોઈએ.

પ્રાચીન હિંદુ લોકોના દેવો પૈકી ઈંદ્ર એ શત્રુનો નાશ કરનારો બળવાન યોદ્ધો હતો. ઋગ્વેદમાં આવા અર્થનાં વિશેષણો આપીને તેની અનેક પ્રસંગે સ્તુતિ કરેલી છે, અને અગ્નિને પણ શહેરનો નાશ કરનારો અને જન્મથી જ શત્રુનો ધાત કરનારો એમ કહેલું છે. દેવની સાથે પ્રતિસ્પર્ધા કરનારા ઋગ્વેદમાં અને મહા-ભારતમાંના યોદ્ધાઓએ તપીન દેશ જીતવામાં મોટી પ્રતિષ્ઠા માનેલી છે. હોમહવનાદિકાં ઈંદ્રને તૃપ્ત કરીને યોદ્ધાઓએ તેની પ્રાર્થના કરવી:—

ભવા વરુથ મઘવન્મઘોનાં યત્સ મજાસિ શર્ધતઃ ।

ધિ ત્વા હતસ્ય વેદનં ભજે મહ્યા દૂણાશો ભરા ગયં ॥

૭. ૩૨, ૭.

અર્થ,

હે ધનવાન ઈંદ્ર, તારું હવન કરનારાને જે ઉપદ્રવ કરે તેનું નિવારણ કર. કારણ તું ઉત્સાહથી લડનારા શત્રુઓનો નાશ

ધું; અને તારા હાથથી જેનો વધ થયેલો છે તે શત્રુના ધનનો વિભાગ કરીને તે લઈ લેવાની અમને પરવાનગી આપ; અને જેનો નાશ થવો કઠિણ એવો જે ઈંદ્રિ, તે ધન તું અમને આણી આપ. છેવટના ભાગનો અર્થ 'જીતવાને કઠિણ એવા શત્રુ સાથે અમારો મેળાપ કરાવ' એવો પણ કરે છે.

લડનારા લોકોમાં પ્રાર્થનાનો આવે પ્રકાર હોવો એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. શત્રુ સાથે કુરુપણ્યની વર્તવાને મહાભારતમાં ઘણે ઠેકાણે પરવાનગી આપેલી છે.

શ્લોક. આશ્વાસયેચાપિ પરં તાન્ત્વધર્મર્થ વૃત્તિભિઃ ।

અયાસ્ય મહરેત્કાલે યદા વિચલિતે પથિ ॥

આદિપર્વ, અં ૧૪૦, શ્લોક ૫૭.

અર્થ.

સાગ આદિ ઉપાયથી શત્રુના મનમાં પહેલાં તો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવો અને તે માર્ગ બ્રહ્મ થયો એમ દેખાવ એટલે યોગ્ય સંધિ ભળવીને તેમના ઉપર એકદમ પ્રહાર કરવો.

શ્લોક. નાહિત્વા પરમર્માણિ નાક્રત્વા કર્મ દારુણમ્ ।

નાહત્વા મત્સ્યઘાતીય પ્રાપ્નોતિ મહર્ત્તો શ્રિયમ્ ॥

આદિપર્વ, અં ૧૪૦, શ્લોક ૬૭.

અર્થ.

શત્રુના રક્તવટે શસ્ત્રને ચોપડ્યા સિવાય, કોઈ બાપંકર કૃત્સ કર્યા સિવાય અને માછી જે પ્રભાણે ગાછણાં મારે છે તે પ્રભાણે લોકોનું ઉચ્છેદન કર્યો સિવાય, મનુષ્યને વેળવ મળતો નથી.

શ્લોક. પુત્રઃસત્તા વામ્રાતા વા પિતા વા યદિ વા ગુરુઃ ।

રિપુ સ્યાનેપુ વર્તન્તો હન્તવ્યા ભૂતિ મિચ્છતા ॥

આદિપર્વ, અં ૧૪૦, શ્લોક ૫૨.

અર્થ,

મનુષ્યે પોતાના માર્ગમાં જે કાંઈ આવે તેને દાર કરવો જોઈએ. પછી તે છાકરો હો, બાઈ હો, બાપ હો અથવા મિત્ર હો.

હવે પ્રાચીન આર્ય લોકોને છોડી દઈને સેમિટિકસ શાખામાંના પ્રાચીન લોકોનો વિચાર કરીએ. આ લોકોના લેખો જોઈએ તો, મનુષ્ય ન કરે એવાં કૃત્ત કરવા બદલ સ્તુત્ય કૃત્તમાં તુલના કરવાના કામમાં આ લોકોએ પ્રાચીન આર્ય લોકોથી હદ કરી છે એમ જણાય છે. એક સરખી રીતે કૃત્ત કરવા બદલ અને અત્યંત કૃત્તાનાં કામ કરવા બદલ લેખ કોતરાવવા એ આસીરિયન રાજાઓને મોટું બુદ્ધિસરપદ લાગ્યું. સેનાચેરીય નામનો તેમનો રાજા હતો તે અગિમનથી લખે છે કે:—

“હું મારો રથ લોહીના પ્રવાહમાં ચલાવતો હતો લારે લોહી ને માંસના કાદવમાં તેનાં પૈડાં ચોટતાં.”

આશુર્બનિપાઝ નામનો જીજ્ઞે એક ચોદો છતેલા લોકોના સંબંધમાં લખે છે કે:—“મેં તેમની છોએ ખેંચી અને તેમના કાપેલા અવયવો કૂતરાં, શિયાળવાં, ગરૂપક્ષી, ગીધ વગેરે પશુ-પક્ષીને ખવરાવ્યાં.”

તિગલથપિલેસર એણે મસ્કાપન લોકોનો ઘાણ કહાડ્યો તે સંબંધમાં લખ્યું છે કે:—“તેમનાં મૂંઢાંથી પર્વત અને ખીણનો પૃથ્થ ભાગ ઢાંકી નાંખ્યો હતો.”

અસુરનરિતરપાથ એણે કોરાવેલા શિલાલેખમાં નીચેનો મજકુર છે:—

“કોઈને પણ ક્ષમા ન કરનારા શંભુ જેવો હું છું. મેં બંધ-ખોર સરદારોનાં શરીરને છોલી નાંખ્યાં અને તેમનાં આમડાંનું રાજ-

મહેલના ધુમટો ઉપર અરતર કર્યું, અને તેમનાં બેરાં છોકરાંને હોમકુંડમાં બાળી મૂક્યાં. ”

ખીન્ન શાદ્મનેગર એણે પોતાના શત્રુ વિષે એવું લખ્યું છે કે:—
“ ઘેટાં રંગે છે તે પ્રગાણે મેં તેમના લોહીથી પર્વત રંગ્યા. ”

આવા પ્રકારના લેખ કોરાવવાનો ઉદ્દેશ ઉઘાડો દેખાય છે કે આવતા જમાનાના લોકો પોતાનાં પરાક્રમ વાંચીને આશ્ચર્ય પામે. આ ઉપરથી સહજ ધ્યાનમાં આવશે કે જે કૃત્યો આપણને માણસ ન કરે એવાં અને નિર્દયપણાનાં લાગે છે તે તે વખત તેમને તેવાં ન લાગતાં ઉલટાં શરપણાનાં, પ્રતિષ્ઠાવાળાં અને વખાણનાં લાગતાં હતાં. એમ ન કહીએ તો આસિરિયન રાજાઓએ જાણી-જુજીને પોતાની દૂપકીર્તિ અમર કરી નાંખી છે એમ કહેવું પડે; પરંતુ એમ થવું એ મનુષ્ય સ્વભાવથી ઉલટું છે.

ઈજિપ્શિયન, પર્શિયન, ગ્રીક, માસિડોનિયન અને રોમન, એ લોકોના ઇનિહાસમાં પણ કરતાનાં કૃત્યો સ્તુત્ય ગણાતાં એ વિષે ભરપૂર પુરાવા મળે એમ છે. પરંતુ તે તરફ દૃષ્ટિ કરીને ચૂરેપના ઉત્તર ભાગના લોકોમાં કયા પ્રકારની સમજૂતી નજરે પડે છે તે તરફ જોઈએ. પહેલાં ક્રાન્સ દેશનું નામ ગાલ હતું અને ત્યાંના લોકોને પણ ગાલ કહેતા હતા. એ લોકો લડાઈમાં યશસ્વી યદ્ધને લડાઈમાંથી પાછા આવતાં શત્રુનાં માથાં ઘોડાના ખોળીર સાથે ટાંકીને ઘેર આણતા હતા, અને તે પ્રસિદ્ધ ટેકાણે થાંભલાપર લટકાવી દેતા, અથવા સંગ્રહ કરવાની વસ્તુ તરીકે પેટીઓમાં જાળવીને રાખતા. સીઝરે લખ્યું છે કે:—

“ સ્લેન્હી અને સાધારણ રીતે સર્વ જર્મન લોકો પોતાનાં સંસ્થાનની સીમાની આસપાસનો ઘણો મૂલક ઉજડ હોય છે તે બદલ મોટું અભિમાન ધરાવે છે. ”

નાર્સ લોકોની સ્વર્ગ વિષેની કલ્પના એવી હતી કે તે ઠેઠાણે સર્વ કાળ યુદ્ધનો સંગ્રામ ચાલતો રહેશે. આ વાત ઉપરથી તે વખતની લોક સ્થિતિનું અનુમાન કરી શકાય છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં જે કાળને મધ્યયુગ અથવા મધ્યકાળ કહે છે તે વખત સૌથી બળથી શત્રુને જર કરવા અને તેમને ગમે તે પ્રકારે હુંટવા એમાં જ સઘળું પુરુષાર્થ માનવામાં આવતું હતું. એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તે વખતનો ઇતિહાસ એટલે દેશદેશની કેવળ મારામારીનો અને ઘાડ પાડવાનો ઇતિહાસ એમ કહીએ તો ચાલે. યુરોપમાં સરદાર કુટુંબના પ્રત્યેક કુટુંબમાં એક એક સંઘા વચન (ગોટા) હોય છે. આ સંઘા દરેક વચનોમાં એક શબ્દ અથવા શબ્દ સમુદાય હોય છે, કોઈ કોઈ વાર એક અથવા વધારે વાક્યો પણ હોય છે. મધ્યયુગથી હાલના કાળ સુધી યુરોપના લોકોની સમજણ કેવી હતી તે બતાવવાને આ સંઘા વચન જેવાં બીજાં સાધન નથી રોઝમીનનો અર્થ એ કુટુંબનું સંઘા વચન “લટો” આ શબ્દ છે; હાકેનો બારન એનું “ગારો”; સેકસ્ટનને અર્થ

* યુરોપના ઇતિહાસમાં પાંચમા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધીના કાળને મધ્યયુગ કહેવાનો ચાલ પડેલો છે. એ કાળનું મુખ્ય લક્ષણ પરતંત્રતા એ છે વ્યવહારમાં ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય અને બુદ્ધિ વિષેની સ્વાતંત્રતા નામે કાંઈ નજરે પડતું નહિ. ધર્મના કામમાં પોષ કહે તેજ પૂર્વદિશા. સામાજિક વ્યવહારમાં કોઈપણ કારણથી જે રીઠી પડી ગયેલી હોય તેનું રાજ્ય ચાલવાનું. રાજકીય વ્યવહારમાં તો કુચુડલર સરદારો અને રાજાઓના કરડા અગલની આગળ લોકથી માયું પણ ઉચું ધઈ શકતું નહિ. વિદ્યાના કામમાં પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓએ જે લખી મૂકેલું હોય તેજ વેદ વાક્ય. જ્યાં જોઈએ ત્યાં જૂલમનું સામાન્ય એવી એકંદર સ્થિતિ હતી.

એનું “હતવું એજ હવવું;” હાકિનશાયરના માર્કિવમનું “દેવની કૃપાથી અને તરવારના બળથી હું છતીશ;” ક્યારિસ્ટોટનાં અર્થનું “આ સત્તુનો હાથ છે,” મેગાલેના દૈાટનું “લોહીથી ભરેલા હાથને યશમળે;” અથેલેના હયુકનું “બહાર પડો, સંપત્તિ રોગો અને કેદોને પકડી આણો” અને મિડલ્ટન કુટુંબના સંઘા વચનનું સ્પષ્ટ કરણ એક કવિતામાં કરેલું છે તેનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે:—

“તરવાર બાલા અને હાલ એમણે મને પૃથ્વી ઉપર સર્વ પદાર્થોનું અધિપતિપણુ આપ્યું છે. જોને મારી સાથે બાલા વડે લડાઈ કરવાનું સામર્થ્ય નથી તેણે મારે શરણે આવવું જોઈએ; અને તેમણે પોતાની જમીન અને દ્રાક્ષના વેલાના માંડવા મારે સ્વાધિન કરવા જોઈએ. કારણ રણમાં ખીનારા ઓછાનું સરવસ્વ મારું છે.” આ સંઘાવચનો તે તે વખતનો લોકમત સ્પષ્ટ કરનારાં છે. તેમને લીધે તે તે કુટુંબો વિષે લોકમાં પૂજ્ય બુદ્ધિ અને ભય ઉત્પન્ન થતાં. તેજ પ્રમાણે તે અભિમાન સૂચક અને પ્રતિષ્ઠા સૂચક મનાતાં અને હજી પણ તે તેમજ મનાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે સંઘા વચનોથી ચનારા જીવમને સમાજની સંગતિ હતી. વળી શરા યોદ્ધાઓને સરદારોનો હક્ક આપતી વખતે એક ધર્મ સંબંધી સંસ્કાર કરવો પડતો તે ઉપરથી તે સરદારોના આગળના જીલેમી આયુધ્ય ક્રમને ધર્મનું પણ અનુમત છે એમ માનવામાં આવતું એ સ્પષ્ટ છે. તે વખતે વિના કારણે લડાઈ ઉત્પન્ન કરવાને પણ પ્રવર્તક નીતિની સંમતિ હતી.

સાંપ્રતકાળમાં જો કે ઘણા ફેરફાર થયે છે તોપણ પહેલાંના સંસ્કારનું પરિણામ ખીલકુલ નહિ સરખું થયું નથી. ધર્મ પુસ્તકોમાં પ્રતિપાદન કરેલી નીતિ ઉપરની શ્રદ્ધાના સુક્ષ્મ આચ્છાદનથી

પહેલાંના બચકર સ્વરૂપનો પ્રકાશ વારંવાર જણાઈ આવે છે. દેવાલયમાં ઈશ્વરની પ્રાર્થનાનાં સ્તોત્રો બોલવાથી મનુષ્યની વૃત્તિ જેટલી ઉભરાઈ જાય છે તેનાથી સૌ ઘણી વીરપુરુષોના પરાક્રમના રાસડા સાંભળીને ઉભરાય છે વીરપુરુષોના પરાક્રમોનો ઇતિહાસ અને લડાઈઓનાં વર્ણનો વાંચવાનો લોકોને જેટલો રસ પડે છે તેટલો ખીજા કોઈપણ પ્રકારના ગ્રંથ વાંચવાથી પડતો નથી. અલેક્ઝાન્ડર, કાસી, પીટર, ક્રેડરિક અને નેપોલિયન એમણે નિર્દયપણાનાં અનેક કામ કરેલાં છે તે છતાં પણ તેમનાં નામ આગળ 'ધીએટ' એ ગોટાઈ જતાવનારી પદવી જોડેલી છે. ધર્મનીતિ સાથે મળતા ન આવે એવા વિચાર ને કે ઘણું કરીને પડદે રહીને જતાવવામાં આવે છે તોપણ કોઈકોઈવાર તેમનો ઉઘાડી રીતે ઉલ્લેખ કરેલો પણ નજરે પડે છે. લાડ વૂઠસલી લશ્કરના સિપાઈઓના સંજ્ઞા-ધર્મમાં કહેણે કે:—

“તેમને હમેશાં એવો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે, સારા નસીબે જે સિપાઈગીરીનું કામ પોતાને મળ્યું હો એ મળવાનું યોગજ લોકોના ભાગ્યમાં હોય છે; ખીજા ધંધા કરીને શાંતપણે આયુષ્ય ગાળનારા લોકોનો તિરસ્કાર કરવાનું તેમને શીખવ્યું જોઈએ.”

જે સિપાઈગીરીના કામને યૂરોપિયન લોકો આટલું જાણુ માન આપે છે તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ શું છે ? સ્વદેશ ઉપર પરચક આવે તો અથવા દેશ દેશમાં યંડ ઉત્પન્ન થાયતો તેનું નિગારણ કરવું એટલું જ તે સિપાઈઓનું કર્તવ્ય છે કે કેમ? હાથમાં તે કર્તવ્ય જાળવવાના પ્રસંગ તેમને કદી પણ આવે છે કે કેમ ? આ સવાલોના જવાબ ખુલી રીતે 'ના' એવા દેવા પડશે. તો પછી પરાક્રમી લડવૈયાઓનું અને દેવજ સાદા સિપાઈઓનું લોકોને જે આટલું જાણુ અભિમાન લાગે છે તે કઈ કામગીરી જાળવવા બંધ ? શું કોઈ દેશની ગમેલી સ્વતં-

તતા તેને પાછી મેળવી આપવાને માટે ? ના, ના. તેમનાં અભિ-
માન ધરાવવા જેવાં કૃત્યો જુદાં જ છે. સ્વતંત્ર દેશોની સ્વતંત્રતા
નષ્ટ કરીને તેમને ગળી જવાના કાગળો જે તેમનું શીર્ષ દેખાય છે
તેને માટે તેમની આટલી બધી ચોતરફ પ્રસંશા થાય છે ! વાર,
જે દેશની સામે લડાઇ કરવામાં આવે છે તે પણ શું પોતાની
ખરેખરીના હોય છે ? ના. તે વાત બોલશો જ નહિ. તે ખરેખરીના
સાથે તો અને સાં સૂચી તેવો પ્રસંગ લાગવાના જ નહિ. તેમની જે
તરવાર આવે છે તે બાપડા ગરીબ ઉપર, જાકરીનો કાળીઓ કર-
વામાં વાવ જે સૌર્ય બતાવે છે, તેજ પ્રમાણે યુરોપિયન દેશો
ગરીબ ખીચારા લોકોના દેશ કબજે કરવામાં બતાવે છે ! તથાપિ
રાજ્ય તૃષ્ણાનું સામર્થ્ય ધણું મોટું છે. તેને લીધે મનુષ્યને લાજ
લગાડનારાં નીચપણાનાં કામો પણ મોટપણું મેળવે છે, અને તે
કરનારાનાં વખાણ કરવામાં આવે છે. હિંદુની પુરાણકથા વાંચતાં
કોઈ ચોદાએ સ્ત્રીનો પરાભવ કરવાનું વર્ણન આવે તો, આવી લાજ
લગાડનારી વાતનું કવિએ ગૌરવ કરેલું જોઈને તેમને આશ્ચર્ય લાગે
છે. તેજ પ્રમાણે કાનાંકમાં દેવળની* બીત ઉપર ચિત્રો જોઈને

* ઇજિપ્તદેશમાં કાનાંકમાં ઇજિપ્સિયન લોકનું એક મોટું
વિસ્તારવાળું દેવાલય છે. તેણે રોકેલી જગા ૪૨૦૦૦૦ ચોરસ ફૂટ
છે. તે દેવાલયમાં એક બલ્ક દિવાનખાનું છે. એના જેવું બલ્ક દિવા-
નખાનું જગતમાં ખીજે કોઈ પણ ઠેકાણે નથી. તેની લંબાઈ ૩૪૨
ફૂટ અને પહોળાઈ ૧૭૦ ફૂટ છે. તેમાં નવ નવ યાંબલાની ચાર
હારો છે. તેમાંના દરેક યાંબલાની ઉંચાઈ ૪૩ ફૂટ અને બાસ ૯
ફૂટ છે અને વચ્ચેની બે હારો છ છ યાંબલાની છે તેમાંનો પ્રત્યેક
યાંબલો ૬૨ ફૂટ ઉંચો તે બાસ ૧૨ ફૂટ છે. આ દેવાલયની બીતો
ઉપર ઇજિપ્તના અનેક રાજાઓનાં ચિત્રો કાતરેલાં ને રંગેલાં છે.

તેમને આશ્ચર્ય લાગે છે. આ ચિત્રોમાં ઇજિપ્તના રાજા ત્રીજા રામે-
સીસનું રાક્ષસ સરખું ચિત્ર કઢાડેલું છે; અને તે નાના નાના છ
માથુસોના વાળ એક હાથમાં એકઠા ઝાલીને તરવારના એક ધાથી
તે સર્વનાં ડોઢાં ઉઘાવી દેછે એમ બતાવેલું છે. એ ચિત્રો રામે-
સીસે તૈયાર કરાવેલાં છે. આવી રીતે દુર્બળ ઉપર શ્રુત મેળવવી
એમ બતાવવામાં તેને કંઈ આખર લાગી હોય તો ગણે, આમ
કહીને આવી બાજતો વિગે તેઓ પોતાની તિરસ્કાર બુદ્ધિ બ-
તાવે છે. પરંતુ દૂર અંતર ઉપર તાકેલું નિશાન મારી શકાય એ-
ટલા માટે હુનરની કરેલી જંદુકા અને તોપો લઈને લડનારા તથા
ઉત્તમ રીતિની કવાયત શીખેલા લોકોએ જેવાં તેવાં હથિયાર વાપ-
રનારા અશિક્ષીત લોકોને શ્રુતવા એ મોટા માથુસે નાના બાળકને
શ્રુતવા જેવું છે છતાં, એવાં કૃત્યોના વર્તમાનપત્રોમાં રાસડા ગવાય
છે. વળી જે સરદારના હાથથી આ અલૌકિક કામ થાય તેના
ઉપર પદવીઓનો અને બક્ષીસોનો વરસાદ વરસાવવામાં આવે છે.
આવાં સિપાઈગીરીનાં કામ મોટી પ્રતિષ્ઠાવાળાં । અને તેમની સાથે
સરખાવતાં ખીજાં કામ તુચ્છ ।

હાલના મુધરેલા દેશોની આ સ્થિતિ ઉપરથી કેટલીક વાત
નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. ખીજના ઉપર પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત
કરવાની મનુષ્યની ઇચ્છા હજી સૂધી ઘણી પ્રબળ છે, અને જુદા
જુદા દેશોના અરસ પરસના વ્યવહારમાં તેનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્પષ્ટ
રીતિએ જણાઈ આવેછે. સારાસારનો વિચાર ન કરતાં અધિકારી
પુરોનો આગ્રા પાળવાની મનુષ્યને જે ટેવ પડેલી છે તે પણ
અઘાપિ કાયમ છે. અધિકારી પુરોનો હુકમ નીકળતાં જ યોગ્ય
કારજોની અપેક્ષા ન કરતાં વિના કારણે યત્ન તરિકે માની લીધેલા
લોકોની કતલ કરવાની તેમને કંઈ શંકા લાગતી નથી. આ વર્ત-

નને સમાજનું અનુભવ હોય છે અને લોકમતનું જ પ્રતિબિંબ પ્રત્યેક વ્યક્તિના મનમાં પડેલું હોવાથી પ્રવર્તક નીતિની નજરે પારકા દેશો સાથે આવા પ્રકારનાં વર્તન કરવાં એ સ્તુલ કૃત્ય મનાય છે.

ઉપરના વિવેચનમાં જે શત્રુ ભાવાત્મક નીતિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરેલું છે તેનું ઘણું ઉદાહરણ જંગલી લોકોમાં અને વિશેષે કરીને મનુષ્ય ભક્ષ કરનાર જંગલી લોકોમાં દેખાઈ આવે છે. પછી જેમ જેમ મનુષ્યોનાં પગલાં સુધારણાના માર્ગમાં આગળ આગળ વધતાં જાય, તેમ તેમ આ સ્વરૂપનું ભયંકરપણું ઓછું થતું જાય છે; અને પોતાની ટોળીના લોકો સંબંધે મિત્રભાવાત્મકનીતિની કલ્પનાનો હૃદય થવા લાગે છે. મિત્રનીતિના વિકાસનું પણ પરિણામ શત્રુ-નીતિ ઉપર થાય છે અને તેથી સુધારણાની મધ્યમ અવસ્થાના લોકોમાં શત્રુ નીતિનું સ્વરૂપ થોડુંક નરભાશવાળું થાય છે. હાલના સુધરેલા દેશોમાં જે કે એ સ્વરૂપ ધણે અંશે નરભાશવાળું થયું છે તોપણ તેનો હજી મનુષ્યના મન ઉપર ખૂબ અગત્ય હોય છે. કોઈ પણ દેશના વૈભવનો તથા મોટાઇનો વિચાર કરતાં નવા નવા દેશ તાણે કરવાની તેના અંગમાં કેટલી શક્તિ છે, એટલે પારકા દેશમાં લોકોનો ધાણ કહાડીને તેમને લૂટવાનું સામર્થ્ય કેટલું છે એ વાતનો વિચાર કરવામાં આવે છે; અને તેની સાથેજ તે દેશના લોકોનો પરસ્પરનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલીને મનુષ્યની તૃષ્ણાને યોગ્ય મરિયાદમાં રાખવામાં આવે છે, કે નહિ, એ વાતનો પણ વિચાર કરવામાં આવે છે. ચોડાં સૈફાં પહેલાં ઉપરની પહેલીજ વાત ઉપરથી દેશનો વૈભવ દરાવવામાં આવતો, પરંતુ હાલમાં દિવસે

વધેલાં હતાં અને જોમનામાં અનેક કવિઓ, યાની અને તત્ત્વવેત્તા-
ઓ યદને તેમના વિચારોથી બરેલો યંપ સંમદ પશુ પુષ્કળ
પ્રસરેલો હતો. તે લોકોમાં શત્રુનીતિની ગહતા ઓછી કરનારા
મિત્રનીતિના વિચારનો હિંમત થવા લાગેલો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.
હવે કવિઓના અને તત્ત્વજ્ઞોનીઓના વિચાર ઉપરથી સાધારણ
લોક સમજૂતીનું માપ સમજાય નહિ એ વાત ખરી છે. શત્રુને પશુ
ક્ષમા કરવી એવો ઉપદેશ ધણા કથા કરનાર ભગવત કિર્તનને પ્ર-
સંગે કરતા હોય તેટલા ઉપરથી લોક સ્થિતિની જોમ કલ્પના થઈ
શકે નહિ; અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકોનાં નીતિનાં બાપણો ઉપર-
થી જોમ ખ્રિસ્તી લોકોના નીતિપણાની કલ્પના કરી યોગ્ય નથી,
તેજ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળના કેટલીએક વ્યક્તિના વિચારો ઉપરથી
તે વખતની લોકસ્થિતિ સમજાય નહિ; તથાપિ ધણા જમાના
સૂધી શાંતતાનો અનુભવ મળ્યા પછી અને વિચારી લોકોના મનમાં
પરસ્પર વિષે વિચાર આવવા લાગ્યા; અને તેઓ તે વિચારોના
વારંવાર ઉલ્લેખ કરવા લાગ્યા એ ઉપરથી મનુષ્યની સમજૂતીમાં
કેવો કેવો ફરક પડતો ગયો એ લક્ષમાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે
કેવળ સ્વાર્થ સુદ્ધિથી હયાતીમાં આવેલી ભાષકર શત્રુ નીતિથી કં-
ટાળીને કેટલાંક મનુષ્યોનાં મન કેવાં એકદમ પાછાં હઠ્યાં અને
સંમતોલ ન રહેતાં પીછા જાણુ તરફ ધણાં વળ્યાં એ પણ ધણી
સારી રીતે સંગતિય છે. વિચારી લોકોને કેવળ સ્વાર્થનો એટલો
તિરસ્કાર આવ્યો કે, તે જો હવે પરસ્પર તરફ વળ્યા અને તેનો ઉપ-
દેશ કરવા લાગ્યા. મહાભારતમાં આ બેઉ પ્રકારના વિચાર દેખાઈ
આવે છે. આ પ્રકરણમાં પાંચેણે આપેલા કેટલાક ઉતારામાં બતા-
વ્યા પ્રમાણે શરૂઆતમાં શત્રુનીતિની જાગૃતિ કરનારા વિચાર જણાઈ
આવે છે; પરંતુ આગળ જતાં વિચારોની દિશા કેવળ બદલાયેલી.

માલુમ પડે છે. વિના કારણ યુદ્ધ સંગ્રામ કરવો એ ગેરવાજબી છે એમ અગાડીના ભાગમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. જય મેળવવા માટે યુદ્ધ કરવું એ કેવળ નીચા દરજ્જાનું સાધન, અને રાજ્યને જે રાજ્ય વિસ્તાર કરવાનો તે લક્ષ્ય વગર કરવો એમ એવા પ્રકારનાં વચનો પણ મળી આવે છે. મનુષ્યના જીવનની સ્વભાવ વિશે તો ઘણે ઠેકાણે નાપસંદગી જતાવેલી છે. નીચેના અર્થનો શ્લોક મહાભારતમાં છે.

“લોકોએ જે પ્રમાણે તારી સાથે ચાલવું જોઈએ એમ તને લાગે તે પ્રમાણે જ તું લોકો સાથે ચાલ. જે પ્રકારની વર્તણૂક પાડેશીએ આપણી સાથે કરવી ન જોઈએ એમ તને લાગતું હોય તે પ્રકારનું વર્તન તારે પોતાના પાડેશી જોડે કરવું નહિ. ખીજા મનુષ્યો આત્મવત છે એવી કલ્પના કરીને મનુષ્યે વર્તનના નિયમ ઠરાવવા જોઈએ.”

ઈસ્વીસન પહેલાંના ત્રીજા સેકાના એક હિંદુ નીતિશાસ્ત્ર-વેત્તાએ નીચેના અર્થની ઉત્તમ આજ્ઞા કરેલી છે.

“જે સત્પુરૂષના મનમાં પોતાના શત્રુ વિશે ખરી ઉપકાર બુદ્ધિ વાસ કરતી હશે તે તેના હાથથી મરણ પામવાને પ્રસંગે પણ તેનું જોડું ઇચ્છશે નહિ.”*

* કેવળ આત્મ - અર્થનો નહિ પરંતુ આવાજ પ્રકારનો

વિચાર જેમાં જતાવેલો છે. એવી એક કવિતા શાર્દૂલધર નામના જુના સંસ્કૃત સુભાષિત સંગ્રહમાં જડી આવે છે. તે સ્વિચ્છ નામની કવિએ કરેલું છે અને ધર્મ, શુદ્ધ, હશે એમ લાગે છે. તે કવિતા એવી છે કે—આર્યો—“સુજનોન યાતિ વિકૃતિ પર-
હિત નિરતો વિનાશ કાલે ડર્ષિ । હેદોપિ ચંદનતરુઃ સુર-

તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન પર્શિયન લોકમાં પણ આવા વિચાર જણાઈ આવે છે. રોજ સાદીના અંધમાં નીચેનાં વાક્યો છે.

“ પોતાનો શત્રુ હોય તેના ઉપર પણ હેત કરો. ”

“ મેં એતું સાંભળ્યું છે કે ઈશ્વરના ખરા ભક્ત પોતાના ખરા શત્રુને પણ દુઃખ દેતા નથી. ”

ચિની લોકોમાં લાગો ઝી કરીને એક તત્ત્વવેત્તા થઈ ગયો છે તેનો ઉપદેશ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ પોતાના રાજ્યમાં શાંતતા રાખવી એ રાજાનું મુખ્ય કામ છે. મનુષ્યવધથી જેને આનંદ થાય છે તેના હાથમાં સત્તા આપવી યોગ્ય નથી. ઘણા લોકોના મરવાનું જે કારણ થાય છે તેને તે બદલ રડવાનો પ્રસંગ આવવો જોઈએ. ”

ફનક્ષત્રિશિઅસ કહે છે કે:—રાજકારભારમાં મનુષ્યવધનું પ્રયોજન નથી. જે સાફ હોય તેની તમને આહિના થવા દો અને તે સ્પષ્ટ રીતે લોકોને સમજવા દો, એટલે લોકો આપોઆપ સારા થશે. ” મેન્શિઅસનો એવો મત હતો કે, મનુષ્યવધનો જેને કંટાળો હશે તેવા મનુષ્યને હાથે ચક્રવર્તિ રાજ્ય સ્થાપન થવું શક્ય છે. સંગ્રામ કરનારા લોકો વિષે તે કહેછે કે:—

“ કોઈ મુલકની માલીકી વાસ્તે જો બે દેશમાં લડાઈ શરૂ થાય તો એટલાબધા માણસોની કતલ થાય છે કે, મરેલા માણસોની લાશોથી તે મુલક બરાબ જઈ શકે. તેજ પ્રમાણે જો એકાદ શહેર

ભયતિ મુલ્લં કુઠારસ્ય ॥ ” આ આર્યોના પૂર્વાર્ધમાં વિનાશકાળ શત્રુ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલો હોવો જોઈએ એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાં જે ઉપમા બતાવેલી છે તેમાં શત્રુ નાશ કરે તો પણ તેના ઉપર ઉપકાર કરેલો એ સ્પષ્ટ છે.

વિષે ટંટો થયો તો તે શહેર મડદાંથી ભરાઈ જાય એટલાં માણુ-
સોની કતલ થાય છે.

ઉપરના તત્ત્વવેત્તા જોકે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા, તોપણ
તેમના આ વિચાર હાલની પ્રાંતીનું ડોળ ધરાવનારા પશ્ચિમાત્યોના
વિચારો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ગુલામોના વ્યાપારમાં મનુષ્યનું દુષ્ટપણું શિખરે
પહોચેલું દેખાઈ આવે છે એમ યૂરોપિયન લોકો કહે છે; પરંતુ ઉપરના
તત્ત્વવેત્તાઓ જીવતા હોત તો ગરીબ લોકોના દેશ ગણી જવામાટે
ઉભી કરેલી લડાઈઓમાં મનુષ્યનું દુષ્ટપણું શિખરે પહોચેલું જણાય
છે એમ તેમણે કહ્યું હોત.

“ સમાજ શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો ” નામના પુસ્તકમાં અનેક
ઉદાહરણો આપીને એવું બતાવ્યું છે કે, જે લોકો પારકા દેશના લોકો
સાથે ટંટો બંધેડો ઉત્પન્ન કરીને તેમને આડે આવતા નથી, તેઓ
પોતપોતામાં પણ એક બીજા ઉપર જીલમ કરતા નથી. આવા
લોકોમાં ખુનના અથવા શરીરને ધ્વંજ કરવાના પ્રસંગ એટલા યોગ્ય
આવે છે કે, તે પ્રસંગ નષ્ટ કરવા સાર કાયદા વગેરે કરવાની તેમને
જરૂર પડતી નથી. તે પુસ્તકમાંનાં આપેલાં કંઈક ઉદાહરણો
આ ઠેકાણે આપવામાં આવે છે. સુમાત્રા બેટના મૂળના રહેવાશીઓ
કદી કોઈની વાટે ન જાય એવા છે. તેમને મલાયાના લોકોએ તે
બેટના મધ્ય પ્રદેશ તરફ હાંકી મૂકેલા છે. તેમના સંબંધે માર્કન
લખે છે કે:— “ તે લોકો ગરીબ, સુખશાંતિથી રહેનારા અને સંદ-
નશિલ છે. ” હિમાલયની તલેટી આગળ વગડામાં રહેનારા ઠાક
કરીને લોકો છે તેમનો પ્રદેશ હુંગરામાં છેક એક બાજુએ હોવાને
લીધે બહારના લોકોથી તેમને ખીલકુલ ત્રાસ થયો નથી. તે લોકો
પણ હિમેશાં શાંતતાથી રહેનારા અને સારા સ્વભાવના છે. અમેરિકા
ખંડના ઈન્ડિયન લોકોમાં ઈરિકોઇ નામના લોકો છે તેમનું ઉદાહરણ

અહીં ઉત્કૃષ્ટ રીતે લાગુ પડે છે. તેમના સંબંધમાં માર્ગન કહે છે કે:—

“ ઇરાકોષ લોકોએ જે સંપ ક્યાં હતો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રાંતતા રહે એ હતો અને તે બદલ તેમને મોટું અભિમાન લાગતું હતું. ઇડિયન લોકોનો દિવસે દિવસે નાશ થવાનું કારણ એક સરખી લડાઈઓ કરતાં રહેવાનો તે લોકોનો સ્વભાવ છે, એ વાત તેમના લક્ષમાં આવી ચુકી હતી. એ કારણ નાબુદ કરવાનો તેમનો સર્વ યત્ન હતો. ” તેમની શાંતતાની વ્યવસ્થાનું કેતું પરિણામ થયું તે બદલ આજ અંધકારે નીચેનું વાક્ય લખેલું છે.

“ ભયંકર ગુન્હા અને સાધારણ અપરાધ પણ તેમની વ્યવસ્થાને લીધે એટલા બધા કમી થયા કે ઇરાકોષ લોકોને ફાજલારી કાયદાની જરૂર લાગી નહિ. ”

આપણે આ ઠેકાણે મુખ્ય મુદ્દો એટલો જ લેવાનો કે, જે સ્થિતિમાં હમેશની લડાઈઓને લીધે બધી વખત અસ્વસ્થતા હોય છે અને લોકોના અંગમાં રાજપુત ધર્મનો વાયરો પેટેલો હોય છે, તે સ્થિતિમાં મારફાડ કરવાની લોકોને ટેવ પડી બધ છે અને તેવાં કૃત્યોને સમાજનું ને કલિકદી ધર્મનું પણ અનુમત મળે છે. એવું થાય એટલે સ્વાભાવિક રીતે આવાં વર્તનને ઉત્તેજન આપનારી સમજૂતીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ લોકોની સ્થિતિ ભિન્ન હોય તો જુદું પરિણામ થાય છે. જે લોકોમાં હમેશાં શાંતતા છે તેમને મારફાડનાં કામ કેવળ ધિક્કાર ભરેલાં લાગે છે અને તેમનો નિષેધ કરનારી સમજૂતી લોકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

હીન્દુ લોકોમાં આ બે પ્રકાર, બેલા, જોવામાં આવે છે. મારફાડ લોકોએ હરાવીને તાણે, ક્યાંથી તેમની, પોતપોતામાંનાં દંડા, બળેડ, નાબુદ, થયા, પછી લડાઈઓ કરીને, સ્વરાજ્ય સ્થાપન

કર્તુ તોપણ, સિપાઈગીરીના અભિમાનની ઘણી આવશ્યકતા રહી નહિ. પછી તેમને જેમજેમ શાંતતાનો અનુભવ ગળતો ગયો તેમ તેમના સંગ્રામિક કાળમાં ઉત્પન્ન થનારા અલંત સ્વાર્થના વિચાર નષ્ટ થઈને સ્વસ્થતાના કાળમાં પરાઈના વિચારોનો ઉદય થવા લાગ્યો. આ વિચારોની ઉન્નતિ થતાં થતાં તેમના લેન્ડિટિક્સનામના પુરતકમાં નીચેના તત્વોનો ઉદય થયેલો ગણી આવે છે.

“તું પોતા ઉપર જેટલી પ્રીતિ કરે છે તેટલી જ પોતાના પાડોશી ઉપર કર.” આ વર્તનતત્વ ખ્રિસ્તીધર્મ જ પ્રથમ બતાવ્યું એમ ઘણાની સમજ છે, પરંતુ તે મૂળે યાહુદી લોકોનું છે. તે વખત આ વર્તનનો નિગમ સ્વજાતિ પૂરતો જ એટલે યાહુદી લોકો પૂરતો હોય એમ દેખાય છે. પછી આ કલ્પનાનો વધારે વધારે પ્રસાર થઈ જઈને યેશુખ્રિસ્ત અને તેના શિષ્યોએ તેની પરમાવધી કરી. જે પ્રમાણે મિત્રની સાથે વર્તન રાખવું ને જ પ્રમાણે શત્રુ સાથે પણ રાખવું અને એક ગાલ ઉપર કાઢીએ તમારો માર્થો હોય તો લાગલો જ બીજો ગાલ તેની અમાડી ધરવો એવો. ઉપદેશ તેઓ કરવા લાગ્યા.

હવે આ સર્વ ઉદાહરણ ઉપરથી શું નીકળે છે તે જોઈએ. વિચાર કરતાં આ સર્વ એક સામાન્ય સિદ્ધાંતનાં વિશેષ સ્વરૂપ છે એમ જણાશે. તે સામાન્ય સિદ્ધાંતનું દિગ્દર્શન કેટલેક ઠેકાણે કરેલું છે, પરંતુ હવે તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. તે કરતા પહેલાં એટલું જ કહેવું જરૂરનું લાગે છે કે, પુરાવામાં કોઈક પ્રસંગે લગભગ વિરુદ્ધપણું લાગે તોપણ તેનું એકંદર વલણું કેઈ તરફ છે અને મુખ્યત્વે કરીને તે ઉપરથી કઈ વાત સિદ્ધ થાય છે, એ જોવું જોઈએ. આવી નજર રાખતાં નીચેના સિદ્ધાંતનું પ્રતિબિંબ ઉપર આપેલા દરેક ઉદાહરણમાં થોડાંધણા પ્રમાણમાં દેખાઈ આવશે.

તે સિદ્ધાંત એકઃ—“ટાળાઓ ટાળાઓની અને દેશદેશની શત્રુતા અને લડાઈઓનું અસ્તિત્વ જે પ્રમાણે દશે તે પ્રમાણે લોકોના મન ઉપર શત્રુનીતિનું જોર રહેશે. અનેક ટાળાઓનો અને દેશોનો પરસ્પરનો સંબંધ હોવાને લીધે જેવી શત્રુનીતિ પેદા થાય છે તેવીજ એક સમાજમાંના લોકોનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ હોવાથી મિત્રનીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ બેઉનાં તત્ત્વો એકબીજાથી કેવળ વિરુદ્ધ હોય છે અને તેમની એકબીજાપર ઘણી આસર થાય છે; તથાપિ જ્યાં સુધી શત્રુનીતિના વિચારો મનુષ્યના મનમાં પ્રબળ હોય છે (અને નીદાન આજ સુધી તો સુધરેલા દેશમાં પણ તે ઘણો ભાગે દેખાઈ આવે છે.) જ્યાં સુધી મિત્રનીતિના વિચાર પાછળ રહીને મનુષ્ય એક બીજા ઉપર જીલમ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે.”

ચાલતા પ્રકરણના આરંભમાં મનુષ્યવધના જે અનેક પ્રકારના વિચાર કરેલા છે (ખાળવધ; મનુષ્યભક્ષકપણાને લીધે થનારા મનુષ્યવધ; સ્ત્રી, ચાકર, મિત્ર વગેરે મનુષ્યોનું સહગમન; અને દેવને વાસ્તે મનુષ્યચર) તે સર્વ પ્રકાર જે સમાજોમાં લડાઈઓ અને ટાંટાળખેડા પુષ્કળ હોય છે તેમાં ગણી આવે છે. મનુષ્ય ભક્ષકપણામાં જેમણે પહેલો નંબર મેળવ્યો છે તે ક્રિસ્તિયન લોકોને હમેશાં પોતાનો જીવ મૂકીમાં રાખવો પડે છે. તેમના હાડમાં રમી રહેલી યુદ્ધની ઈચ્છા એ તેમની સ્વર્ગ વિષેની સમજૂતી ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તેમના સ્વર્ગમાં એક સરખી લડાઈઓ ચાલેલી હોય છે. તેમના દેવ પણ મોટા યુદ્ધપ્રિય હોય છે. “તે એકબીજા સાથે એટલા આગ્રહથી લડે છે કે, આખર તે એકબીજાને મારી નાંખે છે ને ખાઈ જાય છે.” તેમનાં નામ પણ આવાજ ગુણ જતાવનારાં હોય છે. ‘ખુન કરનારા’, ‘કતલ ઉડાવનારા’, ‘શરીર

ક્રાંતનારાં એવા અર્થનાં તેમનાં નામ છે. તેમના મોટા મોટા મોહા મરી ગયા પછી સ્વર્ગમાં ગયા એટલે “મં” ઘણાં શહેરનો નાશ કર્યો અને લડાઈમાં અગણિત લોક મારી નાંખ્યા” એવી શેખી મારે છે; અને એક પણ શત્રુ જેના હાથથી મરણ પામ્યો ન હોય તેને માનખંડન થવા જેવી જેટલી શિક્ષા આપી શકાય તેટલી આપવામાં આવે છે. આફ્રિકાના સેઆન (ખુશમેન) લોકોને લડાઈ વગેરેનો મંજૂર ન હતાં માણસ મારવામાં મોટી બદાહુરી કરી એમ લાગે છે. તે લોકો હમેશાં આસપાસના મનુષ્યો અને જનાવગે સાથે મારફૂટ કરે છે. તે જ પ્રમાણે લડાઈમાં મરણ ન આવતાં જે બીજા કોઈપણ કારણથી આવે તો અત્યંત નિંદ્ય એમ સમજનારા બેહુધન લોકો પણ હમેશાં મારફૂટ કરે છે. એવાં કંઈ પણ કામ કર્યા સિવાય તેમના હાથની એળ ભાગતી નથી. જેમના રાજાએ પોતાના હથુરીને બાપનું ડાકું હડાવી દેઈ તેનું સરદારપણું મેળવવાનો ઉપદેશ કર્યો અને “તેણે તે ઉપદેશ પ્રમાણે આવરણ પણ કર્યું એમ પાછળ કહેલું જ છે”. તે યુગાંડા દેશના લોકો લડાયકપણા વિશે ઘણા પ્રસિદ્ધ છે. તેમના સર્વ સામાજિક અને રાજકીય વ્યવહારમાં આ તેમનો શુભ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

શત્રુનીતિના ઉચ્ચ સ્વરૂપની જેમાં પરમાવધિ થયેલી છે એવાં આ જંગલી લોકોનાં ઉગાદરણ છોડીને સુધારાના માર્ગમાં જેમણે થોડો ઘણો પ્રવેશ કરેલો એવા લોકો તરફ નજર કરીએ તો. એવું જણાય છે કે, તે લોકોમાં પારકા લોકોની સાથે કૂરતાથી વર્તન કરવાનું માન જેમ જેમ ઓછું થતું ગયું તેમ તેમ પોત પોતામાંના શુભમ પણ ઓછા થતા ગયા. યુગપમાં મેરોવિહિલિયન*કાળમાં રાજ-

*ત્રીમ ચોથા સૈકાના શુભારમાં જર્મન દેશના ક્રાંક લોકો

પૂત તેજ ઘણું ચક્રચક્રીત હતું અને તે વખતે થોડા ઘણા પ્રમા-
ણમાં જ્યાં ત્યાં લગાધઓ ચાલેલી હતી. શહેરો શહેરોમાં પણ
લગાધઓ થતી હતી. તે રિયતિમાં મનુષ્યના જીવમી વર્તનનો
ઉભરો ચઢ્યો હતો. રાજ્યોએ પોતાની રાણીઓનું ખુન કરવું,
રાજપુત્રોએ લોભીટ થઈને પોતાના બાપને સ્વર્ગે મોકલવા, નાના
રાજપુત્રોએ દકની આડે આવનાર પોતાના મોટા ભાઈઓને મારવા
અને લોકોએ રાજ્યકર્તાનું જ અનુકરણ કરીને જ્યાં ત્યાં કતલ અને
મારકૂટ ચલાવવી એવો પ્રકાર ચાલેલો હતો. પછી શાર્લમેનની
કારકિર્દીમાં પણ રાજ્ય વિસ્તારનું કામ ઝપાટા બંધ ચાલવાથી ઓછાં
વધતાં નિર્દયતાનાં કૃત્યો પુષ્કળ જન્યાં. તેણે એક દિવસમાં ચાર
હજાર સાક્ષન લોકોનાં ડોકાં ઉડાવી દીધાં, અને જેમણે બાપ્તિસ્મા
લેવાનું ના કહ્યું તેમને દેહાંત શિક્ષા કરી. યેશુ ખ્રિસ્તના પુનરુત્થાનના
સંબંધે લે અથવા ઈસ્તર કરીને એક તહેવાર ખ્રિસ્તી લોકો પાળે છે.
રોમન કથાધોલિક લોક આ તહેવારના સંબંધમાં ૪૦ દિવસ સૂધી
અપવાસ કરે છે. એ અપવાસનો અર્થ એટલોજ કે, માંસ, મત્સ્ય
વગેરે પદાર્થ ખાવા નહિ. જે લોકોએ એ દિવસે માંસ ખાધું હોય

ક્રાન્સ, આસ્રિયા વગેરે આસપાસના દેશોમાં પ્રસરવા લાગ્યા. તેમાં
મર્વિન્સ નામના કુટુંબના સરદારોના હુકમમાં રહેનારી ટોળીમાંના
લોકો શૂરા હતા તેમણે પાંચમા સદ્કામાં ક્રાન્સનો ઘણોખરો ભાગ
રાખ્યો અને મર્વિન્સ કુટુંબના સરદારોએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન
કયું; તેમના રાજ્યનો પછીથી મોટો વિસ્તાર થયો. તે રાજ્યોને
મેરોવિન્જિયન રાજા એમ કહેતા હતા, અને તેમના રાજ્યના
આરંભથી તે આખર સૂધીનો જે વખત તેને મેરોવિન્જિયન રાજા
એનું નામ આપેલું છે.

તેની પણ શાસ્ત્રમેને તેજ વલે કરી હતી. પછી ડ્યૂડલ સિસ્ટમ

*મધ્ય યુગમાં યુરોપ ખંડની રાજ્ય વ્યવસ્થા ડ્યૂડલ સિસ્ટમની પદ્ધતિથી ચાલતી હતી. રાજ્ય એ સર્વ જમીનનો માલિક અને તેણે જે લૉડના તાબામાં જમીનના જુદા જુદા ભાગ આપ્યા હોય તેઓ લગાઇ વખતે નિયમિત ફાજની મદદ કરે, અને બીજે પ્રસંગે ઠરાવેલા ઠરાવ પ્રમાણે વર્તન કરે; તો જ તે જમીનના ભાગ તેમના તાબામાં રહે; નહિ તો રાજ્ય તે જપ્ત કરે. એવી આ વ્યવસ્થાના સંબંધી મુખ્ય સમજૂતી હતી. એકવાર જમીન આપી એટલે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કંઈ અડચણ આવે નહિ તો તે વંશ પરંપરા ચાલતી. ડ્યૂડલ લૉડ પોતાની જમીનના વિભાગ કરીને તે પોતાના અધિકારથી વહેંચી દેતા. આ લોડોને 'વહુસલ' કહેતા. લૉડોનો રાજ્ય સાથે જે સંબંધ રહેતો તે વહુસલનો. લૉડ સાથે હતો. ક્રાન્સ દેશમાં ડ્યૂડલ સિસ્ટમને પ્રથમ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપ્યું. ૧૧મા સદીમાં પુછલ્યમ વિજયી એણે જે વખત ઇંગ્લાંડ દેશ છૂતી લીધો, તે વેળા ઇંગ્લાંડમાં ડ્યૂડલ સિસ્ટમ દાખલ કરવી સહેલ પડી. ઇંગ્લાંડ દેશ ખરેખર પુછલ્યમે છૂતવાથી તે સર્વ દેશ કિયાર તેની જ સત્તા હતી. તેણે પોતાના સરદારોને જમીન આપીને લૉડ બનાવ્યા; અને ક્રાન્સની સર્વ વ્યવસ્થા ઇંગ્લાંડમાં શરૂ કરી. હાલ જે સુધરેલી રાજ્ય વ્યવસ્થા સર્વ યુરોપખંડમાં જોવામાં આવે છે તે ડ્યૂડલ સિસ્ટમથી ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામી છે. ડ્યૂડલ સિસ્ટમને લીધે જેમના હાથમાં જમીન ગઈ તેમને જ આગળ જતાં પ્રતિનિધિરાજ્ય વ્યવસ્થામાં મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો. ઇંગ્લાંડમાં અમીરોની સભા એ ડ્યૂડલ સિસ્ટમનું જ પરિણામ છે. પ્રતિનિધિરાજ્ય પદ્ધતી જેમ જેમ આગળ વધતો ગઈ તેમ તેમ મૂળની ડ્યૂડલ સિસ્ટમ પાછળ પડતી ગઈ અને આખરે જમીન જેમની તેમની પાસે રહી, ને ચાંકરી બદલ કરના રૂપમાં પૈસા લેવાની શરૂઆત થઈ.

વખતે દેશ દેશમાં જે લડાઈઓ થતી તેવી જ સરદાર લોકો પોત-
પોતામાં પણ લડાઈઓ કરતા. તે વેળાના ઇતિહાસમાં નાની મોટી
લડાઈઓ અને ઘોર કર્મ વગર ખીજું કંઈ દેખાતું નહિ. સરદાર લોકોએ
પોતાના હાથ નીચેના સિંધાઈઓની તથા ગુલામોની કતલ ઉઠાવતી
એ કેવળ સામાન્ય વાત ગણાતી અને તેને વારતે કોઈ કોઈને દોષ
દેતું નહિ; પરંતુ કાળાંતરે તે સ્થિતિ બદલાઈ અને નાનાં નાનાં
રાજ્યો તૂટીને તથા સરદારોનું મદત્વ જતું રહીને એક છત્રી રાજ્યો
સ્થાપન થયાં. રાજ્ય વ્યવસ્થામાં મુધારણા થવાથી પોત પોતામાંના
કલ્લહ ઓછા થયા અને ઉદ્યોગ મળે એવા દુનર તરફ લોકોનું લક્ષ
લાગીને એકત્ર શર્ષ ને શ્રમ વિભાગથી અંતઃ સ્થિતિ મુશ્કેલી, તથા
મનુષ્યનો ધણો વખત ઉદ્યોગમાં જવા લાગ્યો. એનું પરિણામ એ
થયું કે, જુદાગી વર્તનનો લોકોને તિરસ્કાર આવવા માંડ્યો અને
જે વર્તનમાં ખીજા લોકો માટે વિચાર કરેલો જણાય તે વર્તન વિશે
લોકોમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવા લાગી. આધુનિક કાળમાં પણ યુરોપિ-
યન દેશોમાં ઘણાં યુદ્ધ થયાં છે; પરંતુ આ કાળની લડાઈઓ અને
પહેલાંની લડાઈઓમાં જાતીન આસમાન જોડેલો તફાવત છે. લોકોમાં
અંતઃ વ્યવસ્થા ઉત્તમ હોવાને લીધે શત્રુતાગી ચાલનારા દેશોના
સૈન્યોમાં જે કે લડાઈઓ થાય તેપણ ખીજા લોકો ઉપર નેમની
કડીએ તેવી અસર થતી નથી. પહેલાંના લડાઈ વાળા કાળમાં યુદ્ધ
શરૂ થયું કે તરત જ જ્યાં ત્યાં અંધાધુંધી થતી અને દરેક મનુષ્યને
આત્મસરક્ષણ માટે સિંધાઈ બનતું પડતું અને તેથી કોઈના કાનું
એક ધડીતું પણ શાસ્ત્રવપાત્રું ન હતું. લોકોમાં તે સ્થિતિ બિલકુલ
બદલાવાથી શત્રુનીતિના વિચારોની નીચે મિત્રનીતિના વિચાર
છેક રજાઈ જતા નથી. સમાજ શાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વનું પિવેચન કરતાં
તે પુસ્તકમાં એવાં ઉદાહરણો આપેલાં છે કે, ઘણા દિવસ લોકોને

શાંતતાનો અનુભવ મળતો એટલે તેમના મન ઉપર મિત્રનીતિના વિચારનો અગલ બેસતો અને પછી બંડ અને ટંકા બખેડા શરૂ થતાં; એટલે તેમના વિચારમાં ફરક પડીને શત્રુનીતિના વિચારનો અમલ બેસતો અને આ પ્રમાણે ઘણી વાર હાલમહાલા થતી. આ વિચારોના ફેરફારની સાથે નીતિકલ્પનામાં પણ ફેરફાર થતો હતો એ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૪ થું.

ધાડ પાડવી.

મારફટ કરીને ખીજના શરીરને ઈજા કરવી અથવા તેનો પ્રાણ લેવો અને તેની સ્વતંત્રતા, મહેનત અથવા માલમતા એમનું અપહરણ કરીને તેને તુકસાન કરવું; એ બંને વાતોનો ઘણો સંબંધ છે અને તે સદજ લક્ષમાં આવવા જોવો છે. અયા પ્રકરણમાં જીવનના જે પ્રકારનું વિવેચન કર્યું છે તેનું આખર પરિણામ હમેશાં લોહી વહેવામાં થાય છે; પરંતુ આ પ્રકરણમાંના જીવનનું છેવટ પરિણામ તેનું નથી.

જીવનના આ પ્રકારનું આખર પરિણામ મનુષ્યની સ્વતંત્રતા દરમ્મ કરીને તેને કંદ કરી ગુલામ કરવો એ છે. વાસ્તવિક આવા કૃત્યને ધાડ પાડવી કહેવું એ કંઈક તાણીનુશીને આ શબ્દનો અર્થ કરવા જોવો છે. તથાપિ થોડો વિચાર કરવાથી એનું દેખાઈ આવશે કે, મનુષ્યનું પોતાના શરીર ઉપરનું સ્વામિત્વ નાશ કરીને તેનો ઉપયોગ ખીજે માણસ પોતાના દિત મારે ગમેનેમ કરે એ પહેલા નંબરની ધાડ છે, એમ કહેવાને દરકન નથી. આધારણ ધાડમાં મનુષ્યો જૂત કાળમાં પોતાની પ્રુથ્વીથી

કરેલી મહેનતનું ફળ તેની પાસે જળાતકારે ખુંચી લેવામાં આવે છે; પરંતુ આ વિશેષ પ્રકારની ધાડમાં બનિય કાળમાં તેની પાસે જીલમથી જે કામ કરાવવાનું હોય છે તેનું ફળ તેની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવે છે. નીદાન આવા કૃત્તને ધાડ પાડવી એ નામ જોકે યોગ્ય ન હોય તોપણ, તેના જીલમ આ વર્ગમાં સમાવેશ થવો જોઈએ અને આ જીલમનો પ્રકાર જે કે ખુનના જેવો ભયંકર નથી તોપણ તેની જોડનું બીજી પાયરી જેટલા મહત્વનું છે.

મનુષ્યની શરૂઆતની અવસ્થાની અંધાધુંધીના અને લૂટાલૂટના વખતથી મનુષ્યને પકડીને ગુલામ કરવાનો ચાલ હયાતીમાં છે અને તે લગાઈ વાળી સ્થિતિનું જ પરિણામ છે; એ વિષે આ ઠેકાણે પુરાવો આપવા બેસવાની જરૂર નથી. જુદાં જુદાં ટોળાંમાં જ્યાં હમેશાં લગાઈઓ ચાલતી હતી ત્યાં એક ટોળાના લોકો શત્રુને વેરણુ છેરણુ કરી નાંખતા સારે હાથમાં સપડાઈ જતા તે લોકોને કાંતો ખાઈ જતા, કે કાંતો બંધીવાન કરી રાખતા એ સિવાય બીજો ઈલાજ ન હતો. હાલની રીત પ્રમાણે સજાહનામાં વગેરે થઈને કદી પણ લગાઈ સંભળાનો સંભવ હોત તો શાંતતા થયા પછી બંધીવાનોને પાછા પોતાને દેશ મોકલવામાં આવત; પરંતુ તે વખતે તેવો કંઈપણ સંભવ ન હતો. તેમને પાછા મોકલે તો તે ઉશ્કેટા ફરીને પોતાની સાથે લડવા આવશે એવા ભયથી તેમનો કંઈપણ રસ્તો કરવાની જરૂર પડતી; કદાપિ તેવો સંભવ હોત તોપણ તેવી સ્થિતિમાં એટલા ઔદાર્યના વિચાર આવવા એ શક્ય ન હતું. બંધીવાનો કંઈપણ રસ્તો કરવો એટલે તેને ફેકટ ખવરાવવું અથવા તેની પાસેથી કામ લઈને તેના નિર્વાહનાં સાધન કરી આપવાં. અર્થાત બીજો રસ્તો મુશ્કેલ હતો અને તે વધારે મુશ્કેલ કરવાને વાસ્તે બંધીવાનોને વેચી નાંખવાનો વહીવટ શરૂ

થયો. શરૂઆતમાં લડાઈમાં જે બંધીવાન પકડાતા તેમને શુભામ તરીકે વેચવાનો આલ પડ્યો; પરંતુ પછી જેમ જેમ આ શુભામના વ્યાપારમાં ફાયદો દેખાવા લાગ્યો, તેમ તેમ ક્રૂર શુભામ પકડવાના ઉદ્દેશને માટે પણ લડાઈઓ થવા લાગી. ઘણા સૈદ્ધા સૂધી પુષ્કળ ટેકાણે જમીનની ખેડ વગેરેનું કામ શુભામોના હાથથી થતું હતું. શુભામ પકડીને આણુવા માટે સ્વારીઓ ઉપર સ્વારીઓ કરવી અને જે લોકો આડે આવે તેને કાંપી નાંખવા એવો ક્રમ અનેક દેશોએ ચલાવેલો હતો. આ પહેલા નંજરની ધાડ પાડવાનું મુખ્ય કારણ હમેશાં ચાલનારાં યુદ્ધો હતાં તે યુદ્ધો ન થાત તો આ ચાલ હયાતીમાં આવત નહિ.

આના જેવી જ બીજી એક પ્રકારની ધાડ પાડવાની ક્રિયા છે તે ઉપર કહેલા પ્રકારના પણ પહેલાંથી અસ્તિત્વમાં આવેલી હોવી જોઈએ. કારણ, લડાઈમાં પરાજય પામેલા લોકોને પકડીને શુભામ કરવાનો રીવાજ જે જંગલી લોકોમાં નથી એવા કેટલાક લોકોમાં તે જણાય છે. આ ધાડ બાઈડીઓ ચોરી લાવવા સંબંધની હોય છે. યુદ્ધમાં જીત મેળવ્યા પછી પહેલું કામ શત્રુની બાઈડીઓને હસ્તગત કરી લેવાનું. મનુષ્યની શરૂઆતની સ્થિતિને સુધારાની કેટલીક મજલ પહોંચતાં સૂધી વિજયી લોકોની સર્વથી શ્રેષ્ઠ બંધીસ કહીએ તો શત્રુની બાઈડીઓ. મ્યાંસેનાન નામના ગ્રંથકારે 'મનુષ્યની પ્રાથમિક સ્થિતિના વિવાદનો પ્રકાર' કરીને પુસ્તક લખેલું છે. તે ઉપરથી અને આ નિયમ ઉપરનાં બીજાં પુસ્તકો ઉપરથી ચોરીને અથવા જળરાઈથી સ્ત્રીઓને લઈ જઈને તેમની ખુદી વિરૂદ્ધ પણ તેમની સાથે લગ્ન કરવાનો રીવાજ ઘણા લોકોમાં હતો એમ દેખાય છે. તેજ પુસ્તકો ઉપરથી એવું પણ દેખાય છે કે રાજામાંની લોક સંખ્યા કાયમ રાખવાને માટે કેટલાક

ટોળાના લોકોને એમ કરવાની જરૂર પડતી. ઉમ્મર લાયક થયેલી સ્ત્રીઓ લગાઇમાં જતીને અથવા ચોરીને લાવ્યા એટલે નાનપણથી છોકરીઓની કાળજી રાખી નેમને ઉઠેરીને મોટી કરવાની મહેનત મટે. જંગલી લોકની ગૃહસ્થિતિ મનમાં આણીએ તો તેમનામાં છોકરાંની અનારથા થવાનો કેટલો સંભવ છે અને તેને લીધે નાનાં છોકરાંનાં મૃત્યુનું પ્રમાણ કેટલું મોટું હોઈ શકે એ સદજીવનમાં આવવા જેવું છે. જ્યાં આ ચાલ પેઢી દર પેઢી ચાલુ રહ્યો હોય તેને સમાજનું અને નીતિનું પણ અનુમત મળ્યું. બ્રાહ્મણ લોકોમાં જે પ્રમાણે એક જોત્રી સ્ત્રી પુરુષોને અથવા સર્વિંડ હોય તેમને એક ખીજ સાથે લગ્ન કરવાની સખ્ત મનાઈ છે. તે પ્રમાણે જ ખીજ કેટલાક લોકમાં ચાલ છે. તે ચાલનું મૂળ ધણા પ્રાચીન કાળથી હજાતી પામેલા બાઇડીઓ ચોરી લઈ જવાના રીવાજમાંથી હોવું જોઈએ એમ કેટલાકને તર્ક છે. આ તર્ક ખરો હો અથવા ખોટો હો, પરંતુ શત્રુને જીત્યા પછી તેમની બાઇડીઓને નસાડીને લઈ જવી એ ઘણી મૂલવાન લૂટ છે એમ જ્ય મેળવનારા લોકો સમજતા હતા, એ નિર્ધિવાદ છે. ધણે પ્રસંગે વિજયી લોકોને હાથે પુરુષોનો જો કે શિરચ્છેદ કરવામાં આવતો હતો તોપણ બાઇડીઓનું સારી રીતે સંરક્ષણ થતું હતું. કારણ, તેમનાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થશે એવી જીતનારાની ઇચ્છા હતી. આપણી પૌરાણિક કથામાં બાઇડીઓ ચોરી લઈ જવાના ચાલ વિશે અનેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણા લોકોમાં વિવાહના જે આઠ પ્રકાર હતા તેમાં રાક્ષસ વિવાહની ગણના હતી. રાક્ષસ વિવાહ એટલે ખરેખરી રીતે ચોરીને અથવા જપ્તરાઈથી પકડી આણેલી સ્ત્રી સાથેનું લગ્ન. અમેરિકા ખંડના પૂર્વ ભાગમાં વેસ્ટ ઇન્ડિય નામનો દ્વીપ સમૃદ્ધ છે. તેમાં ક્યારિખી નામનો એક

લાંના કારિય લોકો જે વખતે મનુષ્ય બક્ષક હતા તે વેળા તેમનામાં તેવો જ ચાલ હતો. હીંદુ લોકો સંબંધી ખાવખલમાં જૂના કરારમાં એવી હકીકત મળી આવે છે કે, કોઈ લગાઈમાં યશસ્વી ધયા પછી મોઝેસે શત્રુ તરફની પરણેલી સ્ત્રીઓ, પુરુષ અને છોકરાં એમની હતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો; પરંતુ ફક્ત કુમારિકાઓને ફત્તેહ કરનારા લોકોના ઉપભોગને માટે રાખી મૂકી.

આ સર્વ ઉદાહરણ ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે, જે સમાજની ધણી ઊન્નતિ થયેલી નથી તે સમાજમાંના લોકોની નીતિ વિષેની સમજૂતી (પ્રવર્તકનીતિ વિષેની સમજૂતી એમ કહીએ તો વધારે સાર) આ ચાલની વિરુદ્ધ નથી. ઉદાહરણે તે ચાલને ઉત્તેજન દેનારી હોવાનો સંભવ વિશેષ છે. ઇજીપ્શન અને આસિરિયન લોકોમાં ધણા જૂના કાળની જોતો ઉપર કાઢેલાં અને પથ્થર ઉપર કોરી કાઢેલાં ચિત્રો મળ્યાં આવે છે. તે ઉપરથી તે વખતે બંધીવાનો સાથે કેવી રીતે વર્તતા તે જણાઈ આવે છે. આ ચિત્રો ઉપરથી કરેલા તર્ક તે વેળાના લેખોની સાથે મળતા આવે છે. આવાં ચિત્રો કાઢવાના તેમના સામાન્ય વહીવટ ઉપરથી તેવાં કૃત્યોને તે વેળા સમાજની સંમતિ હોવી જોઈએ એમ દેખાય છે. આવા સમાજમાં બંધીવાનોને, શુભામ કરવા અને તેમની ખાઈડીઓને ઉપભોગને વાસ્તે રાખવી એ વાતોને સંમતિ મળે એ ધણું સંભવિત છે. હીંદુલોકોના અંધમાં જે પ્રમાણે બંધીવાનોને શુભામ કરવાના રીવાજને; કોઈ ઠેકાણે કોપ દીધેલો મળતો નથી, તે જ પ્રમાણે ગ્રીક લોકોના અંધમાંથી પણ તેનો તિરસ્કાર પૂર્વક ઉલ્લેખ કરેલો કોઈ ઠેકાણે દેખાતો નથી. શુભામ કરવાના રીવાજ પ્રમાણે જ લગાઈમાં પકડીને આવવા પીછા રીતે સ્ત્રીઓ દરેક કરવાના આજ સંબંધી સ્થિતિ હતી. આવી રીતે દસ્તાવેજ

થયેલી સ્ત્રીને પરિન તરીકે ગણવી અથવા ઉપપત્તિ દાખલ ગણવી એ દુષણ બન્નેનું સમજવાને બદલે ઉડતું ચોડું ધણું ભૂપણાસ્પદ ગણવામાં આવતું હતું. મહાભારતનાં કેટલાંક સ્થળો ઉપરથી પ્રાચીન આર્ય લોકોમાં એવાં કૃત્તને દેવોનો પણ અનુમત હતો એમ ગણાતું હોય એવો તર્ક થાય છે, અને હીબ્રૂ લોકોમાં દેવોનો અનુમત મનાતો ન હોય તોપણ સમાજનો અનુમત હતો એવો ઉધાડું છે. બાલ્યવલ્લના જુના કરારમાં 'જર્નિસ' કરીને એક પુસ્તક છે તેમાં હીબ્રૂ લોકોની એક ટોળીના લોકોએ પોતાને વાસ્તે બાઈડીઓ કેવી રીતે મેળવી તે બાળતની દહીકત છે. જાળેશગિલેડના પુરૂષ અને પરણેલી સ્ત્રીઓને દાર માર્યા અને સાં ચારસે' કુમારિકાઓ મળી આવી તેમને બેનગ્નમિતની ટોળીના લોકોએ પોતાની સ્ત્રીઓ કરી; તથાપિ બીજા કેટલાક લોક બાઈડીઓ વગર બાકી રહ્યા. તેઓ, શિક્ષામાં સ્ત્રી પુરૂષો એક તહેવારને દિવસે નાચવા વાસ્તે ભેગાં થયાં હતાં તેમની પાસેથી તેમની છાડીઓને જબરાઈથી લઈ ગયા. આવી વાતો મોટા પ્રમાણમાં બનવા સાથે તેમને સમાજના અનુમતની જરૂર હોય છે.

ધાડ પાડવાના આ વિશેષ પ્રકારોનો વિચાર પૂરો કરતાં મહેલાં સાંપ્રત કાળમાં સુધરેલા લોકોમાં તે પ્રકાર કેવી રીતે સમજાવે નાશ પામ્યો તે વિષે થોડો હલેખ કરવો જોઈએ. લગાઈવાળી સ્થિતિનું જોર કમી થઈને જેમજેમ લોકોને સ્વતંત્રતા મળવા લાગી અને ધણા દેશોની અંતઃવ્યવસ્થા સહેલથી ચાલવા લાગી તેમતેમ શત્રુનીતિના વિચારોનું જોર કમી થતું ગયું અને નીતિના વિચારનો ઉદય થવાને અવકાશ મળ્યો. આમજ ઉપર 'કહેલાં' રીવાજોનો લોકોને એટલો બધો પિચ્છર સામ્યો અને તેની વિરૂદ્ધ મનોવૃત્તિ અને સમજૂતીઓ

પ્રખળ થઈ કે તે નાણુદ કરવાને ઘણી પંચાત પડી નહિ.

યુદ્ધમાં યશ મેળવવો એ દીર્ઘદાયક ગણાતું તેમાટે યશની સાથે રહેવામાં વિજયી લોકોના હાથથી થયેલા અનીતિનાં આચરણોને પણ મારાપણું પ્રાપ્ત થતું. માટે પરાભવ પામેલા શત્રુનું ભક્ષ ન થાય તો તેમને ગુલામ કરવા અથવા તેમની સ્ત્રીઓ હરિ સેઈ જવી એ વાતો જેમ પ્રતિજ્ઞાદાયક ગણાતી તેમ તેમના વિત્તનું અપહરણ કરવું એ પણ પ્રતિજ્ઞાદાયક ગણાતું. આ સમજૂતીનું સ્વાભાવિક પરિણામ એવું થયું કે યુદ્ધ પ્રસંગ સિવાય પણ શત્રુ ઉપર ધાડ પાડીને તેમની માલમતાનું હરણ કરવું એ ભૂપણુદાયક માનવામાં આવ્યું. જંગલી સ્થિતિમાં અણુઓળખીતો માણસ કશો એટલે તે શત્રુ મનાય છે, પછી તે સ્વભતિ હો કે પરભતિ હો. કારણ તે સ્થિતિમાં કોઈને પણ અનુભવ થયા સિવાય તેના ઉપર કંઈપણ ભરૂંસો રાખવાની સૌઈ હોતી નથી, માટે શત્રુ ઉપર ધાડ પાડવાને જે અનુમત મળ્યો તેનો ઉપયોગ વગર ઓળખીતા મનુષ્યો ઉપર ધાડ પાડવાના કામમાં પણ થવા લાગ્યો. પોતપોતામાં ચોરી કરવી અને શત્રુની અથવા પારકા માણસની ચોરી કરવી; આ વાતો માત્ર હમેશાં જુદી માનવામાં આવતી અને લોકોને પહેલા નંબરની ચોરી નકારી છે એમ લાગ્યા પછી પણ ખીન્ન પ્રકારની ચોરી સારી છે એમ લાગતું હતું, અને હજીએ સુધરેલા લોકોના મનમાંથી પણ એ વિચાર તદ્દન ગયો નથી.

ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડિયન લોકોમાંકોમાંચ કરીને લોકો છે. તેમાં કોઈપણ જુવાન માણસને રૂંચા સિપાઈમાં પોતાની ગણના કરાવવી એમ લાગતું હોય તો, તેણે કોઈ પણ ઠેકાણે બહાદુરી ગતવવી નોઈએ; એટલે કોઈપણ ઠેકાણે ધાડ પાડીને પુષ્કળ લૂટ આણવી નોઈએ. આ પરીક્ષામાં ઉતર્યા સિવાય મનુષ્ય તે

પદ્ધતિને 'પાત્ર' થયો એમ સમજવામાં આવતું નથી. તે સમાજમાં પહેલા નંબરના ધાડપાડુને પહેલું સ્થાન મળે છે. પાટાગોનિયા દેશના મનુષ્ય જો વગર ઝોળખીતાની ચોરી કરવામાં કુચળ હોય તો જ તેનામાં બાછડીનું ગરજીપોવણું કરવાનું સામર્થ્ય છે એમ માનવામાં આવે છે અને તેને લગ્ન કરવાની હરકત નથી એમ લોકોને લાગે છે; પરંતુ આ ગુણ મનુષ્યમાં ન હોય તો તે મનુષ્ય નિરૂપયોગી ગણાય છે. ઉત્તર આફ્રિકાના લોકોના સંબંધમાં લિલિંઝરટન કહે છે કે:—

“અહીંનાં કેટલાંક ટોળાંના લોકોને એકબીજાનાં ઢોર ચોરવાની ટેવ છે. જો લોકો ઢોરની ચોરી અને બીજી ચોરીમાં હમેશાં ફરક માને છે. તેમની ભાષામાં આ બેના જુદાજુદા શબ્દો છે. બીજા પ્રકારની ચોરી કરવી એ અનીતિકારક મનાય છે; પરંતુ ઢોરની ચોરી તો તેવી નથી. તેમની ભાષા મને ખરેખર આવડતા પહેલાં હાંના એક સરદારને મેં કહ્યું. તમે તે મનુષ્યનાં ઢોર ચોરીમાં? તે ઉપરથી તે જોલો ‘નાના મેં તે ચોરીમાં નથી જ, મેં ફક્ત નાળી આવડ્યાં છે.’ તેના મોલવાનો ભાવ એકે આવી રીતે ઢોર આવડ્યાં તે ચોરી નથી.”

મોગલ લોકોમાં કાલમક નામની જાત છે. તે જાતના લોકો સંબંધી પરાચાએ એ માંદીતી આપી છે કે, તે લોકોને ચોરીની અને ધાડ પાડવાની મોટી ઓડ છે; પરંતુ પોતાના ટોળાના લોકોને માત્ર તે ઉપદ્રવ કરતા નથી. તરતાર લોકો પૈકી કિરંધી લોકો સંબંધી આટકિન્સન તેમ જ કહે છે. તે લખે છે કે:—

“કિરંધી લોકોમાં પોતાના ટોળાનાં મોજીસોના લોકો અલગ ઉટકાઇએ એમાં હોય તો તેને તાબંદતોએ જિંદા યાવે છે; પરંતુ

ખહારના લોકો ઉપર ધાડ પાડી હોય, અથવા એકાદું શહેર લૂટ્યું હોય તો તે બૂધણાસ્પદ માને છે”.

આ બે પ્રકારની ચોરીઓમાં જે ભેદ જણાય છે તેને લીધે જંગલી લોકોમાં પણ કેટલીએક અમત્કારિક સમજૂતી થાય છે તે એવી કે, કેટલીક લુટારૂ ટોળાના લોકો મેમાન ધરમાં હોય ત્યાં સુધી તેને કંઈ કરતા નથી, પરંતુ તે ધરમાંથી નીકળ્યો એટલે પાટમાં જ તેને નિઃશંકપણે લુટી લે છે. આપણને આવા પ્રકારની વર્તણૂક એકખીમથી વિરદ્ધ લાગે છે; પરંતુ ઉપર જેવા જ કંઈ કારણને લીધે તેમ યત્ન હોવું જોઈએ. આટલિન્સન લખે છે કે:—

“જેણે મારી પરાણાગત કરી તે કિરથી સરદાર બોલ્યો ‘કોબાલ્ડોસ (એ ખીજ એક કિરથી સરદારનું નામ હતું અને તેની તરફ જવાને હું નીકળ્યો હતો) તમને તમે તેને ઘેર જશો ત્યાંસુધી ત્રાસ આપવાના નથી; પરંતુ તેનાં માથુસ તમારી પૂઠ તપાસતા રહેશે અને તમે વાટે ચાલવા લાગ્યા એટલે તે તમને લુટશે’.”

લુટારૂ લોકોના ટોળામાં ચોરીને કેટલું માન છે એ તુર્ક લોકોના ઉદાહરણ ઉપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવે એવું છે. મર્ઝના લોકોમાં છેક છેવટના વખત સુધી પોતપોતામાં ધાડ પાડવી એ પણ ખોટું છે એમ મનાવું નહિ માત્ર તે ધાડ નામના ચાપ એવી હોવી જોઈએ.

“ટૂંકી લોકોમાં ખૂન અને ધાડ એ આખરે ભરેલાં નિર્વાહ કરવાનાં સાધન સમજવામાં આવે છે; પરંતુ આશ્ચર્ય થવા જેવી વાત એકે બજારમાં વેચવા વારતે મૂકેલા શામાન પીકી ખાતુમાર્તું કંઈ ઉચકી-લેવું એ તે લોકોમાં તિરસ્કાર ભરેલું ગણાય છે.”

આ માહિતી ઓરોનોન્ડન એણે આપી છે. મર્ઝની કૌનસીલમાં જે વખત ઓરોનોન્ડને પોતે જ એવા આમલથી

સૂચના કરી કે કોઈએ લુટાલુટીની સ્વારીઓ કરવી નહિ. અને ધાડ પાડવી નહિ. ને વખતે એક સભાસદને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો અને તેણે જે ઉદ્ગાર કહાડ્યા તે નીચે લખ્યા છે.

“ તે મુસલમાન સભાસદ સંતાપના અને આશ્ચર્યના ચહેરાથી બોલ્યો કે ‘હું અલ્લા (પરમેશ્વર) ના નામથી તમને પૂછું કે આ અમારાં નિર્વાહનાં સાધનો જો બંધ થશે તો અમારાથી શ્વાશે શી રીતે?’ ” તુર્ક લોકોની ઘણી જાતોમાં આવી જ સમજૂતીઓ છે. પદાણુ લોકોમાં ખાની, અલ્લા (ઇશ્વર) ને હમેશાં એવી પ્રાર્થના હોય છે કે મારો હાકરો ખબડદાર ધાડ પાડનારો થાય. દેાની એના કહેવા પ્રમાણે આફ્રીડી આપાજો પણ એવાજ પ્રકારની પ્રાર્થના દેવ પાસે કરે છે. તુર્ક લોકોમાં નામાંકિત ધાડ પાડનારાની સંતમંડળમાં ગણના થાય છે, અને તેની ઘોર આગળ લોકો માનતા ચઢાવે છે અને પ્રાર્થના કરે છે. આ વાત ઉપરથી તેમની સમજૂતી વિષે તર્ક થઈ શકશે.

ઉપર બતાવેલાં ધણાંક ઉદાહરણોમાં ટોળી માંહેના લોકોની ચોરી અને ટોળી બહારના લોકોની ચોરી એ બેમાં તફાવત મનાય છે; પરંતુ એવી પણ કેટલીક જંગલી લોકોમાં જાતો છે કે તેમનામાં આ બન્ને આવશ્યક અને ભૂપણુસ્પદ માનવામાં આવે છે. કુકી લોકો વિષે ડાલ્ટન કહે છે કે:—

“ જામટાપણુના કસજને તે લોકોમાં જેટલું માન મળે છે તેટલું ખીજા કોઈપણ ગુણ અથવા કુશળીને મળતું નથી. ” તેજ પ્રમાણે ગિલ્મર લખે છે કે:—

“ અંગોલિયામાં નામાંકિત ચોરોની સરખા લોકોમાં ગણના થાય છે. જ્યાં સુધી તે પોતાનું કામ બદાહરીથી કરે છે અને ‘કી કોઈના સપાટામાં’ આવતા નથી. ત્યાં સુધી તેમને કોઈ પણ

પ્રકારનું કલ્પક લાગતું નથી.” એશિયા ખંડના અંગામી લોકો વિષે નીચેની દલીલન વાંચવામાં આવે છે:—

“તે મોટા મશહૂર ચોર છે. ભામટાપણામાં તેઓ મોટી પ્રતિષ્ઠા માને છે. કારણ, પહેલાંના સ્પાર્ટન લોકો પ્રભાણે જ ચોરી વિષે તેમનો મત છે. એટલે ચોરી કરતાં જો મનુષ્ય પકડાઈ ગયો તો જ માત્ર તે ચોરી અપમાન બરેલી અને શિક્ષા કરવા લાયક ગણાવી; પરંતુ બહાદુરી કરેલી ચોરીની વાત જુદી.” અમેરિકાના ચિનૂક લોકનાં ઉદાહરણ પણ એવાંજ છે. બહાદુરીથી કરેલી ચોરી તેમને પ્રતિષ્ઠિત લાગે છે; પણ અધુરી ચોરીનો તે તિરસ્કાર કરે છે અને કોઈ કોઈ વાર તેવી ચોરી કરનારને તેઓ શિક્ષા પણ કરે છે. આફ્રિકાના લડાઇખોર અને ફૂર વાગાંડા લોકોમાં કોઈ પણ અપરાધમાં પકડાઈ જવું જો ગુન્હો સમજવામાં આવે છે. પાલિનિશિયાના ફિનિયન લોકોમાં “ખીન્ને ન જાણે એમ ચોરી કરતાં આવડે જો સદ્ગુણ ગણાય છે અને એવી ચોરીથી મેળ-વેલા પૈસાની સાથે ખીન્ન સંબંધ રાખે જો પણ નિરદોષ ગણાય છે.” આ ઉદાહરણોમાં સૌર્ય અને ચાતુર્ય આ ગુણોથી ચોરીને સારાપણું આપેલું જણાય છે.

પહેલાંના લોક વિષે ઇતિહાસ ઉપરથી જે પુરાવો મળે છે તે ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, જેમજેમ જુદાજુદા લોકોમાં વૈમનસ્ય અને યુદ્ધો કમી થતાં જાય છે અને એક જાતના લોકોમાં હિંમત મળે એવા વ્યવહાર સારી રીતે ચાલવા માંડે છે, તેમતેમ તે લોકોની નીતિ વિષેની સંગજૂતીમાં ફેરફાર પડતો જાય છે. આ ફેરફારનું સ્વરૂપ પાછળના પ્રકરણમાં કહેલું જ છે.

ઋગવેદમાં દેવોએ કરેલી ચોરી વિષેનો ઉલ્લેખ છે.

મુપાયદ્વિષ્ણુઃ પચતં સહીયાન્વિધ્યદ્ધરાહં
તિરો અદ્રિમસ્તા । ૧. ૬૧. ૭.

ટીકા. પચતં એ શબ્દ ઉપરથી કેટલાક પશ્ચિમ તરફના
ટીકાકાર આત્મચાના પૂર્વ ભાગનો અર્થ વિષ્ણુએ રાંધેલું અન્ન
(યજ્ઞને વાસ્તે તૈયાર કરેલું) ચોરી આણ્યું એવો કરે છે. આપણા
દેશના ટીકાકાર ‘પચતં’ એનો અર્થ ‘પરિપક્વં અમુરાણાં ધનમ્’
એવો કરે છે. એમાંથી ગમે તે અર્થ લઈએ તોએ મુખ્ય ધાતુનો
અર્થ ચોરતું એવો જ છે અને ચોરી બદલ જ આ ઠેકાણે પુરાવો
જોઈએ. રાત્રીના ધનનું દરણુ કરતું એ ચોરી નથી એમ પણ કહી
શકાય એવું છે.

આત્મચામાં વિષ્ણુએ ચોરી કર્યાનું વર્ણન છે. તેતિરિય સંહિ-
તામાં એવી કથા છે કે ત્વષ્ટીના ઊકારને ઈંદ્રે માર્યો હતો અને
તે ઊકારને માટે તેણે યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. તે યજ્ઞમાં ઈંદ્રના અ-
પરાધ બદલ તેને તેનો હિરણ્યો આપવાને ના કહ્યું તે ઉપરથી
ઈંદ્રે આવીને જળરજસ્તીથી સોમરસનું પાન કર્યું. આ સંબંધી
નીચેનો ઉતારો જુઓ.

તં નોપાન્હયત પુત્રં મે વધિરિતિ ।

સ યજ્ઞવેશસં કૃત્વા પ્રસહ્ય સોમમપિવત્ ।

અર્થ.

તેણે મારા ઊકારનો વધ કર્યો છે તે માટે તમે મને બોલા-
વશો નહિ. (પોતાને બોલાવતા નથી એવું બોધને) તેણે (ઈંદ્રે) ય-
જ્ઞમાં પેદી જઈને બળાત્કારે સોમરસનું પાન કર્યું.

દેવોના આચરણમાં જાણતાં આ નીતિતત્ત્વ મનુષ્યને વાસ્તે
કરેલા નિયમમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ક્ષાત્ર ધર્મ વિષે લખતાં એક ઠેકાણે નીચેના અર્થનું વચન આપેલું છે.

“ક્ષત્રીઓને ખીજના વિત્તની ઇચ્છા થાય તો તે તેમણે પોતાના બાહુ બળથી તૃપ્ત કરવી; તેની તૃપ્તિ વાસ્તે તેમણે યાચના કરવી એ કદી યોગ્ય એમ ગણાય નહિ ”

પરંતુ સર્વ ઠેકાણે શાંતતા થયા પછીના કાળમાં જે હિંદુ ગ્રંથકાર જિત્પત્ર થયા તેમણે ઉપરના તત્વોનો નિષેધ કરેલો છે અને કેવળ વિરુદ્ધ તત્વનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

હવે ખીજ પ્રાચીન લોકોના ઇતિહાસ તરફ દુર્લભ કરીને યૂરોપના મધ્ય કાળની તથા અર્વાચીન ઇતિહાસમાંની કેટલીક વાત ઉપર લક્ષ આપીએ. ડાસેટ નામનો ઇતિહાસ કર્તા નાર્સ લોકો વીષે લખેછે કે:—

“કહી કહાવીને જિઘાડી રીતે ધાડ પાડવી અથવા ચાંચીઆપણું કરવું એ કૃત્યો તે લોકોમાં જુપણારૂપ ગણાતાં ”

પ્રાચીન કાળના જર્મન લોકોની પણ તેવી સ્થિતિ હતી. તેમનું વર્ણન કરતાં સીઝર કહેછે કે:—

“પ્રત્યેક સંસ્થાનના લોકો સંસ્થાનની હદ બહાર કોઈ ધાડ પાડે તો તેને દુષણ દેતા નથી. કોઈ ચોરનો નાયક જે મંડળામાં ઉભો યઈને કહે કે ‘હું તમારો આગેવાન થાઉં છું, અને જેમને મારી પાછળ આવવાનું હોય તે પોતાનું નામ આપે’ તો જેમને તે મનુષ્ય ગમે અને તેની હિંમત વખાણવા જેવી લાગે તે લાગલા જ ઉભા થાય અને તેને મદદ કરવાનું વચન આપેછે, અને આવું કરનારા મનુષ્યો વિષે એકંદરે લોક ગત ધણે સારો હોય છે; પરંતુ જે લોકો તેની પાછળ જવા તૈયાર થાય નહિ તે વિશ્વાસઘાતી અને ટોળીની બહારના છે એમ સમજવામાં આવે છે અને વિશ્વાસની છાની વાત તેની પાસે કોઈ બોધનું નથી.”

પોત પોતામાંની અથવા જુદા જુદા દેશોની હમેશાં યનારી નાની મોટી લડાઈઓ અને લોકોમાંની નાની મોટી ચોરીઓ અને ધાડો, એમના અરસપરસ સંબંધના દબાર-ખારસે વરસનો ઇતિહાસ ક્રમ વાર તપાસવો એ ધણું ત્રાસનું અને કઠણ કામ થાય, માટે યૂરોપના ઇતિહાસમાંથી ઈર્ષ ખાસ પ્રસંગ લેખને તે વખતે આ સંબંધ કેવો હતો તે જોઈએ. ક્રાન્સ દેશમાં ક્યૂડલ સિસ્ટિમ શરૂ થયા પછી જે કાળ શરૂ થયો તે વેળાની સ્થિતિ વિષે પે.લે કહેછે કે:-

“ અમારા પ્રાચીન ગ્રંથકાર તૃષ્ટા, લોખ, કપટ, ખોટાસોગ-નખાવા, ચોરી, લુટ, ધાડ પાડવી ઇત્યાદિ દુર્વર્તનના પ્રકારનો તિરસ્કાર પૂર્વક નિષેધ કરેછે. એ જ પ્રમાણે જોને પોતાના મનનો, નીતિનો અથવા લોકમતનો કાય ખીલકુલ લાગતો નથી એવા છૂટા મૂકેલા સિપાઈઓના હાથથી યનારાખીળ અનાચારોનો પણ તે તિરસ્કાર કરે છે. પણ આગળ શી સ્થિતિ થઈ તે જુઓ. ઇંગ્લાડ અને ક્રાન્સની વચ્ચે લડાઈઓ શરૂ થઈ અને તે રહી રહીને સો વર્ષ સુધી ચાલી હતી. આ ઉપરથી તે યુદ્ધને ‘ સો વર્ષનું યુદ્ધ ’ એવું કહેવાનો રીવાજ પડેલો છે. તે વખતમાં ધાડ પાડવી એ કેવળ સાધારણ વાત થઈ ગઈ હતી. સરદાર લોકો કેવળ લુટવા વારતે લડાઈ કરવા પ્રવૃત્ત થતા. જ્યાં લાં નાના મોટા પ્રમાણમાં ચોરી ને લુટા લુટ ચાલતી હતી. અસંખ્ય વાટપાડુ અને ધાડ પાડુ જોને જ્યાં રસતો મળ્યો અને ધંધો હાથ લાગ્યો લાં પસરાઈ ગયા હતા જ; પરંતુ તે સિવાય પોણોસો વર્ષ પહેલાં આપણે અહીં પિદારાની ટોળીઓ હતી તે પ્રમાણે ધાડ પાડુનાં વ્યવસ્થિત ટોળાં લાં હતાં. તેમણે પોતાના સંરક્ષણને માટે કિલ્લા બાંધ્યા હતા અને તેમાં તેઓ નિડરપણે રહીશકતા હતા. આસપાસના પ્રદેશમાં જોઈએ તેટલી લુટ કરવી અને તે કિલ્લામાં લેઈ જઈને લાં ખુશીથી એન બાજુ ઉડાવતા, એવો

ક્રમ તે ધાડ પાડુઓએ આરંભ્યો હતો. દાયમાં આવે તે બેર
 છોકરાને પકડી આશુવાં અને છોકરાંને નાના કામ કરવાનાં કર્બ
 બાઇડીઓને અનીતિને માર્ગે અદાવતા એવો પ્રકાર ચાલેલો હતો.
 કાઇને કાઇ ઢેકાણે મુસાફરી કરવી હોય તો કાઇ ધાડ પાડુની ટાળીને
 પુષ્કળ પૈસા આપીને તેના તરફનાં ડેટલાંકે દયિયાર બંધ ગાણુસા
 વળાવું લીધા સિવાય બહાર જવું સુગમ પડતું ન હતું. જમીન ઉપર
 ચાલેલા આ પ્રકારને શોભે એવો પ્રકાર સમુદ્ર ઉપર પણ ચાલેલો
 હતો. મોટા મોટા રાજ્યોમાંથી અને સંસ્થાનોમાંથી સમુદ્ર ઉપર
 ચાંચીઆપણું કરવા વારતે વહાણો તૈયાર કરવામાં આવતાં એટલું
 જ નહિ પણ ડેટલાંકે શહેર અને મોટા મોટા શ્રીમાન સોડા પદ
 આ ધંધો કરવા સારું વહાણો મોકલતા હતા, અને જમીન ઉપર
 ધાડ પાડનારાના જે પ્રમાણે કિલ્લાઓ હતા તે જ પ્રમાણે સમુદ્ર
 ઉપર છુટાછુટ કરનારા સોડાનાં ઢેકાણે ઢેકાણે આગ્રયસ્થાન બાંધેલ
 હતાં. હવે જર્મની તરફ નજર કરીએ તથા હાં જે ત્રીસ વર્ષ મુદ્દા
 લગાઇ ચાલી હતી અને જે ઉપરથી તેને 'ત્રીસ વર્ષનું મુદ્દ' એ
 નામ પડેલું છે તે વખતે સોડાગિરિ દેવી હતી તે જોઈએ. હાં પણ
 ચોરી અને ધાડ સર્વત્ર ચાલેલું હતું. પ્રથમ લખ્કરના સિપાઇ જ
 ધાડ પાડનાર બની ગયા હતા તો પછી બીજા સોડા બને એમાં રા
 નવાઇ. તેમનો સોડાને કપાડી રીતે છુટવાનો ધંધો ચાલેલો જ
 હતો; પરંતુ જેટલું દાય ભાગે તેટલાથી તેઓ ધરાતા નહિ તેઓ
 માથુસોના નાના પ્રકારથી દાવદવાઇ કરતા અને ક્યાં કેવી રીતે
 દ્રવ્ય સત્તાડેલું છે એ તેમની પાસેથી કદાવતા. ખેડુતોને દયિયાર બં
 રહીને ખેડેબની કરવી પડતી. લખ્કરના સિપાઇઓ જે પ્રમાણે
 બીજા ગરીબ ગુરજાને ત્રાસ દેતા તે જ પ્રમાણે કુદરી અધિકારીઓ
 પણ સિપાઇઓ પાસેથી પૈસા કદાવતા. આવી રીતે પણ સરદારોએ

અખૂટ દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. આ પ્રકાર એટલેથી અટક્યો નથી. ખુદ રાજ્યાધિકારી પણ નાણાના શિક્ષા પાડવામાં વધારે ભેગ કરીને લોકોને ઠગતા હતા.

આ બધો પુરાવો કંઈક ઘોઠાળા બરેલો છે ખરો, પરંતુ કેવળ ઉપર ઉપરથી જોનારો પણ દેખાઈ આવે એવું છે કે, આખા દેશમાં પ્રસરનારો યુદ્ધ પ્રસંગ અને ધાડ પાડવી એ બેમાં પુષ્કળ સંબંધ હોય છે. પહેલાંની સ્થિતિમાં અને હાલની સ્થિતિમાં એક મોટો ફરક પડ્યો છે. પહેલાં લડાઈઓ શરૂ થતી એટલે આખા દેશભર અવ્યવસ્થા ચમકી રહેતી અને કોઈને પોતાની જાંઘીનું અને માલમતાનું રાશ્વત લાગતું નહિ; પરંતુ હાલનો પ્રકાર કેવળ જુદો છે. હજીપણ ધણીવાર યુદ્ધ પ્રસંગ આવે છે એ વાત ખરી છે; તોપણ ધણુંકરીને લડનારી ફોજ સિવાય બીજા લોકો ઉપર તેની ધણી અસર થતી નથી અને જ્યાં ત્યાં ઉચલપાચલ ન થતાં સર્વ ઠેકાણે શાંતતા હોય છે. આ પ્રકરણમાં આપેલા સર્વ પુરાવા ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે, જેમજેમ આ સ્થિતિ તરફ દેશની ગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે દેશમાં લોકનું અપ્રમાણીકપણું ઠગી થતું જાય છે અને તેમનામાં (લોકમાં) પ્રમાણીકપણા વિષે આલ્પતા ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. હાલના મુધરેલા લોકની સમજૂતી અને કાયદા જોઈએ તો સ્વદેશી લોકોને લુટવા એ જેમ જુદો માનવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે પરદેશીને લુટવા એ પણ જુદો જ માનવામાં આવે છે. હાલમાં પણ ચોરીઓ થાય છે અને અનેક પ્રકારનાં જૂઠાણા બરેલા કાપાકાપા કરવામાં આવે છે એ કબુલ કરવું જોઈએ; તોપણ પહેલાં જે પ્રમાણમાં એ પ્રકાર બનતા હતા તે પ્રમાણમાં હાલ બનતા નથી અને તેમનું સ્વરૂપ પણ તેટલું ગંધકર નથી એ નિર્વિવાદ છે. જે વખતે રાજાઓ

શાહુકારનું કરને નાણું કઢાડના અને પછીથી તેમને દુખાવતા, તથા
વ્યાપારી લોકોએ જોડું નાણું મકાવવાની બહાદુરી બાબત રોખી
મારતા તે કાળ ને દાસનો કાળ એ બેમાં મોટું અંતર પડેલું છે.
તે કાળમાં મનુષ્યને સ્વાર્થ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહિ.
દાસમાં બીજાં મનુષ્યને પણ કંઈ દેખે છે અને તેમના તે કંઈ
આપણે પાળવા જોઈએ એમ માણસને લાગવા માંડ્યું છે. લોકોને
હાથે કેવી રીતે કમીજરતી ગુન્દા જનતા ગયા એ વિષે પાછકે
એક ઇતિહાસ લખ્યો છે. તે ઉપરથી એવું દેખાઈ આવે છે
કે, ઇસ્વી સન ૧૮૧૫ ની સાલમાં યુરોપમાં જે યુદ્ધ ચાલતું
હતું ત્યારે લોકોની માલમતાનો નાશ અથવા અપહરણ બદલ
ચમેલા ગુન્દા અને દાસના કાળમાં યનારા તે જ પ્રકારના ગુન્દા
એ બેમાં મળ્યાજ ૧૨૩ છે.

તથાપિ લગાઈવાળો કાળ અને ચોરી તથા ધાડ એમની
વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટપણે લક્ષમાં આવવાને લાંઠે જંગલી લોકો
અને ગરીબ સ્વભાવના જંગલી લોકો એમની તૂલના કરવી
જોઈએ. આરંભમાં જે અનેક ઉનારા આપ્યા છે તેમાં લાંઠે ને
દમેશાં લગાઈએ કરનારા લોકોમાં કેવી સ્થિતિ હોય છે એ બતા-
વેલું જ છે. હવે દાસને ઈર્ષ્ય ન કરનારા કેટલાક લોકોમાં કેવી
સ્થિતિ હોય છે તે જોઈએ.

હાર્ટ્સફોર્ડ સાહેબના મતમાં અરબમાં રહેનારા બ્રેદા
લોકો પ્રમાણીક છે એટલુંજ નહિ પરંતુ મનુષ્યો અપ્રમાણીક હશે
એમ તેમને જણાતું જ નથી. જે પદાર્થ ખોતાનો ન હોય તો તે
લેવાની મનુષ્યને ખુદિ યાજ જ કેમ એ તેમની સમજમાં હતરતું
નથી. એરિક્સબો લોકોને લગાઈની માદોતી પણ નથી અને ધણા
સુસાહસીએ આપેલી માદોતી ઉપરથી તે લોકો ધજાજ પ્રમાણીક

છે એમ જણાય છે. જે ઠેકાણે આ લોકોને યુરોપિયન લોકોનો સહવાસ થયો છે તે ઠેકાણે માત્ર તેમની જાતનું સારાપણું ધણું જોઈતું થયેલું છે અમેરિકાના ઇન્ડિયન લોકોમાંથી ક્યૂબિયન લોકો વિષે ડાર્વિન સાહેબ લખે છે કે:—

“યુરોપિયન લોકોના વહાણની પાસે જો તેમની પુષ્કળ હોડીઓ આવેલી હોય અને એક હોડી તરફ કાંઈકે કાંઈ પદાર્થ રૂમો હોય તે જીજ્ઞાસુ હોડીની નજર પડ્યો હોય તો જીજ્ઞાસુ હોડીનાં મનુષ્ય તે પદાર્થ ઉપાડીને પહેલી હોડીના માલિકને સંતોષી નકરે છે.”

સ્નેહ સાહેબને તેમની સાથે વ્યાપાર કરવાના ધણા પ્રસંગ આવ્યા તે વખત તેમનું વર્તન તેને ઘણુંજ પ્રમાણિકપણું દેખાયું. ન્યુગિનીને દક્ષિણ કિનારે રહેનારા પાપુઅન લોકો છે તે એક બીજાથી એટલા અલગ રહેનારા છે કે, લડાઈના પ્રસંગમાં તેમનું ઐક્ય થતું નથી. એ લોકો સંબંધી યુરોપિયન લોકોનો અનુભવ આપનાર એક પ્રયત્નકાર લખે છે કે:—

“વ્યાપાર સંબંધી લેવડ દેવડના વ્યવહારમાં એ લોકો પ્રમાણિકપણાએ ચાલે છે. નિદાન આપણા લોકોમાં જણાય છે તે કરતાં તો આ લોકોનું પ્રમાણિકપણું વધારે છે”. આજ લોકોની જીજ્ઞાસુ કટલીએક જાતિ સંબંધી કાંઈકે કાંઈકે લખે છે કે:—

“ઠોરીના લોકોનું યોગ્ય અને ન્યાયી વર્તન કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને નીતિનાં તત્ત્વ તે લોકોમાં સારી રીતે કમેલાં દેખાય છે. ચોરી કરવી એ આ લોકોમાં મોટો ગુન્હો સમજવામાં આવે છે અને તે ઘણો કચ્છીત જ બને છે.” લેડીના મૂળના રહેવાસીઓનાં વર્તન વિષે કોઈકે કોઈકે લખેલું છે. ‘સમાજ શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ’ માં સંતતાથી રહેનારા લોકોના પ્રમાણિકપણા બદલ ટોડ, સાંઘાળ, લેખક, બોડો, ધીમલ, કોલ,

ચક્રમા અને જાદુન એટલા લોકોના દાખલ આપેલા છે, તે સિવાયનાં કેટલાંએક ઉદાહરણો આ ઠેકાણે લખ્યો. બહુરાકૂળનો એકર નામે એક વકીલ તેના મૂળના રહેવાશી લોકો વિષે લખે છે કે:—

“અહીંના ઇંગ્લિશ લોકો પ્રમાણિક છે અને ચોરી કરવાને જો કે સારી તક મળે તોપણ તે કરવા તરફ તેમની એકદમ વૃત્તિ થતી નથી.” એ લોકો હાલમાં યૂરોપિયન લોકોના અગ્રણી નીચે રહે છે અને તેમને લશ્કરમાં નોકરી કરવાનો ધણો કંટાળો છે. હિમાલય પર્વતની તક્ષેટીની ખીણમાં અને અરબપટ્ટી પથરાઈ રહેલો એક લાંબો ને સાંકડો પ્રદેશ છે ત્યાંના લોકો સંબંધી નેસ્ફિલ્ડ કહે છે કે:—

“તેમના પ્રમાણિકપણા વિષે સૈકડો વાતો સાંભળવામાં આવે છે. કેવળ એકાંતવાસમાં રહેનારા ઠાંક લોકોની વર્તણૂક પણ ધણી પ્રમાણિક પણાની છે.” ઇરોકોઈ લોકોના સંબંધમાં માર્ગન લખે છે કે:— “અતિશય તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય એવો જે મનુષ્યમાં દેખાઈ આવનારો ચોરીનો અપરાધ તેની આ લોકોને ધણી માહીતી પણ નથી.” આ લોકો સંબંધી ખીણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, પુષ્કળ જાતો એકી થઈને તેમણે એક સંપ જાંધ્યો હતો અને તેનો ઉદ્દેશ તે લોકોમાં સાંતતા રાખવાનો હતો. આ તેમના પ્રયત્નને સારો યથા પણ મળ્યો અને તેનો પેઢીઓ સુધી તે લોકોએ સાંતતાનો ઉપજોગ લીધો.

પ્રકરણ ૫ મું.

વેર લેવાની બુદ્ધિ.

બુદ્ધિમાન પ્રાણીઓમાં જીવનાર્ય કલહ શરૂ થાય છે જ અને જીવનાર્ય કલહ હોય એટલે ત્યાં જીલ્લમ આવે જ. હિંસા કરનારાં પશુપક્ષીનો ત્રાસ ધણો જ થયંકર હોય છે. તેમના જીવનનો આધાર ખીજાં પ્રાણી ઉપર હોવાથી ધણાં ગરીબ પ્રાણીને જીલ્લમના પંજમાં પ્રાણ મૂકવા પડે છે. બજવાન પ્રાણીઓ પોતાપોતામાં પણ એક પ્રકારનો જીલ્લમ કરે છે. ખોરાક માટે તેમનામાં સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થાય એટલે એક ખીજા સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવે છે અને આ જીલ્લમથી જો કે પ્રાણનાશ થતો નથી તોપણ ઘણે પ્રસંગે પ્રાણીઓને મોટી ઈજા થાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણી ભૂખથી વ્યાકુળ થયું એટલે જ ભક્ષ મળે તે લેવાને ટાંપી રહે છે, અને એક જ ભક્ષને માટે અનેક પ્રાણીઓ ચલ કરવા લાગે છે ત્યારે તેવો પ્રસંગ આવે છે. ભક્ષ મળવાને માટે જેવી રીતે પ્રાણીઓ એક ખીજા ઉપર જીલ્લમ કરે છે તેવી જ રીતે માદા માટે પણ કરે છે. એક માદાને મેળવવાને માટે જ્યારે અનેક નરોની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તેમના જીલ્લમથી એક ખીજાને હાંકી કઢાડવાનો ચત્ત કરે છે. આવે પ્રસંગે પણ તેમનામાં મોટી મારામારી થઈને તેમને ધણી ઇજા થાય છે.

એક પ્રાણીએ ખીજા ઉપર જીલ્લમ કર્યો એટલે ખીજા પ્રાણીને પહેલા ઉપર સામે જીલ્લમ કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. મતલબ કે પોતાપર થયેલા જીલ્લમનો બદલો વાળવો એમ તેને લાગે છે. આવી રીતે જો બે પ્રાણીઓનો સંબંધ થાય છે તે બન્નેની પાસે લડવાનાં સાધન હોય તો બંનેકરીને તેમનો ઉપયોગ

કર્મ સિવાય તે રહેવાના નહિ. વિશેષે કરીને જે વખત જે
 જોર લગભગ સરખું હોય છે, એટલે તે બંને પ્રાણી એક જાત
 હોય તો તેઓ તેમ કર્યા વગર રહેવાના જ નહિ. એવા પ્રાણીમાં
 ધણુંકરીને ચડસાચડશી ધણી થાય છે, અને એમ થયું એ
 ભાવિક જ છે. કારણ એક જાતના પ્રાણીઓનું બક્ષ પણ એક
 દોવાને લીધે તેઓ એક બીજા સાથે ધણા સંબંધમાં આવે છે,
 ખોરાકની છત જોઈએ તેટલી ન હોય તો જે દુર્બળ પ્રાણીએ
 અંગમાં પોતાની જ જાતના બીજા પ્રાણીઓએ કરેલો ગુલમ
 કરવાનું બળ ન હોય તેમનો ધણીવાર સૂધી નિભાવ થવાનો
 ભવ નથી. કારણ, જે ઠેકાણે આ દુર્બળ પ્રાણી બક્ષને માટે
 ૧. તે ઠેકાણે બક્ષ મેળવવા માટે તે જાતનો બીજો પ્રાણી આવે
 એટલે તેના અંગમાં સાચું થવાનું સામર્થ્ય ન હોવાને લીધે
 તે જગા છોડીને બીજી તરફ જવું પડશે અને એમ વારંવાર
 એટલે પેટ ભરીને ખોરાક ન મળવાને લીધે તેને પ્રાણુ છોડ
 પડશે. જીવનાર્ય કલહના સપાટામાં આવી જ વ્યવસ્થા દમોશાંત
 છે, અને જેના અંગમાં પોતાની જાતના બીજા પ્રાણી સાથે
 ૨. તેવાનું સામર્થ્ય હોય છે તે જ ટકી શકે છે. દિ'સક પ્રાણીએ
 પોતાનો બક્ષ થઈ પડનારા પ્રાણીઓ સાથેની કપાકપી અને એક
 ૩. જાતના પ્રાણીઓમાં રસાકશીને લીધે થનારી કપાકપી એ આ જ
 શૃષ્ટિના આરંભથી દૂર ન થઈ શકે એવાં કારણોથી શરૂ થઈ
 અને તે અવાપિ સૂધી એક સરખી રીતે ચાલેલી છે.
 ૪. કપાકપી એટલે શારીરિક અપકારોની ધણા થોડા વખત
 અનેકવાર થનારી આપ લે. ઈજા, સામી ઈજા, તથા તેના સ
 ૫. ઈજા એમ એક પછી - એક થઈને કપાકપી બને છે. એક પ્રા
 ૬. બીજાને બચકું બરે કે લાગેલો બીજો પહેલાં બરે અને

ખીજને લાત મારે તો, લાગશે જ ખીજને પહેલાને મારે એવો પ્રકાર ચાલે છે. આ આપ લે ધણુંકરીને ધણી ત્વરાથી એક સરખી ચાલે છે. પરંતુ હમેશાં જ એવું બને છે એમ નથી. કાઈકોઈ વાર અપરાધોનો બદલો કેટલીક મુદતે અનુકુળ વખતે કરવામાં આવે છે અને એવું કરવું તેનેજ વેર લેવું એમ કહે છે. કેટલીકએક વખત વચમાં ધણો થોડો વખત જાય છે અને એવું થાય ત્યારે પહેલાંની ઝપાઝપી ચાલુ છે એમ કહી શકાય; પરંતુ કોઈ કોઈ વાર તો દિવસના દિવસ અથવા વર્ષનાં વર્ષે વચ્ચે નીકળી જાય છે. વચમાં અમૂક વખત ગયા પછી જે અપકારનો બદલો આપવામાં આવે છે તેને 'વેર' નામ આપવું એ નિશ્ચયથી કહી શકાય નહિ; તથાપિ 'વેર' એ નામ મળવાને ઝપાઝપીમાં જેટલે અંતરે આ આપ લે થાય તે કંતો ધણો જ વધારે વખત વચમાં જવાની જરૂર છે.

કાંઈએ કાંઈને ઇજા કરી હોય તો તે તરત જ પાછી વાળવાની અથવા તે બદલ પાછળથી વેર લેવાની પ્રવૃત્તિ પ્રાણીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ પ્રવૃત્તિને લીધે જીવન કરવાની ઇચ્છાને પણ પુષ્કળ પ્રતિબંધ થાય છે. કારણ, આપણે ખીજ ઉપર જીવન કરીએ તો તેની તરફથી આપણને તેની ક્ષિપ્ત તાબડતોળ અથવા કેટલીક મુદત પછી મળશે એવી દરેક પ્રાણીને ધારતી હોય છે.

મનુષ્ય સિવાયનાં ખીજ પ્રાણીઓમાં જે રિયતિ જણાય છે તે મનુષ્યમાં પણ તેમની આદ્ય રિયતિમાં દેખાઈ આવે છે. તેમનામાં એક ખીજનું વેર લેવાનો ચાલ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ વેર લેવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય કમ છે એવી સમજૂતી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આરદ્રેલિયન ભોંઠામાં આ સંબંધી કેવી સમજૂતી છે અને

તેનાં પરિણામ કેવાં થાય છે એ વિષે સર જાનં ઝે એણે આખે-
લુપ્ત ચિત્ર આપેલું છે.

“છેક નજીકના સંબંધવાળા મનુષ્યના મરણ પદ્ધતિ વેર લેવું
એ ત્યાંના લોકોનું અતિ પવિત્ર અને મુખ્ય કર્તવ્ય સમજવામાં
આવે છે, અને જ્યાં સૂધી એ કર્તવ્ય મનુષ્યને હાથે પાર પડે
નહિ ત્યાં સૂધી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તેને કાળજીમાં લાગે એવાં મેણાં મારે
છે. તે પરણેલા હોય તો તેની સ્ત્રીઓ પણ તેને તજ દે છે અને
કુંવારો હોય તો એક પણ તરણી તેની સાથે બાપણ સરખું પણ
કરવાની નહિ. તેની મા એક ધારે આંસુ ઢાળીને બેસે છે અને
આવે. અભાગીઓ છાકરો મારે પેટ આવ્યો ન હોત તો સાદ
એમ વિલાપ કરીને તે બહુ દુઃખી થાય છે. તેનો બાપ તેનો
ધિક્કાર કરે છે ને સઘળાં માણસો તેના મોં ઉપર તેને ગમેતેવા
અપશબ્દો બોલે છે.” ઉત્તર અમેરિકાના લોકો પૈકી સાચો લોકોનું
ઉદાહરણ આપવા સરખું છે. તેમના સંબંધમાં બર્ટન કહે છે કે:—

“આ લોકોની વેર લેવાની બુદ્ધિ ઘણી તરેહવાર છે. તેઓ
જે દેશ કરે છે તેવો આ ભૂલોકમાં મળવો કઠણ છે. તેનો નમુનો
તો ચમપૂરીમાં જ મળવાનો. તેમને જો કાંઈ કંઈ ખમ કરે અને
તે માણસ તેમના સપાટામાંથી છટકી જાય તો તેની ટાળીનો
અથવા તેના રંગનો જે મનુષ્ય તેમને મળે તેના ઉપર તેઓ પો-
તાનો દેશ કહાડે છે.” દક્ષિણ અમેરિકાનું એક ઉદાહરણ સ્કોંબર્ગ
સાહેબે આપેલું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“ગયાના દેશના એક મનુષ્યને પોતાના સગા વદાલા ઉપર
કાંઈકે વિષપ્રયોગ કરવાનો શક આવ્યો, ત્યારે આ દુષ્ટ કૃત્ય
કરવાનો જેના ઉપર વહેમ આવ્યો હતો તેને અને બીજા કાંઈ
માણસને માર્યા પછી, એક વખત તેનાથી બોલાઈ જવાનું કે,

‘હજી પણ મેં પૂરેપૂરું વેર લીધું નથી.’ તે કુષ્ટ કુકુંબનો એક માણસ હજી સુધી પણ જીવતો છે.” કિન્નિયન લોકો સંબંધી લુપ્ત-ત્વમ્સે આપેલું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

“એક મરવાનો વખત આવી પહોંચે તોપણ તેને શત્રુનું વિસ્મરણ થતું નથી અને તે પ્રસંગે પણ તે તેને ક્ષમા કરતો નથી. મરતાં મરતાં તે પોતાનાં છોકરાંને પોતાના શત્રુ વિષે સર્વ વાત કહી રાખે છે. એ કહેવામાં તેનો હેતુ એવો હોય છે કે તેના વિષે તેમના મનમાં પૂરો દેશ હસે અને તક મળે ત્યારે તેઓ તેને ઠાર કરે. કદાપિ તેનો એકાદ છોકરો જ તેનો શત્રુ હોય તો તેને વાસ્તે પણ પોતાનાં બીજાં છોકરાંને કહી રાખવાને તે ચૂકતો નથી. ” ન્યૂઝીલેન્ડના લોકો વિષે ટામસન કહે છે કે, મરી ગયેલાં સગાંવહાલાં બદલ વેર ન લેનારો મનુષ્ય તે લોકોમાં અત્યંત નીચ ગણાય છે. હવે એશિયાખંડનાં કેટલાંક ઉદાહરણ લઈએ. કુકી લોકો વિષે મ્યાકે કહે છે કે:—

“સઘળા નંગલી લોકો પ્રમાણે કુકી લોકો મોટા હિરતાદ વેર લેનારા છે. એકાદ માણસનું લોહી પડ્યું કે તે ઠેકાણે બીજાનું પડ્યું જ નેમ્મએ. એકાદો મનુષ્ય ને આપઘાતને લીધે ઝાડ ઉપરથી પડીને મરી જાય તો તેનાં સઘળાં સગાંવહાલાં તે ઝાડ પાસે એકઠાં થાય તથા તેના છેક ઝીણાઝીણા કડકા કરી નાખે છે.” આરબ લોકો વિષે એવું વાંગનામાં આવ્યું છે કે:—

“ખૂનરેણની વાત આરબ લોકોના મનમાંથી દૂરી જતી નથી. અપરાધીના પત્રતાપની અથવા લાંબા વખતની તેમના મન ઉપર કંઈ પણ અસર થતી નથી. વેર લેવાની ઇચ્છા આપણી છોકરાંને ને છોકરાથી તેના છોકરાંને એમ કેટલીક પેઢી

વંશ પરંપરા ઉતરે છે.” આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં રહેનારા લોકો વિશે બર્ટન લખે છે કે:—

“વેર લેવાની ધ્વજા એ આ લોકોમાં ધણો પ્રબળ મનોવિકાર છે. કેવળ નજીકના સંબંધ વાળા લોકોમાં હાડ વેર પેદા થઇને જે લગ્ન ધણો શરૂ થાય છે તે એક એક પેઢી ચાલુ રહે છે. તેમના વર્તનનો ધણો ભાગ આ મનોવિકારને લીધે યનારી ક્રિયાઓ વડે વ્યાપી રહે છે.”

આ સર્વ ઉદાહરણોમાં વેર લેવું એ સ્પષ્ટ રીતે અથવા અસ્પષ્ટ રીતે નીતિની નજરથી ક્ષતિ છે એમ મનાય છે.

સુધરેલા લોકોની પ્રાથમિક સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પણ ઉપરની સમજૂતી વિશે સ્પષ્ટ પુરાવો મળી આવે છે. ડેનિંગે ‘પ્રાચીન કાળનું જાપાન’ એ પુસ્તકમાં લાંના વિદ્યા ખાતાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા મુસાહીના ચરિત્રનું ભાષાંતર આપ્યું છે. તેમાં જ્યાં લાં લગ્ન ધણો અને ખૂન એ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. હિંદુ લોકોના પ્રાચીન પુસ્તકમાં પણ તે જ સ્થિતિ મળી આવે છે. નીચે આપેલી ઋગ્વેદની ઋચાઓ જુઓ:—

અમે ત્વચં ચાતુધાનસ્ય મિન્દિ હિંસ્ત્રાશનિર્દરસા હંત્યેનં ।
પ્ર પર્વાણિ જાતવેદઃ શૃણીદિ ક્રવ્યાત્ક્રવિષ્ણુર્વિચિનોતિ
દૃવર્ણ ॥ ૧૦.૮૭.૫.

અર્થ,

હે અગ્નિ, તું ચાતુધાન રાક્ષસની ચામડી ફાડી નાંખ; પછી તારાં સંહાર કરનારાં વજ્ર તેને તાપ દેનારાં યજ્ઞને તેને નાશ કર (પછી) તે મારીનાંખેલા રાક્ષસનું શરીર જ સાંધામાંથી તોડીને તેના કડકા કર. અને જેના શરીરના તુકડે તુકડા થયા છે એવા ચા-

ગુધાન રાક્ષસને ગાંસની ઈચ્છા રાખનારાં નહાર સરખાં પ્રાણીઓ ખાઈ જાઓ.

ખીજું લોકોએ દેવ ઉપર જે ગુણનો આરોપ કર્યો છે તે ગુણ તેમનામાં પૂર્ણ હતા. તેમની પ્રાર્થનાની નીચેની ઋચાઓ જુઓ.

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उवजतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।
परा श्रुणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेयां नि शिशीतमलिणः ॥
इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यघं तपुर्गयस्तु चरुरशिवौ इव ।
ब्रह्मद्विपे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेपो घत्तमनवायं किमीदिने ॥

૭.૧૦૪.૧,૨.

અર્થ,

હે ઈંદ્ર સોમાનો, રાક્ષસોને તાપ દેધને તેમનો નાશ કરો. હે ઇન્દ્રેશ્વર આપનારા દેવો, તે અગ્નિની રાક્ષસોને નીચે ડૂંકો. તેમને નસાડી મૂકો. તેમને બાળીનાં ખો. તેમને મારો અને તે બાહુધરાનું મૂળ કઢાડી નાંખો. હે ઈંદ્ર સોમાનો, આ દુષ્ટ રાક્ષસ ઉપર બન્ને ઉકો. તે તમારા તેજથી તમ થઈને અગ્નિમાં નાંખેલી આહુતિ પ્રમાણે બળી જાઓ. તે બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરનારા, ગાંસખાનારા અને ઉગ્ર સ્વરૂપના રાક્ષસ સર્વેકાળ, નિરાવયવે રહે એમ કરો. (તેનો સમૂળગો નાશ કરો). મહાભારતનાં ભયંકર યુદ્ધના ઇતિહાસમાં વેર લેવાની બુદ્ધિ જ્યાં સાં સંપૂર્ણ દેખાય છે. અને તે વેર લેવાની હદ એટલે સુધી પહોંચેલી છે કે, કોઈ કોઈ દેશો સત્તુના રાજની પણ દુર્દશા કરવામાં આવેલી છે. હીન્દૂ લોકોની સ્થિતિ પણ. આર્ય લોકોની સ્થિતિથી મિત્ર ન હતી. હિંદુલોકોએ જે પ્રમાણે પોતાના દેવોને વેર લેનારા બનાવેલા છે તે જ પ્રમાણે હીન્દૂ લોકોએ પણ પો-

તાના દેવોને જનાવેલા છે. આમાલેકામટ* લોકોનાં નામ પૃથ્વી ઉપરથી સમૂજમાં નાશ કરી નાંખે એમ હીન્દુ લોકોને જહોવાએ (દેવે) આજ્ઞા કરી હતી તે પછીના સાત્ર અને સામ્યુઅલ એ બન્ને-એ પૂરી કરી. એ પૂરી કરતાં સાત્ર અને સામ્યુઅલ એમણે એકે એક આમાલેકામટ લોકોને મારી નાંખ્યા એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં ઘર ઢાંકર મૂક્યાં તે મારી નાંખ્યાં. આ એક દાખલો થયો. પરંતુ એવાં બીજાં ઘણાં ઉદાહરણો છે. દેવ લોકોના વર્તનમાં દેખાતી વેર લેવાની શુદ્ધિ તે લોકોના વર્તનમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવતી હતી. તેનો દેવ સાથે સંબંધ હોવાથી તેને એક પ્રકારનું પવિત્રપણું મળ્યું હતું. જે વેર લેવાનું બાપથી બને નહિ તે લેવાને તે મરતી વખત પોતાના છોકરાને કહી રાખે એવી રીત ચાલતી હતી. એવિઢડે મરતી વખત પોતાના છોકરા સાલો-ગનને ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલવા વિશે ઉપદેશ કરીને છેવટ તેને એક વેર લેવાનું કામ કરવાને કહ્યું. કાંઈ એક મનુષ્યે તેને કંઈ અપ શબ્દ કહેલો અને તે અપરાધ બદલ તેણે તેને સોગન પૂર્વક કામા પણ કરી હતી. પરંતુ તે વાત તેના મનમાં ખુચ-ખુચ થતી હતી. આખરે મરતી વખત તેણે પોતાના છોકરાને કહ્યું:—“ તે ઘોળા વાળથી આઘ્યાદિત થયેલા શરીરને છેદીને નીચે પાડ અને લોહીનો પ્રવાહ વહેવા દે. ”

યૂરોપમાં મધ્યકાળમાં લોકોની કલ્પના અને સમજૂતી પણ ઉપરનાથી બહુ જુદી ન હતી. જુદી જુદી વખતના જુદા જુદા

* આ લોકો પ્રાચીનકાળમાં પાલેસ્ટાઇન પ્રાંતની આસપાસ રહેતા હતા. તેને વિશે જુના કરારમાં ઘણું ઠેકાણું હલ્લેખ છે. પાછળના હીન્દુ લોકોએ તેમનો સમૂજનો નાશ કરી દીધો.

લોકોનાં ઉદ્દારણે આપીને એ સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. ઇતિ-
હાસમાંથી રાજક્રિય અને ખીજી વાતોના જે ઉદ્દેશ મળી આવે
છે તે ઉપરથી સદરહુ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. હાલના જંગલી લોકો
પ્રમાણે જ તે લોકોમાં પણ વેર લેવું એ કર્મવ્ય સમજવામાં આવતું
હતું, અને કોઇ કોઇ વાર પુરોમાં આ મનોવિકાર કંઈક દુર્બળ
થાય તો સ્ત્રીઓ વચ્ચે પડીને તે ખામી દૂર કરતી. મેરોગ્રિજઅન્
કાળમાં ક્રેડગાંડ અને બ્લુનેહાર્ટ નામની બે સ્ત્રીઓએ નામના કરી
હતી. પછીના વખતમાં ઠેકાણા ઠેકાણાના સરદાર કુટુંબમાં એક
સરખું દાડ વેર મચી રહેતું અને તે ક્રેટલીક પહેલીઓ સૂધી ચા-
લતું. આ પ્રકાર અનેક સૈદ્ધ સૂધી આખા યૂરોપમાં ચાલતો હતો.
આખી પ્લાટમના કાળ સૂધી આ મનુષ્ય સ્વભાવ જેવો ને તેવો જ
કાયમ હતો. તેણે પોતાના મૃત્યુ પત્રમાં તેના બત્રિજને પોતા-
ની તરફથી પોતાનું વેર લેવાની આજ્ઞા કરી છે. “મારા હાથથી
યશે તો હું તે ક્રમ કરીશ જ પરંતુ વૃદ્ધાપકાળને લીધે મારા હાથ-
થી તે થઈ શકે નહિ તો તે તું કરજે.” એની રીતે મૃત્યુ પત્રની
મતલબ હતી. પહેલાના કાળમાં સયળા યૂરોપમાં જણાઈ આવતી
વેર લેવાની બુદ્ધિ હજી પણ તેમના પૂર્વ તરફના દેશમાંથી જરોબર
નાખુદ થયેલી નથી.

સાંપ્રત કાળમાં પૃથ્વી ઉપર સુધરેલા દેશોમાં હમેશાં જ્યાં ત્યાં
ચક્રમક ઝરતી ન હોવાને લીધે પહેલાંના વખતમાં આ મનોવિકાર-
ની પ્રગળતાનાં જેવાં અસંખ્ય ઉદાહરણ મળતાં તેવાં હાલ મળ-
તાં નથી એ ખરું. તોપણ શત્રુબાવાત્મક નીતિના આ મહત્વની
દોરી હજી પણ મનુષ્યના મન ઉપર પોતાની ઉપરી સત્તા ચલાવે
છે. મનુષ્યની વેર લેવાની બુદ્ધિ હજી પણ ધણે પ્રગમે દેખાઈ
છે. યૂરોપમાં પણ કોઇ કોઇ ઠેકાણે, તો હમેશાં દંડ મુદ્દ ય.

અને તે આ મનોવિકારનું જ પરિણામ હોય છે. અને એવા યુદ્ધમાં પ્રવર્તે થતું એ હજી પણ મનુષ્યનું કર્તવ્ય સમજવામાં આવે છે. આ ઉદાહરણ ઉપરથી વ્યક્તિના વર્તનમાં દેખાઈ આવનારા આ મનો-વિકાર વિષેની કલ્પના થઈ શકશે. દેશનું વર્તન વ્યક્તિના વર્તનથી ઘણું જુદું નથી હોતું. દેશના વર્તનમાં વેર લેવાની જુદી જોવી હોય તો ક્રાન્સ દેશનું ઉદાહરણ ઘણું ઉત્તમ છે. જર્મન લોકોએ તેમનો પરાજય કર્યો તે બદલ તેમની જોડ ભાગવી એવી ક્રેન્ચ લોકોના મનમાં ઘણા દિવસની પ્રળ્લ ધમ્મ છે, અને તે હમેશાં સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે. યુરોપ ખંડમાં જેને સ્વતંત્રતા વહાલી હોય એવો ક્રાન્સ દેશ સિવાય બીજો દેશ નથી. સ્વતંત્રતાને વારતે સાં પુષ્કળ રક્તઆવ યથેક્ષે છે. આ દેશના સ્વતંત્રતા દેવીના ભક્ત અને પ્રતિનિધિ સંસ્થાનના અભિમાની લોકો, શૂરા રશિયન લોકોના અને તેમને પોતાની સત્તાની નીચે રાખનારા ઝારના રાસડા ગાય છે. અને આ સર્વ એટલા ગાટે કે, તેમને જર્મન લોકો સાથે જે એક વખત સામે થવાનું છે તેમાં રશિયા તરફથી મદદ મળે. આજ પ્રકારનું વર્તન લોક મત ફેલાવાથી થાય છે અને તેમાં લોક મતનું પ્રતિબિંબ ઉત્કૃષ્ટ રીતે દેખાય છે. કંઈ પડદો ન રાખતાં તે લોકોના મનની સ્થિતિનું વર્ણન કરતું હોય તો તે એક નાના વાક્યમાં કરી શકાશે:—

“અમને સ્વતંત્રતા તો પ્રિય છે જ, પણ વેર લેતું એ તેના કરતાં પણ વધારે પ્રિય છે.”

પ્રાચીન કાળના લોકોમાં પણ આ મનોવિકારની વિરૂદ્ધ વિચાર બિંદુજ નજીક ન હોતા એમ નથી. જેમ જેમ અનેક સમાજોની વૃદ્ધિ થઈને તેને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આવવા લાગ્યું તેમ તેમ ભિન્ન

નીતિની કલ્પનામાં પણ પ્રાદુરભાવ થવા લાગ્યો અને વેર લેવું એ ખોટું છે એમ લોકોને લાગવા માંડ્યું આ સ્થિતિ જતાવનારા ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. શાંતતાના કાળની શરૂઆત થઈ ત્યાર પછી આવ્યા પ્રકારના વિચારોની હાથ દૃષ્ટિએ ખડે છે. આ ઉપરથી લગાઈઓની ધામધુમ કમી થતાથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

હિંદુ લોકોના ગ્રંથમાં આ વિષે જોઈએ એટલાં ઉદાહરણો મળ્યા આવે છે. નીચેના મનુસ્મૃતિમાંનો શ્લોક જુઓ:—

॥ શ્લોક ॥

નારુત્તુદઃ સ્યાદાર્તોઽપિ ન પરંદ્રોહકર્મધીઃ ।

યયાસ્યો દ્વિજતે વાચા નાલોક્યાં તામુદીરયેત્ ॥

અાં ૨ શ્લોક. ૧૬૧.

અર્થ.

ખીનને તને પીડા કરી હાથ તોપણ તું તેનો મર્મ ખુલ્લો કરતો નહિ. ખીનપર અપકાર કરતો નહિ, અને તેનો વિચાર પણ મનમાં આણતો નહિ. જેથી ખીનને ઉદ્દેગ થાય એવી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિને વિરોધ આણનારી વાણી તું બોલતો જ નહિ.

તેજ ગ્રંથમાં વળી એક ઠેકાણે નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલો છે.

॥ શ્લોક ॥

અતિ વાદાંસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કંચન ।

ન ચેમં દેહમશ્રિત્ય ચૈરં કુર્વોત વૈનચિત્ ॥

કુદ્ગયંતં ન પ્રતિ ક્રુદ્ધ યેદાં ક્રુદ્ધઃ કુશલં વદેત ।

અાં ૬ શ્લોક. ૪૭, ૪૮

અર્થ.

લોકનાં દુરભાષણ શાંતપણે સહન કરતાં; કાર્જનું પણ અપમાન કરવું નહિ; અને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે તે માટે કોઈની જોડે વેર કરવું નહિ. ક્રોધ ચઢેલા મનુષ્ય ઉપર ઉણટો ક્રોધ લાવવો નહિ. અને કોઈએ ગાળ દીધી હોય તોપણ તેને આશિર્વાદ દેવો.

એવાજ અર્થનું નીચેનું વચન છે. તે દુરાશ નામના અંધમાં છે.

“શત્રુ ઉપર પણ અપકાર ન કરવો એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ છે”. તે જ પ્રમાણે પહેલાના પરિચય લોકોમાં આવા વિચાર જણાઈ આવે છે. તેમના સાતમા સૈકાના એક અંધકારે નીચેના અર્થનો ઉતારો લીધો છે:—

“મનુષ્યનું શૌર્ય હિંમતમાં અને શરીર સામર્થ્યમાં જ છે એમ સમજવું નહિ. જો તું ગુસ્સો દબાવી ક્ષમા કરે તો તારા વર્તનની હિંમત યવાની નથી. તે કાળ પછી લખેલા * સાદીના અંધમાં નીચેનો ઉપદેશ છે:—

*શેખસાદી એ પરિચય લોકોમાં અતિ વિખ્યાત અને લોકપ્રિય કવિ તથા તત્ત્વવેતા થઈ ગયો છે. તે તેમના સૈકાના આરંભે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. તે મોટો વક્તા પણ હતો અને ધર્મ વિષય ઉપર બાપણ આપતો હતો. તેણે ગ્રામ મેળવવાને માટે પોતાના આયુષ્યમાંનાં ત્રીસ વર્ષ પ્રવાસમાં ગાળ્યાં. તે હિંદુસ્તાનમાં પણ આવ્યો હતો, તે વખતે એક ચમત્કારિક વાત બની આવી. સોમનાથના દેવળમાંની મૂર્તિ દર રોજ સૂર્યોદય વખતે સૂર્યને નમસ્કાર કરે છે એમ સાંભળવાથી તે એ ચમત્કાર જોવા ગયો. એક

“તને શું કોઈએ દુઃખ દીધું છે? તું તે દુઃખ સહન કર અને ખીજના પાપની ક્ષમા કરીને પોતે પાપથી મુક્ત થા.”
વળા યોદ્ધા સૈન્યમાંના હુશીયાર નામના પરિચય કવિના ગ્રંથમાં દર્શાવેલો મત આથી પણ આગળ વધે છે:—

“પોતાના શત્રુ ઉપર પણ પ્રીતિ કેમ કરવી તે આ તેજસ્વી સૂર્ય પાસેથી શીખ અને જે હાથ તને દુઃખ દે તે તું મોતીથી ભરી કાઢ આ દેખાતા ખડક પ્રમાણે નીચ વેર લેવાના અભિમાનથી તું મુક્ત થા અને જે હાથ તારા સાંધા વઢોડે તેને તું રત્નથી મુશોભિત કર.”

ચિની લોકોના ગ્રંથમાંથી પણ આવા પ્રસારના ઉદ્દગાર કહાડેલા જણાય છે. *સાઓઝી કહે છે કે:—

મનુષ્ય મૃતિની પાછળ બેસીને દોરીથી મૃતિના હાથ ઉપર નીચે કરતો હતો. સાદીએ તે મનુષ્યને તેવું કરતી વખત જ પકડ્યો. પોતાની ઠગાઈ ઉઘાડી પડવાથી તે માણસને ઘરો ગુસ્સો આવ્યો, અને તેણે સાદીની પુઠ પકડી. તે વખત સાદીએ પોતાના બચાવને વારતે તેને એક કુવામાં નાંખી દીધો. સાદીનું વય મરતી વખત ૧૦૭ વર્ષનું હતું. તેનું અનુભવી જ્ઞાન ધણું જ બહેનું હતું, અને

“તને કોઈએ દુઃખ દીધું હોય તો તેના બદલામાં તું તેને સુખ દે.” તે જ પ્રમાણે *મેન્શિઅસ કહે છે કે:—

નમાં ચો નામનું રાજ્ય હતું ત્યાંના રાજાના દરબારમાં આ તત્ત્વ-વેત્તા ઇતિહાસ લખવાના કામ ઉપર હતો. પરંતુ પછીથી તેણે તે કામ છોડીને વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો. તેણે એક નવો ધર્મપંથ રચાવ્યો. તે પંથના અનુયાયી ચિનદેશમાં હજી પણ પુષ્કળ છે. આપણી જેવી બ્રહ્માની કલ્પના છે તેના જેવી જ કંઈક તેની ‘ટાઓ’ ની કલ્પના હતી. તે કલ્પના ઉપરથી ઈંગ્રેજ લોકોએ તેના મતને ટાવિઝમ્ અથવા તેના અનુયાયીને ટાવિસ્ટ્સ એવાં નામ આપ્યાં છે. ટાઓનો અર્થ કોઈ કોઈ વાર સદ્ગુણ અથવા માર્ગ (સ્વર્ગનો) એવો પણ કરે છે. તે મોટા નીતિકાર હતો. તેણે જે મતનું પ્રતિપાદન કર્યું તેમાં ધર્મનો બિલકુલ સંબંધ નથી. તેના નામ ઉપર હાલ જે ધર્મ ચાલે છે તેમાં અનેક ધર્મ-માંની અવિચાર બારેલી ગૂંચળા અને આચાર મિશ્ર થયાં છે. કેટલાક ચિની અંધકારના મત પ્રમાણે તે ૧૫૦ વર્ષનો ચર્ચ મરણ પામ્યો અને કેટલાકનો મત એવો છે કે તેણે ‘ટાઓ’ નો અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી તે બસે વર્ષ જીવ્યો.

* મેન્શિઅસ ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો. તેની મા મોટી સાધવી હતી. તેનું ચરિત્ર ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંના એક ચિની અંધ-કારે લખેલું છે. તે સાધવીનો હોકરો પણ તેના શિષ્યોથી જેવો થયો. જેમણે તેવો થયો. તે ગાળીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સૂધી તેની બોડાને ઘણી માહિતી ન હતી. સાર પછી તેની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાઈ. કનફ્યુશિઅસ એણે જે પંથ રચાવેલો હતો તે તેણે રચ્યો. તે મહાત્મા વિષે તેની ઘણી પૂન્ય ખુદી

“ઉદાર મનનો મનુષ્ય કોઈ મનમાં રાખી મૂકતો નથી અથવા પોતાના જાતિ બાધાઓનું વેર લેવાની ઇચ્છા મનમાં રાખતો નથી. તે તેમની સાથે મમતા ને પ્રીતિથી વર્તે છે.” આ જાણેના જેટલો કનકયૂશિઅસનો મત પરાયં બરેલો નથી. તેના મતમાં હમેશાં વચલો રસ્તો જણાય છે.

હતી. તેના જેવો જ એને પણ શિષ્ય તૈયાર કરવાનો મોટો હંદ હતો. તે વખતે ચિનની રાજ વ્યવસ્થામાં અતિશય ઘોરાજો થયો હતો. મેન્શિઅસે રાજમાંની અવ્યવસ્થા નાશુદ્ધ કરવાને માટે ઘણી ખટપટ કરી પણ તેને યશ મળ્યો નહિ. છેવટે તેણે તે નાદ છોડી દીધો અને મરતા પહેલાનાં વીસ વર્ષ શિષ્યો સાથે સંબાળણ કરવામાં અને અંધ રત્નવામાં ગાળ્યાં. મરતી વખત તેની ઉંમર ૮૫ વર્ષની હતી. આ નીતિકાર સઘળા ચિન દેશને વંધ છે અને પાશ્વિમાત્ય લોકોને પણ તેના અંધ ઘણા પ્રિય છે.

*આ ચિનદેશનો મહાનતત્વવેતા ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો. તેણે કનકયૂશિઅસને પંચ સ્થાપન કર્યો. તે મિત્રમાં ઘણો જ લોક પ્રિય છે. તેની લોકપ્રિયતા દર્શાવનાર નીચેના અર્થનું ચિની બા-પામાં એક પદ છે. “કનકયૂશિઅસની પહેલાં કોઈ કનકયૂશિઅસ ન હતો અને તેના પછી પણ કોઈ કનકયૂશિઅસ થયો નથી.” કનકયૂશિઅસે જે મતનું પ્રતિપાદન કર્યું તેને તેણે દૈવી મહત્ત્વ આપ્યું નથી. તે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માનતો હતો, પણ તેના અંધમાં ઇશ્વર અને પરલોક વિષે ઘણો હલ્લેખ નથી. તેના સર્વ વિચાર ઇહલોક ને મનુષ્ય જાતિ તરફ લાગેલા હતા. તેના વિચારમાં ભક્તિનો આંકુર દેખાતો નથી. મનુષ્યો ઇહલોક ને મનુષ્ય

“શિષ્ય કહે છે:—‘દુઃખને આવે જે સુખ આપતું એવો જે એક મત છે તે વિષે આપતું શું કહેવું છે?’ શર કહે છે:— ‘તેમ કરવામાં આવે તો સુખનો બદલો શો આપશો? એ-ટલા માટે દુઃખનો બદલો ન્યાયથી કરવો ને સુખનો બદલો સુખ-થી કરવો.’” હીપ્પુ લોકોમાં પણ વેર લેવા માટે શરૂઆતમાં સમાજની અને ઇશ્વરની જે સંમતિ હતી તેનું સ્વરૂપ પછીથી થોડું થોડું બદલાતું ગયું. તેથી વિરૂદ્ધ પ્રકારની કલ્પના અને સમ-જૂતી ઠેકાણે ઠેકાણે નજરે પડવા લાગી. ઓક્સિજિનિઆરિટિકસ નામના પુસ્તકમાં એક ઠેકાણે એવું જણાય છે કે પોતાના શત્રુનું વેર લેવા વાસ્તે જેની પાછળ છાકરા હોય તે બાપને ધન્ય છે. અને તેજ પુસ્તકમાં ‘ક્રાઇએ દુઃખ હીધું હોય તો તેના ઉપર

નિતિ એ વિષે વિચાર કરે તો બસ છે એમ તેનો મત હતો. મરી ગયા પછી મનુષ્યનું શું થાય છે એ વિષે કન્ડિડ્યુશિયસ કંઈ બોલતો નથી. તેને જ્યારે ક્રાઇએ આ બાબત પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે તેણે જિત્તર આપ્યો કે:— “જેજીવતરનું જ આપણને જ્ઞાન થતું નથી તો મરણનું ક્યાંથી થનાર?” તેને સર્વગ્રપણાનું રોજ ન હતું. જે વાત વિષે મનુષ્યને જ્ઞાન થવા જેવું નથી તે તરફ તો તે લક્ષ જ આપતો નહિ. તેના નીતિ શાસ્ત્રમાં સ્વર્ગની લા-લચ અથવા નર્કનો ભય તેનું તો નામ જ નથી. તે ૭૨ વર્ષનો થઈને મરણ પામ્યો. મરતી વખત તેણે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી નહિ અથવા ભયનું પણ કંઈ ચિન્હ બતાવ્યું નહિ. ઇશ્વરની ઇચ્છાથી પોતે પોતાના વખતના લોકોની ચાકરી કરી છે એ વિચાર મનમાં આપીને તેને સમાધાન થયું હશે પણ તેણે ક્રાઇ પણ પ્રકારનું ચિન્હ બતાવ્યું નથી.

વેર રાખવું નહિ' એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ એ હીન્દુ સોકના ધર્મનું જ ઉત્ક્રાન્ત સ્વરૂપ છે, અને ઉપરની આજ્ઞામાં જે નીતિનું તત્ત્વ બીજા રૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે તેનો પછીથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પુષ્કળ વિસ્તાર થયેલો મળી આવે છે.

જેમ જેમ યુદ્ધકાળની ધામધુમ કમી થવા લાગી અને શાંતતાને લીધે ઉદ્યોગ વધે એવા ધંધાને ઉત્તેજન મળીને એકલા ચાલે કાર્ય કરવા તરફ સોકોની વૃત્તિ થવા લાગી, તેમ તેમ મનુષ્યની વેર સેવાની ખુદ્દિ ઓછી થઇને દામા કરવાની ખુદ્દિ વધતી ગઈ, એ ઉપરના ઉદાહરણ ઉપરથી જોઈએ તેટલું સ્પષ્ટ થતું નથી. કારણ કોઈ પણ વખતે પૃથ્વી ઉપર એવો એક પણ મનુષ્ય સમાજ ન હતો અને હાલમાં પણ નથી, કે જેમાં લગ્ન-ધનો વ્યવસાય અને ઉદ્યોગનો વ્યવસાય તે જે પૈકી એકનું જ અસ્તિત્વ હોય અને બીજાનું નામ પણ સાંભળવામાં આવે નહિ. પ્રત્યેક ઠેકાણે આ જે પ્રકારના વ્યવસાયનું કોઈ પણ પ્રમાણમાં મિશ્રણ મળેલું જણાય છે. એવી સ્થિતિ હોવાથી એક પ્રકારના વ્યવસાયનો શો પરિણામ થાય છે એ સમજવાને રસ્તો નથી. તથાપિ ગ્રામીનકાળના સોકો વિષે ઉપર જે પુરાવો આપેલો છે તેની જોડે સુધરેલા સોકોની હાલની સ્થિતિ વિષે જે સખ્ત લખવા જોઈએ.

યુગોપના સર્વ દેશોના ઇતિહાસ ઉપરથી એટલી વાત સિદ્ધ થાય છે કે, જે વખતે લગાઇ સંજ્ઞાથી વ્યવહારને મહત્ત્વ હતું તે વખતે સરદાર કુટુંબો પેઢી દર પેઢી આજનારાં હાડ વેર' સાર પછીના ઉદ્યોગીકાળમાં સમૂહમાં નાશ થયાં. આ જે ફેરફાર થયો તેમાં વળી એક વાત વધારે લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. તે એ કે, જે દેશમાં ઉદ્યોગ વધે એવા ધંધા તરફ સોકોનું લક્ષ

જલદી લાગ્યું અને વ્યાપાર વધતો ગયો તે દેશમાં આ ફેરફાર પહેલો થયો. આ કામમાં ઇંગ્લાંડે સર્વથી પહેલ કરી.

સરદાર કુટુંબના લોકોના ખાનગી દેશ કમી થયા તે જ પ્રમાણે મધ્યમ અને કનિષ્ઠ વર્ગના લોકોની પણ એક ખીજ ઉપરની દેશપ્રીતિ ધણી ઓછી થઈ. આ વાતમાં પણ ઇંગ્લાંડ જ ખીજ દેશોથી આગળ છે. ખીજ દેશોની તુલના કરીએ તે ઇંગ્લાંડનું લક્ષ્ય ધણું ઓછું છે અને ખીજ દેશોને યુદ્ધ સંબંધ આતુરતા જોડેલી છે તેટલી ઇંગ્લાંડને નથી. કોઈ ઠેકાણે કંઈ હાલ ચાલ થઈ કે આ યૂરોપિયન દેશો ગીધ પક્ષી પ્રમાણે ટાંપી રહેલ હોય છે. અને કંઈ કોળીઓ કરવાનું મનશે કે કેમ તે જોત રહે છે. આ કામમાં ઇંગ્લાંડ જો કે ખીજ દેશો કરતાં વધારા પછાડી નથી તોપણ બહાર ગરબડ ચાલે તોએ સાંતા લોકો ખીજ દેશોના લોકો પ્રમાણે ચળવળાટ થતો નથી. એનું કારણ ઉદ્યોગ સંબંધી વ્યવસાય તરફ તેમનું ધણું લક્ષ્ય છે. આનું ખીજ પરિણામ એનું દેખાવ છે કે, ખીજ ઠેકાણાના લોકો કરતાં ઇંગ્લાંડના લોકોમાં ખાનગી દુસ્મનાઈ ધણી કમી છે. કોઈએ કોઈનું ચોરું અપમાન કર્યું કે, લાગણું જ બેઠેએ મળી દુઃખમાં પ્રવૃત્ત થવું એ પ્રકાર ઇંગ્લાંડમાંથી જતો રહ્યો છે. પરંતુ ખીજ દેશોમાં તે દશ પણ પુષ્કળ ચાલુ જ છે. ખાનગી દુસ્મનાઈ સંબંધી પહેલાંના અને હાલના કાળમાં એટલો ફરક પડ્યો છે કે, સાપ જેવા ડાંખ રાખનારા મનુષ્યનો લોકો તિરસ્કાર કરે છે અને ક્ષમા કરનારા મનુષ્યનું વર્તન પસંદ કરે છે. પહેલાં આની કેવળ ઉલટી રીતિ હતી.

ક્ષમા એ ગુણ ખ્રિસ્તી ધર્મને લીધે મનુષ્યને આગે ઉત્પન્ન થયો છે અને ખીજ લોકોમાં તે મળવાનો નહિ એમ ખ્રિસ્તી

ધર્મની મોટાઈ માનનારાને લાગે છે. બીજા લોકો પ્રાચીન યાગમાં પણ આ ગુણની કિંમત ઓળખવા લાગ્યા હતા એ પહેલાંના ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે જ. પરંતુ આ ગુણની ઉત્તિ સાથે ધર્મનો કંઈ પણ સંબંધ નથી એ જતાવવાને માટે જોમનામાં ધર્મની ઉત્તિ થયેલી નથી એવા લોકોનું એક ઉદાહરણ સેવું જોઈએ. આપણા દેશના કેટલાક ડુંગરી લોકો વિશે એક ગ્રંથકાર લખે છે કે:—

“તે વિલક્ષણ પ્રકારના પ્રમાણિક લોકો છે અને ચોરી કરવાના દાખલા તે લોકોમાં ઘણા ક્વચિત જ બને છે. ધણુંકરીને તે પોતપોતામાં ટંટા કરતા નથી. ક્ષમા એ અપ્રતિમ ગુણ તેમનામાં ઘણો ગાલુમ પડે છે. કોઈ કંઈ દેખ કરે તો તેમને જો કે તાત્કાળ ક્રોધ ચઢે છે, તોપણ કેટલોક વખત ગયા પછી તેઓ તે અપરાધ બદલે ક્ષમા કરે છે. મારફત કરવા બદલ અથવા તેના જ પ્રકારના બીજા અપરાધ બદલ તેઓ ક્રોધના આવેશમાં માથુંસ્પેટ આગળ ફરીયાદ પણ લઈ જાય છે. પરંતુ અપરાધીને શિક્ષા કરાવવા સૂધી ધણુંકરીને તેઓ આગળ વધતા નથી. તે પહેલાં જ તેમની પોતપોતામાં તોડજોડ થાય છે. અથવા પંચ મારફતે નિકાલ કરાવવાને કળુસ થાય છે. તેમને ભસ્કરમાં નોકરી કરવી ગમતી નથી, અને ‘ડુંગરમાંને ડુંગરમાં જ તમને કામ આપીશું’ બહાર લડવાને મોકલીશું નહિ” એમ તેમને કહીએ તોપણ તેમને કામ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી.”

ઉપર આપેલા પુરાવાથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, કોઈ પણ સમાજના લોકોમાં દેખાતી વેર સેવાની બુદ્ધિ તે લોકોમાં જણાતી લડવાની વૃત્તિની સાથે સમ પ્રમાણમાં હોય છે. એટલે જો લોકોમાં લડાઈની પ્રીતિ વધારે તે લોકોમાં વેર સેવાની બુદ્ધિ વધારે અને

જે લોકોમાં લડાઈની પ્રીતિ ઓછી તે લોકોમાં વેર લેવાની બુદ્ધિ ઓછી. જે ઠેકાણે સધળું યુદ્ધમય હોય છે તે ઠેકાણે વેર લેવું એ નીતિની નજરથી યોગ્ય સમજવામાં આવે છે અને જે ઠેકાણે સર્વત્ર શાંતતા હોય છે તે ઠેકાણે ક્ષમા કરવી એ નીતિની નજરથી યોગ્ય માનવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ન્યાયબુદ્ધિ.

નદારી વાતમાં પણ સારાનો અંશ હોય છે એમ આપણને ધણીવાર જણાય છે. વેર લેવાની બુદ્ધિ નદારી છે અને ન્યાયબુદ્ધિ સારી છે એવી સુધરેલા દેશોની સમજણ થઈ છે. વેર લેવાની બુદ્ધિ નદારી ખરી, તોપણ તેમાં ન્યાયનો અંશ છે તે સારો છે. જીલમનો જીલમથી બદલો વાળવામાં બે વાત સધાય છે. એક તો, એકના જ જીલમ નીચે બીજો મગદાઈ ન જતાં ન્યાયથી. પ્રત્યેકને સ્વતંત્રપણે પોતાનો વ્યવહાર કરવાની જે છૂટ મળેલી હોય છે તેને પુરતું સામર્થ્ય બીજને અંગે છે, એ પહેલાંને જણાય છે. અને બીજી, આ બેઉના હક સરખા જ છે એ સ્થાપિત થઈને ન્યાયનો પણ ગમત બનવાય છે. એ હેતુ સાધવા સાર, અપકાર અને પ્રત્યપકાર, એ બેરોબર હોવા જોઈએ.

તથાપિ હકના સરખા વિભાગ કરીને વાદ તોડવાના કામમાં આપણા સાદા ઉપાયનો કંઈ એક ઉપયોગ થતો નથી. વેર લેવાની બુદ્ધિમાં તેટલું તારતમ્ય રહેતું નથી. આપણને જે ઇત્ત-યર્ષ હોય, અથવા આપણને જે નુકસાન થયું હોય તેનાથી વધારે પાછું કરવાની ધણું કરીને વેર લેનારાની ઇચ્છા હોય.

છે. અને તેવું થયું એટલે પહેલા માણસને ધજો જ દોષ થકે ને તે આગળ પાછળ ન જોતાં ગમે તે કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. આવી રીતે બંનેનો દેશ એક સરખો વધતો જ જાય છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં, કુટુંબ કુટુંબમાં, અને ટોળાં ટોળાંમાં જે હિમેશાં રણસંગ્રામ મચ્યા રહે છે તે આને લીધે જ અને તે ધણું કરીને પેઢીઓની પેઢીઓ સૂધી ચાલુ રહે છે.

પરંતુ આવો પ્રકાર ચાલવા ન દેતાં અપકાર અને પ્રસાપકાર એવું માપ કરવાનું કંઈ પણ સાધન ઉત્પન્ન કરીને ટંટો કરનારા લોકોમાંનો ટંટો મટાડવો એવી કદી કદી લોકોની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી એવે પ્રસંગે ન્યાયનો ઉપયોગ કરવો એવું તેમને લાગે છે, આ સંબંધી આપણને શો પુરાવો મળે છે તે જોઈએ.

ધણા જંગલી લોકોમાં એક પ્રકારની ન્યાય દૃષ્ટિની સમજણ જણાઈ આવે છે અને તે પ્રમાણે તેમનું વર્તન પણ બને છે. એક ટોળાના કોઈ માણસે જો બીજા ટોળાના એકાદ મનુષ્યનું ખુન કર્યું હોય અથવા પ્રત્યક્ષ ખુન કર્યું ન હોય તોપણ તેવો શક આવ્યો હોય તો બીજા ટોળાના મનુષ્યોને પહેલા ટોળાના કોઈ પણ એકાદ માણસનો જીવ લેવાનું મન થાય છે તેથી ટોળામાંના એકાદ માણસને બદલે તે ટોળામાંના એકાદ માણસને માર્યો એટલે 'ન્યાય' થયો એમ તેમને લાગે છે. આસ્ટ્રેલિયન લોકોની આ પ્રમાણે સમજ છે. આ વાત યુદ્ધમાં અથવા દંગામાં મરી ગયેલા માણસને જ લાશ કરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ રોગ અથવા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મરણ આવે તો તેને પણ લાશ કરવામાં આવે છે. કારણ આવી રીતે મરણ આવે છે તે પણ શત્રુએ કંઈ કાવતું કરવાથી આવે છે.

જંગલી લોકોની સમજૂતી હોય છે. તેમની સમજૂતી પ્રમાણે જુદી જુદી ટોળીઓમાંનો આ હિસાબ પૂરો થતો હોત તો તે ટોળીનો ધાણુ જ નીકળ્યો હોત. કારણ એક ટોળીમાં જેટલાં માણસો મરે (પછી તે ઇંગા બળેલામાં મરે અથવા સ્વાભાવિક રીતે મરે) તેટલાં બીજામાંનાં મારવાં જોઈએ. પરંતુ આ તેમની કલ્પના પ્રમાણે તેમને કદી પણ ન્યાય મળતો નથી. કેટલીક ટોળીના લોકો આ મૃત્યુ સંબંધી હિસાબ એટલી બારીકાઈથી ન જોતાં ઉપર ચોટીયા જુએ છે. એટલે તેની બીજા કશાથી બરપાઈ કરી લે છે. સુમાત્રા જોઈતાંના લોકો એક બીજાની આ સંબંધી કંઈ બાકી રહે તો તે પૈસાથી વાળે છે.

કોઈ સમાજનો એક મનુષ્ય માર્યો જવાથી તેનું જે નુકસાન થાય તે બરી લેવા વારતે, જે સમાજમાંના મનુષ્યે એ કૃત્ય કર્યું હોય તે સમાજમાંના કોઈ પણ એક મનુષ્યને મારવામાં જે એક પ્રકારનો ન્યાય થાય છે તેમાં સમાજ દૃષ્ટિએ જે કે કંઈ હરકત લેવા સરખું ન હોય તોપણ વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ તે અન્યાય જ છે. કારણ ધણે પ્રસંગે નિરપરાધી મનુષ્યને જ શિક્ષા ભોગવવી પામે પડે છે. જુદી જુદી સમાજોમાં જે આ, ન્યાયની કલ્પના ગણાય છે, તેમ જ જુદા જુદા કુટુંબોમાં પણ જણાય છે. પ્રાયમિક સમાજ બંધારણમાં પ્રત્યેક કુટુંબ સમાજનું આતિ નાનું અવયવ સમાજનું, અને પ્રત્યેક કુટુંબમાં મનુષ્યને પોતાનું કુટુંબ એટલે એક સ્વતંત્ર સંસ્થાન એવું લાગતું. આ સ્થિતિમાં એક બીજાના કુટુંબ વ્યવહારમાં ન્યાયની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થતી. ક્વિલિપેન જોઈના લોકોમાં હાલ આવી સ્થિતિ જણાય છે.

“લા ઈસાબેલા પ્રાંતમાં નિમીટો અને ઇગોરોટી આ ટોળામાંના લોકો માણસોનું હમોશાં જમા ખરચ રાખે છે.” બીજું

એક ચમત્કારિક ઉદાહરણ લૂઝોન બેટમાંના ક્વાયંગેન લોકોનું છે. ત્રાફિક્સર બ્લૂમેન્ટે તેમની વિરતારથી માહિતી આપી છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

“ જીવને બદલે જીવ લેવો એ કેવળ ઉત્સાહન ન થઈ શકે એવી ધર્મશા છે એમ ક્વાયંગેન લોકોને લાગે છે. એક * પ્લિન્-
નિયન બીજા પ્લિન્નિયનનું ખુન કરે તો તેનો નિકાલ યોગ્યમાં
થાય છે. ખુન કરનારનો અથવા તેના કુટુંબમાંથી બીજા એકાદ
પ્લિન્નિયનનો જીવ લીધો એટલે થયું. પરંતુ જો એકાદો મોટો
માણસ અથવા સરદાર કોઈ પ્લિન્નિયનને હાથે મરી જાય તો તે
ખુની પ્લિન્નિયનનો જીવ લેવાની બસ થતી નથી. એવા અપરાધ
બદલ જે મનુષ્યનો જીવ લેવાનો હોય તે તેટલી યોગ્યતાનો મનુષ્ય
હોવો જોઈએ. સરદારનું ખુન થયું હોય તો તેને બદલે બીજા સર-
દારનો જીવ લેવો જોઈએ. કારણ, તેમને એમ લાગે છે કે, કૂતરા
કરવાં જેના જીવની વધારે કિંમત નથી તેનો જીવ લેવાનો બદલો
શો ગળે ફાંસી આપે જે કુટુંબના સરદારનું ખુન થયું હોય તે
કુટુંબનાં માણસો ખુન કરનારા માણસનો સંબંધી કોઈ સરદાર
મળે છે કે કેમ તે જોતાં રહે છે. મુખ્ય ખુન કરનાર મનુષ્ય તો
બીલકુલ છુટી જાય છે. ખુની મનુષ્યનાં સંબંધી માણસોમાં જો તે
વખતે કોઈ સરદાર ન હોય તો આરક્ષા સરદારના કુટુંબમાંના મા-
ણસો શાંતપણે વાટ જોતા બેસે છે અને જે વખતે ખુની માણસ-
ના કુટુંબમાંનો કોઈ પણ મનુષ્ય તે યોગ્યતાએ મટે છે તે વખતે
તેઓ પોતાનું વેર લે છે. વચ્ચે ગમે તેટલાં વર્ષ ગયાં તોપણ આ

* મોટા લોકો પૈકી ન હોય એવા મનુષ્ય અથવા
વર્ગના લોક. રોમન લોકો પહેલાં આ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા હતા.

ન્યાયનો અમલ કરવામાં તેમના તરફથી કસુર થતી નથી. મારેલા સોકો બદલનો હિસાબ પૂરો થાય એટલે લડનારાં કુટુંબોનો અથવા ટોળાંનો મેળાપ થાય છે. આવા ટંટામાં જે માણસોના શ્રવ મોંબદલા દાખલ લેવાના હોય છે તેમનાં માથાં હિઝવીને ઘેર લેધ નાય છે અને તે પ્રસંગે મોટો ઉત્સવ કરે છે, એ માથાં પછી ધરના આગલા ભાગમાં રાખે છે. "આ સોકોને જેટલું ટુક સાન થયું હોય તેટલું તેઓએ લગારે લગાર ગરીબોનું નિધએ એમ લાગે છે. સેમિટિક શાખાના સોકોમાં આવા પ્રકારનાં ધણું ઉદાહરણો મળી આવે છે. બર્માઈ લખે છે કે:—

"સઘળા અરણ સોકોમાં એવી સર્વત્ર સમજાય છે કે, કોઈએ કોઈનું ખુન કર્યું હોય તો મરનારનાં સગાં વહાલાંને તે ખુન માણસ તરફ આપણો એક માણસ લાગુ થયો એમ લાગે છે અને ખુન થતી વખત મરનારનાં જે સગાં વહાલાંને વેર લેવાનો હક પહેલ્યે છે તેમના વંશને તરફ પણ તે પ્રંપરા જાય છે." જૂના જુદાં જુદાં કુટુંબોમાં અથવા ટોળાંમાં જીવને બદલે શ્રવ લેવા સંબંધી હિસાબ પૂરો કરી લેવા માટે જે સર્વનો કટાક્ષ હોય છે તેને વાસ્તે બર્માઈ કહે છે કે:—

"મને એમ લાગે છે કે ખીજ કાઢ પણ વાતના કરતાં, હાક રીતે અમલમાં આવનારી ન્યાયની આ પ્રકૃતિથી અરજસ્તાનના ટંટા શીસાદ કરનારા સોકોને એક મોટો ફાયદો થયો છે. તે ફાયદો એ કે તેમણે લગાધઓ કરી કરીને એક ખીજને સમજી જો નાશ કર્યો નથી. રક્તઆવ થાય તો વેર લેવા સંબંધી એક ખીજને એટલી ધાસ્તી હોય છે કે, મોટી અણી ઉપરની જપાઝખી થાય તો પશું ધણું કરીને મનુષ્યવધ થતો નથી." સે

મિટિક સાખાના લોકોમાં હાલ જે સમજૂતી ને રૂઢીઓ જણાય છે તે જ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળના સેમિટિક લોકોમાં પણ હતી એમ માનવાને ઘણો આધાર છે. ખાસબલના જૂના કરારમાં કહીબ્લે-કોનું જે વૃત્તાંત આપ્યું છે તેમાંનાં અનેક સ્થળો ઉપરથી તે વખત મરાએલા માણસ બદલ જુદાં જુદાં કુટુંબો એક બીજાનું વેર લેતાં હતાં એવું દેખાય છે. પ્રાચીન કાળના યૂરોપિયન લોકોમાં પણ આ જ પ્રકારની કલ્પના ને સમજૂતી હોવાને લીધે તેમાં પણ આવા જ પ્રકારનો રીવાજ પડેલો હતો. કુટુંબનું અથવા કુટુંબ સમુદાયનું નુકસાન અને તે નુકસાનનું કમીજારતીપણું આ બંને વાતો તેમના મનમાં સ્પષ્ટપણે રહેતી. જીવને બદલે જીવ લેવાનો રિવાજ નહિ થઈતે તેને બદલે જે વળતે પૈસાના રૂપમાં અથવા બીજા કંઈ પ્રકારનો મોંબદલો લેવાનો વહીવટ શરૂ થયો, તે વખતે મરનારના કુટુંબને અથવા સમાજને જે મોંબદલો આપવાનો તેની કિંમત મરનારની પદવી ઉપરથી અથવા યોગ્યતા ઉપરથી ઠરતી હતી. આ ઉપરથી કુટુંબનું કે સમાજનું જેટલું નુકસાન થયું હોય તેટલું લગારે લગાર ભરી લેવા તરફ લોકોનું કેટલું લક્ષ હતું એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

કુટુંબ એ સમાજનું અતિ નાનું સ્વરૂપ સમજવું અને કુટુંબના કાંઈ પણ મનુષ્યે કંઈ અપરાધ કર્યો હોય તો કુટુંબને તે બદલ જવાબદાર ગણવું અને એક મનુષ્યનું નુકસાન થયું હોય તોપણ તે સમજા કુટુંબનું નુકસાન ગણવું, એ કલ્પનાઓનો ઉદય થઈને તેમને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આવતી વખતે જ વ્યક્તિ વિષેની કલ્પનાઓનું પણ ઉદ્ભવ થતું હતું. એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય સમાજનું જુદું અંગ ગણાવા લાગ્યું અને જે વ્યક્તિએ અપરાધ કર્યો હોય

તેને જ તે જવાબદાર ધરવો અને જે વ્યક્તિને નુકસાન થયું હોય તેને જ તે ભરી આપવું, એ કલ્પનાઓ પણ કુટુંબની કલ્પના જ. રાજ્ય જ ઉત્પન્ન થઈને ફેલાતી હતી. કેટલાએક લોકોને તેમનો સ્પષ્ટપણે ખ્યાલ આવ્યો હતો અને કેટલાએકોને તે વિષે અસ્પષ્ટ ખ્યાલ થતો હતો.

કેટલીક પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોને પણ આ કલ્પના સ્પષ્ટપણે સમજવા માંડી હતી. ગયાનાદેશના મૂળના લોકો વિશે ઇન્ડિયને હકીકત આપેલી છે. તે એવી કે:—

“આ લોકોમાં પોલીસ ખાતા જેવી કોઈ પણ સોઈ નથી તે છતાં તેમના એક ખીજ સાથેના રાજના વ્યવહાર ઘણી જ સારી રીતે ચાલે જાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય ખીજોના હક્કની કાળજી રાખે છે અને તેમનો આ ચાલ પુરાતન કાળથી ચાલતો આવવાને લીધે તેના વિશે તેમની ઘણી પૂજ્ય મુદ્દિ છે. આવા પુરાતન રિવાજની વિરુદ્ધ વર્તવાથી ઉત્પન્ન થનારા વિરુદ્ધ લોકમતથી તેઓ ઘણા બીદે છે. એક ઇન્ડિયનના હાથથી જે ખીજને છેક થોડી પણ ઇન્જિન ચાલ (પછી તે મુદ્દિ પૂર્વક કરેલી હોય અથવા બૂલેચૂકે થયેલી હોય) તો તે બદલે અપરાધીએ તેટલી જ ઈન્જિન સહન કરવી જોઈએ ને વગર તેનો છૂટકો થતો નથી.” હીન્ડૂ લોકોમાં પણ જે મનુષ્યે ખીજને ઇન્જિન આપી હોય તે મનુષ્ય પાસે જ તેના મોંઝદારમાં ઇન્જિન બોગવાવથી જોઈએ, એવો વહીવટ હતો એમ જૂના કરાર ઉપરથી દેખાય છે. “આંખને બદલે આંખ, દાંતને બદલે દાંત, હાથને બદલે હાથ અને પગને બદલે પગ” એવો જૂના કરારમાં ટ્યુટરનામી નામના પુસ્તકમાં જે ઉદ્દેશ છે તે વ્યક્તિ સંબંધનો જ છે, કાંઈક

દાખલો ડાહ્યો ફાડ્યો હોય તે અપરાધ કરનારનો ડાહ્યો ફાડીને બે વ્યક્તિનો હિસાબ પૂરો કરી નાંખવો જોઈએ એવો તેનો ભાવાર્થ દેખાય છે. કુટુંબને જવાબદાર ગણીને કુટુંબમાં એવા વ્યવહાર થતા હતા. વિશેષે કરીને ખુનના સંબંધમાં તો એવું થતું હતું એમ કહેવામાં આવેલું જ છે. તોપણ વ્યક્તિ વ્યક્તિના વ્યવહાર બદલ જૂના કરારમાં ઘણું ઠેકાણું ઉલ્લેખ છે.

જે વખતે કુટુંબની જવાબદારીની કલ્પના મુખ્ય હોય છે તે વખતે પણ વ્યક્તિની જવાબદારી બદલ થોડી ઘણી કલ્પના હોય છે જ. પરંતુ કુટુંબની જવાબદારીનું મહત્ત્વ કમી થતું જાય એટલે વ્યક્તિની જવાબદારીનું મહત્ત્વ વધતું જાય છે. એમ થવાનું કારણ સમાજ સ્વરૂપમાંનો ફેરફાર એ છે. કુટુંબને આંગ સમજવાને બદલે વ્યક્તિને આંગ માનવા તરફ સમાજની પ્રવૃત્તિ થતા લાગે એટલે જવાબદારી પણ કુટુંબ ઉપરથી નીકળીને વ્યક્તિ ઉપર આવે છે. કુટુંબનું અસ્તિત્વ ન હોય તો પછી જવાબદાર પણ કોને ગણવું? ઘણી ઘણીઆણી ને તેનાં છોડરાં મળીને થનારું કુટુંબ એ આ ઠેકાણું સમજવાનું નથી. પ્રાચીન કુટુંબોમાં સંકડો માણસો આવી જતાં. એક એક કુટુંબમાં પાંચ પચીસ કરતા કારવતા અને લડનારા પુરુષ હોય અને સપજાને કુટુંબાધિપતિપણના અધિકારમાં રહેવું પડતું. પહેલાના સંગ્રામ યુગમાં થોડાં માણસોના કુટુંબોનો નિભાવ જ થવા સરખું ન હતું. પછી જેમ જેમ શાંતતાનો કાળ આવતા માંડ્યો તેમ તેમ થોડાં માણસોને એકત્ર રહેવાનું શક્ય થતું અને મોટાં મોટાં કુટુંબો નષ્ટ થઈને સર્વ પ્રકારની જવાબદારી વ્યક્તિના ઉપર જ આવી પડી. આવી રીતે સમાજની હતકાતિ થતાં મનુષ્યના અરસપરસના વ્યવહારોની પ-

હતિની પણ ઉત્કાંતી યદને, વ્યક્તિને જવાબદાર ન ગણતાં કુટુંબને જવાબદાર ગણવામાં અન્યાય બરેલી પદ્ધતિમાંથી વ્યક્તિને જવાબદાર ગણવાની ન્યાય બરેલી પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઈ. વ્યક્તિથી બનેલી સમાજ વ્યવસ્થામાં અપરાધી મનુષ્યને જ તેના અપરાધનાં પરિણામ ભોગવવાં પડે છે, ખીજાને ભોગવવાં પડતાં નથી.

હીંધૂ લોકોનાં જુદા જુદા કાળમાં લખાએલા ગ્રંથોમાં જે વિરોધ દેખાય છે તે ઉપરથી ઉપરના અનુમાનને ટેકો મળે છે. આરંભના ગ્રંથોમાં દેવોનું મનુષ્ય સાથેનું જે વર્તન બતાવવામાં આવ્યું છે તેમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે, પાપી મનુષ્યને જ શિક્ષા કરીને દેવનું સમાધાન થયું નહિ; પણ પાપી મનુષ્યોના પાપ બદલ તેણે તેમની અનેક પેઢીઓના વંશજોને પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવા જરૂર પાડી છે. પરંતુ સ્વાર પછીના એક પુસ્તકમાં એક બવિષ્ય લખ્યું છે કે, અમુક કાળ પછીથી આ સ્થિતિ બદલાશે. જૂના કરારમાં જરમાયા કરીને એક પુસ્તક છે તેમાંથી નીચેનો ઉતારો લીધો છે:—

“ જાપે ખાટી દ્રાક્ષો ખાધી ને છોકરાના દાંત અંજાયા. પરંતુ (પછીના કાળમાં) પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના કર્મનાં જ ફળ ભોગવશે. જે મનુષ્ય ખાટી દ્રાક્ષો ખાશે તેના જ દાંત અંજાશે.” વ્યક્તિએ અપરાધ કર્યો હશે તે વ્યક્તિએ જ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું જોઈએ એ ન્યાયના તત્વનો ઉદય સૂરોપિયન લોકોમાં થયારે અને કેવી રીતે થયો એ વિષે સંશય નથી. ક્રોડુંબિક સમાજ રચના જેમ જેમ પાછળ પડતી ચાલી અને વ્યક્તિથી બનેલી સમાજ વ્યવસ્થા અગાડી ચલી ગઈ, તેમ તેમ આ ન્યાયનું તત્વ અધિક અધિક ઉપયોગમાં આવવા લાગ્યું. અને હવે ક્રોડું-

બિદ સ્થિતિની રીતભાત તે લોકોને એટલી અપરિચિત લાગે છે કે તેમની સાથે તેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કાઈ કરવા માંડે તો તેમને ઘણી નવાઈ લાગે છે. આવા આશ્ચર્યકારક પ્રકાર હાલમાં પણ કાઈ કાઈ વખત બને છે. ચિની લોકમાં કૌટુંબિક સમાજ વ્યવસ્થા વખતની કંઈક સમજૂતી હજી પણ મળી આવે છે અને કેટલાક યુરોપિયન દેશોનો ચિનદેશ સાથે સંબંધ હોવાને લીધે કાઈ કાઈ વાર ગમત થાય છે. કાઈ યુરોપિયન મનુષ્યને ચિના લોકો મારે તો જે દેશનો મનુષ્ય માર્યો ગયો હોય તે દેશ પાસેથી ખુની મનુષ્યને તાબામાં લેવા વાસ્તે માગણી થાય છે. ચિના લોકોને એવું લાગે છે કે, તે જ મનુષ્યનું એમને શું કામ છે ? તેમનો એક મનુષ્ય અમે માર્યો છે તે બદલ અમે અમારો એક માણસ તેમને આપીએ એટલે થયું ! વ્યક્તિથી બનેલી સમાજ વ્યવસ્થાને લીધે જેમની ન્યાયની કલ્પના સારી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ છે તેને કંઈક સુધરેલા ચિની લોકોનું આ તર્કશાસ્ત્ર ઘણું જ ચમત્કારિક લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.

મનુષ્ય સમાજની ઉત્પત્તિ અવસ્થાની ન્યાયની કલ્પનામાં વ્યક્તિને અનુસરીને આવરણ અને વ્યક્તિ ઉપર થનાર તે આવરણનું પરિણામ રહે એ મદત્વની વાત હોય છે. અને મનુષ્ય સમાજની આવી અવસ્થાની ન્યાયની કલ્પનામાં શારિરીક અથવા બીજા પ્રકારના નુકસાનનું સંખ્યાપણું એ વાત મદત્વની હોય છે. એટલે એક કૃતિથી જેટલું નુકસાન થયું હોય તેટલું બીજી કૃતિથી બરી લેવા તરફ પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોનું લક્ષ હોય છે એનાથી બીજી રીતે બનવાનો સંભવ જ હોતો નથી. સાંપ્રામિક યુગમાં હાલ પણ વગેરે અવયવોનો નાશ અને પ્રાણધાત એના ધણા પ્રસંગ

હોવાને લીધે વ્યક્તિ તરફ લક્ષ આપી શકાય એમ બનતું નથી. વ્યક્તિ સમુદાયમાં માત્ર મોટા મોટા અપરાધ બદલ સરખાપણું રાખવા જેવું હોયછે. તમાપિ પ્રાથમિક સમાજમાંની ન્યાયની આપ કલ્પનામાંની ન્યાયની ઉચ્ચ કલ્પનાનો અંકુર નીચ્છે છે; તે એકે નુકસાનનું સરખાપણું.

સાંપ્રામિક કાળમાં પણ સરખાપણાની કલ્પનામાં બીજે યોરોક સુધારો થવાનો સવડ હોય છે; અને યુદ્ધ પ્રસંગમાં પણ લડનારી વ્યક્તિમાં સરખાપણું રાખવા સંબંધી કાંઈ કાંઈ વખત કેટલીક બાબતોની રૂઢી બંધાઈ બન્ય છે. પ્રાચીન કાળના હિંદુ લોકોમાં યુદ્ધ સંબંધી કંઈ નિયમ હતા અને તે તેડનારાની કબ્જે થતી. આ નિયમનું વલણ બે લડનારા યોદ્ધામાં સરખાપણું રાખવા તરફ હતું. ઉધેલા શત્રુ ઉપર ખરો ક્ષત્રી કાંઈપણ વખતે હલ્લો કરતો નહિ. અશ્વત્થામા પોતાના બાપના મરણ બદલ વેર લેવાને કરતો હતો. તે વખત તેને માલુમ પડ્યું કે પોતાના પિતાનો વધ કરનારો યોદ્ધો ઉધેલો છે માટે તે સ્થિતિમાં તેનો જીવ ન લેતાં તેને પ્રથમ હાડીને પછી તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેણે તેનો પ્રાણ લીધો. આ સંબંધી મહાભારતનો નીચેનો શ્લોક છે:—

॥ શ્લોક ॥

તં શયાનં મહાત્માનં વિસ્રવ્યમકુતોભયમ્ ।

પ્રાવોધયત પાદેન શયનસ્થં મહીપતે ॥

સૌત્તિકપર્વ, અ૦૮, શ્લો૦ ૧૬.

અર્થ.

હે ધૃતરાષ્ટ્ર, મનમાં કંઈપણ શંકા ત બાવતાં નિર્ભયપણે પથા-

રીમાં સૂતેલા મહાત્મ્યા ધૃષ્ટદુષ્ટને તેણે (અશ્વત્થામાએ) પગવડે જગાડયો.

આ નિયમ પ્રમાણે જ રથ ઉપર બેસનારા યોદ્ધાએ પગે ચાલનારા શત્રુની સાથે સંગ્રામ કરવો નહિ, હૃદયારવાળા યોદ્ધાએ હથિયાર વગરના શત્રુ સાથે લડવું નહિ, ઇલાદિ નિયમ હતા. ખીજા દેશોના ઇતિહાસમાં પણ લડનારા શત્રુમાં, વિશેષે કરીને દુર્યોધન કરનારા યોદ્ધાઓમાં, સરખાપણું હોવું જોઈએ એ વિષે લોકોની સમજૂતી બતાવનારી વાતો અનેક ઠેકાણે મળી આવે છે. તથાપિ ધર્મની સમજૂતી અને નિયમ ઘણું કરીને મનમાંના મનમાં જ રહેતા અને દરેક યોદ્ધાની ઇચ્છા પોતાના શત્રુને અડચણમાં નાંખીને તેના ઉપર હલ્લો કરવો એવી હતી.

ધણા પ્રાચીનકાળથી મનુષ્યોના વ્યવહારમાં અને વિગેરે કરીને એક સમાજમાંના મનુષ્યોના વ્યવહારમાં સરખાપણું રાખવા વિગેની કલ્પના મળી આવે છે. એક મનુષ્યે ખીજાની સાથે જે પ્રમાણે વર્તન કર્યું હોય તે જ પ્રમાણે ખીજાએ પહેલાની સાથે વર્તવું જોઈએ. આ કલ્પનાનું ખીજા તે વેળાએ પણ લોકોના મગજમાં હતું, પરંતુ સાંપ્રામિક યુગની સમાજ ઘટનામાં તે ખીજાનું તોપણ થવાનો સંભવ ન હતો. લડાઈ થઈ એટલે તે કેવળ શત્રુની હાર કરવાને વાસ્તે હોય તોપણ તેમાં અન્યાયના વર્તનનું સપ્રયોગ શિક્ષણ મળતું હતું. શત્રુનું વેર લેવાનું હોય તોપણ ધણું કરીને જે વ્યક્તિ પર તેનો પરિણામ થાય તેમને હોયે અપરાધ અનેલા હોતા નથી. લડાઈમાં જે શત્રુનો મનુષ્ય મે મળે આવે તેને જખમી કરવો અથવા મારવો એ ક્રમ ચાલવાનો. આવા પ્રકારના અન્યાયનું વર્તન શત્રુના માણસોની સાથે થાય તોપણ તે

હમેશાં જને એટલે પોતાની સમાજના માણસોની સાથે પણ તેવું જ વર્તન થવા માંડે છે. આને લીધે એક સમાજમાંના મનુષ્યોના વ્યવહારમાં પણ ઘણો ન્યાય રહેતો નથી. ખુદ લડનારા લોકોમાં પણ જીલમી વ્યવસ્થાથી બંદોબસ્ત રાખવામાં આવે છે. ઉદ્યોગવાળા વ્યવસાય કરનાર ગુલામ અને ચાકર લોકો જીલમની નીચે કમ-રાઈ જાય છે; સ્ત્રીઓને પૂર્ણ પરતંત્રતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને આ સર્વ, બાજતોને લીધે મનુષ્યની લગ્નક વૃત્તિ એટલી થવા સિવાય તેમના વ્યવહારોમાં જેવું જોઈએ તેવું સરખાપણું આવતું નથી. જમતના ઇતિહાસોનું જોમણે ઘણું પૂર્વક અવલોકન કર્યું હશે તેમને આવું પરિણામ સર્વત્ર જોઈતું જણાયા વગર રહેવાનું નહિ.

હવે ઉલટી રીતે પુરાનો જોવા સારું જે લોકોમાં પૂર્ણ શાંતતા જણાય છે તેમની સગજૂતી અને રીતભાતનો વિચાર કરીએ. ૪ થા પ્રકરણમાં (મયાના પહેલાં પ્રકરણમાં) જીલમ વિષે વિચાર કરતાં કેટલાક લોકોનાં જે ઉદાહરણો આપેલાં છે, તેમાં જે લોકોને ટાળી બહારના લોકો ઉપર જીલમ કરવાની ટેવ હોય છે, તેઓ પોતાની ટાળીમાંના એક ખીજ પર જીલમ કરે છે અને જેમને બહારના લોકો ઉપર જીલમ કરવાની ટેવ નથી, તેઓ પોતાની ટાળીમાં પણ અરસપરસ જીલમ કરતા નથી એવું બતાવેલું છે. અને જીલમ ન કરવાનું કંઈક કારણ, ન્યાયની દૃષ્ટિએ ખીજ-ઓના જે દક હોય છે તે વિષે થોડા ઘણા વિચાર તેમના મનમાં આવે છે, એ હોવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે હમેશાં શાંતતામાં રહેનારા લોકોમાં પુષ્કળ પ્રમાણીકપણું દેખાઈ આવે છે એ બતાવવા માટે પછાડીના એક પ્રકરણમાં અનેક લોકોના પ્રવસનાવસ્થાનમાંથી

ઉતારા આપવામાં આવેલા છે. તે લોકોનું આ પ્રમાણિકપણું
 વિશેષે કરીને તેમના મનમાં રહેનારી ન્યાય બુદ્ધિનું જ પરિણામ
 છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આ અપ્રત્યક્ષ પુરાવાની પુષ્ટિમાં
 એના કરતાં પણ પાસેનો પુરાવો કેટલોક આપવા સરખો છે.
 તે પુરાવો એકે, એવા લોકોમાં સ્ત્રીઓની સાથે અને છોકરાંઓની
 સાથે કેવા પ્રકારની વર્તણૂક રાખવામાં આવે છે એ તપાસવું.
 'સમાજ સાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો' એ ગ્રંથમાં બંને પ્રકારના લોકોમાંની
 સ્ત્રીઓની સ્થિતિની તુલના કરી છે, જંગલી જાયવા અર્ધા, સુધરેલી
 સ્થિતિવાળા લગાઈ કરનારા લોકોમાં સ્ત્રીઓની યોગ્યતા ઘણી જ
 હલકી માનવામાં છે; અને જંગલી સ્થિતિમાં રહેનારા પરંતુ
 હમેશાં સ્વસ્થતામાં રહેનારા લોકોમાં સ્ત્રીજાતિને ઘણું જ માન
 હોય છે એવું તે ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. તે ઠેકાણે અનેક
 લોકોની વિસ્તારપૂર્વક માહિતી આપેલી છે. આ ઠેકાણે કેટલાંક
 હાલદરજોમાંથી યોગ્ય આપીશું, તે પ્રસ થશે. મદ્રાસ ઈલાકામાં
 ત્રીલગિરીની પાસે રહેનારા ટોડ લોકો જો કે, ઘણી બાબતોમાં
 કેવળ પ્રાથમિક સ્થિતિમાં છે તેમજ તેમની સ્ત્રીઓને મહેનતનાં
 કામ કરવાં પડતાં નથી. અને પાણી કે લાકડાં અણલવા વાસ્તે
 તેમને ધરની બહાર પણ જવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. એટલે
 અને ધિમાલ લોકોની સ્ત્રીઓને ધરકામ સિવાય બીજા કાંઈ પણ
 પ્રકારનાં કામ કરવાં પડતાં નથી. બંગાળામાં હોસ નામના મૂળત્રા
 રહેવાસી લોકો છે તે કેવળ જંગલી સ્થિતિમાં છે. તે લોકોમાં
 પરણેલી સ્ત્રીને જેટલું માન આપવું, જરૂરનું છે તેટલું આપવામાં
 આવે છે. ઉદાગ્રથીય, પ્રમાણીક અને ગરીબ સ્વભાવના રેડુએ-
 પ્લાસ લોકોમાં કાષ્ઠપણ, કુમારિકાનું તેની ઈચ્છા સિવાય લગ્ન

કરવામાં આવતું નથી અને સામાન્ય રીતે પુરુષોએ પોતાને વાસ્તે સ્ત્રી પસંદ કરવી એવી જો વિવાહ સંબંધી પદ્ધતિ તેની વિશ્લેષકમ આ લોકોમાં માલુમ પડે છે. સર્વ મનુષ્યોના હક સરખા જોઈએ એ ન્યાયની કલ્પનાનું ખીજ છે. ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમાં પુરુષોનું સ્ત્રીઓ સાથેનું વર્તન જોતાં સ્ત્રીઓના હક વિષેની કલ્પનાનું પુરુષોના મન ઉપર પુષ્કળ પરિણામ થયેલું છે એમ દેખાય છે. પહેલાં ન આપેલું બંજુ ઉદાહરણ આ ઠેકાણે આપવું યોગ્ય છે. માનાન્સા કરીને અમેરિકામાં હુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા લોકો છે. તે બમંજવટ અને માકોલોલો આ લગાઇખોર અને ટંટો કરનારા લોકોના ત્રાસથી કંટાળીને હુંગરની ખીણમાં જઈને રહેલા છે. તે લોકો પૈકી એક માણસ હોલ્ડ સાહેબ પાસે જોડ્યો. “અમને યશુના પછુ લોહીની તૃષા નથી તો પછી માણસના રક્ત માટે અમે તરસ્યા હોવાનો ખીલકુલ સંભવ નથી.” આ વાક્ય ઉપરથી તે લોકોના નિરપદ્રવી સ્વભાવ વિષે ખાત્રી થાય છે. આ તેમના સ્વભાવને લીધે આસપાસના જોરાવર અને લગાઇખોર ટોળીમાંનાં લોકો તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તથાપિ હોલ્ડ સાહેબ તેમના પ્રમાણિકપણા ને વિશ્વાસુપણા ખદલ સાક્ષી આપે છે. તે કહે છે કે:—તેમનું હમેશાંનું સભ્યપણું અને સુસ્વભાવ આ ગુણો માટે જ તેમને દોષ દેવામાં આવે છે, આ સિવાય ખીજ કોઈ પણ પ્રકારના આરોપ તેમના ઉપર મૂકવામાં આવતા હોય એમ દેખાતું નથી.” એજ સાહેબ તે લોકો સંબંધી ત્રણી લખે છે કે:—“આ લોકોની સ્ત્રીઓ સાથેની વર્તન પદ્ધતિમાં અને બેચુઆના અથવા મેટાબેલ લોકોની પદ્ધતિમાં દેખાતો વિરોધ આ લોકોનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપિત કરનારો છે.” અર્થાત્ એ લોકો પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે વંધારે

ન્યાયથી આવે છે. એ સ્ત્રીઓની વર્તણૂક વિષે થયું. છોકરાં સાથેની વર્તણૂક સંબંધી પણ ‘સમાજશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો’માંના ઉદાહરણો આપીને વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે તેનો સારાંશ માત્ર અહીં આપવામાં આવે છે. લગાઇખોર લોકોમાં છોકરાંઓને એટલાં દુર-પણથી ઉછેરવામાં આવે છે કે, વખતે તેમના શુવને પણ ધોકા પહેલ્યવાનો સંભવ હોય છે. બીજી એક વાત તેમના વર્તનમાં દેખાઇ આવે છે તે એકે, તેમનું છોકરાઓ સાથેનું અથવા છોકરીઓ સાથેનું વર્તન સરખું નથી હોતું. છોકરીઓ કરતાં છોકરાઓને વધારે સારી રીતે ઉછેરવામાં આવે છે. હમેશાં શાંતતાથી રહેનારા લોકોની પોતાનાં છોકરાં સાથેની વર્તણૂક આથી કેવળ ચુદી હોય છે. છોકરાઓમાં અને છોકરીઓમાં તેઓ એટલો ભેદ રાખતા નથી અને ખંતેના ઉપર મગદા રાખે છે.

જ્યાં હમેશાં શાંતતા હોય છે ત્યાંના લોકોમાં ઓછા વધતા પ્રમાણમાં ન્યાયબુદ્ધિ જણાય છે એમ જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે વિષે હજી ખુલાસો કરવો જરૂરનો છે. ન્યાય બુદ્ધિની કલ્પના અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થનારી સમજૂતી એ જાને મિશ્ર મનોવ્યાપાર છે અને તેમના મન ઉપર કાઠપિણ પ્રકારનો સંસ્કાર થયો ન હોય એવા જંગલી લોકોમાં તે તેટલી સ્પષ્ટ રીતે જણાય એ અસંભવિત છે. તથાપિ પારકાની વસ્તુ લેનારા માણસો જગતમાં હશે એવી કલ્પના પણ નેઓ કરી શકતા નથી એવા જંગલમાં રહેનારા બેદા લોકોને ન્યાયની જોડે ખરેખરી વ્યાખ્યા કરતાં આવડે નહિ તોપણ તેની સ્પષ્ટ કલ્પના તેમના મનમાં હશે એવું અનુમાન કરવાને હરકત નથી. તે જ પ્રમાણે આડે, (અપોદા) પ્રાતર્માંના ડુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા ગરીબ સ્વભાવના ઠાર લોકોનું

વર્તન મનમાં આણીએ તો તેમને પણ ન્યાયની પુષ્કળ કલ્પના થઈ હશે એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ, કોઈ બંધક સંકટને પ્રસંગ આવે એટલે એ લોકો પોતાની ચીજ વસ્ત લેધને નિર્ભય જગાએ કોતરોમાં નાશી જાય છે. પરંતુ જતી વખત ધરબાઝ બદલ જે પૈસા દેવા રહેલા હોય તે એક ચીથરીએ બાંધીને તે ચીથરી ધરના દરવાજાની ઉપરની બાજુએ સંભાળીને મૂકવાને તેઓ કદી વિસરી જતા નથી. ન્યાયની કલ્પના અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી સગળૂતી એમની મન ઉપર સારી પેઠે અસર થયા વગર મનુષ્યને બીજાના હક બદલ આટલી કાળજી રાખવાનું સૂઝે નહિ. માટે જે લોકોમાં એકબીજાના હક બદલ ધણી કાળજી રખાતી હોય તે લોકોમાં આ બંને બાબતો સારી રીતે નિવાસ કરે એમ અનુમાન કરવું બૂલ બરેલું ગણાશે નહિ. હોસ લોકોમાં ચોરીનું દ્વંદ્વ આજ આવવાથી પણ ધણા લોકો આત્મહત્યા કરવાને તૈયાર થાય છે. બ્રહ્મદેશમાંના હુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા લોકો લોકો પણ એવા જ મુલબા કારણથી પ્રાણ આપવાને તૈયાર થાય છે. એ લોકો ધણા સત્યશીલ હોય છે. તેમાંના એકાદ મનુષ્ય ઉપર જે ધણા માણસોએ ગુન્હાનો આરોપ મૂક્યો હોય તો તે બીલકુલ એકાંત સ્થળમાં જતા રહે છે અને ત્યાં એક મોટો ખાડો ખોદીને તેમાં પોતે દટાવી દે છે. મનોવિકારને આવી રિયતિ પ્રાપ્ત થવા ન્યાય બુદ્ધિ એ થોડે ધણે અંશે પણ કારણ હોવું જોઈએ. આ સર્વ ઉદાહરણોમાં જણાવેલા લોકોને ન્યાયની ધણી કલ્પના થયેલી છે પરંતુ તેમના મન ઉપર કંઈ સંસ્કાર થયેલો ન હોવાને લીધે તેમનાથી તે કલ્પનાને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપી શકાતું નથી. જે લોકો પુષ્કળ સુધારો કરીને અંધ રચના કરવા સૂઝી આગળ વધ્યા

છે તે સોડોની કલ્પનાને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આવેલું હોય છે. ન્યાયની કલ્પના કેવી રીતે આવતી ગઈ એ વિષે નિશ્ચયાત્મક પુરાવો આ સોડોના ઇતિહાસમાંથી મળવા જોવા છે.

પ્રાચીનકાળના સુધરેલા સોડોની સમાજરચના અને એક-બીજા સાથેની વ્યવહારપદ્ધતિ સાંપ્રતિક યુગને અનુસરતી હતી. તેમનામાં જુદાજુદા દરજ્જાના ગુણોના જુદાજુદા હક મનાતા અને તે જુલમથી અમલમાં આણવામાં આવતા. તે સર્વ સોડોને ન્યાય અને પરાપકાર એ જે વચ્ચેનો સ્પષ્ટ ભેદ સમજાયો ન હતો.

ચિના, પર્શિયન, પ્રાચીન હિંદુ, ઇજિપ્શિયન અને હીબ્રુ એ સોડોનાં પુસ્તકોમાંની ન્યાયની કલ્પનામાં ઔદાર્ય અને માણસાઈ એનું મિશ્રણ છે. “બીજાઓએ તારી સાથે જે રીતે વર્તવું જોઈએ એમ તું ઇચ્છે તે પ્રમાણે તું બીજાની સાથે વર્ત.” આ જો કે, ખ્રિસ્તી ધર્મનું વર્તનતત્ત્વ છે એમ માનવામાં આવે છે; તોપણ ખ્રિસ્તી શંકની પહેલાં હયાતી ધરાવતા અનેક સોડોના અંગેમાં તેના જુદેજુદે રૂપે ઉલ્લેખ કરેલા છે એવું પાછળ કહેવામાં આવેલું જ છે. આ તત્ત્વનું પ્રયક્ષરણ કરીએ તો તેમાં ન્યાય, ઔદાર્ય અને માણસાઈનું મિશ્રણ ચોક્કસ માલુમ પડે છે. ન્યાયની દૃષ્ટિએ એક મનુષ્યે બીજાની સાથે શી રીતે વર્તવું જોઈએ અને દયાની દૃષ્ટિએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, એ ભેદ તે વર્તનતત્ત્વમાં બતાવેલા નથી. અને પ્રત્યેક મનુષ્યના બીજા પાસેથી મળવાના જે હક છે તેમનો સ્પષ્ટ કિંવા ગર્ભિત રીતે પણ બીજાકક્ષ ઉલ્લેખ કરેલો નથી. ન્યાયની ખરેખરી કલ્પનામાં પારદા વિષેના અને પોતા વિષેના એવા બંને વિચારનું મિશ્રણ છે. ન્યાયથી પ્રત્યેક મનુષ્યે બીજા સોડોને વાસ્તે કેટલીક વાતો કરવાને બધાએલો છે અને બીજા માણસો પણ તેને માટે કેટલીક વાતો કરવાને બધાએલો છે.

સાંમામિક વ્યવહાર એ જે સમાજરચનાનું મુખ્ય ધોરણ છે અને જે સમાજના સોકોમાં ઉદ્યોગવાળા વ્યવહાર સખ્તાઇના ઉપાયોથી ચલાવવામાં આવે છે, તે સમાજમાં વ્યક્તિના હક વિષેની કલ્પના હત્યજ થઇને તેના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થવો સંભવિત નથી. ન્યાયદૃષ્ટિથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને જેટલું સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઇએ તેટલું જો આવી સમાજમાંના સોકોને મળે તો સર્વ સમાજ વિખરાઈ જવાની અને તેના અવધવ નિર્ણય થઈ જવાના. જુલમી રાજ્યવ્યવસ્થામાં ઔદાર્યની કલ્પનાનો પ્રકાશ થવાને અને તેને અનુસરીને આચરણ થવાને પુષ્કળ સોઈ હોય છે. પરંતુ ન્યાયની કલ્પનાને માત્ર ધણો થોડો અવકાશ મળે છે. જેમ જેમ જહારની સમાજો સાથે સાંમામિક સંબંધ ઠમી થતો જાય છે અને સમાજમાંના મનુષ્યોના ઉદ્યોગ બારેલા વ્યવહાર સખ્તાઇના ઉપાયોથી ન ચાલતાં પોતાની ખુશીના કરાર પ્રમાણે ચાલવા માંડે છે, તેમ તેમ ન્યાયશુદ્ધિને પ્રકાશ થવાનો અવકાશ મળવા માંડે છે.

અકરણ ૭ મું. ઔદાર્ય.

વર્તનના જે પ્રકારોની સામાન્ય રીતે ઔદાર્યમાં ગણના કરવામાં આવે છે, તેમનું વ્યવસ્થા પૂર્વક વર્ગીકરણ કરવું ધણું કઠણું છે. એનું કારણ એ કે કટલીએક વાતો ઔદાર્યની ગણાય છે તેમનાં પ્રવર્તક, મનોવિકાર, ઔદાર્યથી હત્યજ થયેલા નથી હોતા અને વાસ્તવિક ઔદાર્ય એ મનોધર્મ-મિશ્ર છે અને તેની રચનાના તત્ત્વોનું પ્રમાણ પણ જાણવાનું રહે છે.

ઔદાર્ય—એ મનોધર્મનાં જે અંગ છે. તે પૈકી એક ધણું જુનું અને ખીજું તેના પ્રમાણ જોતાં નવિન છે. પહેલું અંગ તે અપત્ય-

પ્રીતિ છે. અપત્યપ્રેમ વિષે પ્રેરણાશુદ્ધિ ધણાંખરાં પ્રાણી-
ઓમાં જણાઇ આવે છે અને તેથી તેઓ પોતાનાં અપત્યના
હિતને વારતે પોતે જાતે ગમે તેટલું દુઃખ સોસવાને તૈયાર થાય
છે. પોતાના અપત્ય વિષેનું ઔદાર્ય અને જીન વિષે અત્યંત ઉદા-
સીનતા એ બંનેનો એકત્ર નિવાસ પુષ્કળ પ્રાણીઓમાં જણાઇ આવે
છે. એનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ માંસાહારી પ્રાણીમાં મળે છે. વન્સ્પતિ
ઉપર ઉપદ્રવિકા કરનારાં પ્રાણીઓમાં પણ જીનઓ વિષે
ઉદાસીનતા હોય છે, પરંતુ તે એટલી બધી નથી. ઔદાર્યનું જીનું
અને નવિન અંગ તે સહૃદયપણું છે. જીનઓની મનોવૃત્તિઓનાં
પ્રતિબિંબ આપણા મન ઉપર પડીને તેમના મનની સ્થિતિ પ્રમા-
ણે જે યોડી વાર આપણા મનની સ્થિતિ થાય છે તેને સહૃદયપણું
કહે છે. આ સહૃદયપણું સમાજ કરીને રહેલા જાતી પ્રતિના મનુષ્યો
સિવાયનાં પ્રાણીઓમાં પણ કંઈક અંશે દેખાય છે. કૂતરાં, ઘોડાં,
હાંતી વગેરે પ્રાણીઓમાં આ ગુણની પુષ્કળ ઉત્ક્રાંતિ થયેલી છે,
તોપણ મનુષ્ય પ્રાણીઓમાં—વિશેષે કરીને ઉન્નત અવસ્થાનાં મનુષ્ય
પ્રાણીઓમાં આ ગુણ વધારે દેખાય છે અને તેનું સ્વરૂપ અનેક
રીતે નજરે પડે છે. ઔદાર્યનું પહેલું અને જૂનું અંગ બ્યક્તિ
વિષયક અને સાંકડું મન બતાવનારું છે; અને જીનું ને નવિ-
ન અંગ બ્યક્તિ વિષયક નથી હોતું તથા તે મોટું મન બતાવના-
રું છે. બંને અંગ હજારો વર્ષોની પહેલાંનાં છે અને તેમાં તુલના
કરીને જોઈએ તો જીનું પહેલા પછી ઉત્પન્ન થયેલું છે.

મનુષ્યોમાં ઔદાર્યની કલ્પના આ બે ગુણના મિશ્રણથી
બનેલી છે. દીન અવસ્થાનાં પ્રાણીઓ વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવી એ
અપત્યપ્રેમનું જીન છે; અને મનુષ્યોની જાતી પ્રતિના અપત્ય-
પ્રેમમાં સહૃદયપણાનો પણ યોડો ધણો અંશ હોય છે જ. મા

પને છોકરાંના સુખ દુઃખે સુખ દુઃખ યાય છે. મનુષ્યના અપત્ય-
પ્રેમમાં જેમ યોડો સહૃદયપણાનો અંશ હોય છે તેમ તેમના
સહૃદયપણામાં પણ અપત્યપ્રેમનો યોડોક અંશ હોય છે; કારણ,
દીન અવસ્થાના પ્રાણીઓ વિશે પ્રીતિ એ ને અપત્યપ્રેમને ઉત્તે-
જન આપનારો મનોવિકાર, તે જ સહૃદયપણાનું પણ કારણ થાય
છે. એક મનુષ્યે પીળાની સાથે ઔદાર્યનું વર્તન કર્યું હોય તો
તેનું વર્તન કરનારાના મનમાં ધણુંકરીને સ્પષ્ટ અથવા અસ્પષ્ટ
રીતે પીળા મનુષ્યની દીન અવસ્થા વિશે વિચાર આવીને તે દયા-
ને પાંત્ર છે એવી તેની સમજૂત થાય છે. દયા અને અપત્યપ્રીતિ
આ બે ગુણમાં ધણું મજતાપણું છે; કારણ, પોતાની સ્થિતિ
સાથે તુલના કરીને જોઈએ તો, જે મનુષ્ય વિપત્તિમાં, દુઃખમાં,
અથવા સંકટમાં હોય તેને માટે જ દયા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે આ મનોધર્મનું સ્વરૂપ મિશ્રિત હોવાથી જુદી
જુદી સ્થિતિના સોકોમાં તે જુદા જુદા પ્રકારે નજરે પડે છે,
અને તેને લીધે ઘોઠાજો થાય છે. પુરાવો વિવાદિત અને ગુચ્છવશ
'ભરેલો' હોય તો તે ઉપરથી નિશ્ચયાત્મક અનુમાન કાઢવાં
કઠણ પડે છે.

પ્રસ્તુત વિષયનો આરંભ કરતા પહેલાં ન્યાય અને ઔદાર્ય-
ની કલ્પનાઓની યોડીક તુલના કરીએ તો વિષય વધારે સ્પષ્ટ
રીતે સમજાશે. ઔદાર્યની વાસ્તવિક કલ્પનાનું અતિ ઉચ્ચત સ્વરૂપ
સહૃદયે તોપણ તેમાં ન્યાયની કલ્પના કરતાં સુગંધ હોય છે. માટે
મનુષ્ય સ્વભાવની ઉત્કૃષ્ટિમાં ઔદાર્યની કલ્પનાનો પ્રથમ ઉદય
થાય છે અને તેની પછી ન્યાયની કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે. પીળા-
ઓના સુખ દુઃખનું કલ્પનિક-ચિત્ર પોતાના મનમાં ખડું ચાપાથી
ઔદાર્યની કલ્પના પેદા થાય છે; અને કામના પણ સુખ દુઃખની

કલ્પના વારંવાર મનમાં આવીને સહાયપણાનો મનોવિકાર ધણો પ્રબળ થાય એટલે ઔદાર્યનાં કામ કરવાને મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ ન્યાયની કલ્પનામાં ઘણું જ ઘોઘાળો છે. તેમાં કેવળ સુખ દુઃખનો જ વિચાર કરવાથી બસ થતું નથી. પરંતુ દુઃખ કમી કરવા વારતે અથવા સુખ વધારવાને વારતે જ્ઞાની આવશ્યકતા છે એ પણ જોવું જોઈએ. આ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ થશે કે ઔદાર્યની કલ્પનામાં જે મનોવ્યાપારની આવશ્યકતા જોઈએ છીએ તેમને ન્યાયની ધમારતનો પાયો કહીએ તોપણ ચાલે. વારતવિક જોતાં સર્વ પાયો પૂરો કરવાને જીજ્ઞાસુ પણ કંઈ મનોવ્યાપારની જરૂર છે. ઔદાર્યની કલ્પનામાં જીજ્ઞાસુ સુખ દુઃખનો વિચાર કરવો એ સુખ્ય ભાગ છે અને પોતાના સુખ દુઃખનો વિચાર કરવો એ ગૌણ ભાગ છે; કારણ, કેવળ તુલના કરવાને માટે જ તેમનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. પરંતુ ન્યાયની કલ્પનામાં પોતાના પણ સુખ દુઃખનો વિચાર સુખ્યત્વે કરીને કરવો પડે છે. આ પાયો પૂરો થયા પછી પુષ્કળ ગુચવણ બરેલા મનોવ્યાપારથી ન્યાયની ધમારત ખડી થાય છે.

ઔદાર્યમાં પોતાનાં અને જીજ્ઞાસુનાં સુખ દુઃખની જે તુલના થાય છે તે ઘણી જ રચુલ દૃષ્ટિની હોય છે. કારણ, દયા ઉત્પન્ન થવાને બંનેની સ્થિતિમાં પુષ્કળ અંતર હોવું જોઈએ ને તે. કેવળ સામાન્ય બુદ્ધિના મનુષ્યના પાશુ લક્ષમાં આવવા જેવું હોય છે. પરંતુ ન્યાય દરતી વખતે જે સુખ દુઃખની તુલના કરવાની હોય છે તે કેવળ સૂક્ષ્મ રીતિએ કરવી જોઈએ, અને જો કામ કરવાને તીવ્ર બુદ્ધિની જરૂર પડે છે. આ તુલનાના સંબંધમાં યશું આ સિવાય કાર્ય-કારણ-ભાવનું વધારે દેહાએલું જ્ઞાન ઉપયોગમાં લેવાની જરૂર પડે છે તે તો જુદું જ.

ઔદાર્ય અને ન્યાય એ બેનો સંબંધ બરાબર લક્ષમાં આવે એટલે મનુષ્યની ઉત્ક્રાંતિ થતાં ઔદાર્યની કલ્પના પ્રથમ ઉત્પન્ન થઇને તેની પાછળ ન્યાયની કલ્પના કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ વાતનો ધણી સારી રીતે ખુલાસો થાય છે. પ્રથમ પાયો થયા સિવાય ઉપરની ઇમારત થઈ શકે નહિ. ઔદાર્ય અને ન્યાય એ જ અનુક્રમ સ્વાભાવિક છે, એ ખીણ એક વાત ઉપરથી પણ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. મંદ બુદ્ધિના ધણા લોકોને, વિશેષ પ્રકારના આત્મમગ્નું એટલે પારકાના હિતને વાસ્તે કરેલા પોતાના નુકસાનનું શું પરિણામ થશે, એ, યથાસ્થિત ન સમજવાને લીધે તેમની ઔદાર્ય તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ તેમનું ઔદાર્ય લાંબી નજરનું નથી. ન્યાયની કલ્પનાને માટે વર્તનનાં પરિણામ બરાબર રીતે સમજવાં જોઈએ. પરંતુ ઔદાર્યની કલ્પનાને માટે તેમનું અમાન-હોય તોપણ આલે, અથવા તે અમાનને લીધે જ તે કોઈ કાંઈ વાર ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે આ ઉપોદ્ધાત પૂરો કરીને મુખ્ય વિષય તરફ વળીએ. પ્રથમ સહૃદયપણાને લીધે ઉત્પન્ન થનારા મનોવિકારો સિવાયના ખીજા મનોવિકારથી બનેલા ખોટા ઔદાર્યનો વિચાર કરીએ. ખીજા કાંઈ પણ મનોવિકારો સાથે સંયુક્ત થયેલી ખીજાના કલ્યાણની ઈચ્છા ધણી જ દુર્લભ છે. ધણુંકરીને આ ઈચ્છાની સાથે ખીજા કંઈ હેતુનું મિશ્રણ થયેલું હોય છે. આ હેતુમાં ધણુંકરીને કીર્તિની ઈચ્છા મુખ્ય હોય છે. દેખાવમાં ઔદાર્યનાં પરંતુ વાસ્તવિક ઔદાર્યનાં નહિ એવાં કૃત્યો પૈકી એક નીચા પ્રકારનાં જે હોય છે તેમાં ખીજાઓના કલ્યાણની ઈચ્છાનો અંશ ધણો જ થોડો હોય છે અથવા ખીલકુલ હોતો નથી અને ખીજા હેતુનું પ્રાપ્ત્ય હોય છે.

જે લોકોમાં સુધારાનો ધણો પ્રવેશ થયેલો નથી એવા અને કેવળ જંગલી લોકોમાં પરોણાનો આદરસત્કાર કરવાના કામમાં અનેક ઠેકણે જે દેખાડવાની કૃતિઓ નજરે આવે છે, તે, ઉપર કહેલું જોઈું આદર્શ જ બતાવનારી હોય છે. બેકુછન લોકો ગમે તેવી લૂટ કરનારા અને ખરચાળ છે. તેઓ સંજ્ઞાથી પાલતેવ લખે છે કે:—

“તેમની પાસે પરોણાને આપવા જેવું ધણું થોડું હોય છે. પરંતુ તે થોડાને બદલે પણ ધણો જ મોંબદલો મેળવવાની આશા કરે છે. કારણ રાત્રિનો પરોણો સવારમાં માર્ગે પડીને લગાર દૂર જાય એટલે તેને લૂટવાનો તેમનો સંકેત હોય છે.” તે જ પ્રમાણે ફિરથી લોકો વિષે આટકિન્સન કહે છે કે, “તેમના સરદાર લોકો જ્યાંસૂધી મેમાન ઘરમાં હોય ત્યાંસૂધી તેને છેડતા નથી. પરંતુ તે ઘરમાંથી નીકળીને પોતાને માર્ગે ચાલવા માંડે એટલે પોતાના હાથ નીચેના લોકોને મોકલીને તેને લૂટે છે.” પૂર્વ આફ્રિકામાં પણ યુરોપી પ્રદેશના સરદારો જ્યાંસૂધી પરોણા પોતાના ગામમાં હોય ત્યાંસૂધી તેમની ઉત્તમ પ્રકારે પરોણાગત કરે છે. પરંતુ તેઓ ગામમાંથી બહાર પડતાં જ તેઓ તેમને લૂટે છે. ફિઝિયન લોકોના વર્તનમાં તો આ કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્યકારક વિપરીતપણું જણાઈ આવે છે. તેમને વિષે નીચે પ્રમાણે માહિતી મળે છે:—

“એકાદા ચાકુ વાસ્તે અથવા છરી વાસ્તે પણ ફિઝિયન લોકો પોતાને ઘેર આવનારા અથવા ઘરમાંથી બહાર જનારા પરોણાનું ખુન કરવાને આગળ પાછળ જોતા નથી. પરંતુ તે પરોણો ઘરથી કેટલાએક મુકૂરર કિસ્સા અંતરથી બહાર હોવો જોઈએ. એક વાર તે ઝાંપાની અંદર આવ્યો એટલે પાછો બહાર

જામ સાંસૂધી તે જ મનુષ્ય તેના રક્ષણ માટે પોતાનો જીવ પણ જોખમમાં નાંખવાને તૈયાર થાય છે.”

ખડ્ડ ઔદાર્ય અને આ લોકોમાં દેખાઈ આવનારા પરોણા આકરીના પ્રકાર એમનો કટકો સંબંધ છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે જે યૂરોપિયન લોકોને ધણા દિવસ સૂધી ફિઝિયન લોકોનો સહવાસ થયો છે તેમણે પણ આ સાલ પકડ્યો છે એમ જાણસૂચક છે.

તદિ સુધરેલા ધણા લોકોમાં આના કરતાં ઓછા ધાતકી પણાના પરોણાગતના પ્રકાર જેવામાં આવે છે. રૂઢિને લીધે તે લોકોમાં જાતિ-રવભાવ પડી ગયેલો હોય છે. આ રૂઢિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ હશે એ સમજવું માત્ર કઠણ છે.

“પરોણાનો આદરસત્કાર કરવો એ જાપાનના આયનો લોકોનો દરેક મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. મારો જેવો તેમણે આદરસત્કાર કર્યો તેવો જ તે સર્વ પરોણાઓનો કરે છે. તેઓ પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે ઉત્તમ ઉત્તમ પદાર્થ મેમાનને આપે છે, તેમને માન્યને સ્થાનકે બેસાડે છે, અને નજરાણા આપીને ખુશી કરે છે અને તેઓ સાંધી જવાને નીકળે એટલે વાટને માટે તેમને બાથું પણ બધાવે છે” આસ્ટ્રેલિયન લોકો વિષે એવું વાંચવામાં આવે છે કે, જ્યાંસૂધી મેમાન પોતાને ઘેર રહે સાંસૂધી તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ન થવા દેવાને ધણી સંબાળ રાખવી જોઈએ; એટલે તેમનામાં આદરસત્કાર સંબંધી સાધારણ નિયમ હોય છે. હિંદુ

લોકો પરાણાની ચાકરી કરનારા છે. લુધ્ન્ટરજોડગે એવું લખેલું છે કે, આફ્રિકાના લોકો સાથે ધણી સહવાસમાં આવેલા દરેક પ્રવાસીને તેમની પરાણાચાકરી વિશેની ઉત્સુકતા નજરે પડેલી છે. ઉત્તર અમેરિકામાં રહેનારા મૂળના લોકો વિશે માર્ગન કહે છે કે:—

“ઈન્ડિયન લોકોમાં જણાતી એક સર્વત્ર સાધારણ વાત કહીએ તો તે તેમની પરાણાચાકરી વિશેની તત્પરતા છે. ઇરાકોઈ લોકોમાં આ ઈચ્છા જોટલી સર્વત્ર સામાન્ય જણાય છે તેટલી બીજા કોઈ પણ લોકોમાં જણાતી નહિ હોય.” તે જ પ્રમાણે ન્યુઝીલેન્ડના લોકો સંબંધી અંગસ કહે છે કે, “તે લોકો પારકા માણસોના ઘણા સારા આદરસત્કાર કરે છે.”

જોડા ઔદાર્યના વર્તનમાં કીર્તિની ઇચ્છા કેટલી પ્રબળ હોય છે એ ન્યુઝીલેન્ડના લોકોના ઉદાહરણ ઉપરથી સારી રીતે સ્પષ્ટમાં આવશે. તે સંબંધી ટામસન લખે છે કે, “તે લોકોમાં ખરયાળિંપણનાં ઘણાં વખાણ કરવામાં આવે છે અને જગણવારે વગેરે પ્રસંગે પોતે ઘણું ઔદાર્ય જતાવ્યું એમ લોકો કહે એવા તેમને ઘણી ઇચ્છા હોય છે.” તે જ અંશકરે તે લોકો સંબંધી બીજા એક ડેક.રે એવું લખ્યું છે કે, “પૈસા એકઠા કરીને તે ઉઠાવે નહિ એ તે લોકોમાં સત્ક્રિયાસ્પદ ગણાય છે.” સેન્ટ આગસ્ટાઇન ખેટના લોકોના વર્તનમાં એક વિશેષ પ્રકાર જણાય આવે છે. તે પણ એવા જ પ્રકારની એક ઇચ્છાને કીધે ઉત્પન્ન થયેલા છે. આ લોકોમાં મૈયત સંબંધી એક માટી ચમકારી સમજાત છે. મરી ગયેલા મનુષ્યોનો ન્યાય થઇને જેઓ પુન્યવાન ઠરશે તેમને સુખની અને જેઓ પાપી ઠરશે તેમને દુઃખની પ્રાપ્તિ થશે એમ બીજા લોકો પ્રમાણે તેમને પણ લાગે છે. પરંતુ તેમની પાપ પુન્યની કલ્પના માત્ર વિલક્ષણ છે. જે મનુષ્યની મિત્રમંડ-

ળી તેના મરણ પછી તેને વાસ્તે એક બપટાદાર જમણવાર કરે તે મનુષ્ય મોટો પુણ્યવાન, અને જેના કંજુસ ગિત્રો ખીલકુલ જમણવાર ન કરે તે મહાપાપી. આપણા દેશના અનેક નંતિના લોકોમાં ઉત્તરક્રિયા ગાટે અને લગ્ન-પ્રસંગે પુષ્કળ પૈમા ખરચવાના જે રીવાજ છે તે પણ આવા જ પ્રકારની ધમ્મિજાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા હશે અને તે ખોટું જોદાર્ય બતાવનારા છે. લોકોમાં પોતાની કીર્તિ યામ એવી પ્રબળ ઈચ્છાથી કોઈ કોઈ વાર આવે પ્રસંગે લોડા એટલો બધો ખરચ કરે છે કે, તેનું પરિણામ તેમના કુટુંબને અનેક વર્ષો સુધી ભોગવવું પડે છે. આવી રીતિથી આ કરતાં પણ વધારે બચાંકર પરિણામ થાય છે. લગ્નમાં ચનારા બચાંકર ખરચના બચને લીધે કેટલાક લોક કન્યાવધ કરવાને પણ પ્રવૃત્ત થાય છે.

નકલી જોદાર્ય ઉત્પન્ન કરનારા જે મનોવિકાર ઉપર દશા તેના જેવો જ એક ખીજો મનોવિકાર દૂર દૂરના પ્રદેશમાં વસાયત કરનારા લોકોમાં મળી આવે છે. એ લોકોને પ્રથમ હજારો લોકોની સાથે હળવામળવાની ટેવ હોવાને લીધે તેમને તે નિર્જન પ્રદેશમાં એકાંતવાસ દુઃસહ થાય છે. તે સ્થિતિમાં જે કાઈ પારકો માણસ તેમને ઘેર આવે છે, તો તેમને વિલક્ષણ પ્રકારનો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ, અનેક મનુષ્યના સહવાસમાં રહેવાની જે પ્રબળ ઈચ્છા મુધરેલા મનુષ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે તેની યોડી પણ તૃપ્તિ કરવાની તેમને તક મળે છે. આથી પ્રવાસી અને શિકાર કરનારા લોકોનો તેઓ હતામ રીતે આદરસત્કાર કરે છે એટલું જ નહિ, પણ મોટા આમદધી તેમને યજુ દિવસ સુધી રાખે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે મનોવિકારોથી પરોણાં

એનો આદરસત્કાર કરવાની અને મિત્રોને જમાડવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે મનોવિકાર પ્રવૃત્તકનીતિની સગળૂતીથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે; તેમાં, નીતિના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અંશ ધણો જ યોડો હોય છે કિંવા સમૂળગો નથી હોતો એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

તદાપિ કેવળ જંગલી રિચિતિમાં રહેનારા પુષ્કળ લોકોમાં પણ ખરા ઔદાર્યનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે અને કોઈ કોઈ વાર તો આ લોકોનું ઔદાર્ય સુધરેલા લોકોને શરમાવે એવું હોય છે. સેઆન (જુશમેન) લોકો વિશે બર્ચેલ કહે છે કે:-

“ તેઓ એક બીજની આગતારવાગતા કરવાની ધણી જ કાળજી રાખે છે અને તેમનું એક બીજ સાથેનું વર્તન ઉદાર પુ-
હિથી બરેલું હોય છે. કોઈ કોઈ વાર તો આ લોકોમાં એ ગુણ કેવળ ‘શિખરે જઈ પહોંચેલો જ દેખાય છે.” તે જ પ્રમાણે હાર્ટેટાટ લોકો સંબંધી તે કહે છે કે, “ તેઓ પોતાની ટોળીમાંના લોકોનો તો આદરસત્કાર કરે છે જ, પરંતુ બીજી ટોળીના લોકોની સાથે પણ તેઓ ઔદાર્યથી વર્તે છે અને તેમને યોગ્ય આદર-સત્કાર આપે છે.” કૅલ્થમેન સાહેબનું તેમને વિષે ધણું ઉત્કૃષ્ટ મત થયેલું છે. તે કહે છે કે:-

“ ઔદાર્યને આદરાતિથ્ય આ ગુણોમાં હાર્ટેટાટ લોકો ધણું-કરીને પૃથ્વી ઉપરની સર્વ પ્રજા ઉપર સરસાઈ કરનારા છે.” પૂર્વ આફ્રિકાના લોકો સંબંધી લિવિડિંગ્સ્ટન કહે છે કે:-

“ યૂરોપિયન લોકો સાથે જેમને વધારે સહવાસ થયો નથી એવી મધ્ય પ્રાંતોમાં રહેનારી ધણીએક ટોળીના લોકો એટલા-બધા અસહ્યપણાથી અને એટલાબધા ખરા ભાવથી મેમાનને અજ-વગરે આપે છે કે, તેનો સ્વીકાર કરવાને તેમને ધણો આનંદ થાય છે.” લોઆંગો પ્રદેશના લોકો વિષે નીચે જે ઉતારો આપ્યો

છે તે ઉપરથી જો કે તેમના ઉદારપણાના આચરણમાં લોકોની તરફથી વાહવાહ મેળવવાની ઇચ્છા ધણી પ્રગળ દેખાય છે, તો પણ તેમાં ખરા ઔદાર્યનું એ મિશ્રણ ધણું છે એ વિષે તે ઉતારામાંથી જ પુરાવો મળશે.

“ તેમની પાસે જે થોડું હોય તેનો કંઈક ભાગ ખરેખર દીન અવસ્થામાં રહેલા લોકોને આપવાને વારને તેઓ હમેશાં તૈયાર હોય છે. કોઈ દિવસ જો તેમને જનાવરોનો કે માછલાંનો પુષ્કળ શિકાર મળે અથવા ખીજી કંઈ દુર્ગિત વસ્તુનો લાભ થાય તો તેઓ લાગલા જ પોતાના મિત્રો તરફ અથવા પાડોશી તરફ દોડતા દોડતા જઈને તેમને સર્વ હકીકત કહે છે અને તેમનો ભાગ તેમને સ્વાધીન કરે છે. તે, પ્રસંગે પોતે અડચણ બોમવશે પણ આવી રીતે મિત્રતા જતાવવાના કામમાં લગાર પણ શકલત કરવાના નહિ યૂરોપિયન લોકોને તેઓ મક્ખીચૂસ કહે છે. કારણ, મોંબદસો મળ્યા વગર તેઓ કદી કોઈને કંઈ આપવાના નહિ. ”

આ લોકોથી કંઈક ઓછા સુધરેલા તેમ જ કંઈક વધારે સુધરેલા એવા ખીજા લોકોમાં પણ આવું વર્તન જણાય છે. આ સ્ટ્રેલિયાના મૂળના રહેવાશી લોકો વિષે એવું વાંચવામાં આવે છે કે, જે લોકોને સારો શિકાર મળે છે તે હમેશાં એક પણ શબ્દ ન ઉચ્ચારતાં પોતાની ટોળીના જે લોકોને ખીલકુલ શિકાર મળ્યો ન હોય તેમને પોતાના ખેરાકનો ભાગ આપે છે. વ્યાંકાબર એણે સાંદ્રવિચ બેઠના લોકો વિષે જે માહિતી આપેલી છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે, યૂરોપિયન લોકોએ ધણી ખરાબ રીતનું વર્તન કરવાને લીધે તેમની નીતિ ખગડી, તે પહેલાં તે લોકોનું પારખા લોકો સાથેનું વર્તન ખીજા નહિ સુધરેલા ધણા લોકો પ્રમાણે જ ઔદાર્ય વાળું હતું. તે કહે છે કે:—

“અમણુ અને ધણુંકરીને જંગલી લોકોમાં ગણના થાય એવા હુલામણાંમાં રહેનારા લોકોએ અમારી જે પદોષ્ણાચારી કરી, તેવી મને લાગે છે કે યુરોપના અત્યંત સુધરેલા દેશોમાં પણ કોઈની યદ્દ નહિ હોય.” ગયાના દેશમાંના મૂળના રહેવાશી વિષે એટલે લખે છે કે:—

“આ લોકોનો પોતાનાં છોકરાં ઉપર વિલક્ષણ પ્રેમ હોય છે. તેઓ સર્વની સાથે સબ્યતાથી અને ઉદાર મનથી વર્તે છે અને તેમનું પરસ્પરનું વર્તન તો એટલું અગંધાદ ઔદાર્યનું હોય છે કે, તેમનામાં તે એક દોષ જ છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે.”

ખીજું એક એશિયા ખંડના લોકોનું ઉદાહરણ લઈએ. ખાં-ગલ્ સાંહેબ ટિબેટમાં હતો. સારે સાંના *લામાનાં સગાં વહાં-સાં પાસે જઈ રહ્યો હતો. તે લોકો તેની સાથે ધણી મમતાથી વર્તતા હતાં. જતી વખતે તેણે તે લોકોને કંઈ ચીજો જક્ષીસ આપવા માંડી. પરંતુ તે લોકોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો જ નહિ. તેની વિનંતિ અમાન્ય કરતી વખતે તે લોકો બોલ્યા કે:—

“આપ ધણા દૂરના પ્રદેશથી અહીં આવ્યા છો તે માટે આપનું અહીં રહેવું જેટલું સુખકર થાય તેટલું કરવું એ અમારું કામ છે; માટે આપે અમને નજરાણો શા માટે આપવો એનું કંઈ પશુ કારણ નથી.”

પદોષ્ણાનો આદરસત્કાર કરી પોતાનું ઔદાર્ય પ્રકટ કરવાનો જે માર્ગ છે, તેથી જુદા પ્રકારે પણ ધણા સુધરેલા લોકોનું ઔદાર્ય

* ટિબેટના રાજાને લામા કહે છે. સાંના લોકોનો ધર્મ-ધ્યક્ષ પ્રધુ તે જ હોય છે. ધર્મની બાબતમાં ચિન અને જાપાનના ઔદાર્યલોકો ઉપર પ્રધુ તેનો અધિકાર ચાલે છે.

યે દેખાઇ આવે છે; અને આ ઔદાર્યના પ્રકારમાં સ્વાર્થના અનેક હેતુઓનું પણ થોડું ઘણું મિશ્રણ હોય છે. કેવળ નીચા દરજ્જાના આસ્ટ્રેલિયન લોકોમાં આવા ઔદાર્યનાં પુષ્ટક ઉદાહરણો મળી આવે છે. આયર સાહેબને પાણીની જગા ખતાવવાને તે લોકો હમેશાં તૈયાર રહેતા, અને ખોલાવ્યા વગર તેઓ પોતાની મેળે તેમના માણસોને કૂવો ખોદવામાં મદદ કરતા. આ કામમાં તેમણે ખતાવેલું ઔદાર્ય ઘણું જ સ્તુતિપાત્ર છે. કારણ, તે લોકોને જ પૂરું થાય એટલું પાણી પણ લાં ન હતું. આવી સ્થિતિમાં પાણી માટે એવી જગા પારકા લોકોને ખતાવવી અને તે ઠંઠાણે કૂવો ખોદવામાં તેમને મદદ કરવી, એ સાધારણ વાત નથી. સ્ટર્ટ કહે છે કે, એક વખત સનુતી ટોળીના કેટલાક લોકો ગુસાફર ઉપર હલ્લો કરનાર હતા, ત્યારે એક આસ્ટ્રેલિયન મનુષ્યે પોતાના છવની પરવા પણ ન કરતાં વચમાં પડીને તેનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેમની પાડોશમાં રહેનારા ખીજ કેટલાક લોકોમાં પણ તે જ સ્થિતિ માલમ પડે છે. ટારમાનિયા બેટના લોકોએ ધામધુમને પ્રસંગે ઉદાર પુદ્ધિથી ગોરા લોકોના છવ ખચાવવાનાં અનેક ઉદાહરણો બનેલાં છે. અનેક પ્રસંગે તેમની સ્ત્રીઓ પુરુષોને ન જણાવતાં હળવે રહીને બહાર જતી અને ‘તમારા ઉપર અસુક વળતે હલ્લો થનાર છે’ એવી સૂચના ગોરા લોકોને આપતી. ટાંગા બેટના લોકોના મનનું ઉદારપણું વળી જુદા પ્રકારનું છે. તેમને વિષે આરિનાર લખે છે કે:—

“તેમના હાથથી જે મોટાં શૈર્વનાં પરાક્રમ ‘બન્યાં હોય તેને માટે અતિશય ખુશી થઈને’ તેઓ કદી શેખી મારતા નથી જ. ‘પણ પોતાના’ શત્રુનાં વખાણ કરવાની ‘માંત્ર તક તેઓ સાધે છે. કોઈ મનુષ્યને જે કે પોતાનો પ્રતિપક્ષી કેવળ બિંકણ છે

એવો પક્ષો અનુભવ થયો હોય, તોપણ તે તેનો કદી કાઢ-કેડા-
-જો ધિક્કાર કરવાનો નહિ. ઉલટો તે બાબુ સંભાળી લેવા માટે
જ પોતાથી અને તેટલો પ્રયત્ન કરશે. તેને સારો વખત જ મળ્યો
નહિ, તે વેળા તે થાકેલો જ હતો, તેની શરીર-પ્રકૃતિ સારી ન
હતી અથવા જગા ખડખડી હતી વગેરે કંઈ પણ સળળ કહીને
તે પોતાના સામાવાળાનો પક્ષ જોએ છે. ”

આ અને આના જેવી જ બીજી ઘણી વાતો ઉપરથી એવું
સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે કે, નહિ સુધરેલા લોકોને જે જંગલી એ
વિશેષણ હમેશાં લગાડવામાં આવે છે, તે બરાબર નથી અને
તેથી ઘણાની ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે. એ વિશેષણ તે
લોકો કરતાં પોતાને સુધરેલા કહેવડાવનારા લોકો પૈકી ઘણા જ
જીને વધારે સાફ શોભશે.

આટલી વાર સૂધી ચાલેલી ચર્ચા ઉપરથી લક્ષમાં આવ્યું
હશે કે, જે લોકો હજી સૂધી પ્રાથમિક રિથિતિમાંથી બહાર પડ્યા
નથી તેમનામાં પણ ઔદાર્યના અને પ્રકાર પુષ્કળ દેખાઈ આવે છે.
પહેલા પ્રકારમાં રૂઢિના સખ બંધનથી ખરા અથવા ખોટાં ઔદાર્યનાં
કામ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને બીજા પ્રકારમાં અંતઃકર-
ણની લાગણીથી તેવાં કામ કરવાં જોઈએ એમ લાગે છે. પ્રાથ-
મિક રિથિતિના લોકોમાં પણ જો આ વિચારોની આટલી બધી
જનતિ થયેલી દેખાય છે તો પછી સુધારાના માર્ગમાં જેઓ પુષ્ક-
ળ આગળ વધેલા હતા એવા કેટલાક પ્રાચીન કાળના લોકોના
અંધોમાં ઉદારેપણાનાં વર્તનની પ્રસંશા કરનારા અથવા તે વર્તન
કરવા વિષે આજ્ઞા કે ઉપદેશ કરનારા લેખ મળી આવે તો તેમાં
ઔદાર્ય થવા સરખું કંઈ જ નથી. હિંદુ લોકોના પ્રાચીન અંધ-
માં એવા ઘણા લેખ મળી આવે છે. ઋગ્વેદમાંથી લીધેલી નીચે-

ની ઋચામાં ઔદાર્યનું જે મહત્વ કહેલું છે તે સ્વાયંભૂલક હેતુથી કહેલું છે એ ૨૫૭ છે.

ઋચા.

उद्या दिवि दक्षिणावन्तो अस्यैयं अश्वदाः सह ते सूर्येण ।
हिरण्यदा अमृतत्वं भजंते वासोदाः सोम प्र तिरंत आयुः ॥

૧૦. ૧૦૭. ૨.

અર્થ.

દક્ષિણા આપનારા લોકોને સ્વર્ગમાં ઉચ્ચ સ્થળે રહેવાનું મળે છે; ધોણનું દાન કરનારા લોકોને સૂર્ય-લોકમાં સ્થળ મળે છે; સુવર્ણ દાન કરનારા લોકોને અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે; અને વસ્ત્રદાન કરનારા લોકોને સોમ-લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા એ જાધા દીર્ઘાયુષી થાય છે.

તેજ પ્રમાણે નીચેની ઋચામાં જ્ઞાણજોને દાન કરેલું એ ૭ કહેલું પ્રુષ્ણનું કામ છે તે કહેલું છે.

ઋચા.

दक्षिणावान्प्रथमो हूत एति दक्षिणावान्प्रामणरिजमोति ।
तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामायिवाय ॥

૧૦. ૧૦૭. ૬.

અર્થ.

ઋષિને બોલાવીને તરત જ જે યજમાન દક્ષિણા દાનમાં સંપન્ન થાય છે. (દક્ષિણા આપીને સર્વને તૃપ્ત કરે છે) તે જ સર્વમાં પ્રથમ છે. દક્ષિણા આપનારો યજમાન જ માણસો પ્રાપ્ત કરનારો જોમ મને (સુક્રમ કરનાર અંગિરસ ઋષિને) ધાત્રે છે.

ઋચા.

ન ભોજા મમ્મુર્ન ન્યર્થમીયુર્ન રિષ્યન્તિ ન વ્યથંતે હ ભોજાઃ ।
ઇદં યદ્વિશ્વં ભુવનં સ્વચ્ચૈતત્સર્વં દક્ષિણેભ્યો દદાતિ ॥

૧૦૧ ૧૦૭. ૮.

અર્થ.

અન્નદાનથી તૃપ્ત કરનારા અથવા ધન આદિ દાનથી લોકનું પોષણ કરનારા દાતા અમરત્વ પામે છે; તેમને હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી; તેમને કોઈ પીડા કરતું નથી અને તેમને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ સહન કરવું પડતું નથી. દક્ષિણા એ આલોક તથા પરલોક, દાતાને સ્વાધીન કરે છે (તેમનાં ઔદ્યર્ધને લીધે તે તેમનાંજ થાય છે).

મનુરમૃતિમાં પણ અજ્યાગતનો સન્માર કરવા વિષે ઠેકાણું ઠેકાણું વચનો છે. આ નીચેના શ્લોક જુઓ:—

શ્લોક. ૧.

અમળોચોતિથિઃ સાયં સૂર્યોદો ગૃહમેધિના ।

કાલે પ્રાસસ્ત્વકાલે વા નાસ્યાનશ્નગૃહે વસન્ ॥

અં ૩, શ્લો ૦ ૧૦૫.

અર્થ. ૧.

ગૃહસ્થાશ્રમી પુરૂષે સૂર્યાસ્ત તથા પછી આવેલા અતિથિને પાછો ઠહાડવો નહિ. તે વખતસર આવે, અથવા વખત વિતે આવે (ધરનાં માણસ જમી રહે તે પહેલો કે પછી આવે) તોપણ તે યજમાનને ઘેર અપવાસી રહે તે ઠીક નહિ.

શ્લોક. ૨.

સંપ્રાપ્તાય ત્વાતેથયે પ્રદધાદાસનોદકે ।

અન્નંચૈવ યથાશક્તિ સત્કૃત્યાવિધિપૂર્વકમ્ ॥

અં ૩, શ્લો ૦ ૯૯.

અર્થ. ૨.

અતિથિ આગ્યો કે તરત જ તેને આસન આપી, પાણી પીવાનું આપવું અને તેનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કરીને તેને યથાશક્તિ ભોજન આપવું.

શ્લોક. ૩.

ન વૈ સ્વયં તદશ્રીયાદતિથિં યન્ન ભોજયેત્ ।

ધન્યં યશસ્યમાયુષ્યં સ્વર્ગ્યં વાતિથિપૂજનમ્ ॥

અં ૩, શ્લો ૦ ૧૦૬.

અર્થ. ૩.

દૂધ, દહીં, ધી ઇલાદિ ઉત્તમ પદાર્થ અતિથિને આપ્યા સિવા ગૃહસ્થે તેઓનો ઉપભોગ કરવો નહિ. અતિથિનું પૂજન કર્યા ધન, યશ, આયુષ્ય અને સ્વર્ગ એમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શ્લોક. ૪.

આસનાશનશય્યાભિરદ્ધિર્મૂલફલેન વા ।

નાસ્ય કશ્ચિદ્વસેદ્દેહે શક્તિવોડનર્ચિતોડતિથિઃ॥

અં ૪, શ્લોક. ૨૯.

અર્થ. ૪.

યથાશક્તિ આસન, ભોજન, પથારી, પાણી, કંદ, દૂધ ઇલાદિ દાન કર્યા સિવાય ધરમાં અતિથિને રાખવો નહિ.

શ્લોક. ૫.

વિદ્યાતપઃસમૃદ્ધેષુ હુતં વિપ્રમુલાગ્નિષુ ।

નિસ્તારયાતિ દુર્ગાચ્ચ મહતથૈવ કિલ્વિપાત્ ॥

અં ૩, શ્લો ૦ ૧૮.

અર્થ. ૫.

વિદ્યા અને તપ એમના તેજથી દિશ એવાં જે વ્યાધાશુનાં
મુખ તે જ અગ્નિ છે. તે અગ્નિમાં આહુતિ નાંખી હોય તો
સંકટનું નિવારણ થાય છે અને ઘેર પાપ ધોવાઈ જાય છે.

આપરતંબ-ધર્મસૂત્રમાં આ સંબંધી નીચેનો લેખ છે:—

તસ્ય પૂજાયાં શાંતિઃ સ્વર્ગશ્ચ । તમાભિમુલ્લોભ્યાગમ્ય
યથાવયઃ સમેત્ય તસ્યાસનમાહારયેચ્છક્તિવિપયેનાસ્યપાદી
પ્રક્ષાલયેત્તસ્યોદકમાહરયેતર્પયેદ્રસૈર્મૃદ્યૈરાવસથંદદ્યાદુપરિ
શય્યામુપસ્તરણમુપદાનં ।

અર્થ.

તેની (અતિથિની) પૂજા કરી હોય તો શાંતિ અને સ્વર્ગ
મળે છે. ઉમ્મર પ્રમાણે તેની સામા જવું, પછી તેની સાથે પાછા
ગેર આવીને તેને આસન આપવું, તેના પગ ધસીને ધોવા, પછી
તેને પાણી અર્પણ કરવું અને ખાવા પીવાનું આપી તેને તમા
કરવો, અને આરામ આપવાને માટે જગા આપીને તેને પથારી
તથા તે સંબંધી જોઇતી ચીજો આપવી.

પરિશિષ્ટ લોકોના ગ્રંથોમાં પણ ઉપરના નમુનાના વિચાર
પ્રબળ દેખાણે મળે છે. પાપસ્ત કરીને તેમનો ગ્રંથ છે તેમાં એવું
લખેલું છે કે, મનુષ્યને દાંડે જે ધર્મ થાય છે તેમાંથી તેના આત્માને

પરલોકમાં લૂગડાંલત્તાં મળે છે. ગુલિસ્તાન કરીને જે તેમનો અંથ છે તેમાં સંન્યાસ વૃત્તિનો નિષેધ કરનારા પશુ ઔદાર્યવૃત્તિની પ્રસંશા કરનારા એવા ધણા લેખ મળી આવે છે.

“જે મનુષ્ય પોતાના ઉપભોગના અને દાનના કામમાં દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરે છે, તે ભૂખ્યો રહીને દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરનારા ધાર્મિક મનુષ્ય કરતાં સારો. લોકો તરફથી વાહવાહ મેળવવા માટે જે સુખના ઉપભોગનો લાગ કરે છે, તે ખરે સુખ છોડીને ગમે તેવા સુખને નાદે લાગે છે.”

તે જ અંથમાં ઉદારપણાનું વર્તન કરવા બદલ સ્પષ્ટ આશા મળે છે. પરંતુ તે લોકોને ગ્રાહ્ય થવાને વારસે થોડીક આત્મહિતની પણ આશા જતાવેલી છે.

“ખીજનું કલ્યાણ કર અને તેમ કર્યા બદલ બડબડાટ કર તો નહિ, એટલે તારા માયાળુપણાના વર્તનનો તને ખચિત મોં બદલો મળ્યા સિવાય રહેશે નહિ.”

હવે ચિન દેશ તરફ વળીએ, અને ત્યાંના પ્રાચીન અંથોમ શું માલમ પડે છે તે જોઈએ. કનક્યુશિયસના અંથમાં ઔદાર્યનાં કૃત્યો કરવાને માટે ઠેકાણે ઠેકાણે સ્પષ્ટ આશાઓ છે; અને તેમાં વિશેષ એ છે કે લોકો એમ કરે તે માટે સ્વાર્થ સાધવાનું લાલચ જતાવેલી નથી. નીચેના ઉત્તારા ઉપરથી તે જોવામાં આવશે:-

“ખરા મોટા મનના પુરુષનું લક્ષણ એ છે કે, તે પોતાનું સારી સ્થિતિ માટે યત્ન કરતાં છતાં, ખીજની સુસ્થિતિ થાય એ માટે પણ યત્ન કરે છે. અને પોતાના ક્ષાયદાની ઇચ્છા કરતાં છતાં ખીજના ક્ષાયદા માટે પણ તેનો યત્ન ચાલુ હોય છે.”

“ગુરુ કહે છે:—‘ઔચ્યા રાજની માદક એકાદ માણસન

અંગમાં ને કે વિલક્ષણ સામર્થ્ય હોય તોપણ ને તે પણ ગર્વિષ્ઠ, મદ્ધખીચૂસ અને લોભી હોય તોપણ તેના બીજા ગુણો તરફ લક્ષ દેવાનું ખીલકુલ કારણ નથી.”

“કનક્યૂશિઅસ પોતાના મિત્રો પૈકી ને કાઈ મરણ પામે અને તેના પ્રેતને સંસ્કાર કરવા નેવો તેનો કોઈ મિત્ર અથવા સગો વહાલો ન હોય તો તે (કનક્યૂશિઅસ) એમ કહેતો કે, ‘હું તેનો પ્રેતસંસ્કાર કરીશ ન’.”

આ લોકોના પવિત્ર અંગો પ્રમાણે હીંચૂ લોકોના પવિત્ર અંગોમાં પણ ઉદારપણાનાં કૃત્યો કરવા બદલ ઉપદેશ અને આજ્ઞાઓ મળી આવે છે. અને ઉપર આપેલા ઉદાહરણ પ્રમાણે જ આ ઠેકાણે પણ કેટલેક પ્રસંગે આલોકની અથવા પરલોકની સુખ પ્રાપ્તિની લાક્ષ્ય બતાવેલી છે તે કેટલેક પ્રસંગે બતાવેલી નથી. આ ઠેકાણે એ લોકોના અંગોનાં ઉદાહરણ આપવાની જરૂર નથી. તે ઉપર બતાવેલાં ઉદાહરણો પ્રમાણે જ મળતાં છે. તથાપિ પ્રાચીન કાળના લોકોનો વિચાર પૂરો કરતાં પહેલાં એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે, આ પ્રકરણના આરંભમાં, યુસાફર લોકોએ લખેલા વર્ણનમાંથી જે ઉતારા લીધેલા છે તે ઉપરથી જેઓ અર્વાચીન કાળની પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોના સ્વભાવ વિશે અને લોકસ્થિતિ વિશે સ્પષ્ટ જોધ થાય છે તેવો હિંદુ, પારસી, ચિના, અને હીંચૂ એ લોકોના પ્રાચીન અંગોમાં તે લોકોના સ્વભાવ વિશે જોધ થતો નથી. કારણ એ ઉતારા જેમના અંગમાંથી લીધેલા છે તે કવિ, સાધુ, અને યાત્રી લોક અપવાદ તરીકે હતા એમ કહેવાને હરકત નથી; અને જ્યાં લોકો સ્વાર્થની અતિશય પ્રવૃત્તિ થયાથી વિચારી લોકોને સ્વાર્થનો ધિક્કાર આપી.

ને જે પ્રતિક્રિયાની શરૂઆત થઇ તેમને લીધે પરાર્થની પ્રશંસા કરનારા અતિશયોક્તિના લેખ ગ્રંથોમાં ચક્રચક્રવા લાગ્યા હશે. ગમે તેવા હો, પણ તે વેળા તેવા લેખ લખવાનું એ શક્ય થયું. અને તે લોકોને ગમ્યા. અને આજ સુધી તે કાયમ રહ્યા એ વાત પણ થોડી મહત્વની નથી. અને તે ઉપરથી તે વેળાની સ્થિતિ વિષે થોડી ધટ્ટી અટકળ થઇ શકશે.

યૂરોપિયન લોકોમાં આ શુભની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થતી ગઈ અને એ સંબંધી રૂઢિઓ કેવી રીતે પડતી ગઈ તથા સુધારણાના પંથની જુદી જુદી પાયરીઓ ઉપરથી તેમાં કેવા કેવા ફેરફાર થતા ગયા એ વિષે નિશ્ચિંતપણે ધણું કહી શકાય એવું નથી. હાલના પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોમાં ઔદાર્યને ઉત્તેજન આપનારી જે પ્રકારની મનોવૃત્તિને સમન્વિત જણાય છે, તેવી યૂરોપના પ્રાચીન કાળના લોકોમાં પણ હતી એવો પુરાવો મળે છે. પ્રાચીન કાળના જર્મન લોકો વિષે ટાસિટસ કહે છે કે:—

“જયજયવાર અને આદરસત્કાર એ કામમાં એ લોકો જેટલું ખરચ કરનારા છે તેટલું ખીજા કોઇ પણ લોકો કરનારા નથી. તેમને લાં કોઇ મનુષ્ય આવ્યો હોય તેને પાછો કહાડવો એ અધર્મ સમજે છે”. ઔદાર્ય સંબંધી પ્રાચીન જર્મન લોકોના વિચાર અને રીતભાત એવા પ્રકારનાં હતાં ખરાં, પરંતુ તેમને અંગે સહૃદયપણું ખીલકુલ ન હતું એ પહેલાં કહેવામાં આવેલું છે. આ ઉપરથી એટલું જ સમજવાનું કે, આ તેમનાં ઔદાર્યનાં વર્તન અંતઃકરણની લાગણીનાં ન હતાં, પરંતુ જેનું ઉદ્ધેષન ન થાય એવી રૂઢિના બંધનને લીધે હતાં.

યૂરોપના ઇતિહાસમાં જે કાળને મધ્યયુગ કહે છે તે વેળાએ

અને સારથી આધુનીક કાળ સુધી આ વિચારમાં ધણો ફરક પડેલો નથી. પ્રતિષ્ઠા માટે અથવા સ્વાર્થના ખીન્ન હલકા હેતુ માટે યનારાં ઐદાર્ય યોડાંક કમી થઈને ઈશ્વરના પ્રસાદનો લાભ કરી લેવા માટે ઐદાર્યના કામ તરફ લોકોની વધારે પ્રવૃત્તિ થવા લાગી. આગળના એક વાક્યમાં એવા ઐદાર્યના હેતુનું ઉલ્લેખ રીતે વર્ણન કરેલું છે.

“જે દીન ઉપર દયા કરે છે તે પોતાનું બ'ડાળ ઈશ્વરને લાંબાને મૂકે છે.” અને આ વ્યાપારને વાસ્તે આ દેણદાર માં તખર હોવાથી મુદલ શુભાવાની બીતિ રહેતી નથી અને તેના ઉપર વ્યાજ પણ સાફ ફાયદા પડતું મળે એવી આશા રહે છે. ગરીબોને બિહાં આપવી એ એક મુક્તિ મળવાનું સાધન છે એ આરંભથી જ ખ્રિસ્તીધર્મનું તત્વ છે એમ સમજવામાં આવે છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ને સોદાનો ધણા સૈકા સુધીનો ઇતિહાસ જોઈએ તો ગરીબોને ધર્મ કરવામાં ખીન્ને કંઈપણ હેતુ દેખાઈ આવતો ન હતો. જે પ્રમાણે આપણા હાથથી થયેલા પાપ કર્મના દોષથી મુક્ત થવાને માટે ધણા લોકો દેવજો પાંધતા અને ઈશ્વરનો કોપ શમાવવાને માટે શુભાંભોને સ્વતંત્રતા આપતા, તે જ પ્રમાણે નફવાસ ન થવાને અને સ્વર્ગવાસની પ્રાપ્તિ થાય એ હેતુથી તવંગર લોકો ગરીબને ધર્મ કરતા. આ પારલૌકિક હેતુ સિવાય ધણાંજરાં ઐદાર્યનાં કામોમાં લૌકિક મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે જ, તેનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. લેડી નામના પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારે ગરીબને જે દાનધર્મ આપવામાં આવે છે તે સંબંધી એક ઠેકાણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“લોકો ગરીબોને પૈસા આપતા તે કેવળ પરલોકમાં પોતાને

સુખનો લાભ થાય એટલા જ ઉદ્દેશથી આપતા. દુઃખમાં પડેલા ગરીબનું કલ્યાણ થાય એ ઈચ્છા તેમના સ્વભામાં પણ નહતી.” તે વખતની જે સમજૂતીને લીધે ભોડો તરફથી દાન ધર્મ થતાં તે સમજૂતીઓ ખરા ઔદાર્યની કલ્પનાથી કેટલીક ભિન્ન હતી, તે, સર ટામસ બ્રાઉનીએ લગાર પણ આચકો ન ખાતાં પોતાના જ મતની ધુનમાં જે લખ્યું છે તે ઉપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવશે. લેકીએ પોતાના ગ્રંથમાં આનો ઉતારો લીધેલો છે. બ્રાઉની કહે છે કે:—

“હું પોતાના બંધુઓને જે ધર્મ કહું તે તેમની ક્ષુધાની શાંતિ થાય એ હેતુથી કરતો નથી; પરંતુ ઈશ્વરની આજ્ઞા પાળવી અને તેની ઈચ્છા તૃપ્ત કરવી એ હેતુથી કહું.”

તથાપિ હાલના કાળમાં ખરા ઔદાર્યના વિચારનો ધણો પ્રસાર થાય છે અને એ શુદ્ધ નીતિનો વિચાર અદ્યપિ સૂધી પ્રવૃત્તક નીતિના વિચારથી ભિન્ન છે. હજી પણ કેવળ પારમાર્થિક હિતના લાભને માટે એટલે એક વિશેષ પ્રકારના સ્વાર્થને વારતે જ પરોપકાર કરવા તરફ ધણા ભોડોની પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને “અમે જે પરોપકાર કરીએછીએ તે ગરીબનું કલ્યાણ થાય અને મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિ થાય એ માટે કરતા નથી પણ કેવળ ઈશ્વરની મરજી સંપાદન કરવા માટે કરીએછીએ.” એમ કહેવાને ન શરમાતા સરટામસ બ્રાઉની જેવા લાખો ભોડો હજી છે એ ખરું છે. તથાપિ મુખ્યત્વે કરીને ગરીબ ભોડોની દયામણી સ્થિતિ બેધને આંતઃકરણની લાગણી ચયાથી પરોપકારમાં પ્રવૃત્ત થનારા ભોડો પણ હાલમાં પુષ્કળ નજરે પડે છે અને કંઈક યોગ્ય ભોડો તો કેવળ જૂતદયાથી જ પરોપકારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વ્ય-

કિતના ખાનગી વર્તનમાં તેા અનેક પ્રસંગે ખરૂં ઐશ્વર્ય દેખાઈ આવેછે જ. પરંતુ સાંપ્રતકાળમાં મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિનું સ્વરૂપ વિશેષ રીતે વ્યક્ત કરનારી વાત એ છે કે, દેશેને હાથે પણ ખરા ઐશ્વર્યનાં વર્તન કદી કદી યાય છે એનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ ઈંગ્લાંડ દેશ છે. પોતાના રાજ્યના શુભભાગને વ્યાપાર બંધ કરવા સાર, અને હાલના શુભભાગને દારૂપણમાંથી છોડાવવાને માટે છઠ્ઠાંકની તિબેરીમાંથી ૨૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયેલા છે.

મનુષ્યના મનમાં સહૃદયપણાને વિચાર વધારે વધારે આ-
બાધી ખરા ઐશ્વર્યની કલ્પના પેદા થઈ તેનો પ્રસાર થવા લાગ્યો,
અને જ્યાં લાં સ્વરચતા થઈને મનુષ્યને વ્યવહાર સારી રીતે અને
સ્નેહભાવથી થવાને લીધે સહૃદયપણાના વિચારોની વૃદ્ધિ થવાને
અવકાશ મળ્યો, એ કેહેવાની વધારે જરૂર નથી.

પ્રસ્તુત વિષયનું નિવેગન કરતા પેહેલાં જ આજુ પ્રકરણના
આરંભમાં જે કારણ આપેલાં છે તેથી ઉપર બતાવેલાં જોટાંને
ખરાં ઐશ્વર્યનાં બિન સ્વરૂપનાં અનેક ઉદાહરણો ઉપરથી નિશ્ચ-
યાત્મક અનુમાનો કાઢવો એ સહેલું કામ નથી. વળી આ મનો-
ધર્મના સંકીર્ણ (મિશ્રિત) સ્વરૂપને લીધે અને તેના ઘટકા ૧૫૨ (પરમાણુ)
તથા તેમનાં પ્રમાણુ પણ વારંવાર બદલનારાં હોવાથી ઉત્પન્ન
થનારી અડચણોને લીધે અને વળી મનુષ્ય સ્વભાવમાં અને વિશેષે કરી-
ને પ્રાથમિક સ્થિતિના મનુષ્ય સ્વભાવમાં જે અનેક વિરૂદ્ધ પ્રકારની
અસંબંધતા જણાઈ આવે છે તેને લીધે એ કામ થણું જ વિકટ
થયું છે. મનુષ્યોના મનમાં સમનોત્તરપણું ન હોય એટલે જુદા
જુદા પ્રસંગમાં તેમને હાથે થનારાં કૃત્યો એક બીજાથી કેવળ
વિરૂદ્ધ હોય છે. તેઓમાં વિચારનો અંશ કમી હોય છે અને તપી

ગયેલા મનોવિકારના ઉભરામાં તેમને હાથે વર્તન થાય છે. અંગ-સ કહેછે કે, ન્યુઝીલેન્ડના લોકોમાં બાળકલાનો ચાલ ધણો જ સાધારણ છે. તથાપિ તેના જ કહેવા પ્રમાણે માતૃપિતાનો છોકરાં ઉપર એટલો પ્રેમ હોય છે કે તેઓ (છોકરાં) તેમને પૂર્વનિયમ ગણે છે. તે જ લોકો સંબંધી કુક લખે છે કે, તેઓ પોતાના શત્રુની સાથે ધણા નિર્દયપણાથી વર્તે છે, અને ટામસનના જોવામાં એવું આવ્યું છે કે, તેઓ પોતાના શુદ્ધાત્મો ઉપર ધણી મમતા રાખે છે. નીચો લોકોની જાતમાં આવા પ્રકારનાં બીજાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. આફ્રિકામાંના મૂમધ્યવૃત્તની પાસે જે પ્રદેશ છે ત્યાંના લોકોમાં વિશ્વાસઘાતકોપણું જે કે ધણું છે તોપણ પ્રેમભરતેલું પણ તે લોકોમાં પુષ્કળ નજર આવે છે એમ રીડે આપેલી માહિતી ઉપરથી જણાય છે. આફ્રિકાની પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાંના લોકો વિષે બર્ટન લખે છે કે:—

“ બાલ્યાવસ્થા પૂરી થઈને છોકરો ઉમ્મરે પહોંચે એટલે બાપ છોકરો દિસકે પશુનું અનુકરણ કરીને એક બીજાના કદા હાડ વેરી બને છે. તથાપિ તે લોકોને ચારસપરસનો વ્યવહાર રાખવો બહુ ગમે છે. અને કોઈનો એકાદો સગો એકાએકી મરણ પામે તો તેમનું ચિત્ત અસ્વસ્થ થઈને ગાંડપણ થઈ જાય એવાં ઉદાહરણો કોઈ કોઈ વાર બને છે. ”

મનુષ્યના મનમાં હવન મનોવિકારોની પ્રબળતા હોય તો તે હલકા મનોવિકારોને ઘણી નાખે છે; પરંતુ તેમના અભાવે જેમ સુકાન વગરનું વહાણ વાના ઝપાટા બરોબર એક વાર આ દિશાએ ને એક વાર પેલી દિશાએ ઝોકા ખાય છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યના હાથથી એક વાર એક પ્રકારનાં અને બીજી વાર બીજા પ્રકારનાં

આચરણ થાય છે. જે ક્ષણે જે મનમાં આવે તે ક્ષણે તે પ્રમાણે આચરણ થવાને માટે સામાન્ય અનુમાનો કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવો હોય તો, વિચારશક્તિનું કૃત્રિમ પરિણામ જોગના મન ઉપર થયેલું છે એવા મધ્યમ અવસ્થાના લોકોનો વિચાર ન કરતાં, પરસ્પર વિરોધી ગુણની જોગનામાં પૂર્ણતા છે એવા પ્રાથમિક લોકોની ગુણના કરી જોવાથી કંઈક નિષ્પન્ન થવાનો સંભવ છે.

જોગનામાં દૂરપણાની કેવળ વૃદ્ધિ થયેલી છે એવા જંગલી લોકો કહીએ તો તે મનુષ્યબક્ષક દ્વિજિયન લોકો છે. તેમના સંજ્ઞાથી અભાર સૂધી ધણે ઠેકાણે ઉતારા લીધેલા છે. તે મનુષ્યબક્ષક દેવોની પૂજા કરનારા છે અને તેમની સન્માન દર્શક પદ્ધતિઓ 'અમુક પ્રાંત ઉગ્ગડ કરનારા,' 'અમુક ખેટના લોકોનો સંહાર કરનારા' એવા પ્રકારની હોય છે. તેમણે કંગેલાં નિર્દયતાનાં કૃત્યો સંજ્ઞાથી લખતાં લુપ્તલક્ષન કહે છે કે 'તે આ ઠેકાણે લખવાની પણ મારી જાતી આવતી નથી.' આ લોકોની અનેક જગ્યાએ અનેક પ્રકારની માહીતી આપેલી છે, પરંતુ દેખાડવાના હેતુથી કરેલાં ઔદાર્યનાં કૃત્યો સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારનાં ઔદાર્યનાં આચરણ આ લોકોમાં દેખાઈ આવવા બદલ કોઈએ કોઈ ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરેલો નથી. ઉત્તર અમેરિકામાં લૂટાલૂટ કરનારા રકત વર્ણના ઇંડિયન લોકોમાં ડકોટ નામે જે લોકો છે તે વીણી કહાડવા જેવા છે. બીજા ઉપર જીવન કરવાની ઇચ્છા અને વૈર લેવાની બુદ્ધિ એ ગુણ હમેશાંના યુદ્ધને લીધે તેમના આંગમાં પૂર્ણ રીતે દર્શી ગયેલા છે. એ લોકો લગાઇમાં પકડાએલા કદીઓને અને વિશેષે કરીને વૃદ્ધ કદીઓને પોતાની બાઇકીઓને સ્વાધીન કરે છે અને તે સ્ત્રીઓ પોતાની ગમતને વારતે તેમના નાના પ્રકારના હાથ હવાલ કરે છે. આ લોકોનું વર્ણન કરતાં ઔદાર્ય સંજ્ઞાથી જો કોઈ ઠેકાણે

ઉદ્દેશ્ય કરેલો હોય તો તે આ લોકોના આંગમાં તે ગુણનો કેવળ અભાવ છે એ જ કહેવાને માટે હોવો જોઈએ. ખર્દન કહે છે કે, કોઠા લોકો છેક જ ઉદારતા હીન છે અને વધારે મોંઝદસ્તે મેળવવાની આશા વગર તેઓ કદી કોઈને કંઈ આપવાના નહિ. આશ મ અને હિંદુસ્થાન એ દેશોના સીમાડા ઉપર રહેનારા નાગ નામે લોકો છે તેમની તે જ રિયતિ છે. એક ગામના લોકોની ખીજ ગામના લોકો સાથે વડવાડ થવી અને એક જાતના લોકોની ખીજ જાતના લોકો સાથે વડવાડ થવી, આ તેમનો કમ હમેશાં આલેલો હોય છે. પોતપોતામાંની વડવાડો પણ છેક ઉદ્દેશ્ય દરજ્જે પહોંચાડ્યા સિવાય રહેવાના નહિ. તેઓ પાકા ચોર અને ખુન કરનારા હોવાને લીધે તેમનાથી સર્વ લોકો બીજા છે. શત્રુ મુખ્યા પછી પશુ તેમનાં શબ્દને જિજ્ઞાસુ કર્યા સિવાય તેમના મનનું સમાધાન થતું નથી. આ લોકો વિશે ખટલર લખે છે કે:—

“ ગનની મોટાઈ એ ગુણનો આ લોકોમાં લેશ પણ જડવાનો નહિ. અને કોઈ કોડીની કિંમતનો પદાર્થ હોય તોપણ તેનો મોંઝદસ્તો મળ્યા સિવાય તેમના દાયથી તે કંઈને મળવાનો નહિ. ”

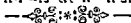
ઉપર જે લોકોનો વિચાર કર્યો તેમનાથી ઉત્તરી જે રિયતિ છે તેમનો વિચાર કરીએ તો માત્ર સમાધાન થાય એવો પુરાવો મળતો નથી. કારણ, જેમનામાં ટંટા બળેડો નથી હોતો અને હમેશાં યાંત્રતા હોય છે, તે લોકોમાં માત્રમ પડતું ઔદાર્ય બહુ કરીને પરીજ્ઞાની આગતા સ્વાગતા કરવા સંબંધી હોય છે, અને તે કયા દેગથી થતું દશે એને વિશે ચંદા લેવાનું કારણ હોય છે. સર્વથી નહિ તો કેટલેક દરજ્જે પણ ઉદ્દેશ્ય ન થાય એવું રહિતું જમન અને પોતાનો વૈભવ લોકોને જતાવવાની ઇચ્છા, એ તેમનાં

ઔદાર્યનાં કારણો હશે એવી શંકા થવી સ્વાભાવિક છે. તથાપિ શાન્તતાને લીધે તેમના સહાયપણાને આવકાશ મળીને થોડે ધણે અંશે ખૂંડ ઔદાર્ય તેમનામાં ઉત્પન્ન થવું એ પણ સંભવિત છે. સ્વીડીન નામના સોડા એક હુંગરી પ્રદેશમાં જન્મને રહેલા છે અને લાં વારંવાર તાવનો ઉપદ્રવ યાચ છે તેથી તે સોડાને કોઈના તરફથી ત્રાસ ન થતાં તેઓ શાંતપણે પોતાનો વ્યવહાર કરી શકે છે. કોલકોન તેમને જ 'પરોણાની સંભાળ લેનારા સોડા' એવું વિશેષણ આપે છે. તે કહે છે કે, "ખ્રિસ્તી આનામાષ્ટ લોકોના કંટાળા ગયેલા મનને આ હુંગરી પ્રદેશના સુસ્વભાવી હીધન (ખ્રિસ્તી ન હોય એવા) સોડાને જોઈને મોટો આનંદ યાચ છે." એ સોડા સંબંધી તે જ વળી કહે છે કે, "તે સોડા તરફથી પરોણાની જરૂર યથા વગર રહેતી નથી. પરોણો આવ્યો કે તરત જ તેને જમાડવાને માટે પુષ્ટ કરેલું હુકમ (લુંડ) મારવામાં આવે છે તથા આનંદકારી મઘનો ખ્યાલો તૈયાર કરવામાં આવે છે." તે જ પ્રમાણે પહેલાં લખેલા એક પુસ્તકમાં બીજા એક ઠેકાણાના મૂળના રહેવાશીઓ વિષે કોલકોને લખેલું છે. એ સોડા હુંગરી પ્રદેશમાં આવકા ઠેકાણે રહેનાર છે અને દુર્બળ સોડાને જીતનારાને લૂટતા ફરનારા તાતાર લોકોથી ધેરાએલા હોવાને લીધે, જાણે નાના નાના બેઠમાં જ રહેતા હોય એવી તેમની સ્થિતિ થયેલી છે. તેના કહેવા પ્રમાણે એ સોડાની રહેણી કરણીનો પ્રકાર આનંદદાયક છે. તે માયાળુ અને બીજાનું આદરમાન કરનારા છે. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં લાં રહેનારા એક ફ્રેંચ મિશનરી ગૃહસ્થનો આ શાંત સ્વભાવના સોડા વિષે મત આપ્યો છે. તે મિશનરી કહે છે કે, "આ સોડા સાદા, આદરશીલ અને પ્રાણિક છે." મલાયા દ્વીપકલ્પમાં રહેનારા જંગલી સોડા અને

તેના ઉપર રાજ્ય કરનારા મલાયન લોકો એમનામાં આજે
 ફેબ્રુઆરી આવા જ પ્રકારનો વિરોધ બતાવેલો છે. રાજ્યકર્તા મલા-
 યન લોકોનું વર્ણન કરતાં તે લખે છે કે, સંઆમશીલ (લગાધખોર)
 લોકોમાં જથ્થાતા મુખ્ય દોષ જે બોહું બોલવું, ફસાવવું અને લૂટા-
 લૂટ કરવી એ એમનામાં એટલા બધા પૂર્ણ રીતે ગરેલા છે કે,
 તેમના ઉપર કાંઈ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસ રખાય એમ નથી. અને
 પરાણનો આદરસત્કાર કરવાની વાત તો એક બાજુએ રહી,
 પરંતુ પ્રવાસીને લૂટવાના હરેક પ્રયત્ન કર્યા સિવાય તે લોકો રહેવા-
 ના નહિ. હવે સાંના મૂળના રહેવાશી સંબંધી તે જ અંચકાર
 શું લખે છે તે જોઈએ, જીતનારા લોકોના ત્રાસથી ઠંટાળીને તેઓ
 કિલ્લા પ્રમાણે સુરક્ષિત એવા મધ્ય પ્રાંતમાં નાશી ગયા અને સાં
 તેઓ પ્રાથમિક સ્થિતિમાં જ હજી પણ છે. મારામારી કર્યા સિ-
 વાય તેઓ સલાહ સંબંધી પોતપોતામાંના લગાઈ ટંટા મટાડે છે.
 તેઓ કદી કાઢની આડે આવતા નથી, અને સાધારણ રીતે તેઓ
 માયાળુ, સુસ્વભાવી, કૃતમ્, પરાપકારી, મોટા મનના અને ઉદાર
 છે. જનિમાંના વિરોધનું તેણે યોગમાં વર્ણન કર્યું છે. તે કહે છે
 કે:—“મલાયન લોકોના વર્તનમાં ઘણુંકરીને હલકી શુદ્ધિ, દુષ્ટ
 મનોવિકાર અને સમજણ દેખાઈ આવે છે; પરંતુ જાકુન લોકોનો
 સ્વભાવ જ અભિમાની અને ઉદાર છે.” જનિનું આવા પ્રકારે
 વર્ણન કર્યા પછી તે પ્રશ્ન પૂછેછે, “આવા પ્રકારનો વિલક્ષણ ફેર
 પડવાનું શું કારણ હોતું જોઈએ?” પછી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ-
 પવાનો પ્રયત્ન કરતાં મલાયન લોકોના લૂટારૂપણાનાં અને નિર્દયપ-
 ણાનાં કૃત્યો વિષે અને કિલ્લા સરખાં સુરક્ષિત રથજે રહેવાનું
 મૂળવાથી જાકુન લોકોને જે શાન્તતાનો અનુભવ મળેતો તે વિષે
 વિસ્તાર પૂર્વક તે લખીને પણ તે તે લોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં શુભ-

નાં કારણે હશે એવું તેણે જતાવેલું છે. હેવટ સાદા અને શાંત સ્વભાવના આરાપુર લોકોનું હતાકરણ લઈને આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ. તેમના સંબંધી વિદ્વ નામનો ક્રેય વડીલ કહે છે કે, “ પોતાના ગામમાં રહેનારા ગરીબ લોકોનું કરજ પતાવવા સારું તેમને પૈસા આપીને લોકો તરફથી પોતાને શ્રીમંત કહેવડાવવું એ જ તેમને મહત્વાકાંક્ષા હોય છે. અને તે ક્ષમા કરવા જેવી છે એમ કહેવાને હરકત નથી. એનું પરિણામ એવું થાય છે કે, તેમની સંપત્તિનો ઉપયોગ એક સરખો આ કામ તરફ જ થાય છે. ”

મકરણ ૮ મું.

માણુસાધ.

ઔદાર્ય અને માણુસાધ એ મનોધર્મ વસ્તુતઃ બિન્ન નથી. શ્રેષ્ઠ પ્રતિની માણુસાધ એ ઔદાર્ય એમ કહીએ તોપણ ચાલે. ત્યાંપિ કેવળ વિષય વિવેચનની સગવડને માટે આ ઠેકાણે જુદી રીતિએ તેમનો વિચાર કરેલો છે. પ્રેમગતતા, દયા, માયા પ્રભાદિ જે ગુણોનો માણુસાધમાં સમાવેશ (અંતરગાવ) થાય છે તે જ કંઈ અંશે ઔદાર્ય તરફ પણ પ્રવૃત્તિ કરનારા છે એ મનમાં આણીએ તો ઔદાર્ય અને માણુસાધ એમનો કેટલો નજીકનો સંબંધ છે એ જણાઈ આવશે. ફક્ત સ્વાર્થના તુરછ હેતુને લીધે ઔદાર્યના તરફ જેટલી પ્રવૃત્તિ થાય છે તેટલી માણુસાધ તરફ થવાનો સંભવ નથી. એ પરાઈ વિષયક મનોધર્મ છે અને સહૃદયપણું એ જ તેમને ઉપજડતો છે. એટલા માટે ઔદાર્યના મનુષ્યસ્વભાવનો બીજા ઘટકાયવોની સાથેનો જે સંબંધ જતાવવામાં આવ્યો છે, અને જુદી જુદી સામાજિક સ્થિતિમાં ઔદાર્યનું જે સ્વરૂપ નજરે પડેલું છે તે જ સંબંધ અને તે જ સ્વરૂપ માણુસાધના સંબંધમાં

પણ નજરે પડતું જોઈએ એવી કલ્પના કરવી સ્વાભાવિક છે અને તે બૂલ જરેલી નથી એમ નીચેના વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ આવશે.

બીજાઓના સુખ દુઃખનું કલ્પનાથી જે આપણે આપણા મનમાં પ્રતિબિંબ પાડીએ છીએ તે જેમ આદર્શના તેમ જ મલ્લુસાધના પણ ઉત્તમ વિચારોને જાગ્ર આપનાર હોય છે, અને તે બંનેમાં પણ આદ્ય અવસ્થાથી માંડીને અતિ ઉત્તમ અવસ્થા પર્વત અપસ ઉપર પ્રેમનો અંશ હોય છે જ. અપસપ્રેમ વિશે પાછલા પ્રકરણમાં થોડોક ઉલ્લેખ કરેલો જ છે. તેનાં કાર્ય કારણ રૂપ બે અંગ છે. એક પોતાની સ્થિતિની સાથે તુલના કરી જોતાં બીજાની ઘણી દુર્બળ અવસ્થા મનમાં આવવાથી ઉત્તેજન થનારા મનોવિકાર, અને બીજું તે મનોવિકારોના જગત્થી દીન અવસ્થામાંના પ્રાણીઓને મદદ કરવાથી થનારા આનંદનો અનુભવ. આવા મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલા એ મનોધર્મના સંકીર્ણ (મિશ્રિત) સ્વરૂપને લીધે આદર્શનો વિચાર કરતી વખત સામાન્ય સિદ્ધાન્ત કાઢવાને જે પ્રકારે અડચણ આવેલી છે, તે જ પ્રકારની અડચણ માણસાદ્ય સંબંધી પણ આવવાની છે.

“એ લોકો પોતાનાં છોકરાંનો વધ કરે છે અને એ કૃત્ય બદલ તેમને પરતાવો પતો નથી.” લિમેન્ડ્રીન્ કહે છે કે—

“ખીન્ત કોઈ પણ જગલી લોકોમાં નિર્દયપણાની આટલી હદ વળી નહિ હોય.”

આટલા કઠોર હૃદયના મનુષ્યમાં કંઈક કોમળપણું હશે એવી કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. પરંતુ એનાથી ઉલટું અનુભવમાં આવે છે. મોઢાટ આખરી હતો તે વખત તેની તેમણે કાળજી રાખીને જે આસનાવાસના કરી તેને વિષે લખતાં કહે છે કે, “અમે કેવળ પરાયા હતા તે છતાં પણ અમારી સાથે તે લોકોએ જે સહાયપણાનાં વર્તન કર્યા તેથી અમારી મનોવૃત્તિ ઉભરાઈ ગઈ.” હવે હાઈટાટ લોકોનાં ઉદાહરણ લેઈએ. તેમના સહાયપણાનું વર્ણન કરતાં બ્રૅન્ડન અને કોલ્મેન એ બેડોનો પણ એક મત થાય છે. કોલ્મેન કહે છે કે, “તે લોકો રોડબાવથી ચાલનારા, ઉદાર અને પરાપકારી છે.” તથાપિ કોલ્મેન જે તેમના કઠોરપણા વિષે પુરાવો આપેલો છે અને સ્પર્ધાન એણે તેનું દલીલરણ કરેલું છે. તેઓ કહે છે કે, “એ લોકો અનેક પ્રસંગે પોતાનાં છોકરાંને જીવતાં ફાંટે છે અને વૃદ્ધ મનુષ્યને એકાંતમાં મરવાને માટે છોડી દઈને પોતે મરજીમાં આવેલાં જાય છે.” આસ્ટ્રેલિયન લોકોમાં આવી જ રીતિ જણાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં સગાઓનો ત્યાગ કરીને તેમને અજાણ વગર મારવા અને કોઈ કોઈ વાર પોતાનાં છોકરાંનો વધ કરવો એ માણુસાઈ વગરનો પ્રકાર તે લોકોમાં ચાલેલો છે, તે છતાં તે વિષે એવું વાંચવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાનાં છોકરાંને લોડ કરનારા, અને ધણે પ્રસંગે પ્રવાશીઓને ઉપયોગી પડનારાં લોકો છે. બોર્નિઓ બેટમાંના લોકોના વર્તનમાં જણાતો વિરોધ

તો આના કરતાં પણ અમત્કારિક છે. ત્યાંના હાયક લોકોના સંબંધમાં બાપલ કહે છે કે;— “ આ લોકો કોઈ ગામનું હરનગત કરે એટલે એક હાથે કામળ બાળકને છાતી સરસું ધરનારા અને બીજે હાથે તેના જ બાપનું લોહીકોદાણુ ધયેલું ગાયું મળ્યુત પકડી રાખનારા એ લોકોને દોષતા જતા દૃષ્ટિએ પડવાના પુષ્કળ પ્રસંગ આવે છે. ”

આવી સ્થિતિમાં જુદી જુદી મનુષ્ય જાતિ અને તેમની જુદી જુદી સામાજિક સ્થિતિ એમનો પ્રવૃત્ત મનોધર્મ સાથે જે સંબંધ રહેવો તે વિષે કાઢેલાં સામાન્ય અનુમાનો નિશ્ચયાત્મક હોવાનો સંભવ નથી એ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રથમ તો જે લોકોમાં સહૃદયપણાનો કેવળ અભાવ છે તેમનાં ઉદાહરણો લઈએ. આ અભાવનું સ્વરૂપ જે પ્રકારનું હોવાનો સંભવ છે. બીજાનાં દુઃખ વિષે ઉદાસીન (બેદરકારી) થવું એ એક પ્રકાર અને તેમનાં દુઃખથી આપણે આનંદ તથા ગમત કરી લેવી એ બીજો પ્રકાર. કારણ લોકોવિષે એમન કહે છે કે;—

“ એક બાઇ એક ગલીય ઝુંપડીમાં મરણ પચારીએ પડેલી હતી અને હું એકલો જ તેની પાસે રહીને તેની આકરી કરતો હતો. તેનાં છાકરાં અને છાકરાંનાં છાકરાં ત્યાં જ થોડે દૂર હતાં. તેમણે આવીને પોતાની જૂદ અને મરણ પચારીએ પડેલી મા અને દાદીને મદદ કરવી જોઈએ એમ તેમને સમજાવવાને મેં બધા પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમનો કંઈ ઉપયોગ થયો નહિ. હુંડયુરાસ પ્રદેશના લોકોમાં સહૃદયપણાનો અંભાવ હુરેરાએ વિવાદિત સ્ત્રી પુરુષનું હાનિ દરણ લઈને જતાઓ છે. ધણી માંદો પડીને મરણની વાટ જોતો દોષ તો ધણીઆણી તેના ખોરાકને માટે મરણનું મારવાની નહિ.

કારણ “તેના મનમાં એવું આવે છે કે ધણી તો મરવાનો જ; તો પછી વળી મરઘડી મારીને ધણી અને મરઘડી આ બંનેને શા માટે ખોવાં ? ”

નીચો લોકોની અનેક જાતોમાં પણ આવા પ્રકારનાં ઉદાહરણો જોઈએ. લોઆંડો અહીંના નીચો લોકો વિષે લખતાં માંડીરો કહે છે કે:—

“અહીંયાં નીચો લોકોનું નિર્દયતા તરફ વલણ નથી (પોતાની મેળે કાંઈ સાચે તે નિર્દયપણાથી વર્તતા નથી). પરંતુ પ્રેમળતા, દયા, માયા ઇલાદિ મનોધર્મની તેમને ખીણકુણ જોળખ નથી.” કેવી જોળખ નથી તે જુઓ:—

“દુઃખને લીધે અથવા દોષના કંઈ હાલહવાલ કરવાને લીધે વલવલતો મનુષ્ય અથવા માણી જોઈને તેમને મોટી મમત થાય છે તથા આનંદના ઉમરા આવે છે.”

કંકન અને પાર્ટના આ જોડનો હાલોના તોફા વિષે એક મત છે. તેઓ કહે છે કે, “કુટુંબમાંનાં માણુસો વિશે પાપુ આ લોકોમાં સહૃદયપણું અથવા કૃતજ્ઞતા એનો અલંત અભાવ છે. અને અપસ-પ્રેમ સંબંધી જોતાં તો તેમનો નંજર પણ કંઈક પશુ કરતાં પણ નીચે ગણવે જોઈએ.” આશાંટી લોકોના અંગમાં તો આ સહૃદયપણાનો અભાવ એટલો છે કે તે તેમનું વર્તન તત્ત્વ થઈ પડ્યો છે અને તેના ઉપર પ્રવર્તક નીતિના સિકાની છાપ પડેલી છે. તેમની માયામાં જે કહેવતો છે તેનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

“જો ખીન્ને માણુસ દુઃખ મોગવતો હોય તો લોકડાના કડકાને દુઃખ યાય છે એમ સમજીને તમે આસો.”

“લોકોની વિપત્તિની સાથે તારે કંઈ લાગતું વળગતું

તું ખીજના કુખને વાસ્તે પોતાને ત્રાસ થતા દેખશ નહિ.”

હવે આ અપ્રસક્ત નિર્દયપણું જાણુએ મૂકીને પ્રસક્ત નિર્દયપણા તરફ વળીએ. દક્ષિણ અમેરિકા ખંડના હમારા લોકોમાં બંનેનાં ઉદાહરણ મળી આવેછે. તેમને વાસ્તે જેન્સ કહે છે કે:—

“વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે પારકા ઉપર આધાર રાખવો પરે એવી સ્થિતિમાં આવેલા માણસોને નિરાશ્રિત છોડી દેવાનો ત્રાસ અનેક જંગલી લોકોનાં ટોળાંમાં દોવાની ધણા જણને ખબર છે; પરંતુ આખરી દીકરીની ઝુંપડી ઉપર આશ્રયદાન કરવાને ચાર બાર ધાસ લાવવાનું મા ના કહે એ માત્ર માની ન શકાય એવું છે.” આ જ લોકો સંબંધી ગાઠન કહે છે કે:—

“આખરી મનુષ્યને તેનાં સગાં વહાલાં હુંક આવે એવી કોટડીમાંથી જાહાર કહાડીને હંડી હવામાં નાંખેછે અને તેનો જલદી પ્રાણુ જાય તે માટે તેમનાથી યાપ તેટલો પ્રયત્ન કરે છે.”

હોમે પ્રદેશના લોકોના અપ્રસક્ત નિર્દયપણાનું એક ઉદાહરણ ઉપર આપેલું છે, તેની સાથે ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણેનાં પ્રસક્ત નિર્દયપણાનાં ઉદાહરણ અપાય એવાં છે. તે લોકોમાં વર્ષમાં એક વખત એક વિશેષ સમારંભ થાય છે, તે વખત ધણા લોકોની કતલ ઉડેછે. આનું કરવાનો હેતુ મરી ગયેલા રાજાને પરલોકમાં નવા ચાકરોની ભરતી કરવી એ છે. વળી એક ખીજ કારણથી એ લોકો માણસોની કતલ ઉડાવે છે. તેમાં પરલોકનો સંબંધ નથી પણ આ લોકના વૈભવનો જ સંબંધ હોય છે. મનુષ્યની ખેતપરીઓથી પોતાનાં પર સુશોભિત કરવાં તેમને ધણાં ગમે છે, અને આ શોભા આપનાર પદાર્થનો જોઈએ તેટલો જોઈએ કરવો એ હેતુથી તેઓ મુદામ લગાવેછે. ઉપરિચિત કરેછે. આવા રવમાવના લોકોનું એક

ઉદાહરણ હોઈએ આપેલું છે. દિશિય આફ્રિકામાં મરત્સિ કરીને લોકો છે તેમને વિષે તે બોલે છે કે:—“ આ લોકોને અંગે રહેલો એક મોટો દોષ કહીએ તો તેમનું માણસાઈ વગરનું ફૂરપણું છે. ” વળી એક ઉદાહરણ લાડ વૂલ્સલીએ આપેલું છે. તે કહે છે કે:—

“ રક્તશ્રાવ થયેલો નેવો અને કાંઈપણ કારણથી મનુષ્યના શરીરને થનારાં દુઃખનું લક્ષ પૂર્વક અવલોકન કરવું એ થકી પશ્ચિમ આફ્રિકા ખંડના નીચા લોકોને આનંદ થાય છે.”

ઉપર કહેલા પ્રત્યક્ષ નિર્દયપણાના ઉદાહરણ પ્રમાણે જ ઉત્તર અમેરિકા ખંડમાં લૂટાલૂટ અને જુલમ કરતાં ફરનારાં ટાળાંમાં કંઈકે ઉદાહરણો જણાઈ આવે છે નિર્દયપણાનું વર્તન કરનાં પોતાને આવડે અને લોકો ફૂરપણાથી વર્તે તો તેને સહન કરવાની શક્તિ આવે એટલા માટે નહાનપણથી જ તેઓ પોતાનાં છોકરાંને તે પ્રકારની તાલીમ આપે છે. ફક્ત શિક્ષણના હેતુથી છોકરાંને તેઓ નાના પ્રકારનાં શારીરિક દુઃખો દે છે અને શત્રુનું વૈર લેવાને માટે તેઓ તેમને અનેક પ્રકારે છતરે છે. અમેરિકામાં ગ્રેયરી નામનાં જે વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમાં રહેનારા ઈન્ડિયન લોકોને “ સ્ત્રીઓનાં પેટથી હત્તન થયેલા વાધ ” એવું કહેવાનો માલ પડેલો છે. તેઓ ધરડા પુરેપોને અથવા બાઈડીઓને પકડી આણીને તેમના હાલ દવાઈ કરવા માટે પોતાની સ્ત્રીઓને સ્વાધીન કરે છે. પછી તેમની સ્ત્રીઓને ગમન થાય છે. આ સર્વ હકિકત આપનારા ખર્ટન સાહેબ યૂટા કરીને લોકો છે તેમને વિષે કહે છે કે:—

“ તેમના અલ્પ બુદ્ધિના સામર્થ્ય પ્રમાણે તેમનાથી જેટલું ફૂર થવાય તેટલા તે થયા છે.” થીજ એક આધાર ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, કેામાંય લોકોની બાઈડીઓના ફૂરપણાનાં કામ

પુરૂષ કરતાં પણ ચઢતાં છે. કેદ કરીને આણેલા મનુષ્યો પૈકી પુરૂષોના હાલહવાલ કરવામાં તેમને ઘણો આનંદ લાગે છે.

‘ જંગલી ’ આ શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ જંગલમાં રહેનારો એવો છે. જનાવરો વિશે આ શબ્દનો ઉપયોગ વારંવાર થાય છે. જંગલનાં જનાવરો દૂર હોવાને લીધે ‘ જંગલી ’ શબ્દથી દૂરપણાની પણ કલ્પના થવા લાગી છે. મનુષ્યને આ શબ્દ લગાડીએ તો તેનો અર્થ વાસ્તવિક જંગલમાં રહેનારો, એટલે પ્રાચીનક રિયતિનો, અર્થાત્ અશિક્ષિત એટલો જ હોવો જોઈએ. પરંતુ મુસાફર લોકોની દૃષ્ટિએ પડેલા તેવા કેટલાક લોકોમાં દૂરપણું, વિશ્વાસઘાત ઇત્યાદિ દુર્ગુણ જણાવાથી અને પ્રગાસ વર્ણનનાં પુસ્તકમાં તે સંબંધી વારંવાર ઉલ્લેખ થવાથી એ દુર્ગુણો પણ જંગલીપણાવાચક છે. ‘ જંગલી ’ એ વિશેષણ જનાવરને લગાડતાં તેથી જોવા દૂરપણાનો જોધ થાય છે તે પ્રગાણે જ તે મનુષ્યને લગાડતાં પણ દૂરપણું અને ખીજા કેટલાક દુષ્ટ ગુણોનો જોધ થવા લાગે છે. ‘ જંગલીલોક ’ એ શબ્દ સાંભળતાં અથવા વાંચતાં તે દુષ્ટ, દૂર, નીચ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. વળી સુધરેલા લોકોને જંગલી લોકો એમાં બેદખતાવનારા એ જ દુર્ગુણ છે એવી ધણી સમજ છે. પરંતુ વાસ્તવિક રિયતિ કેવળ જુદી છે. અનેક પ્રસંગે જંગલી લોકથી બનેલાં દૂરપણાનાં ફૂલો, તેમને સુધરેલા લોકોએ વિનાશરણ આપેલા ત્રાસને લીધે આકળાઈ જઈને તેમણે કરેલાં છે. તથાપિ એકંદર ફૂલો લઈએ તોપણ સુધરેલામાં ખપના લોકોને હાથે આજ સુધી જેટલાં દૂરપણાનાં ફૂલો થયેલાં છે તેટલાં પ્રાચીનક રિયતિમાંના લોકોના હાથથી થયેલાં નથી.

એવિયા ખંડના સુધરેલા પ્રાચીન લોકોને હાથે જે અસંખ્ય

ફૂર કર્મો થયેલાં છે તેનો અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. પાછળ એક પ્રકરણમાં કહેલાં આસીરિયન રાજાઓનાં દુષ્ટ કૃત્યો નયુના તરિકે મનમાં આણીએ તો બસ છે. હોમર કવિએ જોગતું મોટું કાવ્ય જે રચ્યું છે અને તેને લીધે જોગનાં યૂરોપિયન લોકો બહુ વખાણ કરે છે તે ગ્રીક યોદ્ધાનાં પણ ફૂર કર્મોનું વર્ણન કરવા ન બેસતાં ગ્રેટે તે વેળાના ગ્રીક લોકો વિષે પોતાના ઇતિહાસમાં જે મત પ્રદર્શિત કરેલું છે તેટલું જ આપીએ છીએ. ઇતિહાસનો પુરાવો આપીને ગ્રેટે તે લોકોને લખાડ, ચોર અને ખુની એમ કહેલા છે. તે જ પ્રમાણે સ્પાર્ટન લોકોની ફૂરતાનું અને હોમરના કાળ પછીના ગ્રીક લોકોના કઠોરપણાનું જતાંત એક બાબુએ મૂકીને એકદમ રોમન લોકો તરફ વળીએ. તેમના પરાક્રમથી અંજાઈને ધણા લોકોએ તેમના સુધારાના શસકા ગાયા છે. પરંતુ તેમની સુધારણાની સાથે ફૂરપણાનું પુષ્કળ મિશ્રણ થવાને લીધે તે સુધારો સધળા યુરોપ ખંડમાં પુષ્કળ સેકા મૂધી ફરી વળ્યો. એક સરખી વીશ પેઢીઓ સૂની લગ્નપત્નીઓ આલવાને લીધે લૂટાલૂટ, મારામારી અને અધાધુંધીથી મનુષ્યના સ્વભાવ એટલા કઠોર બની ગયા કે, તેમની જરાગરી કરે એવી જંગલી લોકોની એક પણ જાત જણાતી નથી. ઉત્તર અમેરિકામાંના ઇન્ડિયન લોકો બંદીગાનોની સાથે ફૂરપણાથી વર્તીને તેમના ખુરા હાસ કરે છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ તેમણે કદી પોતાના ગુલામોના ખુરા હાસ કર્યાનું સાંભળવામાં આવ્યું નથી. દ્વિજિયન લોકોએ પણ ધણા લોકોને છલા હતા અને દ્વિજિયન લોકો મનુષ્યજાતક હોવાને લીધે તેમનો તેઓ મિજગાનીના કામમાં ઉપયોગ કરતા; પરંતુ એક શુભામે પોતાના ધણીનું ખુન કર્યું કે તરત જ તેની જાતના

સૈંકડો ગુલામોને દેહાંત પ્રાયશ્ચિત આપવાનું ગાણુસાધ વગરનું કામ તેમણે કદી કર્યું નથી. અને લડછમાં છતેલા લોકો પૈકી જે શ્રવતા પકડાતા તેમને ગુલામગીરીમાં રાખવાનો જો કે અભણ લોકોમાં આલ છે, તોપણ તેમને ઘેટાં માફક ટોળામાં રાખવા, તેમની પાસે જનાવરની પેઠે કામ કરાવવું અને મનુષ્યપણાનો કોઈ પણ હક તેમને આપવો નહિ એવું વર્તન તેમના હાથથી કદી ચતું નથી; અથવા તે પોતાની રક્તશ્રાવની ઈચ્છા તૃપ્ત કરવાને માટે સાવં જનિક મેદાનોમાં તેમની વચ્ચે ઢંઢ્ર યુદ્ધ કરાવીને પોતે તમાસો જોવાને બેસતા નથી. રોમન લોકોને ઢંઢ્ર યુદ્ધ અને કુસ્તી જોવાનો એટલો નો નાદ લાગ્યો હતો કે, એ ઈચ્છા પૂરી કરવી તે જાણે ભૂખ શમાવવાને માટે આજ ખાવું જેટલું સ્વાભાવિક છે એવું તેમને લાગતું હતું. ‘જંગલી’ એ શબ્દના વાસ્તવિક અર્થ તરફ લક્ષ ન દેતાં તે શબ્દથી હાલ જે બોધ ધાય છે તે અર્થમાં તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો એમ કહેવાને હરકત નથી કે, ક્રિજિયન લોકોને એક જાણુએ મૂકતાં બાકીના સર્વ જંગલી લોકો રોમના જંગલી લોકો આગળ શ્રીકા પડે છે.

ધર્માભિમાન કિંવા દેશાભિમાનને લીધે ઉત્પન્ન થનારા દુરાચાર મહત્તી જગની દૃષ્ટિ અંધ ચર્ધ નથી તે ખ્રિસ્તી લોકોને પણ સ્પષ્ટ દેખાશે કે, યૂરોપના ખ્રિસ્તી દેશોના ઇતિહાસમાં પણ ઘણે પ્રસંગે આવે જ પ્રકાર છે બિન બિન દેશોના એક બીજા સાથેની લડાઈઓ અને એક દેશના લોકોના અંદર અંદરના ટંકા એમને લીધે મનુષ્ય સ્વભાવમાં જે ફરપણું ઉત્પન્ન થતું હતું તેની આગળ, જે લોકોને જંગલી સમજવાનો રીવાજ પડેલો છે તેમનું ફરપણું કંઈ જ નથી. અર્ધ સુધરેલા લોકોમાં મનુષ્યને ન જાને એવા ફરપણાની પરમાવધિ ચર્ધ હતી ખરી; (ઉદાહરણને માટે

મેક્સિકો દેશના અને મધ્ય અમેરિકાના લોકો શેકેલા જટાટ પ્ર-
માણે પોતાના શરૂનાં શરીર ઘોલતા અને તેમની ધડકતી જાતીનો
નાશ કરતા) પરંતુ યુરોપખંડના કૂરપણાની જો કે એટલે સુધી હદ
આવી ન હતી તોપણ ' તું પોતા ઉપર જેટલી પ્રીતિ કરે છે તે-
ટલી જ ખીજા ઉપર કર, ' એ જેમનું સ્વરૂપ છે એવા ખ્રિસ્તી
ધર્મના અમે અનુયાયી છીએ એમ મોટા ભાગથી શેખી મારતા
છતાં શરીરને હાંચા વખત સુધી નાના પ્રકારનાં દુઃખ દેઈ શકાય
એવા ઉદ્દેશથી નવાં ધંધા બનાવવા સારૂ યુરોપિયન લોકોએ જુદી-
કોશલ્ય અને હસ્તકોશલ્ય વાપરેલું છે. ધર્મ બ્રહ્મ ચલા હોય તે-

જોકે નામનું મનુષ્યને દુઃખ દેવાનું એક યંત્ર હતું તેમા મ-
નુષ્યને જમીને પર છોડે સૂતાડીને તેના હાથ પગ તે યંત્રમાંની
એ સોગટીઓ વડે બાંધવામાં આવતા. હાથ પગ બંધાયા પછી તે
સોગટીઓ એક ખીજાના દૂર ખેંચવામાં આવતી અને તે મનુષ્યનું
શરીર તણાઈને તેને વેદના થતી. આરોપી પાસે કુંઈ અપરાધ ક-
બુલ કરાવવાનો હોય સારૂ આ ક્રિયા ચાલતાં તેને પ્રજા પૂછવામાં
આવતા. આ સમયે સરકારી અધિકારીઓની દેખરેખ નીચે થતું
અને તેને કાયદાની સંગતિ હતી. સરકારી અધિકારીઓને કાવતો ઉત્તર
આરોપી તરફથી ગળે લાં સુધી ધંત્રમાંની સોગટીઓ હળવે હળવે
ફેર કરવાનું કામ ચાલતું અને અનેક પ્રસંગે આવી રીતે દુઃખ સ-
હન કરનારા માણસોનાં હાડકાં પણ સાંધામાંથી વળુટાં પડતાં.
યુરોપના ધણાખરા દેશોમાં આવી રીતે આરોપીને દુઃખ
દેઈને કબુલત લેવાનો અથવા તો હમત રાખીત થયું હોય તો આવી
રીતે શિક્ષા આપવાનો ચાલ હતો અને તેને કાયદાનું અનુમત હતું.
ફક્ત ઇંગ્લેંડમાં જ કાયદાનું અનુમત ન હતું તોપણ તે ધંત્રનો

મને પોતાના બહુથી લોકોને ત્રાસ દેનારી જોગણીઓને (સ્ત્રીઓને) અને રાજદ્રોહ અથવા દેશદ્રોહ કરનારા લોકોને ફક્ત દેહાંત પ્રાપ્તિ આપવાથી પૂરું શિક્ષા થતી નથી એવું તેમને લાગ્યું હતું અને લાંબા વખત સુધી દુઃખ દેવાને વારતે નવીન યુદ્ધિઓ કાઢવાના કામમાં તેમણે પોતાની બુદ્ધિનો, શક્તિનો અને કાળનો વ્યય કર્યો હતો. તદ્દોગતદાર ગુનેહો કબુલ કરે નહિ તો તેની પાસે તે કબુલ કરાવવાના કામમાં પણ આ યંત્રનો ધણો ઉપયોગ થતો. હાલ યુરોપમાંના ધાર્મિક દેશોમાં લોકોને પ્રત્યક્ષ ઉપર આધાર રાખનારી રાજ્ય વ્યવસ્થાને લીધે સર્વ પ્રકારના અવહાર શાંતપણે કરવાની ટેવ પડેલી છે. અને તેમનામાં કૂરતાના ધણા પ્રકાર જણાઈ આવતા નથી, પરંતુ જ્યાં તેમના મન પર બહારનો દાબ ધણો નથી હોતો ત્યાં તેમનું મૂળનું સ્વરૂપ હજી પણ ખુલ્લું થાય છે. યુરોપિયન લોકોની વસાવટ આરે તરફ જ્યાં પ્રસરેલી છે ત્યાં તેમનું વર્તન એક જુદું હોય છે. પોતપોતામાં તેમનું દંઈ ધણું આલતું નથી. કારણ તેઓ એક ખીજની બજાર લેવાને સમર્થ હોય ને પણ દેશોમાં સાથે જ્યારે પ્રસંગ આવે

અનેક પ્રસંગે રાજ્યકર્તા લોકો તરફથી ઉપયોગ થતા. હજી હેનરીની કારકિર્દીમાં તેનો ઇંગ્લાંડમાં પ્રવેશ થયો અને તે પહેલા આર્લેસ રામના વખત સુધી ઉપયોગમાં આવતું હતું.

આરોપીને હાથવાને વળી એક ખીજને પ્રકાર હતો. તેને જમીન ઉપર હોતો સુરાડીને તેના સરીર ઉપર પુષ્કળ વાળનું લોખંડ મૂકવામાં આવતું. તેને એક દિવસ ગંધાતી રોટલી અને ખીજ દિવસે ગંધાતું પાણી આપીને કબુલ થાય ત્યાં સુધી અથવા મરી જાય ત્યાં સુધી તેમ જ રાખી મૂકતા.

સારેતો પછી તેમની ઈચ્છાને આડું આવનારું કંઈ હોતું નથી. આ-
સ્ટ્રેલિયામાં વસાવત કરનારા લોકોએ સાંના દેશીઓની સાથે
અસંત દૂરપણાથી વર્તન કરેલું છે. કોઈ કોઈ વાર યૂરોપિયન લો-
કોના જીલમથી કંટાળીને સાંના દેશીઓ મરણીઆ થઇને તેમની
ખોડ ભાગવાને યત્ન કરે સારે માત્ર તેમને જંગલી કહેવામાં આવે છે.

કેટલીક જાતના અભણ લોકોમાં સહૃદયપણું અને તેથી ઉ-
ત્પન્ન થનારા મનોધર્મ જીલકુલ માલગ પડતા નથી; પરંતુ જીજ્ઞ-
કેટલીક જાતના લોકો જીલકામાં અને શિક્ષણમાં જે કે સુધરેલા
લોકોથી ઘણા પાછળ હશે તેમણે માણસાઈની જાળમાં તે તે-
મની જરાજરી કરી શકે છે અને કેટલાંકે તો સુધરેલા લોકોને
પણ લજવાવે છે. આ સંબંધી પુરાવો પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકમાંથી
જોઈએ તેટલો મજે એવો છે. પરંતુ અહીં ઘણો વિસ્તાર કરવા
ન જોઈતાં અને યંચકર્તાનાં દામ ન આપતાં કેટલાક ઠેકાણાના
લોકોની વિગતને અનુસરીને માહિતી આપવામાં આવે છે.

વેદા લોકો સાધારણ રીતે નામ સ્વભાવના અને માયાળુ છે.
તે લોકોની વિધવાઓનું પોષણ સમાજ તરફથી પામી શકે છે.
ન્યૂગિનીડા દ્વીપ સમુદ્ધમાં ઠાના નામનો જોડ છે, સાંના લોકોમાં
આજરી મનુષ્યની સારવાર તેમના અંતકાળ સુધી માયાળુપણાથી
કરવામાં આવે છે. ન્યૂગિનીમાંના પાંચુઅન લોકોનાં કેટલાંક
ટાળાંએ યૂરોપિયન લોકો જીલકુલ પોતાના હાથમાં સપડાયા છતાં
તેમની સાથે શુદ્ધતાઈનું વર્તન કરેલું છે. હાલક લોકોનામાં એ-
ટલી માણસાઈ છે કે, તે જોઈને સુધરેલા લોકોને લાજ લાગે. સુધ-
રેલા લોકોના વર્તનમાં જે માણસાઈ દેખાઈ આવે છે તેના કરતાં
માલાગાથી લોકોના વર્તનમાં વધારે દેખાઈ આવે છે. એરિક્વેનો

લોકોનાં પરસ્પરનાં વર્તન જોયાં હોય તો તેમના જેટલા માયાજી લોકો જગતમાં જીજ્ઞા નથી એવી ખાતરી થશે. ઇસ્રોકોઇ લોકોમાં માયાપ વગરનાં ઊકરનાં ઉપર મમતા રાખવી, સર્વની સાથે સમ્યક પશુાથી અને માન મરતજો રાખી ચાલવું તથા સર્વ મનુષ્ય ભાંડુ પ્રમાણે છે એમ માનવું એ વાતો અતિ જરૂરની સમજવામાં આવે છે. યૂરોપિયન લોકો સાથે વ્યવહાર શરૂ થતા પહેલાં અમેરિકન ઇન્ડિયનમાંના ચિપેવા લોકો પરસ્પર પરોપકાર યુદ્ધિથી ચાલતા હતા અને તેમની વિષવાઓને અને માયાપ વગરનાં ઊકરોને દરિદ્રાવસ્થાના અને વિપત્તિના દિવસ ગુમરવા પડતા નહિ આ રાજાનના લોકોમાં જીજ્ઞા મમતાસ મનુષ્ય જડવાના જ નહિ. ગમે એવો ગરીબ માણસ હોય અને તેને પોતાનું પેટ ભરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તોપણ તેના અંગને પૂરતાં લૂગડાં હોય છે. છતેલા મનુષ્યો સાથે તેઓ ઉદારપણાનાં અને માણસાઇનાં વર્તન કરે છે. આ ક્રિકા ખંડના માંડિગો લોકો વિષે એક પ્રવાસી કહેછે કે:—

“ આ ગરીબ હીધન (ખિરતી ન હોય એવા) લોકોએ મારી વિપત્તિમાં મારે વિષે જે મમતા જતાવી અને ઘણી કાળજી લઇને મારી પાસેથી કોઇ પણ પ્રકારનો મોંઝદસો મેળવવાની ઇચ્છા ન રાખતાં મારા ઉપર જે ઉપદાર કર્યા તે મારી ચાદદાસ્તમાંથી કદી પણ જવાના નથી.” વળી હુઆન પ્રદેશના લોકોના માયાજી-પણા વિષે બોલતાં કોઈ કહેછે કે:—“ ઐક્યતાથી ચાલવું, સ-માધાનીથી રહેવું, જીજ્ઞાના કામમાં વિનાદારણ ધાલગેલ ન કરવી, એક જીજ્ઞાને મદદ કરવા તત્પર રહેવું, કુટુંબની ચાંતતા રાખી મુખે રહેવું, સર્વ સાથે માણસાઇથી ચાલવું અને અવ્યામતની આગતા રવામતા કરવી, એ ગુણો આ લોકોમાં જેટલા મને માલમ પડ્યા

તેના કરતાં અધિક બીજા કોઇપણ લોકોમાં માલગ પડ્યા નથી.” આ પ્રકરણના આરંભમાં મોકાટે કરેલું એઆન લોકોના સ્વભાવનું જે વર્ણન આપેલું છે તેમાં અને બીજાં પણ કંઈક ઉદાહરણોમાં જે કે માયાળુપણું અને દૂરપણું એમનું મિશ્રણ માલમ પડે છે તોપણ હાલ આપેલાં કેટલાંક ઉદાહરણોમાં વિશેષે કરીને વેદા, ઐરિકવમો અને હુઆન પ્રદેશના લોકોમાં આવા પ્રકારનું મિશ્રણ માલમ પડતું નથી.

એશિયા ખંડના લોકોના ધણા પ્રાચીન કાળના ગ્રંથોમાં સહૃદયપણું અને મનનું કામગણપણું દર્શાવનારા વિચાર આસંખ્ય ઠેકાણે જણાઇ આવે છે અને દયાનાં કૃત્યો કરવા સંબંધી આજ્ઞા કિંવા ઉપદેશ કરેલા પણ અનેક ઠેકાણે દેખાઇ આવેછે. કવિ અને યાતા લોકોના ગમજગાંથી નીકળેલા તે વિચાર છે, અને પ્રસક્ત વસ્તુસ્થિતિમાં તેનો ધણો જ થોડો અંશ જેવામાં આવવો જોઈએ. તથાપિ કેટલેક અંશે તેનું મહત્ત્વ કમ્બુત્ત કરવું જોઈએ. ગરબડાટનો કાળ જઈને એક ઠેકાણે બ્વરિયત રીતે રહેવાની લોકોને ટેવ પડ્યા પછી આ વિચારનો ઉદય થવો જોઈએ. હિંદુ લોકોના પ્રાચીન ગ્રંથો પૈકી મહાભારતમાં નીચેનો શ્લોક મળી આવે છે:—

શ્લોક

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કમર્ણા મનસા ગિરા ।

અનુગ્રહશ્ચ દાનંચ સતાં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥

વનપર્વ, અં ૨૯૭ શ્લો ૦ ૩૫.

અર્થ.

દુષ્ટકૃતિથી, દુર્વિચારથી અથવા દુર્ભાવજનથી કોઇને પણ

દુઃખ ન દેતું અને સર્વ ઉપર દયા આે ઉપકાર કરવો એ સત્-
પુરુષનું સર્વકાળનું કર્તવ્ય છે.

આ શ્લોક સાવિત્રી આખ્યાનમાં છે. સાવિત્રીના સ્વામી 'સ-
લવાનને લઇને યગરાજની સ્વારી જતી હતી તે વખત તે
(સાવિત્રી) તેની પાછળ પાછળ ગઈ અને પછી તે બંનેનું સંગા-
પણ થયું. આ કથાભાગ સર્વને ગાહીત છે જ. પોતાના સ્વામીનો
છવ થન પાડો આપે તે માટે તેના મનમાં દયાના અંકુર ઉત્પન્ન
કરવાને તેણે મોટું હૃદયવેધક બાપણ કયું. તે બાપણના પ્રવાહમાં
ચમને હૃદયેશને તેણે મોટા પુરુષનાં વર્તન કેવાં હોવાં જોઈએ તે
કહેલું છે પરિચય સોદાનું પવિત્ર પુસ્તક ઝંઙ આવસ્તામાં દયા-
શીત્તપણાનું વર્તન કરના વિશે ધર્મારાજો આપેલી છે તેમનો હૃદ-
ય કંઈક અંશે તો પુનર્જન્મ ઉપર તેમનો વિશ્વાસ હોવાને
લીધે હોવો જોઈએ. પ્રાણી પર દયા કરવા વિશે જે તેમનો આગ્રહ
છે તે તેથી જ હોવો જોઈએ. કારણ, મનુષ્ય મરી ગયા પછી દાષ-
પણ પ્રાણીમાં જન્મે છે. હારે મા, બાપ, ભાઈ, જેન ઇલાદિ
પોતાની પ્રીતિના માણસો પૈકી જે મરી ગયાં હશે તેનો કયા પ્રા-
ણીમાં જન્મ થયો હશે તેનો કંઈ નિગમ નથી; તે માટે સર્વ પ્રાણી
ઉપર જ દયા કરી હોય, તો તેમને પોતાને હાથે ત્રાસ આપવાનો
સંભવ રહેતો નથી. આવી સમજુતીથી તેમને કદાચિત ભૂત દયાની
વધારે જરૂર લાગી હશે. તથાપિ તેમના ગુસ્સિસ્તાન નામના ગ્રં-
થમાં વર્તનના જે સ્પષ્ટ નિયમ આપેલા છે તે તે કારણથી ઉત્પન્ન
થયેલા નથી. નીચેનું આવતરણ ગુસ્સિસ્તાનમાંનું છે:—

“ દુર્લભ જેસ્ટ પર દયા કરો. ગરીબ અને નિરાશ્રિત પ્રજાને
સત્તાના જોર ઉપર ચગદી નાંખવી એ ગુન્દો છે. ખીજના દુઃખ

વિષે જો તું ઉદારીન રહીશ તો તને મનુષ્ય એ નામ આપવું યોગ્ય નથી.” ઈન્જિનિયર લોકોમાં પણ ગરીબોને દાન ધર્મ કરવું અવશ્યનું કર્તવ્ય સમજવામાં આવતું હતું. ખર્ચ અને હંકર કહે છે કે, “ભૂખ્યાને અન્ન આપવું, તરસ્યાની તરસ મટાડવી, નોંંગાને વસ્ત્રનું ઢાંકણ આપવું અને નિરાશ્રિતને આશ્રય આપવો.” આ વાતો ધર્માચારી અને શિષ્ટસંપ્રદાયની અનુમતિથી તેમનામાં દાખલ થઈ હતી. તેમના કીર્તિસ્તંભમાંથી જે હસ્તલેખ મળ્યા આવે છે તેમાં પણ ન્યાય અને પરોપકારથી ભરેલાં ચિત્રો જડી આવે છે. વિધવા અને નિરાશ્રિત એમનું રક્ષણ કરવું, દુકાળને પ્રસંગે લોકોની કાળજી રાખવી ઇલાદિ વાતોના તેમાં અનેક દેખાણે ઉલ્લેખ છે. પુરાતન કાળના ચિના લોકોના ગ્રંથોમાં પણ ભૂતદયા અને તેનાથી હત્યન થનારા અનેક સદ્ગુણ સુષ્કળ વખાણેલા છે. લેગેએ ‘ચિની લોકોના ધર્મ’ નામનું જે પુસ્તક લખેલું છે તે ઉપરથી એવું દેખાય છે કે, લાઓઝીને દેહાન્ત શિક્ષા આપવાનો ચાલ ગમતો ન હતો અને તે જ વિષે તેણે તિરસ્કાર પૂર્વક લખેલું છે. દેશદેશમાંના ટંટા મટાડવા સાથે યુદ્ધનો ઉપયોગ કરવાના રીવાજ બદલ પણ તે ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે. કંનફૂ-શિઅસના પણ આવા જ પ્રકારના વિચાર છે. તે કહે છે કે:—“ખીન્નનું સાઈ કરવાની ઇચ્છા એ માણુસાધનું મુખ્ય લક્ષણ છે.” ખીન્નને દુઃખે દુઃખી થવાનો સ્વભાવ મનુષ્યને અતિ આવશ્યક છે એવું પ્રતિપાદન કરતાં એન્શિઅસ કહે છે કે:-

“ મોટા મનના પુરુષનું હૃદય મનુષ્યને વાસ્તે તો શું પણ મનુષ્ય સિવાયનાં ખીન્ન પ્રાણીઓ માટે પણ પીગળી જાય છે.” આ પ્રાચીન કાળના લોકોનાં પવિત્ર પુસ્તકોમાંના પુરાવા પૂરું કરવાને વાસ્તે

હીજ લોકોના ધર્મ પુસ્તકમાં કયા પ્રકારના વિચાર જણાય છે તે પણ જોવું જોઈએ. તેમના ધર્મના જુના અધોમાં જોકે આ સંબંધી ધર્મો ઉદ્દેશ્ય કયાં નથી તેપણુ તે પછીના અધોમાં મનુષ્યની સાથે તો શું, પણ જનાવરની સાથે પણ મમતાથી આશીને તેમના ઉપર દયા કરવા વિષે આગ્રા અને ઉપદેશ મળી આવે છે. યૂરોપિયન લોકોએ જે વેળા ખ્રિસ્તી ધર્મને અદ્વલ્ય કયાં તે વખતે હીજ લોકોના એ વિચાર અને ઈશ્વરપ્રતિભા તેના કરતાં પણ ઉત્તમ વિચાર એમને પણ આદ્યત્ અદ્વલ્ય કયાં જ. પરંતુ અનેક સૈદ્ધાંત સંધી તેમના વર્તન ઉપર આ વિચારોનો થોડો પરિણામ થયો નહિ.

અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થનારાં જ કાર્ય હોય અને તે કારણોનાં એક બીજા સાથેનાં પ્રભાણુ જલ્લનારાં હોય અને તેમાં વળી પુરાવો ગુચ્છવણુનો હોય તો નિઃશ્યાત્મક સામાન્ય અનુભાનો કાઢવાં કઠણુ હોય છે. તેવાં અનુભાનો કાઢવાનો થોડો ધર્મો સંગત હોય તો તેને માટે પાછલા પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે કેવળ દલકી પ્રતિનાં ઉદાહરણો લેઈને તેમની પરસ્પરની તુલના કરવી જોઈએ.

જે કારેન લોકોનું ઉદાહરણ પહેલાં લીધું છે અને જેમને સહાય-પણુનો વાસ સરખો પણ નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે વિષે એક અંધકાર કહે છે કે, આ લોકોની પ્રત્યેક ટોળીનું બીજ પ્રત્યેક ટોળી સાથે વિર હોય છે અને તેમનામાં ધણુંકરીને લડાઈઓ ચાલેલી હોય છે. આફ્રિકા નામની રાજા ઇંગ્લિયન લોકોની બીજ એક જાત છે તેમાં પણ આ જ પ્રકાર છે. આ લોકોના ટંટાજખેડાં એટલા વિલક્ષણ છે કે, કોઈ આફ્રિકા મનુષ્યનાં જો દસ સગાં હોય તો તે પૈકી નવની સાથે એમનો ઉભો દાવો રહે. કોમળ વિ-ચારોનો અંધારા મનોવિહારોનો તેમનાં મનને કદી સ્પર્શ પણ મંતો

નથી. તેમને વિષે ષ્યાકગ્રેગર કહેછે કે:-“ નિર્દયપણાથી છાનામાના ધાડ પાડવી અને મનુષ્ય અસાવધ હોય ત્યારે વિશ્વાસઘાતથી તેનું ખૂન કરવું આ વાતો તેમના આયુષ્યને આનંદદાયક છે.” કહેમે અહોના લોકોનું ઉદાહરણ ઉપર આપેલું છે અને મનનું કામગણપણું બતાવનારા ગુણ તેમનામાં ગિલકુલ નથી-ખીલું તો શું, પણ પોતાના પેટનાં છોકરાં ગદલ પણ તેમને હયા ઉત્પન્ન થતી નથી, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમની સાંચામિક વ્યવસાયની પ્રીતિ બતાવનારી એક અલૌકિક વાત તેમનામાં જોવામાં આવે છે. જાણે પુરોથી લગાઇનું સઘળું કામ નજરું ન હોય એમ તેમના સૈન્યમાં સ્ત્રીઓની પલટણો રાખેલી હોય છે. ઉત્તર અમેરિકામાંના ઇંડિયન લોકો પૈકી જંગલી સ્થિતિમાં કેવળ છેવટની પાયરી ઉપરના લોક એટલે હકોટ અને કોમાંચ એઓ છે. કેદી લોકોના હાલદવાલ કરવામાં તેમનું નિર્દયપણું દેખાઇ આવે છે. નાના નાના ટંટા અને મોટી મોટી લગાઇઓ એમનો હમેશાં સાં સુકાળ છે.

હવે જે લોકોને લગાઇનો કેવળ કંટાળો હોય છે અને જે હમેશાં એક ખીજ સાથે સલાહ સંપત્તી રહેછે તેમની સ્થિતિ જોઈએ. જે લોકોમાં આ સ્થિતિ કેવળ શિખરે જઈ પહોંચેલી છે એવા લોકો કહીએ તો એસ્કિમો લુઆનના રહેવાશી અને વેદા એ છે. હમેશાં સાંચામિક વ્યવસાયમાં ગુંથાઈ રહ્યાથી મનુષ્ય સ્વભાવમાં જે કઠોરતા ઉત્પન્ન થઈને દુદ્ધ પામે છે તે તેમનામાં ખીલકુલ ન હોવાથી સહાયપણાના ગુણનો પ્રસાર થવાને પુષ્કળ આવકાશ મળે છે અને તેનું પરિણામ માયાળુપણાના અને પરાપકારના વર્તનમાં નજરે પડે છે. ઉપર કહેલા ત્રણ લોકો વિષે પહેલાં જે માહિતી આપેલી છે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ ધ્યાનમાં આવશે.

કૃતમતા અને માણસાદ આ બન્ને બહેનો છે એમ કહીએ તોએ ચાલે. કારણ આ બંનેની ઉત્પત્તિ સહૃદયપણાથી જ છે. આ પ્રકરણમાં માણસાદ સંબંધી જે વિચાર કર્યો તે જ ધણે અંશે કૃતમતાને પણ લાગુ પડનારો છે. તેથી કૃતમતાનો ઈલાયદો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. અહીં જ આ ગુણનું અસ્તિત્વ અને અભાવ બતાવનારાં બે ઉદાહરણો આપ્યાં એટલે બસ. લડાઇઓ અને ટંકા બખેડા એના વગર જેને એન પડતું નથી તે દિગ્વિજય લોકો વિશે બુદ્ધિમંત્ર કહેછે કે કૃતમતા આ દોષ તેમનામાં સંપૂર્ણ બુરેશેછે. તેનો તે લોકોને વિશે પોતાનો અનુભવ નીચેના અવતરણમાં આપેલો છે.

“ એક આખરી મનુષ્ય ઉપર મહેરજાની કરીને જો કે મે તેને ઔપધ આપ્યું હોય તો તે બદલ મારો ઉપકાર માનવો. એક બાજુએ રહીને મારે તેના ખાવા પીવાની પણ તજવીજ કરવી જોઈએ. એમ તેને લાગતું. જેર, તેને ખાવા પીવાનું આપ્યું હોય તો તેટલાથી પણ તેની વૃદ્ધિ થતી નથી. તે મળ્યા બરાબર પોતાનાં લૂગડાં લતાંનો. પણ હજુ લાગુ થયો એમ તેના મનમાં આવતું અને તે મળ્યા પછી પોતાને જરૂર જણાય તે પદાર્થ મારે પૂરા પાડવા એવી તે ઈચ્છા કરવા લાગતો. અને જ્યારેહું તેની આવી ઈચ્છા વૃદ્ધ કરવાની ના કહેતો ત્યારે તે મને મરણમાં આવે તેટલી ગાળોની પુષ્પાંજળી આપતો. ” હવે એનાથી ઉદ્ધતું ઉદાહરણ લઈએ. દિગ્વિજય લોકોને સાંઘામિક વ્યવસાયની જોટલી આલેના છે તેટલો જ વેદા લોકોને તિરસ્કાર છે. આયર્ષને તે લોકોનું વર્ધન આપ્યું છે તેમાં તે કહેછે કે:- “ તેમને યોડી મદદ

કરીએ અથવા તેમને વિષે યોડી કાળજી જતાવીએ તોપણ તેને બદલે પણ તે લોકો ધણા કૃતમ હોય છે. ” બેનેટ તેમાંના કેટલાક લોકોને બક્ષિસો આપી હતી અને કેટલાઓકોને તે ઉપયોગી પડ્યો હતો. તેના ઉપકારનો બદલો વાળવાને એક અમત્કારિક ઉદાહરણ બન્યું છે. તે કહે છે કે:—

“ સુમારે છ શીટ લંબાઈનાં એ હાથીનાં બચ્ચાં એક દિવસ પચેઠમાં અણધારીં અમારી ઓશરી ઉપર આવીને પડ્યાં. જેમના ઉપર મારા ઉપકાર થયા હતા તે પૈકી કેટલાંક મનુષ્યોએ એ બચ્ચાં એ રાતે અહીં આણીને મૂક્યાં હશે એમ મેં કહી જતાવ્યું, પરંતુ જેમણે મનની એટલી મોટાઈ જતાવી તે ગૃહસ્થ કોણ, એ મને છેવટ સૂધી સમજાયું નહિ. તેથી તેમનો આમાર પ્રદર્શિત કરવાને અથવા તેમને મોંબલો આપવાને મને તક મળી નહિ. છેક પ્રાથમિક સ્થિતિમાંના વેદા લોકો પાસેથી પણ સુધરેલા લોકોને શીખવા સરખો આ કેટલો ઉત્કૃષ્ટ પાક છે ! ” કોઈના પણ જાણવામાં ન આવે એમ પોતા ઉપર થયેલા ઉપકારથી પણ અધિક મોંબલો પહોંચાડવાનો આ ગુણ તો તેમની પાસેથી શીખવા સરખો છે જ, પણ આ લોકોનું આચરણ મનમાં આણીને એના કરતાં પણ મહત્વની એક વાત સુધરેલા લોકોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તે એ કે, મોટા દમામથી પોતાના ધર્મનું શ્રેષ્ઠ વખાણનારા અને રાત્રિ દિવસ ધર્મતત્વનાં અને નીતિતત્વનાં પારાયણ કરનારા લોકોમાં પણ જે શ્રેષ્ઠ પ્રતિના સદ્ગુણ મળી આવતા નથી તે કોઈ કોઈ વાર છેક અશિક્ષિત લોકોમાં પણ મળી આવે છે. ”

પ્રકરણ ૯ મું.

અર્થવાદિત્વ.

સોએસો દોકડા સસ બોલવાનો સદ્ગુણ જવલે જ મળી આવે છે. જે દોકડા સસવાદી તરીકે મનાય છે તેમના મોંમાંથી પણ અસસ બાપણ નીકળવાના પ્રસંગ દરરોજ આવે છે. કોઈ પણ જોએલી અથવા સાંભળેલી વાત કહેવાની હોય તો તેમાં મરચું મીઠું બજરાવ્યા સિવાય રહેવાતું નથી. મનુષ્યના મનનું જે પ્રમાણે વલણ હોય તે પ્રમાણે તે જોએલી અથવા સાંભળેલી વાતમાં જોણું વધતું કરીને કહે છે. આ દોષ મનુષ્યમાં જોડો રંગે રંગે વ્યાપેલો છે કે, તે દોષ પોતાને હાથે અને છે તેનું તેને જ્ઞાન પણ રહેતું નથી. અતિશયોક્તિનો દોષ ધણુંકરીને સાધારણ છે. અતિશય, વધારે, બહુ, પુષ્કળ ઇલાદિ શબ્દોનો લોકો બોલવામાં અને લખવામાં જોઈએ તેટલો ઉપયોગ કરે છે; પરંતુ ધણેખરે પ્રસંગે તેનું પ્રયોજન હોતું નથી. આ પ્રકાર અર્થવાદિત્વને જ દર્શાવનારો છે. કોઈ કોઈ વાર તો અસસ બાપણનો મોટો તિરસ્કાર જતાવનારા લોકોમાં જ આ દોષ વિશેષ માલમ પડે છે. સસ-પ્રિયતા ઉપર જુરસાદાર બાપણ કરનારા વક્તાના બાપણમાં જ અર્થવાદિત્વના જોઈએતેટલા નમુના જતાવી સકાશે. પદ્યોનાં અને મનુષ્યોનાં વર્ણન કરતાં જે ઠંકણે સાદા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો વાજખી હોય તે ઠંકણે બાપણને. છટાદાર કરવાને વારતે જોરદાર શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય રહેતા નથી. આવું અર્થથી વસ્તુસ્થિતિનું આજેહુજ પ્રતિગિજ સાંભળનારના મનમાં પડતું નથી. મૂળ જે કે ખડું હોય તોપણ તેમાં વાજખી કરતાં જાણતું ઉમેરો કરવાથી તે બીલકુલ જુદું જ દેખાય છે. આ ઠંકણે

ચિત્રની ઉપમા આપીએ તો એમ કહી શકાય કે, ચિત્રમાં અવયવોની ગોઠવણી અસંભવ હોય છે, પરંતુ રંગના કામમાં ધાલમેલ થાય છે. એટલે તે જોઈએ તે કરતાં દુપટ અથવા ત્રિપટ ખીલવીને બતાવેલું હોય છે.

વસ્તુસ્થિતિનું અવધાર્ય નિરૂપણ કરવાના જે અસંખ્ય પ્રકાર છે, તે સર્વનો આપણે આ પ્રકરણમાં વિચાર કરવાનો નથી. ઉપર કહેલી ચિત્રની ઉપમા લઈએ તો જેમાં એકત્રી રંગ માત્ર વધતો આછો ખીલવી બતાવ્યો હોય તે પ્રકારનો વિચાર ન કરતાં જેમાં અવયવોની ગોઠવણુ પણ મધ્યમોચ્ચ બતાવેલી ન હોય તે પ્રકારનો માત્ર વિચાર કરવાનો છે. અર્થાત વસ્તુસ્થિતિને આકું આવળું સ્વરૂપ આપવાનો જ જ્યાં પ્રયત્ન હોય તે તરફ લક્ષ ન આપતાં તેનો વિપરીત ભાસ કરવાનો યત્ન થતો હોય તેનો માત્ર અહીં વિચાર કરવામાં આવશે. અથવા કેવળ સહેલા શબ્દોમાં કહીએ તો ખુશી રીતે જોડું બોલવાના સંજોગમાં અનેક પ્રકારના લોકોમાં કેવી રીતિ માલમ પડે છે તે આ પ્રકરણમાં જોવાનું છે; અને મુખ્યત્વે કરીને કોઈ પણ સ્વાર્થના હેતુને લીધે જ્યાં જોડું બોલના તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે એવા ઉદાહરણોનો જ આપણે વિચાર કરીએ. કોઈ કોઈ વાર શત્રુને શિક્ષા આપવા સાર જોડી સાક્ષી પૂરવાને મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે; કદી કદી કંઈ બ્યવહારિક ક્ષાયદા મારે તે જોડું બોલે છે; કંઈક પ્રસંગે પોતાને મળનારી શિક્ષા અથવા પોતા ઉપર આવવાનું સંકટ ટાળવા સાર તેને જોડું બોલવાનું મન થાય છે; અને બીજે પ્રસંગે લોકોને ખુશી કરીને તેમની ગરજ સંપાદન કરવા સાર મનુષ્ય અસલ બાપણનો ઉપયોગ કરે છે.

હવે સલ બાપણ અને અસલ બાપણ એમનાં જુદી જુદી

સ્થિતિના લોકોમાં કેવાં અને શાં ઉદાહરણો મળી આવે છે તે જોઈએ. આપણે ધણુંકરીને અસત્ય બાપણોનો જ વિચાર કરવાને છે; કારણ સત્ય બાપણુ જગતમાં ધણું દુર્ભિલ છે. વળી નિષ્કામ સત્ય પ્રીતિ તો ધણુંકરીને મળવી જ કઠણ.

શિક્ષાર ઉપર નિર્વાહ કરનારા અથવા બક્ષ માટે અરણ્યમાં બટકનારા અને આસપાસના લોકો સાથે વૈરભાવથી ચાલનારા એવા જ પ્રાયગિક સ્થિતિના લોકો પૃથ્વીના અનેક ભાગો ઉપર રહેનારા છે તેમના ખોટા બોલવાના સ્વભાવ બદલ ધણાએક પ્રવાશીઓએ નિંદા કરેલી જણાય છે. તે જ પ્રમાણે જુલમી રાજાઓએ બાહુબળથી લોકોને છતીને જ્યાં ખોટાં રાજ્યો સ્થાપન કરેલાં છે ત્યાંના લોકોમાં પણ આ દુર્ગુણનું જોર પુષ્કળ છે એમ અનેક મુસાફરોએ આપેલી માહિતી ઉપરથી દેખાઈ આવે છે.

ડોક્ટર લોકો સંબંધી બર્ટન કહે છે કે:—“બીજા લોકો પ્રમાણે જ ઈંગ્લિયન લોકો પણ કદી ખરું બોલવાના નહિ.” બ્રિટીશ લોકો વિષે ત્રિફિય લખે છે કે:—

“ખરાખોટાપણુ વિષે એ લોકો એટલા બેરીકરા હોય છે કે, તેમના શબ્દો પર ખરુંસો રાખવો યોગ્ય નથી.” ફિરથી લોકો વિષે આવા જ પ્રકારના ઉદ્ગાર કેટલાક પ્રવાશીઓએ કહાડેલા છે. મધ્ય એશિયામાંના લોકો કાયડો જોયા સિવાય સાચું બોલવાના નહિ, તેમને જુલમનો જ અમલ જોઈએ.

વનવાસની સ્થિતિમાંથી બહાર પડીને એક ઠેકાણે સ્થાયી રહેનારા લોકોનો વિચાર કરીએ તો પહેલા ફિજિયન લોકો આંખ આગળ આવે છે. લુદલ્પમ્સ કહે છે કે:—

“ફિજિયન લોકોની ખોટું બોલવા તરફ એટલી પ્રવૃત્તિ છે કે, પોતાની તે ખોટ મટાડવાની અથવા છેવટ પોતામાં તેવી ખોટ

નથી એવું લોકોને જતાવવાની પણ ઇચ્છા તે લોકોમાં દેખાઈ આવતી નથી. જોહું જોલવાના કામમાં દૈશલ્ય સંપાદન કરવાને પણ હાં તે પ્રકારનું શિક્ષણ મળવાની પુષ્કળ સવક હોય છે. સરદાર લોકોના એક જીજ્ઞાસા નાશ માટે જે ગુપ્ત યુક્તિઓ ચાલેલી હોય છે તે કામમાં જોહું જોલવામાં વાકેફગાર હોનારા લોકોનો ધણો ખર્ચ પડે છે. અણીના વખતે ન ગમરાતાં એકદમ પ્રસંગને જોભે તેવો ઉત્તર આપીને કામ કાઢી લેનારા લોકોને આવા સરદારો તરફથી સારો આશ્રય મળે છે. આ લોકોના જોહું જોલવાના સ્વભાવ વિષે એટલી પ્રસિદ્ધિ છે કે, અસલ બાપજીને ‘ફિનિયન સલ’ એવું કહેવાનો ચાલ પડેલો છે.”

જોહું જોલવાના સંબંધમાં યુગાંકાના લોકોની સ્થિતિ પણ ફિનિયન લોકો જેવી જ છે.

“ ધણાખરા જંગલી લોકો પ્રમાણે જ આ લોકોમાં પણ સસને ધણું જ થોડું માન છે; અને અસલ બાપજી કરવું અયોગ્ય છે એવું તેમને લાગતું નથી. ઉલટું જોહું જોલનારો મનુષ્ય જેલાડી હોય તો તેનાં વખાણુ જ કરવામાં આવે છે.”

મધ્ય અમેરિકામાંના સુધારાની મધ્યમ અવસ્થાવાળા પ્રાચીન કાળના લોકોની આવી જ સ્થિતિ હતી. સાર્વભોમ્ય જીલમી રાજ્ય વ્યવસ્થા નીચે રહેનારા કેટલાક લોકો સંબંધી હી લાએટ કહે છે કે:—“ ધણાખરા ઇન્ડિયન લોકો પ્રમાણે જ તે પણ જોહું જોલનારા હતા.” વળી આ પૂર્વજોનો થોડો ધણો પણ અંશ જોમનામાં ઉતરવાનો સંભવ છે તે લાંના હાલના લોકો વિષે કનલોપ કહે છે કે:—

“ જોહું જોલવું આ દુર્ગુણ છે એ કબુલ કરનારો મધ્ય અમેરિકામાંનો એક પણ મનુષ્ય મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. કા-

છએ કાઢને ફસાવેા એટલે તેણે મોટી બહાદુરી કરી એમ તે લોકોને લાગે છે. ગમે તેટલું નીચપણાનું કપટ હોય અને તેનું પરિણામ ગમે તેટલું ભયંકર હોય તોપણ ‘આ કેટલી બધી ખમકદારી !’ આ સિવાય જુદી તરેલના ઉદ્દગાર તેમના મોંમાંથી નીકળતા નથી.

ફિલિપાઇન બેટા સંબંધી ફારમને લખેલું એક સ્વાતંત્ર પુસ્તક છે તેમાં તેણે ત્યાંના લોકો વિષે આવા જ પ્રકારની હકીકત આપી છે. તે કહે છે કે:—

“ જોતું જોણતું એ પાપ છે એ ત્યાંના લોકોને લાગતું હોય એમ દેખાતું નથી. તે એક આડા અવજો ખરો, પણ નિર્દોશ માર્ગ છે એમ તેમને લાગે છે. ”

પુરાતન કાળથી સુધરેલા જે લોકો છે તેમના પ્રાચીન અંધ-માંથી એવો પુરાવો મળી આવે છે કે, પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તે લોકોને સસલી, બહુ પ્રીતિ ન હતી, અને પ્રસક્ત અથવા અપ્રસક્ત રીતે અસસલી જ પ્રશંસા થતી હતી, જુલમ વિષે વિચાર કરતાં પ્રાચીન હિંદુ લોકોના અંધોમાંના જે ઉતારા આપેલા છે તેમાં પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે લગાડી અને જુલમ એમનો ઉપયોગ કરવાને પૂરી છૂટ આપી છે. અથવા છૂટ આપી છે એમ કહેવા કરતાં, ઉત્તેજન આપ્યું છે એવું કહેવું વધારે યોગ્ય છે. કાંઈ પણ લોકોના અંજે કાંઈ પણ વળતે કયા શુભ છે એ તે તે કાળના દેવાદિકની જે વાતો હોય છે તેમાં પૂર્ણ રીતે પ્રતિબિંબ પડેલું દેખાય છે. હિંદુ લોકોના દેવો આદિકની વાતોમાં ખુદ દેવોના હાથથી લગાડીના પ્રકાર કેટલા બનેલા છે તે જોઈએ તો તે ઉપરથી પ્રાથમિક સ્થિતિના હિંદુ લોકોની કલ્પના થઈ શકશે. હીજ્જુ લોકોની પણ તેવી જ સ્થિતિ હતી. એ વિષે ખાચબલમાં જોઈએ તેટલો પુરાવો છે. પાડોશીનું

નુકસાન કરવા માટે ખોટી સાક્ષી આપવી એટલી બાળત બાદ કરીને બાકીના ખોટા બોલવા બદલ હીજ્જ લોકોને તિરસ્કાર હતો એવું દેખાતું નથી. વળી દેટલાકોના કહેવા પ્રમાણે ખરેખરા જ એ એ લોકો સત્યવાદી હોત તો સામાન્ય સિદ્ધાંતને અપાવાદ કરતા એવું એ હીજ્જ લોકોનું એક જ ઉદાહરણ બન્યું હોત. ખોટું બોલવા બદલ તે લોકોને તિરસ્કાર ન હતો એ સિદ્ધ કરવાને ધણા લાંબા જવાની જરૂર નથી. તેમના દેવોનાં જ આચરણ જુઓ એટલે ખસ. દેવના મનમાં એકાગ્રતા નાશ કરવાનો હતો માટે તેણે પોતાના એક દૂતને જૂઠું બોલવાનું કહીને બવિષ્યવાદીઓને ફસાવ્યા હતા.* આયબલના જૂતા કરારમાં બીજે એક ઠેકાણે નીચેનાં વાક્યો દેવ ઉચર્યા હોય એમ બતાવ્યું છે.

“ બવિષ્યવાદી જો બવિષ્ય કહેતાં બૂદ્ધો હોય તો મેં જ તેને બૂલાવ્યો (એવું સમજો). વળી હું જ તેને ઈશ્વાર લોકોમાંથી શોધી કહાડીશ અને તેનો નાશ કરીશ.” *

જે લોકોએ પોતાના દેવોનાં ચિત્ર આવા પ્રકારે ચિત્રરેશાં તેમના સ્વભાવની કલ્પના સદ્ જ થઈ શકે એવી છે. તેમને સત્ય ઉપર ધણી પ્રીતિ હોવાનો સંભવ નથી અને એ આયબલમાંથી જ ઉદાહરણો લેઈને સિદ્ધ કરી સકાશે. એમણે રેબેકા પોતાની સ્ત્રી છતાં બહેન છે એવું ખોટું જ કહ્યું. પરંતુ તેને કંઈ પણ શિક્ષા ન થતાં ઉઘટો તે વર્ષ તેના ખેતરમાં પાક પુષ્કળ થયો અને દેવે તેને આર્શિવાદ આપ્યો,* અર્થાત્ તેનું વર્તન દેવને પસંદ પડ્યું. વળી રેબેકાના કહેવા ઉપર જેકબે પોતાના બાપને કંઈ ખોટું સમજાવીને એસાને ફસાવ્યો.* આ ખોટારાનો કાંઈ પણ ઠેકાણો

* આ સર્વ હીજ્જ લોકોની પૈરાણિક કથાઓ છે અને તે આયબલના જૂતા કરારમાં આપેલી છે.

તિરસ્કાર કરેલો ન છતાં ઉસરી દેવને તે ગમી. આ વિષે ક્રુર
અપ્રલક્ષ પુરાવો મળી આવે છે. કારણ દેવે તરનજ 'તારી ધન,
ધાન્ય સમૃદ્ધિ યશે' એવો તેને આશિર્વાદ આપ્યો. તે જ પ્રમાણે
જરમાયાએ એક વખત રાજની સૂચના ઉપરથી ખોટું બાપણ
કર્મું હતું.* આ પુરાતનકાળના હીજૂ લોકોની વાત થઈ. સાર
પછીના હીજૂ લોકોને થોડી થોડી સત્યતાની ગીદાશ લાગવા માંડી
હતી એ વાત કબુલ કરવી જોઈએ. બવિધવાદી નામના જે તે-
મના અંધકાર થયા તેમના અંધોમાં અને નવા કરારના કંઈ
ભાગમાં અસત્ય બાપણનો નિષેધ કરેલો છે. એકંદર પુરાવા તરફ
ધ્યાન આપતાં એવું અનુમાન કાઢી સકાશે કે, હીજૂ લોકોની સ-
માજને જેમ જેમ રિચરતા આવવા લાગી તેમ તેમ તેમનામાં
અસત્યપણાનું વર્તન કરી ચતું ગયું.

પ્રાચીન ગ્રીક લોકોમાં પણ બહુ સલાચરણ જડે એવી ક-
લ્પના કરવાનું કારણ નથી. તેમના ઇલિયડ નામના ગ્રંથમાં દેવોનાં
અનેક કૃતિઓનાં વર્ણન આપેલાં છે, તેમાં દેવો મનુષ્યોને તો
કસાવે છે જ, પણ પોતપોતામાં પણ એક ખીજને કસાવવાના ચત્ર
કરે છે એ બતાવેલું છે. સરદાર લોકોને ગરજમાં આવે તે પ્રકા-
રનાં અસત્ય બાપણ કરવાને દ્રાષ્ટ પણ પ્રકારની હરકત લાગતી
હોય એમ દેખાતું નથી. પાક્ષાસ આચીન એનો ચુલિસિજન

* પછાડીના પૃથ્વી નોધ જુઓ.

+ ચુલિસીજ એ ગ્રીક લોકોની પૌરાણિક કથામાંનો એક
ચોદ્ધ છે. તેનું ગ્રીક ભાષામાં નામ ચોડિસિઅસ એવું છે. પરંતુ
અંગ્રેજ ગ્રંથમાં તે ચુલિસીજ આ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. હોમર
કવિએ ચોડિસી કરીને જે ગ્રીક ભાષામાં કાવ્ય લખેલું છે તે કા-

ઉપર ગ્રેગ ચોટગો, અને તે ચોટવાનું કારણ જોઈએ તો તે ધણી
લુચ્ચો હતો એ. ઃ મહાશીએ હોગરના વખતના ઓક લોકોને
કપડી અને અસત્યવાદી એવા કહેતા છે. x પછીના

બનો નાયક ગુલિસીજ છે. ઓસ દેશની પાસે આપયેક નામનો
એક ખડકવાળો જોઈ છે ત્યાંનો તે રાજા હતો. તેની લગાડીનું
એક ગમત થાય એવું ઉદાહરણ છે. ઈલિયડ કાવ્યમાં વણુવેલી
'ટ્રાયની લગાઈ' જ્યારે શરૂ થઈ, ત્યારે ગુલિસીજને પણ પોતાનું
સૈન્ય લેઈને હાજર થવાનો હુકમ થયો. તે વખતે તેના મનમાં
જવાનું નહતું તેથી તેણે ગાંડાનો વેશ લીધો અને નાના પ્રકારની
ગાંડછા કરવા લાગ્યો. એક વખત તે પોતાની ગાડીને એક ઘોડા
તથા એક જાડ એવાં જે જતાવર જોડીને બદાર નીકળ્યો. પરંતુ આ
તેની લુચ્ચાઈ જલદીથી ઉઘાડી પડી. તેનું એક છોકરું હતું તેના
ઉપર તેની અતિશય પ્રીતિ હતી. તે છોકરા સાથે તેનું વર્તન ગાંડ
માણસ સરખું હતું નહિ એ પાલામીડીઝના લક્ષમાં આવ્યું
અને તેના સર્વ ઢોંગ ઉઘાડા થયાથી તેને લગાઈમાં જવું પડ્યું.
પાલામીડીઝનું માત્ર તેણે પછીથી ખૂંદે વેર લીધું અને તેને યમ-
લોકમાં મોકલ્યો.

* મહાશી એ ડબ્લિન ટ્રિનિટી કોલેજમાં પ્રોફેસર છે. તેણે
ઓસના પ્રાચીન સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર એક પુસ્તક લખેલું છે.

x વિશેષ પ્રકારના શિક્ષણથી મનુષ્યના મન ઉપર જે છાપ
પડે છે તેનું પરિણામ કાંઈ કાંઈ વાર ધણું આશ્ચર્યકારક દેખાઈ
આવે છે. ઓક લોકોના સ્વભાવમાં એટલા દોષ છતાં અને તેમનાં
કૃત્ય એટલાં દુરપણનાં છતાં તેમનો આપણને નાનપણથી પરિ-
ચય થવાને લીધે તેમનું ઉગ્ર સ્વરૂપ છેક નરમ થઈ જાય

કાળમાં પણ કહેવા સરખો ફેરફાર થયો ન હતો. ક્રીટન લોકોને 'હ' વખતે જે ગ્રીક લોકો વિષે અને તેમના અર્થો વિષે મનમાં આલના ઉત્પન્ન થાય છે તે જન્મ પર્યન્ત કાયમ રહે છે એવાં પુષ્કળ ઉદાહરણો બની આવે છે. એટલે ગ્રીક લોકોના ઇતિહાસ ઉપર પુષ્કળ માંહી-તીવાળો એક મોટો અંથ લખ્યો છે. તે અંથ વાસ્તે મેળવેલી સર્વ માંહીતી ઉપરથી તેનો એવો મત થયો કે, તેમની રીતભાતમાં પણ કૂરપણા-નું પ્રતિબિંબ પડેલું છે. ખોટાપણા વિષે તો બોલવાનું જ નથી. દેવથી માંડીને આકરીમાં રાખેલા શુભામ સૂધી તમામ ખોટું બોલવાના કામમાં કુશળ તેમનો ધર્મ ઠહીએ તો કુદ સમજૂતિનું પીએર-એવી ખરી સ્થિતિ છતાં ગ્રીક લોકોનો ઇતિહાસ અને તેમના અંથ સંગ્રહ એને માટે કેટલા બધાની વાજબી કરતાં વધારે ખૂબ્ય ખુદ્દિ થએલી જણાઇ આવે છે । ઇંગ્લાંડના માજી પ્રધાન ગ્લાડ-સ્ટન સાહેબને તો ગ્રીક લોકોનો ઇતિહાસ જાણે એક પરબલ હોય એમ લાગે છે. જેને પોતાના આયુષ્યનો ઉત્તમ પ્રકારે ઉપ-ગોગ કરી લેવો હેય તેણે ગ્રીસના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવું એ તેના ધારેલા હેતુનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે એમ તેને લાગતું. સન ૧૮૯૧ ની સાલમાં ગ્લાડસ્ટન સાહેબે ઇટનમાં એક જાપણ આપ્તુ હતું તે લંડન ટાઇમ્સમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેમાં તે કહે છે કે:—“આ-યુષ્યનાં આત્યંત મહત્વનાં કાર્યો ઉત્કૃષ્ટ રીતે કરતાં આવડે એવા પ્રકારનો મન ઉપર સંસ્કાર કરવો એ જો શિક્ષણનો હેતુ હોય તો પ્રાચીન વિદ્યાનું અને વિશેષે કરીને ગ્રિક વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું એનાં જેવો બીજો ઉપાય નથી.” જાપાની શંકાઓ એક બાપ્તુએ મૂકીએ તોપણ આ ગ્લાડસ્ટન સાહેબના મત ઉપર એક માત્ર ગગતની શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેનું કવી રીતે

મેશાં ખોટું ખોલનારા' એવું વિશેષણ આપેલું મળી આવે છે, તે ખીજા ઓક લોકોની સાથે તુલના કરીને જોતાં તે લોકોને અંગે કદાપિ ખોટું ખોલવાનો દોષ વધારે હોવાને લીધે હશે; પરંતુ ખીજા ઓક લોકોમાં પણ તે દોષ જોઈએ તેટલો હોવો અને એ વાસ્તે કીટન લોકોનું જ એ વિશેષણ આપીને તેમને ખીજાથી જુદા જતાવવાની જરૂર ન હતી. આટલે + કાગમાં ઓક લોકોનું મહાશીએ જે વર્ણન કરેલું છે તેમાં વિશ્વાસઘાત અને આત્મહિત માટે હુમ્મ્યાઈ એ તેમના મન્યુત દોષ તેણે જતાવ્યા છે. તે કહે છે કે:—“દાઉ ઓક મનુષ્યે પોતાનું વચન પાળ્યું તો x ડરાયસને તે એક ધ્યાનમાં

સમાધાન કરવું એ સમજાતું નથી. ગ્લાડસ્ટન સાહેબે રાજકારમા-
રના કાગમાં ઘણુંખરું આયુષ્ય ગાળેલું છે. આરંભમાં તે રાજ્ય-
પક્ષનો દિમાયતી હતો અને ત્યાર પછી પ્રજાપક્ષનો દિમાયતી
થઈને છેવટ તો સર્વની આગળ ગયેલો જે રાડીકલ પક્ષ તેનો
અગિમાની થયો હતો. હવે શંકા એટલી જ છે કે, ઓક વિધાનો
અભ્યાસ કરીને આકસફાઈ યુનિસિટીમાંથી નીકળ્યા કે તંત્રત જ
વિધાનો સંસ્કાર તાજે છતાં જે તેના દેશભક્તિ વિષે વિચાર
હતા તે ઓક વિધાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા સમજવાના, કે તે વિધા
પુષ્કળ વર્ષ મંત્રમાં દર્યા પછી વિચારોમાં જે ફરક પડ્યો તે
આ વિધાનું પરિણામ સમજવાનું ?

x આ કાળ ઇસવીસનની પૂર્વે ચારસે પાંચસે વર્ષના
સુમારમાં છે:

+ ઈરાનમાં ડરાયસ નામના ત્રણ પાદશાહ થઈ ગયા. પહે-
લા ડરાયસે અને તે પછીના ફટલાક રાજાઓએ ઓક દેશ ઉપર
સ્વારીઓ કરીને ઓક લોકોને પુષ્કળ ત્રાસ આપ્યો હતો. તે વૈર,
લેવા સાથે અલેકઝાંડર ધી એટ ઈરાન ઉપર સ્વારી કરીને ખીજા

સખ્યા જેવી વાત છે એવું લાગતું.

હમેશનાં યુદ્ધો અને સલ્તની બેપરવા એમાં જે સંબંધ દે-
ખાઈ આવે છે તે વિષે યૂરોપના ઈતિહાસમાં બેઘએ તેટલો પુરા-
વો મળે છે. જેને 'રૂધીરનો યુગ' એમકે હેવાનો રીવાજ પડ્યો છે તે
મેસેન્દ્રિજિયન કાળમાં પવિત્ર ગાનેલા પદાર્થ ઉપર હાથ ચૂકાને
જો કે રાજ્ય સોગન લેતા હતા, તોપણ તે લાગણા જ તોડવા તે-
મના મનમાં કંઈ લાગતું ન હતું. મેસેન્દ્રિજિયન લખે છે
કે:— * "ક્રાંતિ મનુષ્ય જો પોતાના સોગન તોડે તો તેમાં આશ્ચર્ય
કરવા જેવું કંઈ નથી. કારણ સોગનપર જોડું બોલવું એ કેવળ
એક ભાગ્યનો પ્રકાર છે એમ તેને લાગતું. આ એક ચુંદાનો
પ્રકાર છે એમ તેને લાગતું ન હતું." ક્યારેલિજિયન * કાળમાં

ઉરાયસનો પરાબલ કર્યો. ગ્રીક અને પર્શિયન લોકો એમને એક
ખીજ સાથે ધણો જ વ્યવહાર હોવાથી તેમને એક ખીજના સ્વભા-
વની આદીતી હતી

એકસરખાં જસે વર્ષ સૂધી આરણ, સારાસેન,^૧ આકિવટેનિયન,^૨ સાકસન,^૩ લાંબડી,^૪ સ્લાવ્હ,^૫ અઠ્ઠાર,^૬ અને જર્મન આ લોકો સાથે લડાઈઓ ચાલ્યા પછી ફ્રેંચ કાળની શરૂઆત થઈ. આ કાળ વિષે માર્ટિન કહે છે કે:—

“દસમા સદીને ‘કપટનો અને વિશ્વાસઘાતનો યુગ’ એવું નામ આપ્યું હોય તો હરકત નથી. ફ્રેંચ કાળના આરંભ જેવો કાળ યુરોપના ઇતિહાસમાં જીજ્ઞે નથી. તે કાળમાં નીતિ વિચારો તો મનુષ્યોએ કેવળ છોડી દીધા હતા.”

ઈંગ્લેન્ડ લોકના પોતપોતામાં ટંટા થયાથી તેમના ઉપર ફ્રેંચ

૧. મધ્ય યુગમાં મુસલમાનોને ખ્રિસ્તી લોકો સારાસેન કહેતા. સારાસેન લોકોએ યુરોપ ઉપર સ્વારીઓ કરીને પુષ્કળ ઠેકાણે પોતાનું ધણીપણું સ્થાપન કર્યું હતું.

૨. એ ફ્રાન્સ દેશમાં રહેનારા હડીલા દાંડ લોક હતા.

૩. ઇંગ્લાડના પ્રાચીન લોકો.

૪. ઇટાલી દેશમાં લાંબડી નામનો પ્રાંત છે ત્યાંના લોકો.

૫. આ લોકોનાં મૂળ ઠેકાણાં વિષે પુષ્કળ સંશય છે. કેટલાકોના મત પ્રમાણે તેઓ એશિયા ખંડમાંથી આવેલા, તે કેટલાકોના મત આ લોકો જર્મનીનો કંઈક ભાગ અને રૂશિયા એ ઠેકાણાના મૂળનાર હોનારા એવો છે. હાલના રૂશિયન લોકો સ્લાવ્હ લોકોના જ વંશના છે. સ્લાવ્હ લોકો પણ એકવાર ધણા પ્રબળ થયા હતા અને સમગ્ર યુરોપ ખંડમાં ફેલાયા હતા.

૬. એ એશિયા ખંડમાંના ટયૂરેનિયન (તુરાની) શાખાના લોકો હતા. તેમણે પણ યુરોપ ઉપર હલા કર્યા. શાર્લમેન રાજાએ તેમનો પૂર્ણ નાશ કર્યો.

લોકોનું રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી પણ કપટ અને વિશ્વાસનાત એ દુર્ગુણોનું પ્રયત્ન તેનું જ કાયમ હતું. સરદાર લોકોનાં વર્તન લગાડીનાં, રાજદ્રોહિણીનાં, અને આપસ્યાર્થીપણાનાં હતાં. તે સમયે જાંઘીએ અપવા પૈસાનો ક્યારે નાશ થશે એનો કંઈ નિયમ ન હતો. મધ્ય યુગમાં ચોતરફ જે અસત્યનું આચરણ દેલાયું હતું તે હમેશાં ચાલતા દગા ફટકાને લીધે અને લગાઇએને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું ન હતું પણ જુદા જ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલું હોયું જોઈએ એવો મત લેવાએ પોતાના ઇતિહાસમાં જતાઓ છે. તથાપિ અહીં જે અનુમાન કાઢેલું છે તેને પુષ્ટિ આપનાર એક વાક્ય તેના શ્રંધમાં જડી આવે છે; અને તે વાક્યનું મદત્ત વિશેષ માનવું જોઈએ. કારણ જે મત તેને સાબ નહતો તે મતની બાજુનો તેની પાસેથી જ પુરાવો મળે છે. તે રહે છે કે:—“ જે ઠેકાણાના લોકોને ઔદ્યોગિક વ્યવસાયનું વલણ લાગેલું હોય છે તે ઠેકાણે સદ્ગુણોની ગણનામાં સસને જેટલું પ્રમુખ સ્થાન મળે છે, તેટલું જે ઠેકાણે એ વ્યવસાયનો ધણો પ્રવેશ થયેલો નથી હોતો તે ઠેકાણે મળતું નથી. ”

હાલના કાળમાં પણ પૂર્વ તરફના અને પશ્ચિમ તરફના યુરોપિયન દેશોની તુલના કરતાં તેમનામાં જે વિરોધ દેખાઈ આવે છે તે કાંઈના પણ લક્ષમાં આવ્યા વગર રહેવાનો નથી. પશ્ચિમ તરફના દેશોને ઉદ્યોગી વ્યવસાયની જેટલી પ્રીતિ છે તેટલી પૂર્વ તરફના દેશોને નથી. અને એનું પરિણામ પશ્ચિમ તરફના દેશોને જેટલી સસ ઉપર આદેશ છે તેટલી પૂર્વ તરફના દેશોને નથી એનું થયું છે.

તથાપિ વિચાર કરતાં હવે એનું નિવામાં આવશે કે, સાંમાનિક વ્યવસાયને અસત્ય, તથા ઔદ્યોગિક વ્યવસાયને સત્ય, એમનામાં જે સંબંધ દેખાઈ આવે છે તે પ્રત્યક્ષ રીતિએ ઉત્પન્ન થયેલો નથી. રક્તપાતની ઈચ્છા અને અસત્ય બાળણ એમનો સાક્ષત સંબંધ

લગાર પણ નથી. તેજ પ્રમાણે મનની કોમળતા અને સત્ય એમનો પણ કંઈ સંબંધ નથી. ધીંગાણાથી જો અસત્ય તરફ પ્રવૃત્તિ થતી હોય અને શાંતતાના વ્યવસાયથી સત્ય તરફ થતી હોય, તો આ કાર્યો કેવળ અપ્રત્યક્ષ રીતે જનતાં હોવાં જોઈએ. વળી કેટલાંક ઉદાહરણો લેખને પછી આ કાર્ય-કારણ-ભાવનો સંબંધ કયા પ્રકારનો છે એનો વિચાર કરીએ તો સમજવાને ઠીક પડે.

લડવૈયા લોકોની સ્વારીઓથી કંટાળીને અડચણ વાળાં કોતરે ને ખીણોમાં અથવા રોગકારક હવાના પ્રદેશમાં જઈને રહેલા લોકોનાં ઉદાહરણો જીજ્ઞસુઓનો વિચાર કરતી વખત આપેલાં છે. તે પ્રમાણે સસની બાળકમાં પણ આપી શકાય. આવે દેકાણે બહારના લોકોના ત્રાસથી મુક્ત થયાને લીધે અને લગાઈના કામનો સ્વાભાવિક જ તિરસ્કાર હોવાને લીધે જેમને ગેરસોઈની જગામાં નાશી જવાની ખુદ્દિ થઈ, તેમના પોત પોતાના વ્યવહાર પણ ગરબગટના ન હોવાથી તેમનામાં હમેશાં શાંતતા હોય છે. 'કોઈ' નામે જાતના લોકો તાવના રોગથી હમેશાં પીડાય છે અને તેના વાવરમાં સપડાઈ પડવાના ભયને લીધે જ આબુબાબુના લોકો તેમને ત્રાસ આપવા જતા નથી. તેમને વિષે મારિસ સાહેબ કહે છે કે:—

“ ખડૂ બોલવા સંબંધી આ લોકોની પ્રસિદ્ધિ છે; અને આ બાળકમાં કુળરૂપ મેદાનોમાં રહેનારા મુધરેલા અને મુશિક્ષિત લોકોએ આ હુંગરી લોકોનો કિત્તો લેવા જેવો છે. ”

શાર્ટે 'દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની હુંગરોની હારો' નામનું એક પુસ્તક લખેલું છે તેમાં તે કહે છે કે:—

“ સોવરા લોકોના વર્તનમાં એક મનને આનંદ આપનારો ભાગ કહીએ તો તેમનું સત્ય બાપણ છે. ખોટું બોલવું એ તો તેમને,

ખીસકુલ માલીત જ નથી અને બનાવટની વાત તૈયાર કરવાને જે અક્ષત જોઈએ છીએ તે આવવા જેટલો તેમનામાં હજી સુધારો થયો નથી.” આગળ લખના પહેલાં આ કેસોએ એટલું કહેવું જોઈ છે, ખીજા પણ કેટલાએક હિંદુસ્થાનવાસી ઇંગ્લેન્ડ લોકો અશિક્ષિત હિંદુ લોકોની જાતોમાં જે સલ બાપણનો સદ્ગુણ જણાઈ આવે છે તે કેવળ તેમની ઝોઢી બુદ્ધિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ આવા પ્રતિપાદનથી જે સુધરેલા લોકોનો પક્ષ ખેંચીને તેમનું માન રાખવાનો યત્ન તેઓ કરે છે, તેમના દુર્ગુણનું પ્રતિપાદન કરવું અશક્ય છે. નાનાં છોકરાંને પણ ખોટું બોલતાં આવડે છે અને કૃતરા સરખાં કેટલાંક મૂળાં જનાવરોને જો કે બોલતાં આવડતું નથી તોપણ અસલ આચરણ કરવાની તેમનામાં અક્ષત હોય છે. આ વાત મનમાં આણીએ એટલે ઉપર કહેલા ટુંગરી હિંદુ લોકોનાં અથવા એના જેવા ખીજા લોકોનાં સલાચરણ તેમના મૂર્ખપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેનારા લોકોએ જાણીશુંને દુષ્ટપણાથી તેવું કત્તું હોવું જોઈએ અથવા તેમનું એટલું અજ્ઞાન હોવું જોઈએ. ‘મધ્ય હિંદુસ્થાનનો ટુંગરી પ્રદેશ’ નામના પુસ્તકમાં દ્વારશિથ લખે છે કે:—

“અર્દાના મૂળના રહેવાસી લોકોમાં ખરાપણું પુષ્કળ માલમ પડે છે. કોઈનું કર્જ કઢાણું હોય તેની ના કહેવી અથવા એકાદો ગુન્દો તેમના હાથથી જાઓ હોય તે નાકશુલ્લ કરવો એવાં ખોટાપણાનાં વર્તન તેમના હાથથી સદસા જનનાં નથી.” રામોદી લોકો સંબંધી લખનાં શિંક્લેઅર કહે છે કે:—

“રુધામને શિખરે પડેએલા લોકો જેટલી ખોટું બોલવાની અક્ષત આ લોકોમાં છે. આ વાતમાં ખરેખર ટુંગરી લોકો અને

પરવારી નામે લોકો છે તેમનાથી એ બિલકુલ જુદા છે. પરવારી લોકો વિષે એક વખત એક બ્રાહ્મણે ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે:— ‘કણુખી લોકોએ જો એકાદ વાત વિષે વચન આપ્યું હોય તો તે પાળે છે, પણ દેડ લોકો (પરવારી) એટલા બેવકુફ છે કે, કંઈ કારણ ન હોય તોપણ જે કંઈ ખરું હોય તે તેઓ એકદમ કહી દે છે.’” તે બ્રાહ્મણે પોતાનો જે આ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે તે ઉપરથી સાદા અને સત્યાચરણી અશિક્ષિત લોકોને પાડોશના મુધરેલા અને શિક્ષિત લોકો કેવી રીતે બગાડે છે એ લક્ષમાં આવે એવું છે. વળી નીચેના બે ઉત્તાર ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે. ખીજા એક ડુંગરી લોકો વિષે લખતાં શેરવિદ્ય કહે છે કે:—

“સાંઘાળ લોકોને ખરું બોલવું પવિત્ર લાગે છે અને આ વાતમાં તેમના બોલું બોલનારા પાડોશી જે બંગાળી લોકો તેમણે તેમની નક્કર ગ્રહણ કરવા સરખી છે.” તે જ લોકો સંબંધી ગ્યાન કહે છે કે:—

“પાડોશના લોકોના સહવાસનાં બોટાં પરિણામ તેમના ઉપર થાય છે અને મને મોટી ધારતી લાગે છે કે, સાંઘાળ લોકોના સત્યાચરણ વિષે જે પ્રસિદ્ધિ છે તે જલદીથી નાશ થવાનો સંભવ છે.”

ખરું બોલવા વિષે જેમની પ્રસિદ્ધિ છે એવા હિંદુસ્થાનમાંના ડુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા લોકોની પુષ્કળ જાતો છે. તે પૈકી બોડો, ધિમાલ, કર્નાટકના મૂળના લોકો, ટોડ અને કોલ અથવા હો એમના સંબંધી ‘સમાજ શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો’ એ ગ્રંથમાં માહિતી આપી છે. આ ઠેકાણે પુલિયન લોકોનું ખીજું એક ઉદાહરણ લઈએ. તેમના આશ્રયસ્થાનની આસપાસ પર્વત, રાંત, લેજવાળી જગા અને

સમુદ્ર આવેલાં છે. આ લોકો સંબંધી ઓપર્ટ લખે છે કે:—“તેમને અંગે ખરૂં બોલવું અને પોતાનાં વચન પાળવાં એ અલૌકિક શુભ છે. હિંદુ લોકોની વર્ણવ્યવસ્થાના છેક ઉપરના દરજ્જાના લોકોને પણ તેમનું અનુકરણ કરવા જેવું છે.” તે જ પ્રમાણે પાસેના સ્ત્રીલોક બેટમાં પણ આવા પ્રકારના લોકો છે. સાંતા રાતમાં રહેનાર વેદા લોકો સત્તવાદી અને પ્રમાણિક હોવા વિશે પ્રસિદ્ધિ છે. પૃથ્વીના ખીન્ન ભાગોમાં પણ આવા પ્રકારના લોકો માલમ પડે છે. એશિયાખંડના ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં રહેનારા કેટલાક લોકોમાં પાડોશના લોકો ઉપર ધસારો કરીને જવા વાસ્તે અથવા કોઈ લોકો પોતા ઉપર હસ્તો કરવાને આવે તો તેમનાથી પોતાનું સંરક્ષણ કરવા સારૂ કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા નથી. અર્થાત તે લોકો લગાઈના કામમાં છેક નિરપયોગી છે. તે વિશે વાંચવામાં આવે છે કે, “ઓઝીઆક અને સામોઈડી લોકોને અંગે પ્રમાણિકપણું અને સત્ય એ શુભ વખાણવા જેવા છે. એ તેમને બૂપણુ આપનારા છે.”

ઉપર જે પુસ્તકા આપ્યા તે આપણે જે અનુમાન કાઢવાનાં હાથે તેને (અનુકૂળ) સાધક જ છે. પરંતુ બાધ કરતા પુરાવો તો કંઈક હોવો જોઈએ. જેમનામાં થોડી ઘણી પણ લગાઈઓની ધામધુમ કોઈ કોઈ વાર ચાલે છે એવા લોકોની પણ કેટલીક જાતો ખરૂં બોલનારી છે. વળી કેટલાએકોને તો લગાઈના કામની હોંશ છતાં પણ તેમનામાં ખરૂં બોલવાનો શુભ માલમ પડે છે. હાર્ટેશટ લોકો જો કે, જાતે ગરીબ, શાંત અને ખીકણુ સ્વભાવના છે તોપણ તેમનામાં જુદા જુદા પ્રદેશના ધણીપણા બાબત વારંવાર લગાઈઓ ઉપસ્થિત થાય છે. એમ છતાં તે લોકોના સલાચરણને માટે બાતો અને કોઈએન એ બંને સાક્ષી આપે છે. કોઈએન કહે છે કે:—

“ હોટ્ટાટ મનુષ્યના મોંમાંથી નીકળેલું વાક્ય એટલે પવિત્ર વાક્ય સમજવું. આ જગતમાં મનુષ્યને હાથથી જે અપરાધ બનેવા શક્ય છે તેમાં આપેલું વચન તોડવું એના જેવો નીચ અપરાધ બીજો નથી એવો એ લોકોનો મત છે. ”

ઈશ્વરે લોકો સંબંધી લખતાં માર્ગન કહે છે કે:—

“ ઇંડિયન લોકોના સ્વભાવમાં સત્યપ્રીતિ એ ગુણ પ્રમુખપણે દેખાઈ આવે છે. ” તથાપિ ઈશ્વરે લોકો સાંત્રામિક વ્યવસાયથી કેવળ અલિપ્ત હોય છે એવું નથી. તેમણે અનેક જાતો એકઠી મળીને જે એક સંપ ક્યો હતો તેનો ઉદ્દેશ શાંતતા રાખવાનો હતો એ ખરું; અને જે નાનાં નાનાં સંસ્થાનો એકત્ર થયાં હતાં તે સર્વની અંદરની વ્યવસ્થામાં શાંતતા હતી એ પણ ખરું; તથાપિ એ સંયુક્ત સંસ્થાનો પાડોશના લોકો સાથે લડાઈ ચલાવતાં હતાં. પાડોશિયામાંના લોકો પોતપોતામાં જોડાઈને તેટલું લડે છે અને તેમના ઉપર જીજ્ઞાસ કરનારા સ્થાનિયડે લોકોની સાથે પણ તે ટક્કર લે છે. એ લોકો લડાઈના કામમાં એટલું લક્ષ આપનારા હતાં પણ તેમની સત્ય ઉપર પુષ્કળ પ્રીતિ છે. સ્નેહ કહે છે કે:—“આ લોકોમાં જોડું જોડવું તિરસ્કાર ભરેલું માનવામાં આવે છે. ” જોડું લોકોની ટોળાઓમાં જમીન સંબંધી એક બીજાની સાથે બંધકર ચુકો થાય છે અને પુષ્કળ રક્તપાત થાય છે. તથાપિ ખરું જોડવું એ દેવોએ મનુષ્યની પછાડી મૂકેલું અસંત પવિત્ર કર્તવ્ય છે, એવી તેમની સમજૂત છે. મહારાષ્ટ્ર દેશના હુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા કોળી લોકો શરા, સાદા અને ખરું જોડનારા છે; પણ તે મોટા લટાર અને નિર્દયપણાનાં કામો કરનારા છે.

આ ઉપરથી એવું દેખાશે કે, જેમને શાંતતાની પ્રીતિ હોય

છે એવા લોકોમાં જે પ્રમાણે ખર્ચ બોલવાનો શુભ મળી આવે છે તે જ પ્રમાણે યુદ્ધની થોડી ઘણી પ્રીતિ રાખનારા કેટલાક લોકોમાં પણ તે દેખાઈ આવે છે. આવી સ્થિતિમાં સામાન્ય અતુમાન શી રીતે કહાડી શકાય ? તે કહાડવાને આ બન્ને પ્રકારના લોકોમાં મળી આવનારા કંઈ વિશેષ શુભ હોવા ન્નેહએ. ઉપર બન્ને પ્રકારના જે લોકોનાં ઉદાહરણો આપેલાં છે તે વિષે બીજી માહિતી મેળવીએ તો એવું દેખાઈ આવશે કે, તે સર્વમાં એક વાત સાધારણ છે. તે સર્વ લોકોને જીલમી રાજ્યવ્યવસ્થા સહન કરવાની ટેવ નથી. ‘સમાજ-શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો’માં પહેલા પ્રકારના સસપ્રિય લોકોની એ સ્થિતિ છે એમ બતાવ્યું છે. આ દેશજી બીજા પ્રકારના સસપ્રિય લોકોની આ સંબંધી શી સ્થિતિ છે તે ન્નેહએ. હાર્ટોટાટ લોકોની રાજ્ય કરવાની પદ્ધતિ સુધરેલા લોકોના વક્ષણ ઉપર છે. સર્વ રાજ્ય-કીય કામ એક મંડળીને સોંપેલું અને મુખ્ય અધિકારીના હાથમાં ઘણી થોડી સત્તા હોય છે. વળી મંડળીનું કામ પણ બહુ મતપ્રીત આવે છે. ઈરાકોઈ લોકોની રાજ્યવ્યવસ્થાનું કામ ખ્યાસ પ્રતિનિધિની મંડળીને સોંપેલું હતું અને એ પ્રતિનિધિ નીવડવાનું કામ જીદી જીદી વ્વતના લોકોએ નિમેશ મુખસારોનું હતું. એ મુખસારોને કાઢી મૂકવાનો અધિકાર તે તે વ્વતના લોકોનો હતો. તેમના લશ્કરી ખાતાની વ્યવસ્થા સરદાર લોકો તરફ હતી. એ સરદારો તેમના અંગના વિશેષ શુભને માટે પસંદ કરવામાં આવતા, અને લગ્ન વગેરે સર્વ કામ તેઓએ પોતાની જવાબદારી ઉપર ખાનગી રીતે કરવું એવી વ્યવસ્થા હતી. પાટાઓનિયન લોકોની રાજ્યવ્યવસ્થા છેક દુર્બળ હતી. સરદારોના તંત્રથી રહેનારા લોકો નાખુશ થાય તો તેમને છોડી જતા. ખેંડ લોકોની સમાજવ્યવસ્થા વિષે લખતાં મ્યાક્સન કહે

છે કે:—“ સર્વ મનુષ્યોના સરખાપણાનાં તત્વો ઉપર તેમની સમાજ-
રચના થયેલી છે. અધિકારના બળ ઉપર માલનારી જુલમી વ્યવ-
સ્થાને ભાં બિલકુલ અવકાશ મળતો નથી અને સમાજને દોરવાનું
કામ તેમના સ્વાભાવિક આગેવાનો તરફ હોય છે અને તે જુલમથી
કરવામાં આવતું નથી, પણ નિસાચરણના ઉદાહરણથી અને બારબો-
જથી કરવામાં આવે છે”.

અનેક પ્રવાસી લોકોએ આપેલી માહિતી ઉપરથી એવું દેખાઈ
આવે છે કે, જ્યાં જુલમી રાજ્યવ્યવસ્થા માલમ પડે છે ભાંના
લોકોની ખોટું બોલવા તરફ પ્રવૃત્તિ વધારે હોય છે; પરંતુ જુલમી
રાજ્યવ્યવસ્થા ન હોય તો લોકોની સત્ત બાપણ તરફ વૃત્તિ હોય છે.

ઝર્જીસ અને પિઝારો એમણે પીરુ દેશનો શોધ થવા સંબંધી
જે લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તે બેતાં સ્પષ્ટ દેખાશે કે, ભાંના ઇંગ્લિયન
લોકોનો ખોટું બોલવાનો સ્વભાવ તેમની સાથે જ જુલમી રીતે
વર્તવામાં આવતું હતું તેને લીધે ઉત્પન્ન થયો હતો. તે જ પ્રમાણે
મેક્સિકોના લોકો વિષે ક્રાન્સિસ્કન પ્રવાસી પોતાનો અભિપ્રાય આપે
છે કે:—“ તે લોકો લગભગ છે પણ જ તેમની સાથે સારી રીતે
વર્તે છે તેમની પાસે તે ખુલા મનથી ખરું બોલે છે. ” બચને લીધે
મનુષ્યની ખોટું બોલવા તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે એ લિન્ડિંગ્સ્ટનના
અનુભવમાં સારી પેઠે આવ્યું. આફ્રિકાના પૂર્વ તરફના પ્રદેશના
લોકોની ખોટું બોલવાની પ્રવૃત્તિ વિષે બોલતાં તે કહે છે કે:—

“દાસપણામાં ન રહેનારા લોકોમાં પણ જો કે મુષ્ટળ આ દોષ
હોય છે; તોપણ શુભાશોમાં તે ઘણો જ હોય છે અને તેનાથી ઘણો
ત્રાસ થાય છે. તેમની બાપામાં કોઈ કંઈ બોલે તો તેને તે બાપા-
નાર કરવાનું પોતાના શુભાશના કહેવાથી સરતું નથી, કારણ

પાસેથી ખરું કદી બહાર પડવાનું નહિ. પોતાનો ધણી નેથી ખુશ થાય એવું કંઈ તે બોલશે.”

આ ઉપર જ દીકા કરતાં તે કહે છે કે:—“ દુર્બળતા અને જીવનમયી ઘેરએલા લોકોને અસલ એ એક મોટો આધાર હોય છે.”

જીવનમયી રાજ્યવ્યવસ્થાનું અસ્તિત્વ અથવા અભાવ અને મનુષ્યનાં ખોટાપણાનાં અથવા ખરાપણાનાં વર્તન એમાં જે સંબંધ ઉપર બનાવવામાં આવ્યો છે તેની સત્યતા વિષે ખાતરી થવાને મુઠ્ઠા ધરેલા લોકો તરફ લગાર નજર કરીએ. યૂરોપિયન લોકોમાં અત્યંત જીવનમયી રાજ્યવ્યવસ્થા કહીએ તો રૂશિયાની છે. ઝારથી માંડીને નાના સિપાઇઓ સુધી સર્વને સખત અમલ બજાવવાની ઈચ્છા હોય છે. અને આ લોકોની ખોટું બોલવાની તો કમાલ છે એ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. ઈંગ્લિશિયન લોકોને જીવનમયી અધિકારીઓના જીવનમયી અમલની લાંબા કાળ સુધી ટેવ પડવાને લીધે તેમને અગે લગાડી એટલી બધી પેસી ગઈ છે કે, ખુશી ભરેલી રીતે ખોટું બોલનારો મનુષ્ય લગાડીને શુભ સમજીને તે વિષે પ્રતિજ્ઞા માને છે અને એકાદ કામમાં કોઈને અપયશ આવે તો અમુક માણસને ફસાવ્યો નહિ, અથવા અમુક બાબતમાં ખોટાપણું બરોબર સધાયું નહિ તેથી એવું થયું એવી હમેશાં દીકા થાય છે. વળી હિંદુ લોકોનું ઉદાદરણ પણ આ દેશોએ લેવા જેવું છે. રાજ્યાતમાં હિંદુ લોકોનાં જ અન્યવચિત રાજ્યો હતાં. ત્યાર પછી મુસલમાનના અમલની રાજ્યાત ચર્ચ અને તેમના વખતમાં લાંબા કાળ સુધી ગમે તેટલો જીવનમય સહન કરવાની લોકોને ટેવ પડી. મુસલમાન પછી ખ્રિસ્તી દેશોના અમલનીએ હિંદુસ્થાનવાંસીઓને રહેવાનું આવ્યું એમાં પણ જીવનમય ન હતો એમ કહેવાય નહિ. આને લીધે આ દેશના લોકો એટલું ખોટું

બોલનારા થયા છે કે, ન્યાયની કોરટોમાં સોગન ઉપર લીધેલી તેમની સાક્ષી પણ તદ્દન અવિશ્વાસ બરેલી હોય છે અને તેમને ખોટાપણું કબુલ કરવાની પણ લાજ લાગતી નથી*. કોઈ કોઈ વખત રાજ્ય-

* આપણા હિંદુ લોકો ઉપર રૂપેન્સર સાહેબે જે આરોપ મૂક્યો છે તેમાં ઘોડીક અતિશયોકિત હશે, પરંતુ તેનું મૂળ ખરું છે એ સ્પષ્ટવકતા મનુષ્યે કબુલ કરવું જોઈએ. પાશ્ચાત્ય લોકોનાં વર્તન એક ધા અને એ કડકા એવા પ્રકારનાં સરલ માર્ગનાં હોય છે. પરંતુ આપણે હમેશાં હળવે રહીને આડે રસ્તે જાનામાના જવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણા લોકોમાં પણ કેટલાક હિમ્મતથી ખરું બોલનારા લોકો મળી આવે છે અને પાશ્ચાત્યો મધ્યે લખાડ મળી આવે છે. પરંતુ દેશના તમામ સામાન્ય લોકોના સ્વભાવ જોવાને માટે લોકોના સ્વભાવનું સરાસરીનું પ્રમાણ જોવું જોઈએ, અને તે ઉપર કલ્પા પ્રમાણે જ છે. દુર્બળતા, બિકલુપણું અને લખાડી એ ત્રણની એક ગાંઠ છે. આપણું દુર્બળપણું સિદ્ધ કરવાને, અનેક સૈદ્ધાંત સૂઝી આપણે પારકાનો અમત્ર ચાલવા દીધેલો છે એના કરતાં બીજું પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી. દુર્બળપણું આવ્યું કે બીકલુપણું તેની પછાડી હોય જ, અને શૌર્યથી રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય અંગમાં ન હોય એટલે લખાડીની યોજના મનુષ્ય કરવા માંડે છે. આપણું બીકલુપણું અને લખાડી એ આપણા સર્વ પ્રકારના વ્યવહારમાં દેખાઈ આવે છે. રાજ્યકીય વાતમાં ઘણું મન ધાલવાની આપણને જગા જ નથી. પણ જે ઘોડીક છે તેમાં પણ આપણું બીકલુપણું દેખાઈ આવે છે. વર્તમાનપત્રોને જે પરતંત્રતા છે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરનારાં ઘણાં છે. આપણા દેશમાં રાજ્યકીય પરતંત્રતા કરતાં સામાજિક અને ધાર્મિક પરતંત્રતા વિશેષ છે. રાતિ-

અમલ નીચે રહેનારા લોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલો, એવાં પણ ઉદાહરણો
ક્રિતિકાસમાંથી મળી આવે છે. ક્રાન્સ દેશના છેવટના ક્રેયુલ કાળ
વિષે લખતાં મિચેલેટ કહે છે કે:—“વર્ષો વર્ષ ટંકશાળો ઉપરના અ-
ધિકારીઓની લખાડીઓ અને હાથઓ કેવી રીતે વધતી ગઈ એ
જોઈએ તો ગમત લાગવા જેવી છે.” ક્રાન્સ દેશમાં હાલ પણ
રાજ્યકારભારના કામમાં લખાડી કરવામાં આવે છે પણ તે પહેલાં
જેટલી બધાં કર નથી. ઈંગ્રેજ લોકોની સ્થિતિ પણ જુદી નથી. જે
વખતે રાજ્યસત્તાનું બંધન મજબુત ન હતું તે વખતે પ્રત્યેક પક્ષના
આગેવાન લોકો નિઃશંકપણે વિશ્વાસઘાતનાં વર્તન કરતા હતા. અને
ઈલિઝાબેથ રાણીની કારકીર્દીમાં તો આ વાતની હદ વળી હતી. પછી
જેમ જેમ રાજ્યસત્તા નિયમિત થતી ગઈ તેમ તેમ રાજકર્તા પુ-
રોગોનાં વર્તનનું ખોટાપણું કમી થવા લાગ્યું.

આ સર્વ વાત ઉપરથી એટલું લક્ષમાં આવશે કે, યુદ્ધની હા-
લચાલ અને અસલ, તથા શાંતતાને સલ, એમની વચ્ચે જે સંબંધ
કહેવામાં આવ્યો, તે યુદ્ધને અંગે અસલ ઉત્પન્ન કરવાનો અથવા શાં-
તતાને અંગે સલ ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વાભાવિક ગુણ હોવાને લીધે
અસ્તિત્વમાં આવેલો નથી. તેવો સંબંધ ઉત્પન્ન હોવાનું કારણ એટ-
લું જ કે, જે લોકોમાં હમેશાં યુદ્ધની હાલચાલ હોય છે તેમની સમાજ-
ઘટનામાં જુલમ વ્યવસ્થાને પુષ્ટિ અવકાશ મળે છે; અને જ્યાં તે
હાલચાલનો અભાવ હોય છે ત્યાંના લોકોની સમાજઘટનામાં જુલમ-
નો પ્રવેશ તેટલો થતો નથી. પહેલા પ્રકારની સ્થિતિમાં પ્રવર્તક-
નીતિની દ્રષ્ટિએ ખોટું બોલવું ઘણું કે બિલકુલ તિરસ્કાર ભરેલું ગ-
ણાતું નથી. એવું વર્તન કરનારા મનુષ્યોનો લોકોને તિરસ્કાર આવતો
નથી. પરંતુ બીજા પ્રકારની સ્થિતિમાં પ્રવર્તકનીતિની તેમ જ
શુદ્ધ નીતિની પણ દ્રષ્ટિએ અસલાચરણ તિરસ્કાર ભરેલું ગણાય છે.

કર્તાના અંગનો ખોટું ખોલવાનો સ્વભાવ તેમના સહવાસથી તેમના બંધન, રૂઢી, અને ધર્મચુરની ખેડી એટલી બધી મજબુત છે કે વ્યવહારિક અને ધાર્મિક કામોમાં પણ આપણે કેવળ દુર્બળ અને ખીકણ, બની ગયા છીએ અને તેથી ઘણી વખત લગ્નાડીનો આશ્રય લેવો પડે છે. અંગ્રેજ સંન્યતા માયાળુ અમલ નીચે દેશમાં કેળવણી અને સ્વતંત્રતા વધવાને લીધે રૂઢી, જ્ઞાતિ, અને વહેમનાં બંધન દિવસે દિવસે ઢીલાં પડતાં જાય છે તેમ તેમ આપણામાં હિંમત અને સત્યતા વધતી જાય છે. પહેલાં અંગ્રેજ દવા કે સોડાવાટર પીએ તો તે ધર્મગ્રસ્ત ગણાતું અને જ્ઞાતિ બહાર થવાનો ભય રહેતો; તેથી ઘણા માણસો તેવાં કામ છુપાં કરતા અને તે છુપાવવાને ખોટું ખોલતા. હાલ જ્ઞાન વધવાથી એ વહેમ ફર થયો અને ન્યાત બહાર થવાનો ભય ન રહેવાથી લોકો ખુલી રીતે અંગ્રેજ દવા તથા સોડાવાટર પીએ છે અને તે વિષે ખોટું ખોલવાની જરૂર પડતી નથી. જે જ્ઞાતિમાં જન્મતી વખત ન નહાય તો ન્યાત બહાર રહેવાનો ભય હતો તેમાં ઘણા લોકો ટહાડ વગેરે પ્રસંગે ન નહાતાં ખોટું ખોલતા, આવા પ્રસંગ પણ હાલ કમી થયા છે. અમુક મૂર્તિનાં દર્શન કે પૂજા ન કરે અથવા અમુક ધર્મક્રિયા ન કરે તો ધર્મગ્રસ્ત ગણાતા, ત્યારે લોકોને ખતાવવાને ખોટું ખોલવાની તથા કરવાની જરૂર પડતી. પરંતુ હાલ પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ વગેરે ધર્મની ઉન્નતિના ચત્ન કરનારાં માણસો પ્રસિદ્ધ રીતે પોતાના આચાર વિચારમાં ફેરફાર કરે છે અને તે છતાં તેમનામાં તે વિષે ખૂં ખોલવાની હિંમત વધતી જાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મ, જ્ઞાતિ અને રૂઢીનો જેમના ઉપર જુલમ બહુ હોય છે તેમનામાં દુર્બળતા, ખીકણપણું, અને લગ્નાડી વધતી જાય છે અને જેમ જેમ એ જુલમ ઓછો થાય છે તેમ તેમ તે ઓછી થતી જાય છે.

અમલ નીચે રહેનારા લોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલો, એવાં પણ ઉદાહરણો
 ક્ષતિહાસમાંથી મળી આવે છે. ફ્રાન્સ દેશના છેવટના કૃષ્ણક કાળ
 વિશે લખતાં મિચેલેટ કહે છે કે:—“વર્ષો વર્ષ ટંકશાળો ઉપરના અ-
 ધિકારીઓની લખાડીઓ અને કગાધો દેવી રીતે વધતી ગઈ એ
 જોઈએ તો ગમત લાગવા જોવી છે.” ફ્રાન્સ દેશમાં હાલ પણ
 રાજ્યદારભારના કામમાં લખાડી કરવામાં આવે છે પણ તે પહેલાં
 જેટલી બયંકર નથી. ઈંગ્લેન્ડ લોકોની સ્થિતિ પણ જુદી નથી. જે
 વખતે રાજ્યસત્તાનું બંધન મજબુત ન હતું તે વખતે પ્રત્યેક પક્ષના
 આગેવાન લોકો નિઃશંકપણે વિશ્વાસઘાતનાં વર્તન કરતા હતા. અને
 ઈલિઝાબેથ રાણીની કારકીર્દીમાં તો આ વાતની હદ વળી હતી. પછી
 જેમ જેમ રાજ્યસત્તા નિયમિત થતી ગઈ તેમ તેમ રાજકર્તા પુ-
 રોનોનાં વર્તનનું ખોટાપણું કમી થવા લાગ્યું.

આ સર્વ વાત ઉપરથી એટલું લક્ષમાં આવશે કે, યુદ્ધની હા-
 લચાલ અને અસલ, તથા શાંતતા ને સલ, એમની વચ્ચે જે સંબંધ
 કહેવામાં આવ્યો, તે યુદ્ધને અંગે અસલ ઉત્પન્ન કરવાનો અથવા શાં-
 તતાને અંગે સલ ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વાભાવિક ગુણ હોવાને લીધે
 અસ્તિત્વમાં આવેલો નથી. તેવો સંબંધ ઉત્પન્ન હોવાનું કારણ એટ-
 લું જ કે, જે લોકોમાં હમેશાં યુદ્ધની હાલચાલ હોય છે તેમની સમાજ-
 ઘટનામાં જુલમ અવસ્થાને પુષ્ટિ અવકાશ મળે છે; અને જ્યાં તે
 હાલચાલનો અભાવ હોય છે ત્યાંના લોકોની સમાજઘટનામાં જુલ-
 મનો પ્રવેશ તેટલો થતો નથી. પહેલા પ્રકારની સ્થિતિમાં પ્રવર્તક-
 નીતિની દ્રષ્ટિએ ખોટું બોલવું ઘણું કે બિલકુલ તિરસ્કાર ભરેલું ગ-
 લ્લાતું નથી. એવું વર્તન કરનારા મનુષ્યોનો લોકોને તિરસ્કાર આવતો
 નથી. પરંતુ બીજા પ્રકારની સ્થિતિમાં પ્રવર્તકનીતિની તેમ જ
 યુદ્ધ નીતિની પણ દ્રષ્ટિએ અસલાચરણ તિરસ્કાર ભરેલું ગણાય છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

આગાંકિતપણું.

જે પ્રકારના વર્તનનો આગાંકિતપણામાં સમાવેશ થાય છે. એ જે પ્રકારની આવશ્યકતા જે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કેવળ બિન્ન છે. એકે નિલનો છે તે મનુષ્યસ્વભાવની સાથે મળી ગયેલો હોય છે અને બીજો પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વારંવાર બદલનારો હોઈને તે મનુષ્યસ્વભાવ સાથે તેટલો મળી ગયેલો નથી. માળાપની આગા પાળવી અને દેશના કાયદા પાળવા એ ઉપર કહેલાં જે પ્રકારનાં વર્તન છે. જે પ્રમાણે બન્નેનો એક જ નામમાં સમાવેશ થાય છે તે જ પ્રમાણે બન્ને મળીને એક જ સદ્ગુણ માનવામાં આવે છે. ધણાએ કતી સાધારણ સમજ એવી હોય છે કે, પહેલા પ્રકારનું આગાંકિતપણું નોટલું પ્રસંશા કરવા લાયક છે તેટલું જ બીજા પ્રકારનું પણ છે. આ બન્ને વિશે વિચાર કરતાં એક વાત હમેશાં લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. તે એ કે, છોકરાંએ માળાપની આગા પાળવાની આવશ્યકતા એકંદર જીવસુદ્ધિમાં જે વ્યવસ્થા દેખાઈ આવે છે તેને અનુસરીને ઉત્પન્ન થયેલી છે. કોઈ પણ કાળે અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં માળાપની આગા છોકરાંએ પાળવી જરૂરી છે; તેવી વાત પ્રજાએ સરકારનો હુકમ પાળવા સંબંધમાં નથી. એક વિશેષ માગે મનુષ્યનો સુધારો થવાને લીધે આ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ છે અને જોના વગર ત્યાં નહિ એવી તે વાત નથી. પરંતુ કંઈ વિશેષ સ્થિતિમાં માત્ર તે ઈષ્ટ છે.

કૌટુંબિક સમાજઘટનામાં આગાંકિતપણાના બન્ને પ્રકારનું મૂળ એક જ હોય છે એ ખરૂં, પણ કૌટુંબિક સમાજઘટના બધે ત્યાં તેવી નથી. સર હેનરી મેનનું મન તે સાર્વત્રિક હોવી જોઈએ

એવું છે, પણ તે ભૂલ બરેલું છે. પ્રાથમિક સ્થિતિના મોટા કુટુંબોની વ્યવસ્થા કુટુંબના મુખ્યના તંત્રથી ચાલતી હતી અને તે કુટુંબના મુખ્યને મહત્ત્વપિતા (પિટર) એવું નામ આપ્યું છે. તે વેળાનું એક એક કુટુંબ એટલે એક નાની સમાજ જ થાય. આ નાની સમાજમાં અથવા મહત્ત્વ કુટુંબમાં ધણાં નાનાંનાનાં કુટુંબો થતાં નાનાં કુટુંબના મુખ્યને પિતા (પિટર) એવી સંજ્ઞા હતી. સમાજનો વિસ્તાર જે ક્રમથી થયેલો જણાય છે તે જ ક્રમથી આગાંકિતપણાની કલ્પનાનો પણ વિસ્તાર થતો ગયો છે. નાની ઉમ્મરનાં છોકરાંએ માળાપની આગા પાળવી આ આગાંકિતપણાના મૂળ સ્વરૂપમાં થોડો ફેરફાર થઈને ઉમ્મરે પહોંચેલા મનુષ્યો પણ નાના કુટુંબના મુખ્યની એટલે પિતાની આગા પાળવા લાગે છે અને તે જ સ્વરૂપનો વળી થોડો વિસ્તાર થઈને મહત્ત્વ કુટુંબનાં સર્વ મનુષ્યો મહત્ત્વપિતાની આગા પાળવા લાગે છે; પછી સોંપને વાસ્તે અને મહત્ત્વકુટુંબો અથવા અલ્પસમાજ એકઠાં રહેવા માંડે છે અને એવી રીતે મહત્ત્વ સમાજ અથવા દેશ બને છે. આ દેશની વ્યવસ્થા દેશાધિપતિ કરે છે અને તેની આગા સર્વને પાળવી પડે છે. ઘણીખરી સમાજોની આવી રીતે ઉત્ક્રાંતિ થતી ગઈ હશે, પરંતુ હાલની મુઢરેલી સમાજોમાં આ પૂર્વનો સંબંધ નષ્ટ થઈ ગયો છે; અને આગાંકિતપણાના બંને પ્રકારમાં હવે કંઈ સંબંધ રહ્યો નથી. તોપણ બંને પ્રકારે વિગેની સમજૂતિ સરખી જ હોવાને લીધે તેને ઉત્તેજન આપનારા મનોવિકાર પણ સરખા જ હોય છે અને બંનેમાં ફેરફાર પણ ઘણુંકરીને એકદમ થાય છે.

હવે પ્રસક્ષ ઉદાહરણો લેઈને ચારે તરફ સી સ્થિતિ દેખાય છે તે જોતાં પ્રથમ છોકરાંએ માળાપની આગામાં રહેવા સંબંધી વસ્તુ-

સ્થિતિ કેવી છે તે તપાસીએ; અને પછી પ્રજાએ સરકારની આજ્ઞામાં રહેવા સંબંધીની વાત તરફ લક્ષ દઇશું.

મનુષ્યની પ્રથમાવસ્થામાં સમાજનો અધિપતિ ન હોવાને લીધે રાજા અને પ્રજા આ સંબંધે જ ઉત્પન્ન થતો નથી. પાસે પાસે રહેનારાં અનેક કુટુંબો પણ સ્વતંત્ર રીતે રહેતાં. આવી સ્થિતિમાં ખીજા પ્રકારના આઝાંકિતપણાનું અસ્તિત્વ જ નથી હોતું અને પહેલા પ્રકારના આઝાંકિતપણાની સીમા પણ એટલી સંકુચિત હોય છે કે, મનુષ્યનું કુટુંબ મનુષ્ય સિવાયનાં ખીજાં પ્રાણીઓના કુટુંબ સરખું જ હોય છે. એટલે એક તરફ માખાપનાં કર્તવ્ય ધણું મર્યાદિત હોવાને લીધે તેમના ઉપરની જવાબદારી જલદીથી નાશ થાય છે અને ખીજી તરફ છોકરાં પણ જલદીથી કરતાંકારવતાં થઇને માખાપની ઉપર અવલંબીને ન રહેતાં સ્વતંત્રપણે પોતાનો નિર્વાહ કરવા લાગે છે.

અમેરિકા ખંડના મૂળના લોકોમાં આવાં દૃષ્ટાંતો જડી આવે છે. આઝકેનિયન લોકો પોતાના દીકરાઓને કદી શિક્ષા કરતા નથી. તેમને મારવા એ તેઓ નીચપણાનું કામ સમજે છે; અને તેને લીધે મનુષ્યો ખીજણુ થઇને શરા સિપાઇઓના કામને અયોગ્ય થાય છે એમ તેમને લાગે છે. અસવક લોકો પણ અપસ્યેમને લીધે છોકરાંની સાથે નરમાશથી વર્તે છે. છોકરો બાપને ગમે તેટલો ત્રાસ આપે અથવા તેનું અપમાન કરે તોપણ એ બધું તો મુંગેમોંએ સહન કરે છે, પરંતુ છોકરાને શિક્ષા કરવાનું તેના મનમાં આવતું નથી. હકોટ જાગના છોકરા સંબંધી નીચેની લક્ષીકત વાંચવામાં આવે છે:—

“દસ કે બાર વર્ષનો છોકરો થયો એટલે તેને ધરના વડિલ માણસના દાખમાંથી મુક્ત થતું એમ લાગે છે, અને પ્રસંગે બાપ

ઉપર હાથ ચક્રાયવાને તે આધુપાધુ જોતો નથી. છોકરાના હાથનો માર ખાનાર બાપને પણ તે કૌતક ન લાગે છે અને તે લાગશે ન જે ભાગ ઉપર માર પડ્યો હોય તે ભાગ ચાંપતો ચાંપતો પોતાના પાડોશીની પાસે જાય છે અને પોતાના છોકરાના પરક્રમનું વર્ણન કરે છે તથા આત્મ પ્રતાપી છોકરાને જન્મ આપ્યા બદલ પોતાને ધન્ય માની લે છે. ”

જુના મહાક્ષીપમાં પણ આવાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. પૂર્વે આફ્રિકાના લોકો વિષે ખર્ટન કહે છે કે—

“ છોકરો ઉમ્મરે પહોંચ્યો એટલે જંગલી જતાવરો પ્રમાણે બાપને છોકરો એ એક ખીજના સત્તુ બને છે. ” તે જ પ્રમાણે બેકુઈન લોકોના સ્વભાવ વિષે લખતાં અને માળાપ તથા છોકરાં એમની વચ્ચે હમેશાં ચાલનારા ટંટા ઉપર દીકા કરતાં ખર્ખાઈ કહે છે કે, ‘બાપનું છોકરાને શિક્ષણ ન તેવા પ્રકારનું હોય છે. તેમને સભ્યપણાની રીતિ શીખવવાને બદલે જે પરકીય મનુષ્યો પોતાને ઘેર આવે તેમને કાંકરા મારીને અથવા તેમની જોડે ધર્મગામસ્તી કરીને તેમને હાંપી કહાડવાં એવું માળાપ છોકરાને શીખવે છે.’ તે જ અંધકાર વળી એક ઠેકાણે કહે છે કે—

“ છોકરો જરા મોટો થઈને તેને તાકાત આવવા લાગે અને પોતાને વાસ્તે જુદું ઘર વગેરે પોતાની સર્વ જવાબદારી સંભાળવાનું સામર્થ્ય પોતાને અંગે આવે, એટલે તે લાગશે જ બાપની તાબેદારીમાંથી બહાર પડે છે. પછી તે કોઈનો પણ હુકમ કે ઉપદેશ માનતો નથી. હમેશાં પોતાના જ તંત્રથી ચાલે છે. માળાપની આદ્ય ભંગ કરવાની પ્રવૃત્તિ જે ઠેકાણે જણાય છે તે જ ઠેકાણે કદી માળાપના ઘડપણમાં હાથ કરીને તેમની સાથે નિર્દયતાથી વર્તવાની

પ્રવૃત્તિ પણ દેખાઈ આવે છે ચિપેવાના લોકો મનુષ્ય વૃદ્ધ થાય એટલે તેનો અનાદર કરે છે અને તેને ગમે તેવું અપમાન આપે છે. કામચાટકાના લોકો તો માળાપ પોતાને બોળ રૂપ લાગવા માંડે એટલે તેમને એકદમ મારી નાંખે છે અને વિશેષ વાત એ છે કે, તેવું કરવું એ પુત્રધર્મની વિરુદ્ધ છે એમ તેમને લાગતું નથી.”

બાપ કરતાં માનો અનાદર વધારે થાય છે. કોઈ પણ સમાજમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષો કરતાં ઘણી જ નીચી પાવરીની ગણાય છે; અને પ્રાચીન સ્થિતિમાં તો સ્ત્રીઓની યોગ્યતા ચાકરોની અથવા ગુલામોની યોગ્યતા કરતાં વધારે ગણાતી નથી. આ તેમની દાસપણાની સ્થિતિને લીધે તેમના વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. હકોટ લોકોમાં છોકરો મા પાસે પોતાનાં સઘળાં કામ કરાવી લે છે અને તેવું કરવા વિષે બાપ પાસેથી તેને શિક્ષણ જ મળે છે. દ્વિજિન લોકોમાં નાના છોકરાને પહેલ પહેલો માને માર મારવાનો પાઠ શિખવવામાં આવે છે. અને આ કામમાં જો કદાચિત તેના તરફથી ગફલત થાય તો પોતાનો છોકરો અગાડી ખીકણ નીપજશે એવું બાપને ભય લાગે છે. હોટેટાટ લોકોમાં છોકરો મોટો થાય અને તેની ઘૌઠ મનુષ્યમાં ગણતી થવા માંડે એટલે “તે ગમે ત્યારે પોતાની માનું અપમાન કરે તોપણ તે બદલ તેને કોઈ દોષ દેતું નથી. તેની મરજીમાં આવે તો કેવળ પોતાની ગમતને માટે તેને માર પણ મારે; પરંતુ તે બદલ તેને કોઈ એક શબ્દ પણ કહેવાનું નહિ. અને તેને લીધે મનુષ્યની કિંમત કમી ન થતાં ઉલટી વધે છે. આવાં કૃત્યો હિમ્મતનાં ને સૌર્યનાં લક્ષણ તરીકે ગણાય છે.” જૂલુ લોકોના દીકરા સંબંધી ટામસન લખે છે કે:—

“આ દેશણે મોટા ખેદની વાત એ છે કે, જૂલુ લોકોના દીકરા મોટા થતા પહેલાં જ તેને કાયદાથી એક ભયંકર આધાર મળે

છે. તેમની માતાઓ જો કદાપિ તેમને મારવાનો યત્ન કરેતો તેઓ તરત તેમનું ખુન કરે તોપણ તે કરવાની કાયદાની પરવાનગી હોય છે.” વળી કારેન લોકો વિશે મેસન કહે છે કે:—

“કેટલીક વાર એવું બને છે કે, મા છોકરાને વારંવાર મન દુ-ખાય એવું બોલીને ત્રાસ આપે છે. પછી તેમાંનો એકાદ છોકરો કંટાળીને કહે છે કે:—‘મારી મા અનિશ્ચય બગ્ગડ કરે છે તે મરતા સૂંધી મને મુખ ચવાતું નથી. પાંચ રૂપિયા કરતાં તેની કિંમત વધારે આવે નહિ તોપણ ફિકર નહિ પરંતુ હું તેને વેચી નાંખીશ.’ એટ-લું બોલીને જ તે રહેતો નથી પણ લાગણો જ તેને વેચી નાંખે છે.”

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં દેખાઈ આવતું નિર્દયપણું બે વાતોને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું છે. એક, છોકરાંમાં આગાંધિતપણાનો અભાવ અને બીજું, કનિષ્ઠ પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિ. તથાપિ આ સંબંધ પ્રાથમિક સ્થિતિમાંની સર્વ સમાજોમાં દેખાતો નથી. એસ્ત્રિયમો લોકો વિશે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, માબાપની છોકરાં ઉપર મમતા ધણી હોય છે અને છોકરાં પણ ધણુંકરીને માબાપની આગા વિરહ વર્તતાં નથી. આને લીધે છોકરાંને શારીરિક શિક્ષા કરવાના પ્રસંગ પણ કદી આવતા નથી. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, છેક કનિષ્ઠ પ્રતિની સામાજિક સ્થિતિમાં છોકરાંમાં પિતાની આગા પાળવાનો ગુણ હોય કે ન હોય એ બંને વાતો સંબંધિત છે. પરંતુ જે લોકોને મુદ્દ કરવાની ટેવ હોય અને તેમનાં છોકરાંમાં આગાંધિતપણાનો અભાવ હોય તે લોકોમાં ઉત્તમ પ્રકારની સમાજધટનાને જે અન્યોઅન્ય આકર્ષણ જોઈએ તે ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નથી.

અનેક સ્થિતિની સમાજોમાં આથી ઉલટો સંબંધ દેખાઈ આવે છે. તે ઉપરથી અપ્રસક્ત રીતે આ વાતની સિદ્ધતા થાય છે.

સેમિટિક શાખાના ભટકતા ફરનારા લોકોનાં ઉપર ઉદ્ઘરણો આપેલાં છે તેમાંના લોકોની, તે જ શાખાની પ્રથમ ભટકતી ફરનારી પરંતુ પછીથી વ્યવસ્થિત સમાજ કરીને રહેવાને લીધે રાષ્ટ્ર વ પામેલા લોકોની સાથે તુલના કરતાં તેમનામાં ઉધારો વિરોધ દેખાઈ આવે છે. એ જે પૈકી પહેલા લોકોનાં છોકરાંમાં આગાંકિતપણાનો ધણો ખરો અભાવ હોય છે, પરંતુ બીજા લોકોનાં છોકરાંમાં આ ગુણ ધણે અંશે દેખાઈ આવે છે. હીબ્રુ લોકોમાં કુટુંબનાયકને દેહાન્ત શિક્ષા સંધી શિક્ષા કરવાનો અધિકાર હતો. તેમની જે દશ આગાઓ છે તેમાં ‘ધશ્વરની આગા પાળવી’ એની લગોલગ જ ‘માળાપતું સન્માન સખતું’ એ આગા છે. લેન્ડિટીક્સ નામના પુસ્તકમાં દેવની નિંદા કરવાને માટે જેવું શિક્ષાનું ભય ધાલેલું છે તેવું જ માળાપને ગાજો દેવા માટે પણ શિક્ષાનું ભય બતાવેલું છે. ડ્યૂટરનમી નામના પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, માળાપની સામે થનાર છોકરાનો બર વસ્તીવાળા રસ્તામાં પથરા મારીને શવ લેવો. આસીરિયન લોકો એ સેમિટિક શાખાના જ એક ભાગથી ઉત્પન્ન થયેલા છતાં, તેમનામાં જુલમી સમાજવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે વિષે નીચે પ્રમાણે વાંચવામાં આવે છે કે:—

“કુટુંબમાં બાપની સત્તા નિરંકુશ હતી. છોકરાં જો બાપને છોડી દે તો તે ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવતાં અને જો માને છોડી દે તો તે બંડખોર સમજવામાં આવતાં.” હિંદુ લોકોમાં વાર્ષિક શ્રાદ્ધ પક્ષ કરીને પિતૃને પિંડ આપવાની અને હમેશાં પિતૃતર્પણ કરવાની જે રીત છે તે ઉપરથી તેમની પિતૃભક્તિ સ્પષ્ટ જણાય છે. ગ્રામીન કાળમાં શ્રવતાં પણ વિલક્ષણ પિતૃભક્તિ બતાવવામાં આવતી. રામનું વનવાસ જવું એ પિતૃભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. કડો-પનિપદમાં પિતૃભક્તિ સંબંધી નીચેની કથા આપી છે:—

ગદ્યપદ્યાત્મક.

ઉશન્ હ વૈ । વાજશ્રવસઃ સર્વવેદસન્દદૌ । તસ્ય હ
નચિકેતા નામ પુત્ર આસ । તં હ કુમારં સન્તં દક્ષિણાસુ
નીયમાનાસુ શ્રદ્ધાઽઽવિવેશ સોમન્યત ।

પિતોદકા જગ્ધતૃણા દુગ્ધદોહા નિરિન્દ્રિયાઃ ।

અનન્દા નામ તે લોકાસ્તાન્ સગચ્છતિ તા દદત્ ॥

સહોવાચ પિતરં તાત કસ્મૈ માં દાવાસ્યતીતિ । દ્વિતીયં
તૃતીયન્તં । હોવાચ મૃત્યવે ત્વા દદામીતિ ।

વહુનામેમિ પ્રથમો વહુનામેમિ મધ્યમઃ ।

કિંસ્વિદ્યમસ્ય કર્ત્તવ્યં યન્મયાદ્ય કરિષ્યતિ ॥

અનુપશ્ય યથા પૂર્વે પ્રતિપશ્ય તથા પરે ।

સસ્યભિવ મર્ત્યઃ પચ્યતે સસ્યભિવ જાયતે પુનઃ॥

અધ્યાય ૧ લો.

મતલબ.

સ્વર્ગ પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી વાજશ્રવાના પુત્ર ઉદાલક એણે યજ્ઞને પ્રસંગે
પોતાની પાસે હાતું તે સર્વ દાન કર્યું. તે ઉદાલકને નચિકેતસ નામે એક દી-
કરો હતો. ઋષિઓ દક્ષિણા લેધને જતા હતા ત્યારે ઋષિપુત્રના મનમાં
શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. તે નાની ઉંમરનો જ હતો છતાં તેના મનમાં વિ-
ચાર આવ્યો કે, 'વિદ્યાય નદિ એવી ગાયોનું દાન કરનારાને ઉત્તમ
મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.' માટે (પિતાએ સર્વસ્વ દાન કરેલું છે
એ વાત મનમાં આણીને) તે બાપ આગળ બોલ્યો કે:-“હે પિતા ! મારો

દેહ કોને દાનમાં આપશો ? ” પિતાએ કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ ત્યારે તેણે તે જ પ્રશ્ન જે ત્રણ વખત પૂછ્યો. ત્યારે પિતાએ (ગુસ્સાથી) તેને કહ્યું, ‘ હું તને ચમને સ્વાધીન કરું છું. ’ (બાપે સરવસ્વ દાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. માટે તેણે માફ પણ કોઈને દાન કરવું જોઈએ એવું મનમાં આણીને છોકરાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. અને કોઈ પણ ઋષિને સ્વાધીન પોતાને કરશે એવું તેને લાગતું હતું. પરંતુ બાપના મનમાં પહેલાં તે કલ્પના આવી જ ન હતી; એટલા માટે છોકરાએ ઋશ કરવાની સાથે તે (બાપ) ધુચવાયો અને ફરી ફરીને તે જ પ્રશ્ન સાંભળીને ત્રાસ આવ્યો અને તેથી તેણે ગુસ્સે થઈ ઉત્તર આપ્યો.) બાપના મોંમાંથી નીકળેલો શબ્દ ખરો કરવો જોઈએ એમ મનમાં આણીને તે જોલ્યો, ‘ હવે પછી જે મૃત્યુપયે જવાનું છે તેના પહેલાં હું જાઉં છું અને હાલ જે તે રસ્તે જાય છે તેમની સાથે હું જાઉં છું. ચમને મારે વિષે જે કરવાનું હશે તે કરશે. ’ પછી (બાપને શોક ઉત્પન્ન થયો છે એમ જોઈને તેનું સમાધાન કરવા સાર) તે જોલ્યો:—“ પહેલાં જે લોકો થઈ ગયા તેમનું પરિણામ શું થયું તે જુઓ અને હવે પછી થનારા જે લોકો છે તેમનું પરિણામ શું થશે તેનો વિચાર કરો. ધાન્ય પ્રમાણે મનુષ્ય પક્ષ (ધર-હું) થાય છે અને ફરીને જન્મે છે. * ”

* પછી નચિકેતસ ચમને ઘેર ગયો અને ત્યાં તેના ઉપર ચમરાજ પ્રસન્ન થયા તેથી તેણે તેને ત્રણ વરદાન માગવાનું કહ્યું વગેરે ઘણી કથા છે.

‘ પિતૃહત્કા ’ આ શ્લોકનો સંબંધ બરાબર બેસતો નથી. પિતાએ જે ગાયોનું દાન કર્યું હતું તે ધણીખરી નિરૂપયોગી ગ્રંથેલી હતી માટે પિતાને હિતમંતિ પ્રાપ્ત થવાની નથી; એમ તેને લાગ્યું.

ચિના લોકોમાં પણ પિતૃભક્તિ ઓછી નથી. ઐતિહાસિક કાળના આરંભથી તે સાંપ્રત કાળ સુધી તે એક સરખી દેખાઈ આવે છે. તે લોકોમાં પિતરોની પૂજા કરાવનારો માત્ર છે અને પિતરોને નિયમિત વખતે અન્ન વસ્ત્રાદિ આપ્યાં તો તે તેમને પહેાચે છે એવી તેમની સમજૂતિ છે. આ સ્વર્ગસ્થ પિતરોની વાત થઈ. માળાપના છવતાં પણ છોકરાં તેમનું કેવળ અર્ધું વચન ઉપાડી લે છે. કનકુશિઅસ કહે છે કે:—પિતૃભક્તિ અને મોટા બાઈની આજ્ઞા પાળવી એ સર્વ સારા માણસના કૃત્યનો ઉગમ કરનારાં શું નથી? ” ચિના લોકોની એક ઘણી જૂની કહેવત છે કે:— “ સો સદ્ગુણોમાં પિતૃભક્તિ એ સર્વોત્કૃષ્ટ સદ્ગુણ છે. ” ઈશ્વરિયન લોકોમાં પણ એવો જ પ્રકાર જણાતો હતો. આ મોટી સમાજની પરંપરા ઘણા જ પ્રાચીન કાળ સુધી પહોચાડી શકાય છે. ટાહોટેપ નામે જે તેમનો મોટો નીતિદાર થઈ ગયો તેના મત પ્રમાણે નીતિનો સર્વ સાર આગાંકિતપણામાં છે અને આ આગાંકિતપણાના અનેક પ્રકારના ઉદય પિતાની આજ્ઞા પાળવામાં છે. તે જ પ્રમાણે જે લોકોનાં નાનાં નાનાં ટોળાં એકત્ર થઈને પહેલાંનો એક નાનો સરખો દેશ બન્યો અને જે ટોળાં આગળ જતાં સધળા યુરોપ ખંડ ઉપર અને એશિયા તથા આફ્રિકા એ ખંડોના પણ કંઈ ભાગ ઉપર પસર્યાં તે લોકોમાં પણ આગાંકિતપણું ઓછું ન હતું. એ લોકોનો ઉદય મવા લાગ્યો ત્યારથી ઘણા કાળ સુધી છોકરાઓ બાપના પૂર્ણ રીતે હશે અને પોતાનું ઘન કરાવીને તેને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરાવવી એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો હશે.

આ જ વાત તૈત્તિરિય બ્રાહ્મણમાં લગભગ જુદા સ્વરૂપ-માં આપેલી છે.

તાબામાં હતા. ચિના લોકો કરતાં પણ આ રોમન લોકોમાં ઊંચા ઉપર બાપનો કાબુ વધારે હતો. કારણ, જે કે ચિના લોકોમાં પ્રાચીન કાળથી સાંપ્રતકાળ સુધી માબાપને બાળવધ કરવાનો હક છે અને તેઓ પોતાનાં છોકરાં, ચાકર અથવા ગુલામ તરીકે વેચી પણ શકે છે, અને આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એવું થાય છે કે, મોટાં છોકરાંથી પણ પોતાનાં માબાપની રજા સિવાય કંઈ પણ થઈ શકતું નથી અને તેમણે પોતાના પરાક્રમથી કંઈ માલમતા પેદા કરી હોય તો તેના ઉપર માબાપનો હક પડેલો છે. તોપણ રોમન લોકો પ્રમાણે ચિના લોકોમાં મોટી ઉમ્મરનાં છોકરાંનું પણ હવતર માબાપના હાથમાં હોય એવું કોઈ ઠેકાણે વાંચવામાં આવતું નથી. માબાપના હાથમાં આટલી ભયંકર સત્તા હોય એટલે છોકરાં પણ તેમના બિરો કુલ કલ્લામાં રહે એ સ્વાભાવિક જ છે. સગવડો રોમન લોકોની અસ્થિતિનું પરિણામ સધળા યુરોપ ખંડમાં થયું. રોમન કાળ પછીન યુરોપના ઇતિહાસમાં બાપનો છોકરા ઉપરનો અધિકાર અને છોકરાનું આતંકિતપણું એ જો કે, ફરીને તેટલી હદ સુધી પહોંચેલાં નથી, તોપણ હેક આધુનિક કાળ સુધી પિતા-પુત્રના વર્તનમાં પહેલાંના સંબંધની અસર જણાઈ આવતી હતી.

આ અનેક ઉદાહરણો ઉપરથી એવું દેખાઈ આવશે કે, જે લોકો વીખરાએલા ન રહેતાં દિવસે દિવસે એકલા રહેવા લાગ્યા અને જેમને સામાજિક ઉન્નતિને લીધે હળવે હળવે સદ્ગુણ આવવા લાગ્યું તે લોકોમાં પિતાની આજ્ઞા પાળવાનો ગુણ રહેતો હતો અને તે આખર સુધી જો કે, તેટલો કાયમ રહ્યો નહતો તોપણ પ્રારંભમાં તેનું માર્ગ થયું જ મોકું હતું.

રાજની આગા પાળવાનો ગુણ મનુષ્યોમાં ઓછ વધતા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય, એ ધણુંકરીને આસપાસની પ્રતિકૂળ અથવા અનુકૂળ સ્થિતિપર અવલંબીને રહે છે. લોકોના રેણુઓ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ એવા પ્રકારનું હોય છે કે, ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં જીવન કરી શકાય નહિ, તો તે દેકાજે મોટી મોટી સમાજને કરીને રહેવા તરફ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પાક વગરની જમીનના વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં રહેનારા લોકોની આવી સ્થિતિ હોય છે. તેઓ છૂટા છૂટા રહીને બહારે માટે એ તરફ ફરતા રહે છે. ધણું થાય તો નાની નાની ટાળીઓ કરીને ફરતા ફરે છે; પરંતુ એ ઉપરાંત નેમનાથી કંઈ થતું નથી. તે જ પ્રમાણે હંગેરીની ઉચી દારોને લીધે જ્યાં પાકોશના લોકોથી પણ એક ખીજ સાથે સંબંધ રાખી શકાતો નથી, ત્યાં પણ મનુષ્યનો મોટો સમાજ બનવો શક્ય નથી. આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોય તો સમાજની વૃદ્ધિ ધણુંકરીને મદદ કુટુંબ મૂકી પડે એ છે, અને કુટુંબનાયકની (મદદ પિતાની) દેખરેખ નીચે તે અદ્ય સમાજની વ્યવસ્થા આસે છે અને તેના હુકમમાં રહેવાની લોકોને ટેવ પડે છે. ખેડ લોકોમાં આ પ્રકાર દેખાઈ આવે છે. “આ લોકોનાં સર્વ ટાળાંમાં કુટુંબાધિપતિને મોટું માન મળે છે. તેમનામાં એવી એક કહેવત જ પડી ગઈ છે કે, ‘મનુષ્યનો બાપ એટલે તેનો આ લોકોનો દેવ.’ તેમની સમાજની વ્યવસ્થા કૌટુંબીક પદ્ધતિપર છે અને કુટુંબાધિપતિનો તેના કુટુંબનાં મનુષ્યો ઉપર પૂર્ણ અધિકાર હોય છે. કાંઈ પણ પ્રસંગે તેની આગા તોડવી એ ગુન્હો ગણાય છે.”

આવા જ પ્રકારની સ્થિતિ લિથ્થ નામના લોકોમાં છે. એ લોકો હંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા છે અને તેમની ટાળીઓના મુખ્ય સરદારો હોય છે તેમનો થોડોક અમલ સદન કરવાની તેમને ટેવ પડેલી હોય.

છે. પરંતુ કુટુંબાધિપતિ ઉપર માત્ર તેમની અસંત નિષ્ઠા હોય છે. કુટુંબાધિપતિને (પેટ્રિઆર્કને) ‘ ટર્વી ’ એ નામ આપે છે. તે વિં એક અંશકાર કહે છે કે:—

“ આ મૂર્ખ લોકો ઉપર તેમના કુટુંબાધિપતિનું (પેટ્રિઆર્કનું) એટલું વજન હોય છે કે, ગમે એટલા પ્રાણુસંકટમાં આવી પડે તો પણ તેનો વિશ્વાસઘાત કરવા પ્રવૃત્ત થનાર નહિ. ”

“ ટર્વીએ પોતાની ઇચ્છા માત્ર દેખાડવી જોઈએ. પછી બી જાનો જીવ લેવાનો પ્રસંગ હોય અથવા પોતાનો જીવ આપવાનો હોય તે બન્નેની કિંમત તેમને સરખી જ લાગે છે અને તે બન્ને વિશે પણ તેમની સરખી જ તત્પરતા હોય છે. ”

આવી રીતે પિતૃભક્તિના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થઈને આસપાસની સ્થિતિ અનુકૂળ હોય તો કાળે કરીને લોકોમાં સન્નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થવી શક્ય છે. અને વિશેષે કરીને જે ઠેકાણે યુદ્ધના કામમાં એક્ય તાથી કામ કરવાની જરૂરીઆત ઉત્પન્ન થાય તે ઠેકાણે તો તેઓ અધિક સંભવ હોય છે. પાલાસ કહે છે કે, કાલમક લોકોમાં સન્નિષ્ઠા યુદ્ધ દેખાઈ આવે છે અને તે ગાળાપનું સન્માન રાખે છે તથા તેમની આરા પ્રમાણે આજે છે. કારેન લોકોમાં સેંગા નામનો એક પ્રેટા વિભાગ છે તેમાંના લોકો બીજા કારેન લોકોથી કેવળ ભિન્ન છે.

“ તેમના જુદા ઉપદેશક કહે છે કે, ‘ છોકરાંઓ અને છોકરાંનાં છોકરાંઓ ! તમે પોતાનાં માળાપનું સન્માન રાખો અને તેમને પૂજ્ય માનો ’...’ છોકરાંઓ અને છોકરાંનાં છોકરાંઓ ! તમે પોતાના સન્નની આરા પાળો. કારણ પહેલાંના સન્નઓ ઇશ્વરની આરા પાળતા હતા. ”

પરંતુ આસક્તિપણના બન્ને પ્રકારનો જે એકત્ર મેળાપ દેખાઈ આવે છે તે વિશેષે કરીને પ્રાથમિક સ્થિતિની જે સમાજને તો યુદ્ધ વિ-

સ્તાર થયો છે તેમાં દેખાઈ આવે છે. ચિના લોકોમાં પહેલો પ્રકાર સિખરે પહોંચ્યો છે તે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું જ છે. તે લોકોમાં બન્ને પ્રકારની સંકલના થયેલી જણાઈ આવે છે. ઝીંકી આ નીતિકારે કહેલું છે કે:—“ પોતાના માબાપની સેવા કરવા વાસ્તે જે મનુષ્ય પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય વાપરે છે અને પોતાના રાજની સેવામાં જે પોતાનું સઘળું આયુષ્ય ગાળે છે તે મનુષ્યનું વર્તન સ્તુતિપાત્ર સમજવું. ” આ દેશણે આગાંકિતપણાના બન્ને પ્રકારોના એકત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં તેમની વચ્ચેનો નજીકનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે. કનકધૂશિખરસનું પિતાની આગા પાળવાની આવશ્યકતા વિશે વચન પહેલાં આપેલું જ છે. તેનો રાજનિષ્ઠા વિશેનો મત તેની પોતાની વર્તણૂક ઉપરથી જણાઈ આવે છે. “ તેને એકવાર રાજના સિંહાસન પાસે થઈને જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, તે વેળા તે સિંહાસન બેઠે જાણી હતું તોપણ લાગસો જ તેનો ચહેરો બદલાયો, પગ ચરચરવા લાગ્યા અને બોલતાં જીભ અચકવા લાગી, એટલો બધો તે ગભરાઈ ગયો. ” ચિન દેશના બધાએ નીતિકાર આવા મનના હતા એમ નથી. કેટલા-એકોનો મન જુદો હતો. મેન્શિઅસ એ કેટલેક પ્રસંગે રાજ વિરુદ્ધ ખંડ કરવું એવું પણ મૂક્યું છે. હવે ચિન દેશ છોડીને પર્શિયા તરફ વળીએ. ત્યાં પણ કોઈ કોઈ દેશણે સ્વતંત્રતા વિશે નીકળેલા ઉદ્દગાર દેખાઈ આવે છે. દરવેશે લખેલું છે કે:—“ પ્રજાના સંરક્ષણ માટે રાજનું અસ્તિત્વ છે; રાજની સેવા માટે પ્રજાનું અસ્તિત્વ નથી. ” પરંતુ આવા મતના અંધકાર ઘણા જ યોગ. ઘણાકેએ રાજની આગા પાળવાની જરૂરીઆત બતાવેલી છે. જેમનાથી બીન્ત કંઈ કારણો અપાયાં નહિ તેમણે નિદાન દુરદર્શિપણાના વિચારોથી તેમ કરવું જોઈએ એવો પોતાનો મત બતાવેલો છે. એક વહરે નીચેનો ઉદ્દગાર દેવાડેલો છે:—

“ સગ્ગના મત વિરુદ્ધ પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવો એ પોતાના જ સોહીથી પોતાના હાથ ખરડવા બરોબર છે. (પોતાને હા પોતાનો નાશ કરવા જોવું છે.) ઘોળે દિવસે પણ જો સગ્ગ કહે ‘હમણું સત છે’ તો લાગણું જ ‘અમને અંદ્ર પણ દેખાય અને કૃતિકા ચકચકે છે’ એવું પાસેના મનુષ્યોએ કહેવું જોઈએ. સગ્ગની આરા પાળવી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે માટે તે તેણે કર જોઈએ એમ સાદીનું કહેવું છે. તેનું નીચેનું વાક્ય જુઓ:—

“ સદ્ગુણી મનુષ્ય આરા પાળવા સાથે પોતાનો છત્ર પા જોખમમાં નાંખે છે. ” પ્રાચીન હિંદુ લોકોમાં પિત્રાગ્રા પાળવાની કે માત્ર થયેલી છે એમ ઉપરના એક ઉદાહરણમાં જણાવેલું છે. પિતૃ ભક્તિ પ્રમાણે જ સન્નિધાનું પણ મદત્વ તેમનાં પુસ્તકોમાં ધણ જોસ્સા બરેલી રીતે વર્ણવેલું છે. આ નીચેના મનુસ્મૃતિને શ્લોક જુઓ:—

શ્લોક.

વાલોડપિ નાચ મન્તવ્યો મનુષ્ય इति भूविपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

અ. ૭ શ્લો. ૮.

અર્થ,

સગ્ગ જોકે નાની ઉમ્મરનો હોય તોપણ તે મનુષ્ય છે એમ સમજીને તેનું અપમાન કરવું નહિ. મનુષ્યરૂપે તે એક મોટા દેવજ (અવતરણ) છે.

હિંદુલોકોમાં સગ્ગનું મદત્વ ધણું જ માનેલું છે. સગ્ગ એ ધર્મરૂપો અંશ છે એવી તેમની દૃઢ સમજૂતિ હતી. ‘રાજા કાલસ્ય-

કારણ ' એવું એક સાદીલ વચન છે. તે ઉપરથી રાજાઓના સામર્થ્ય વિષે તે લોકોની શી કલ્પના હતી તે દેખાઈ આવે છે. હજી પણ તેમની આ બુદ્ધિ ધણે અંશે કાયમ છે. ઇજીપ્ત દેશમાં પણ આ બંનેની સંકલ્પના હતી. ટાહોટેપ એવું ઉપર ને વચન આપ્યું છે તેમાં પ્રથમ આચાર્યકિતપણાના સામાન્ય ઉલ્લેખ હતા અને પિતાની આજ્ઞા પાળવાનો વિશેષ ઉલ્લેખ હતો. નીચેનાં વચનોમાં—વડીલની અર્થાત રાજાની પણ—આજ્ઞા પાળવા વિષે ઉલ્લેખ છે. “ઉપરીની આજ્ઞા પાળવા માટે જો કે, તને પોતાને કમીપણું આવે છે તોપણ તારી વર્તણૂક ઇશ્વરને લ્યાં ઉત્તમ ઠરશે. ” તેમનાં કોતર કામમાં અને ભીંતો ઉપર રંગેલાં ચિત્રોમાં મનુષ્યો રાજા અગાડી નીચા પડીને દંડવત કરતા બતાવેલા છે. આ વાત ઉપર દીકા કરતાં હંકર લખે છે કે:— “ ઈજિપ્શિયન લોકો પોતાના રાજાને દેવતા પ્રમાણે સમજીને તેની પૂજા કરતા. ” અને તેવું માનવાને થોડોક બીજાને પણ પુસવો મળી આવે છે. મોટા મોટા સરદારોના સ્મરણુ-સ્થંભ (પાળાયા) ઉપર ને લેખો છે તેઓમાં તેમના સહુણ બતાવવા સાર તેમણે કરેલાં કૃત્યોના ઉલ્લેખ કરેલા છે. આ પૈકી કેટલાંક કૃત્યો તે લોકો ખરેખર જ રાજાની પૂજા કરતા એવું બતાવનારાં છે. હવે હીજ્જ લોકોમાં કેવી સ્થિતિ હતી તે જોઈએ. તેમની દશ આજ્ઞાઓમાં ઇશ્વરની આજ્ઞા પાળવી અને માળાપની આજ્ઞા પાળવી આ બે વાનો એક પછી એક આપેલી છે એમ પહેલાં કહેલું જ છે. અને બીજા એક દેકાણે આ બંનેની સાથે રાજાની આજ્ઞા પાળવાનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘પ્રાન્ડર્સ’ નામનું બાઈબલ મધ્યે જૂના કાળમાં એક પુસ્તક છે તેમાં કહેલું છે કે:— “ રાજાના મોંમાંથી બહાર પડેલો શિક્ષાનો હુકમ ઇશ્વરના મોંમાં ”

ખદાર પટે છે એમ સમજવું જોઈએ. રાજાના મોંમાંથી અન્યાયનો શબ્દ નીકળવાનો જ નહિ. ”

યુરોપના ઇતિહાસમાં પણ સર્વત્ર આ સંબંધ જોવામાં આવે છે. છોકરાંએ માળાપના તાળામાં પૂર્ણપણે રહેવું એવી સમજ અને તેને અનુસરીને આચરણ લોકોનાં જે પ્રમાણમાં હતાં, તે જ પ્રમાણમાં લોકસમુદાય નાનો હતો ત્યાં સંધી, તે સમુદાયના મુખ્યના હુકમમાં અને તે સમુદાય મોટા અને વ્યવસ્થિત થયા પછી તેમાં જે સફથી શ્રેષ્ઠ મનાતો તેના હુકમમાં, સઘળાએ રહેવું એવી લોકોની સમજ થઈને તે પ્રમાણે આચરણ પણ થતાં. પહેલી અનિયમિત વ્યવસ્થા નહીં થઈને તેને ઠેકાણે ક્રૂર અને સિદ્ધિમ અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી પ્રથમ ક્રૂર હાર્ડ (નાની ટોળીનો નાયક) હોય તેનો હુકમ લોકો માનવા લાગ્યા, અને જેમ જેમ અનેક ટોળીઓ એકત્ર થઈ ગઈ અને તેમને રાષ્ટ્રવ્યવસ્થા લાગ્યું, તેમ તેમ લોકોમાં રાજનિષ્ઠ પણ ઉત્પન્ન થવા લાગી. પ્રાચીન ક્ષેત્ર કાવ્યમાં રાજદ્રોહ સરખો ખીજો દુર્ગુણ નથી અને રાજનિષ્ઠ સરખો ખીજો સદ્ગુણ નથી એવા પ્રકારનું વર્ણન કરેલું છે. ખીજાં સર્વ પાપ ધોષો જશે પણ રાજદ્રોહનું પાપ માત્ર ધોવાવાનું નથી એવું પણ વર્ણન ક્ષેત્રકાવ્યમાં મળી આવે છે. ઈંગ્લાંડ દેશમાં પણ ડુંગરી લોકો પોતાના ટોળાના નાયકને મોટું માન આપતા હતા અને તેમના ઉપર તેમની ઘણી નિષ્ઠા હતી. અને તે જ લોકોની આગળ જતાં સ્કુઅર્ટ્સ વંશના રાજ્ય ઉપર મોટી નિષ્ઠા બેસી. આ ઉપરથી ઈંગ્લાંડમાં આવા વિચારોનું પ્રાપ્ત્ય દેટલું હતું તે જણાઈ આવે

જે સ્કુઅર્ટ વંશના રાજાઓએ સન ૧૬૦૩ થી સન ૧૬૮૮ સંધી રાજ્ય કર્યું.

છે. ઇંગ્લાંડના સરદાર લોકો પણ અનેક પ્રકારે પોતાની રાજનિષ્ઠા પ્રદર્શિત કરતા હતા. કેટલાક મોટા લોકોના વંશનાં જે સંજ્ઞાપદ છે તે ઉપરથી તેમની રાજનિષ્ઠા જણાઈ આવે છે. લિંડસેના અર્લેનું સંજ્ઞાપદ ‘મને રાજનિષ્ઠાનું બંધન છે’ એવું છે. મ્યાએના બારનનું ‘હું જન્મ પરિચિત રાજનિષ્ઠ રહીશ,’ રોએના અર્લેનું ‘દેવ વાસ્તે અને રાજ વાસ્તે’ અને આડોરનું ‘મરતા સુધી રાજનિષ્ઠ.’

ઉપર જે સંજ્ઞાપદ આપ્યાં છે તેના જેવાં ઘણાં આપી શકાય. તે ઉપરથી સરદાર લોકોમાં રાજનિષ્ઠાનો ગુણ કેટલો બેડો હતો એની કલ્પના થઈ સકશે. પોતાની રાજનિષ્ઠાનું લોકો અગાડી પ્રદર્શન કરવું એ તે વખતે બૂખણાસ્પદ લાગતું હતું માટે જ તેમણે આવા પ્રકારનાં સંજ્ઞાપદ ધારણ કરેલાં છે. જે પ્રમાણે કેટલાકોને રાજનિષ્ઠા સૂચક સંજ્ઞાપદો ધારણ કરવાનું લાગ્યું તે જ પ્રમાણે કેટલાકોએ ‘બળીઆના બે ભાગ’ એ તત્વસૂચક સંજ્ઞાપદો ધારણ કર્યાં. પાછળના એક પ્રકરણમાં આવા પ્રકારનાં સંજ્ઞાપદનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો આપેલાં છે. તે સંજ્ઞાપદો ઉપરથી પ્રબળ દુર્બળ ઉપર જીલ્લમ કરવો એ તે વખતે બૂખણાસ્પદ લાગતું હતું એમ દેખાય છે. અને આ બન્ને પ્રકારનાં સંજ્ઞાપદો પૈકી ઘણાંક સમકાલિન છે. આ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે, રાજનિષ્ઠા અને જીલ્લમ કરવાની ઈચ્છા આ બન્ને મનોવૃત્તિઓ એક જ વખતે ઘણી પ્રબળ હતી.

આ બન્ને મનોવૃત્તિઓનું એકત્ર અસ્તિત્વ હોવાનું કારણ એટલું જ કે, તે બન્નેની ઉત્પત્તિ એક જ બીજથી છે. જે વખત યુદ્ધના વ્યવસાય સિવાય લોકોને બીજું કંઈ દેખાતું ન હોતું, તે વખતે આ સમજૂતિ ઉત્પન્ન થઈને તે દૃઢ થતી ગઈ. પ્રાથમિક સ્થિતિમાં રાજ્યવસ્થાના મુલકી અને સરકારી એવા બે વિભાગ

ચયેલા નથી હોતા. લગઈની વખતે જેમનું શ્રેષ્ઠત્વ મનાય છે, તેમનું જ ખીજે પ્રસંગે પણ શ્રેષ્ઠત્વ હોય છે. મતલબ કે સમાજનાયક એ જ સર્વ પ્રસંગે હુકમ ચલાવનાર હોય છે. નાનાં નાનાં ટોળાં સ્વતંત્ર રીતે રહેતાં હોય ત્યારે તેમના નાયક એ જ તે લોકોના સેનાપતિ અને રાજકર્તા થાય છે. પછી અનેક ટોળાં એકત્ર થઈને લડવાનો પ્રસંગ આવે એટલે તે સર્વને કોઈના પણ તંત્રથી ચાલવું પડે છે; અને ઘણુંકરીને તે એકત્ર થનારા ટોળાના નાયકોમાં જે વધારે પરાક્રમી હોય તે જ સર્વ ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કરે છે; અને તેને જ સર્વ લોકો રાજા માનવા લાગે છે તથા તેના હુકમમાં રહે છે. પ્રાથમિક સ્થિતિના સર્વ રાજા સેનાપતિ પણ હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે કે, આરંભમાં રાજાનો હુકમ પાળવો અને લશ્કરી હુકમ પાળવો આ બન્ને વાત એક જ હોય છે. સિવાય યુદ્ધમાં યશ પ્રાપ્તિ થવાને સેનાપતિનો હુકમ તેના હાથ નીચેના સરદારોએ અને સિપાઈઓએ અક્ષરે અક્ષર પાળવો અસાધ્ય વસ્તુ હોય છે, તથા યુદ્ધ પ્રસંગે સેનાપતિ તરીકે તેના હુકમને માન આપવાની ટેવ પડી એટલે ખીજે પ્રસંગે રાજા તરીકે પણ તેનો હુકમ તેવી જ રીતે માનવામાં આવે છે. આ ક્રમ જ્યાંસુધી સાંપ્રામિક વ્યવસાયનું પ્રબળ હોય છે ત્યાં સુધી ચાલે છે.

કેટલાંક ઉદાહરણો એવાં મળી આવે છે કે, તેમાં રાજા અને પ્રજા એ બન્નેની વચ્ચેનો ઉપર કહેલો સંબંધ છેક શિખરે જઈ પહોંચેલો હોય છે. આ બાબતનું ઉત્તર અમેરિકા ખંડના મેક્સિકન લોકોને અગ્રસ્થાન આપવું જોઈએ. તે લોકો હાલમાં જગતમાંથી બિલકુલ નહિ થયા છે. તેઓ મનુષ્ય બદલ કરતા અને તેમને લાગુ પડે છે. પોતાના બધા બૂખ્યા દેવાને તૃપ્ત કરવા સાર તેઓ આસપાસના લોકો ઉપર સ્વારીઓ કરીને માથુસો પકડી આજુતા

અને તેમનો તે દેવોની આગળ બળી દેતા. હુરેરા* કહે છે કે:—
 “ માંટેબ્રુમા આ નામના જે અનેક રાજા થયા તે પૈકી ખીજા
 રાજાએ પોતાના વિષે લોકોમાં એટલી પૂજ્ય ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી કે,
 તેઓ તેને ઘણુંબધું દેવ પ્રમાણે માનવા લાગ્યા. સાધારણ મનુષ્યો
 સામા હતા રહીને તેના તરફ જુએ તો તે પણ તેને પરવડતું નહિ.
 કોઈએ તેવો અપરાધ કર્યો હોય તો તે બદલ તેને દેહાંત પ્રાપ્તિ
 મળતું.” લાંની માહિતી આપનાર ખીજે એક ગ્રંથકાર લખે
 છે કે:—“ આ લોકોના સ્વભાવમાં ઘણો મોટો દુર્ગુણ કહીએ તો
 અત્યંત નીચ સ્થિતિએ પહોંચેલું તેમનું આગાંકિતપણું છે.” હા-
 લ અસ્તિત્વમાં રહેલા લોકોમાં આ સંબંધી પહેલું સ્થાન ફિનિય-
 ન લોકોને આપવું જોઈએ. લગાઈઓ અને રકતપાત એ જમની
 રમત છે, તે ફર જંગલી ફિનિયન લોકો અત્યંત રાજનિષ્ઠ છે એવું
 અસ્કિનનું કહેવું છે. જાકસન કહે છે કે:—“ પોતાના સરદારોના
 હુકમમાં રહેવા સંબંધી તે લોકોની આગા પાળવાની એટલી બધી
 કમાલ થઈ છે કે, તેમને તેઓએ પથર ખાવાનું કહેલું અને તે-

*હુરેરા એ સ્પેન દેશનો ઇતિહાસકાર સોળમા સૈકામાં થયો.
 તેનું અતિ ઉપયોગી પુસ્તક કહીએ તો ‘ઈસ્વીસન ૧૪૯૨ થી ૧૫૪૦
 સુધીના સ્પાનિશ લોકોનો અમેરિકાની વસાયતનો ઇતિહાસ’ એ છે.
 સ્પેનના ખીજા ફિલિપ રાજાએ હુરેરાની ઇતિહાસ લખવાના કામ
 ઉપર નિમણુક કરી હતી. તેથી તેને સર્વ સરકારી કાગળ પત્ર જો-
 વાના મળ્યા. તેણે અમેરિકન લોકો સંબંધી ખીજી રીતે પણ
 માહિતી મેળવી હતી. અને તે સરકારી આધિકારી હોવાને લીધે તે
 તેને સહજ મળી શકી. આ સર્વ વાતને લીધે તેનું પુસ્તક ઘણું જ
 ઉત્તમ બનેલું છે.

મણે તે ખાધા એવાં પણ ઉદાહરણો બનેલાં છે.” અને વ્યુદ્ધલ્યમ્સ કહે છે કે, એકાદા મનુષ્યને કંઈ અપરાધને માટે જો દેહાંત શિક્ષા થતી તો તે માણસને વધસ્થાને બાંધીને બંદોબસ્તથી ઉભો રાખવાની જરૂર પડતી નથી. તે લાં છૂટો જ રહે છે અને પોતે પોતાની મેળે લોકોને કહે છે કે:—“રાજા જો કહે તે કરવું જ જોઈએ.” સ્ત્રીઓનું સૈન્ય રાખનારા ફર હોમન લોકો વિષે એક પ્રવાસી કહે છે કે:—“રાજા અગાડી તે સર્વ લોકો કેવળ બંદીવાન ગુલામ પ્રમાણે ચાલે છે.” ખીન્ને એક પ્રવાસી લખે છે કે:—

“તે લોકોની પોતાના રાજા વિષે વિલક્ષણ પૂજ્યશ્રદ્ધિ છે, અને તે પ્રેમ અને બચના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. તેમના રાજાનો અધિકાર એટલે દરજ્જો પહોંચેલો છે કે, માખાપનો છોકરાં ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો હક નથી હોતો. ખીજી સર્વ માલમતા પ્રમાણે છોકરાં ઉપર પણ રાજાનો હક હોય છે.” આ કેસો આગાંકિતપણાનું એક જ અવરૂપ બાકી રહે છે.

હવે છેક કનિષ્ઠ સ્થિતિનાં ઉદાહરણ છોડી દઇને મધ્યમ સ્થિતિનાં ઉદાહરણ લઈએ. યૂરોપના રશિયાની રાજ્યવ્યવસ્થાનો મુખ્ય ભાગ લશ્કરી ખાતું છે. લાંના લોકોને પ્રતિજ્ઞા મેળવવાનું ફક્ત એક જ સાધન દેખાય છે. તે ક્યું પૂછે તો સિપાઈગીરી. તેમના સશ્ત્રિય જીવનમાં ખીજા ભાગ ધણા જ ગૌણ માંનવામાં આવે છે. અને યૂરોપિયન લોકોમાં નીચ સ્થિતિએ પહોંચેલું આગાંકિતપણું રશિયન લોકોમાં જ દેખાઈ આવે છે. આ ગુણને લીધે રશિયન લોકો કાલ્કાઈલના* સ્તુતિપાત્ર થયા છે. તેમના આગાંકિતપણાને ધણુંબધું

* કાલ્કાઈલ આ રાજ્ય-પક્ષનો દિમાયતી હતો. તેણે પોતાના વિચાર કેટલાક નિબંધો લખીને પ્રકટ કર્યા હતા. તે સન ૧૮૨૫ માં મરણ પામ્યો.

પૂજનું જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. છેક ઉપરના દરજ્જાથી છેવટના દરજ્જા સુધીના તમામ સરકારી અધિકારીઓનો હુકમ વગર તકરારે પાળામાં આવે છે. તેનાથી ઉલટું યુરોપના ખીજ દેશોની સાથે સરખાવીએ તો ઈંગ્લાન્ડના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં લશ્કરી વ્યવસાયનું મહત્વ ઘણું ઓછું છે અને ઈંગ્લિશ લોકોને સરકાર અને સરકારી અધિકારી એમનો બધા પણુ લાગતો નથી. યુરોપ ખંડમાં આ દાસત્વમાંથી વિશેષ મુક્ત થયેલા લોકો કહીએ તો ઈંગ્લિશ લોકો છે. ધણીપણાનો સંબંધ રાજ્ય ધરાવતો નથી પણ પ્રજા ધરાવે છે, એવી હાલમાં ત્યાંના લોકોની સ્પષ્ટ સમજૂતી થયેલી છે. લોકો પોતાના રાજ્ય ઉપર અને સરકારી અધિકારીઓ ઉપર ગમે તેટલી સખત ટીકા કરવાને ખીતા નથી. રાજ્ય, અમીરોની સભા અને સાધારણુ લોકોની સભા એ જે બ્રિટિશ રાજ્યવ્યવસ્થાના ત્રણ આધાર સ્તંભો છે તે પૈકી અમીર લોકોની સભાનું કારણ નથી માટે તે કાઢી નાંખવાના પ્રશ્ન ઉપર ઉઘાડી રીતે ગમેતેટલી ચર્ચા ચાલે છે અને પ્રજાના મત પ્રમાણે જે પ્રધાનો ચાલતા નથી તેમને ફર કરવાને અધિકાર પ્રજાના હાથમાં છે.

એક જ દેશના લોકોની પહેલાંની સ્થિતિ અને હાલની સ્થિતિ એ બેની તુલના કરીએ તોપણ જુદો પ્રકાર દેખાઈ આવતો નથી. જેમ જેમ ખીજ દેશોની સાથેનું દુસ્મનાઈ બરેલું વર્તન કમી થતું જાય છે અને દેશની માંહેના સર્વ વ્યવહાર સલાહ સંપત્તી ચાલવા તરફ લોકોની વધારે વધારે પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે, તેમ તેમ પ્રજાનું દાસત્વ કમી થઈને સ્વતંત્રતાના વિચારોને અવકાશ મળે છે. જર્મન લોકોના મનમાં હાલ પણ પોતાના બાદશાહ વિષે ધણી પૂજ્યબુદ્ધિ છે. પરંતુ તે બાદશાહનો પૂર્વજ ખીજે ક્રેડરિક જે લગાઈની વખતે પડે સરકારી કારણુ કરીને યશ મેળવતો હતો તેના વખતમાં

તે પૂજ્યબુદ્ધિ નેટલી હતી તેટલી હમણું નથી. તે વખતની તે લોકોની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ફાસ્ટરે લખેલું છે કે:—

“આ લોકો પોતાના સગ્ગને કેવળ દેવ માનતા એનો મને ખજો કંટાળો આવ્યો.” ફાસ્ટર દેશમાં હાલ જો કે, પ્રગતિસત્તાક સગ્ગ છે તોપણ ત્યાંના લોકોને સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ હજી સૂંધી કરતાં આવડતો નથી. ખીજના હુકમમાં રહેવાનો તેમનો પહેલાનો સ્વભાવ હજી પણ કાયમ છે. હમણું યુરોપમાં જુદા જુદા ધંધાના લોકો ભેગા થઈને બધીઓ કરવાનું કામ લઈ બેસા છે. તે વિશે વિચાર કરતા સારૂ પારીસમાં સાર્વજનિક સભા ભરવામાં આવી હતી તે વખતે ઇંગ્લાંડમાંથી જે સુખ્સારો ગયા હતા તેમની નજરે આ પ્રકાર આવ્યાથી તેમણે એવા ઉદ્ગાર કહાડ્યા કે:—

“આવા પ્રકારનું વર્તન પ્રગતિસત્તાક સગ્ગમાંના લોકોને હાથે ખની આવે એ વિપરીત અને તે દેશને કલંક લગાડનારું છે.” તથાપિ હાલની સ્થિતિમાં જે તેમનું ઘસતવ જોવામાં આવે છે તે પહેલાંની સાથે સરખાવતાં કાંઈ જ નથી. જે વખતે ફાસ્ટરમાં સગ્ગસત્તા છેક સિખરે જઈ પહોંચેલી હતી તે વખતે તે લોકોના ઘસપણાની પણ કમાલ થઈ હતી. ઇંગ્લેન્ડ લોકો વિશે વિચાર કરતાં પણ પહેલાંનો કાળ ને હાલનો કાળ એ બેમાં પુખ્ત અંતર પડે છે. પહેલાં પારકા લોકો સાથે મોટાં મોટાં યુદ્ધ લમેશાં ચરૂ રહેતાં અને દેશની માંડે પણ નાની મોટી લગ્ગઓ ધણીખરી ચાલુ જ રહેતી. હાલમાં બહારનાં યુદ્ધ ધણું જ કવચિત જ ઉપસ્થિત થાય છે અને પોત પોતામાંની લગ્ગઓનું તો નામ પણ લેવામાં આવતું નથી. આ બે કાળોની સ્થિતિમાં નેટલો વિરોધ દેખાઈ આવે છે તેટલો જ લોકોની સગ્ગનિજના વિચારમાં પડેલો છે. પહેલાંની સગ્ગનિજ અંતઃકરણની આગળની હતી અને હાલની કેવળ સામીક છે.

હવે એટલું જ કહેવાનું રહ્યું છે કે જે વખતે રાજની આધીનતામાંથી છૂટવાની મનુષ્યને ઇચ્છા થવા માંડી, તે જ વખતે માળાપની આધીનતામાંથી પણ છૂટવાનું તેમને લાગવા માંડ્યું. પહેલાં માળાપનો છોકરાં ઉપર જે કૃપણતાનો અમલ હતો અને છોકરાં પણ તેના જ કેવળ દાસત્વમાં હતાં તે સ્થિતિ હવે પુષ્કળ સુધરેલા લોકોમાંથી જતી રહી છે. માળાપ જોઈ વિચારીને જ પોતાનો અમલ છોકરાં ઉપર બળવે છે અને છોકરાં પણ મધ્યમસર તેમના તાળામાં રહે છે. આ વાત છોકરાં ઉમ્મરે પહોંચ્યા પહેલાંની થઈ. ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી તે ધણુંકરીને સ્વતંત્ર જ હોય છે અને માળાપ પણ તેમના ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવવાને ઇચ્છતાં નથી.

આર્થિકપણના બન્ને પ્રકારના ઉત્તેજક મનોવિકાર જો કે, સરખા જ છે અને તે બન્નેમાં ફેરફાર જો કે, ધણુંકરીને સરખા જ થાય છે, તોપણ પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે તે બન્નેની આવશ્યકતા જુદાં જુદાં કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. એક પ્રકાર જીવ—મૃદિના નિયમોથી સંકળાએલો છે અને બીજો સામાજિક સ્થિતિથી ગરબો ઉપર આધાર રાખે છે અને તે ગરબો જેમ જેમ બદલાતી જાય તેમ તેમ તે પોતે પણ બદલાય છે.

છોકરાંએ માળાપની આજ્ઞા પાળવાની આવશ્યકતા બે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. છોકરાં મોટાં થતાં સુધી તેમનાથી બીજાની મદદ વગર જીવી શકાતું નથી. એ મદદ માળાપ તરફથી જ થવી સ્વાભાવિક છે. અને તે સારી રીતે થવાને છોકરાંએ માળાપની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. બીજું કારણ એવું છે કે, છોકરાંને કેવળ ગરીબ સ્થિતિમાંથી કાઢીને તેમને સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો ધરસંસ્કાર ચલાવવાને સમર્થ કરવાં એ કામ ધણું કષ્ટજનું અને શ્રમજનું છે અને તેને વાસ્તે માળાપને થોડોક મોંઘણો મળવો જરૂરી છે.

કારણે હમેશાં કાયમ રહેનારાં છે. મનુષ્યનો અને સમાજનો જેમ જેમ મુધારો થતો જાય છે તેમ તેમ માળાપના તાળામાં રહેવાની છોકરાંની પ્રવૃત્તિ ઓછી થતી જાય છે એ ખરું, તથાપિ છોકરાં ઉપર માળાપના થોડા પણ દાખની હમેશાં જરૂર પડશે અને તે દાખ સહન કરવાને છોકરાંને અંગે થોડું પણ આચારિકિતપણું હોવું જોઈશે. માળાપ અને છોકરાં એમની વચ્ચેનો આ સંબંધ કાયમ રાખવા વિશે અનુકૂળ સમજૂતિ લોકોમાં હમેશાં જનગૃહ રહેશે અને એવાં આચરણો મનુષ્યો કરે એવી ઇચ્છા તેમનામાં ઉત્પન્ન થશે. આ પ્રકારની સમજૂતિ અને ઇચ્છાનો શુદ્ધ નીતિમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.

પ્રજાએ રાજાની આજ્ઞા પાળવાની આવશ્યકતા શરૂઆતમાં બિલકુલ નથી હોતી, કારણ રાજા અને પ્રજા એ સંબંધ જ અસ્તિત્વમાં નથી હોતો. આગળ જતાં મનુષ્યો મોટા મોટા જમાવ કરીને એકત્ર રહેવા લાગે એટલે એ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે અને પારકા લોકો સાથે લગ્નગણા કરીને તેમને છતીને મોટાં રાજ્યો સ્થાપન કરવાના જેમ જેમ પ્રયત્ન થવા માંડે છે તેમ તેમ તે આવશ્યકતા વધતી જાય છે. મોટી મોટી સમાજોને વ્યવસ્થિતપણું આવવાને અને તેમની વળી વૃદ્ધિ થવાને પ્રજાએ રાજાના હુકમમાં રહેવું અવશ્યનું છે. કારણ તે વગર જ એકત્ર પ્રયત્નોથી અનેક પ્રાંત છતીને રાજ્ય—વિસ્તાર થઈ શકે છે, અને તે થયા પછી છતનારા અને છતાએલા એવા બન્ને લોકો મળીને રાષ્ટ્રપણું પ્રાપ્ત કરે છે તે પ્રયત્ન બનવું શક્ય નથી.

આ ઉપરથી લક્ષમાં આવશે કે, આચારિકિતપણાના બીજા પ્રકાર વડે એક ખાસ કાર્ય બનવાનું હોય છે અને તે બને સાંસદી તેની

આવશ્યકતા હોય છે. એ આવશ્યકતા જતી રહે લાંસૂધી તે વિષે અનુકૂળ:સમજૂતિ લોકોમાં હોય છે અને જરૂરનાં આવરણ બનવાની ઇચ્છા પણ તે સમજૂતિઓને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જે ખાસ કાર્ય બનવાનું હોય છે એમ કહ્યું તે એ કે, લોકોને અગે પોત-પોતાના વ્યવહાર સહકારથી કરવાની યોગ્યતા આવવા દેવી. જે વખતે જુલમથી મનુષ્યો એકબીજાને હરેલાં હોય છે તે વખત તેમની પાસે જુલમથી જ ઓદ્યોગિક વ્યવસાય કરાવવા પડે છે. આવી સ્થિતિમાં સમાજમાંના મનુષ્યોની પાપરીઓ ઠરેલી હોય છે અને પ્રત્યેક પાપરીના મનુષ્યોના અધિકાર પણ ઠરેલા હોય છે. જેને તેને પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે કામ કરવાની જરૂર પડે છે. ઉદાહરણ, ફૂડ્સ સી-સ્ટીમની વખતે ખેતરના કામમાં આવનારા જે ગુલામ (સર્વિસ) હતા તેમને ખેતરમાં કામ કરવું પડતું અને ચાલતા વહીવટ પ્રમાણે તેમને જે વતન મળવાનું તે મળતું. ‘આ જ રાજમુસાફર મને પસંદ પડતો નથી માટે હું એ કામ છોડીને બીજો કોઈ છું’ એમ હાલ પેટે કોઈ કહે તો તે ચાલતું નહતું. તે જ પ્રમાણે લશ્કરમાં સિપાઈઓની સ્થિતિ હતી. મનુષ્યના દરજ્જા પ્રમાણે ઠરાવેલાં કામો તેમને ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ કરવાં પડતાં. પરંતુ જેમ જેમ આ પ્રકાર ઓછો થતો જતો મનુષ્યના વ્યવહાર આપ ખુશીના કારણથી ચાલવા લાગે છે તેમ તેમ પ્રજાએ રાજના દાસપણામાં રહેવાની આવશ્યકતા કમી જાસવા લાગે છે. સમાજ-ઘટનામાં પહેલાંનાં બંધન જતાં રહીને આ નવાં બંધન ઉત્પન્ન થવા લાગે એટલે મનુષ્યનાં વર્તનો વિષે પણ પહેલાંની સમજણો બદલાઈને નવીન સમજૂતિઓ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. લોકોના એક બીજા સાથેના સંબંધ જુદી તરેહના થવા લાગ્યા એટલે પ્રજાનો રાજ સાથે અથવા સરકાર સાથેનો સંબંધ પણ જુદી તરેહનો થવા લાગે છે, અને પહેલાંના જેટ-

લી આગા પાળવાની જરૂર રહેતી નથી અને લોકોની તે તરફ તેટલી પ્રવૃત્તિ પણ થતી નથી. પછી હળવે હળવે સરકારના દાસપણામાં રહેવું એ સદ્ગુણ બાંધ થઈને તેની જગાએ વ્યક્તિ—સ્વાતંત્ર્યની સદ્ગુણમાં ગણના થવા લાગે છે.

સરકારના દાસપણામાં રહેવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, આ સમજણ જઈને લોકો પોતાને તે દાસપણામાંથી મુક્ત કરે છે સારે શુદ્ધ નીતિના તત્વો તરફ તેમનું મન ખેંચાય છે અને એ તત્વોનું વચસ્વ (ઉપરીપણું) કબ્જ કરવા તરફ તેમના મનની વૃત્તિ થઈને સરકારના ઠરાવને અનુસરીને ચાલવાને બદલે શુદ્ધ નીતિના તત્વોને અનુસરીને ચાલવું વધારે જરૂરનું છે એમ તેમને લાગવા માંડે છે. પ્રવર્તક નીતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી સમજૂતિઓથી સગ્નના હુકમ-પ્રમાણે ચાલવા તરફ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિઓ થાય છે અને શુદ્ધ નીતિ તત્વોના વિચારને લીધે સદસદ વિચારશક્તિના ધોરણે ચાલવાનું મન થાય છે, અને આ મનોવૃત્તિઓનો ઝંઘડો ધણા કાળ સુધી ચાલીને આખરે ખીણનું પહેલી ઉપર વચસ્વ (ઉપરીપણું) સ્થાપિત થાય છે. અને જે કાયદા ન્યાયને અનુસરતા હોય નહિ તે વિરુદ્ધ વર્તન કરવું યોગ્ય છે એમ મનુષ્યને લાગે છે અને તે પ્રમાણે વર્તન પણ કરવા માંડે છે. વળી દિવસે દિવસે જે ઠેકાણે ન્યાયના અમલની જાનવણી કરવાની હોય તે ઠેકાણે ફક્ત કાયદાના દબાણનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. પરંતુ ખીજે પ્રસંગે કાયદાનું દબાણ ચલાવવું અયોગ્ય છે એમ લોકમત થતો જાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે, અમુક વિશેષ સ્થિતિમાં જ રાજકીય દાસત્વને સદ્ગુણમાં ગણી શકાય અને તે સ્થિતિ બદલાયા પછી રાજકીય દાસત્વની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ આવશ્યકતા ન રહે

ઐટલી મનુષ્ય સમાજની ઉન્નતિ થતા સુધી સામાન્ય લોકોથી બા-
વિ સ્થિતિની કલ્પના થઈ શકતી નથી; માટે તે થતા સુધી પ્રજાએ
સરકારના હુકમમાં રહેવું જોઈએ એવી જ લોકોની સમજૂતિ રહેવાની.
પછી તે સરકાર ગમે તો નિરંકુશ સત્તાવાળો સજ્જ હો કે બહુ
મતથી કામ ચલાવનારી પાર્લામેન્ટ જેવી પ્રતિનિધિની સભા હો.
કેટલાક વખત સુધી આવી સ્થિતિ રહેશે. પરંતુ જૂતકાળમાં જે દેર-
શર થયેલા છે તે ઉપરથી જો બવિષ્યકાળના દેરશરનું અનુમાન કર-
વાનું હોય તો એવો નિર્ણય કરી શકાય કે, જેમ જેમ સમાજની
ઉન્નત સ્થિતિ થતી જશે તેમ તેમ રાજકીય દાસત્વની હદ સંકુચા-
તી જશે અને જે પ્રમાણે ગુલામે ધણીની હાજી હા કરવી પ્રતિષ્ઠા-
સ્પદ ગણાતી નથી તે જ પ્રમાણે તે સંકુચિત હદ ઉપરાંત પ્રજાએ
સરકારના હુકમને 'હા, હા' કરતાં રહેવું ભૂપણાસ્પદ ગણાવાનું નહિ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ઔદ્યોગિક વ્યવસાય.

ઔદ્યોગિક વ્યવસાય સંબંધી શુદ્ધ નીતિ વિષેની અને પ્રવર્તક
નીતિ વિષેની સમજૂતિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ અને તેમાં જુદે
જુદે ઠેકાણે અને જુદે જુદે વખતે કેવા કેવા દેરશર થતા ગયા એ
જોવું હોય તો, પ્રથમ ઉદ્યોગની જે અનેક દિશાઓ છે તે જોવી
જોઈએ અને તેમનો મનુષ્યની સામાજિક સ્થિતિ સાથે શો સંબંધ
છે એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

હાલ આપણી ઉદ્યોગ વિષે જે કલ્પના છે તે પ્રકારનો ઉદ્યોગ
પ્રાથમિક સ્થિતિના મનુષ્યોમાં બહુ જડી આવતો નથી.
અને મનુષ્યો ભરવાડની વૃત્તિથી અથવા ખેતીવાડીથી ઉપજીવિકા
કરીને રહેવાની સ્થિતિમાં આવતા સુધી તે ઉદ્યોગ તેમનામાં

દેખાઈ આવે એ પણ શક્ય નથી. સૃષ્ટિમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થો ઉપર (ઉપજીવિકા) અસ્પર્શી ચલાવનારા આદ્ય અવસ્થાના લોકોના વ્યવસાય તે પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરી લેવા વાસ્તે હતા. કંદ, ફળ, મૂળ વગેરે કેટલાક પદાર્થ મેળવવાનું કામ સહેલું છે તેથી તે કાર્યમાં મનુષ્યના જીવને ધક્કો પહોંચવાનો ભય હોતો નથી; પરંતુ શિકારનાં જતાવરો પકડવાં પડે તો તે કામ બહુ કઠણ અને જોખમનું હોય છે. કેટલાંક જતાવરો ઘણાં ચપળ હોય છે અને કેટલાંક મોટાં હોય છે. વળી તે મેળવવાને વાસ્તે પ્રયત્ન કરવા જતાં અનેક પ્રસંગે મનુષ્યોને ઇજા પહોંચે છે. ઉપજીવિકાનાં સાધન મેળવવાના કામમાં ખર્ચ થતાં બાકી રહેલા સામર્થ્યનો ઉપયોગ ઘણુંકરીને શિકાર કરતાં પણ કઠણ અને ભયંકર એવા યુદ્ધના કાંમ પાછળ કરવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિમાં જેમને સુધારાનો ગંધ સરખો પણ નથી એવા લોકોના વ્યવસાયના મુખ્યત્વે બે વિભાગ કરી શકાય. એક વિભાગના વ્યવસાયમાં શક્તિ, શૌર્ય અને ચતુરાઈ એ ગુણોની વિશેષ જરૂર પડે છે અને બીજા વિભાગના વ્યવસાયને તેટલી જરૂર પડતી નથી અથવા એ ગુણો પૈકી કેટલાકની બિલકુલ જરૂર પડવાની નથી. વળી શિકારમાં અને યુદ્ધમાં જે કુશળતા જણાય તે ઉપર જ ઘણું પ્રસંગે પ્રાથમિક સ્થિતિની નાની સમાજનું પોપણુ અને રક્ષણ અવલંબીને રહેલું હોય છે, માટે શક્તિ, શૌર્ય અને ચતુરાઈ એ ગુણો મોટા મહત્વના ગણવામાં આવે છે. આ ગુણોને જે માન મળે છે તેનું બીજા તેમની ઉપયોગિતામાં છે ખરું પણ તે ઉપર જ હમેશાં લક્ષ હોય છે એમ નથી. આ એક પ્રકારના વ્યવસાયની વાત થઈ. બીજા પ્રકારના વ્યવસાય એટલે કંદમૂળ ખોદીને કહાડવાં, રાતમાં ઝાડ ઉપરનાં ફળો તોડવાં અને સમુદ્રમાંથી તણાઈ આવેલી શીપોમાંના જીવ ભેગા કરવા; એમાં શક્તિ, શૌર્ય

અને ચતુરાઈ આ ગુણોની જરૂર પડતી નથી. માટે આ વ્યવસાયને માન મળતું નથી; અથવા તે તુચ્છ માનવામાં આવે છે એમ કહી-એ તોપણ ચાલે. આગળ જતાં સ્વાભાવિક રીતે જે શ્રમવિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને લીધે આ વિરોધ વધારે ને વધારે દેખાવા લાગે છે. બળનાં અને શૌર્યનાં કામો પુરૂષ વર્ગ ઉપાડી લે છે અને બાકી રહેલાં દલકાં ગણાતાં કામો સ્ત્રી જાતિને માથે પડે છે અને સ્ત્રીઓ-ને આ કામમાં, યુદ્ધમાંના કેદ કરીને આણેલા લોકોની અને ગુલા-મોની મદદ મળે છે. પ્રથમાવસ્થાના લોકોમાં શૌર્ય બળના વ્યવસા-યને આટલું બધું માન કેમ મળે છે અને ઔદ્યોગિક વ્યવસાયને તુચ્છ કેમ ગણવામાં આવે છે એનું આ એક બીજું કારણ છે. તે ઉપરથી એનું જણાશે કે, ઔદ્યોગિક વ્યવસાયનો તિસ્કાર કરવા તરફ જે પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનાં સ્વાભા-વિક કારણો છે.

પ્રથમાવસ્થાના શર પુરૂષોને પ્રતિષ્ઠિત લાગવા જેવા ઔદ્યોગિક વ્યવસાય ફક્ત એ જ રહ્યા; એક શિક્ષરના અથવા યુદ્ધના કામ માટે હથિયારો તૈયાર કરવા સાર જરૂરનો હોય તે ઉદ્યોગ અને બીજાં રહેવા સાર છું પડીઓ બાંધવા સંબંધીનો ઉદ્યોગ. પહેલા ઉદ્યોગનો શિક્ષર સાથે અને યુદ્ધ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોય છે અને તેમાં કરામતની પણ પુષ્કળ જરૂર પડે છે, અને બીજા ઉદ્યોગમાં કરામત

દેખાય છે કે, જે કામમાં શરીરના અથવા બુદ્ધિના વિશેષ સામર્થ્યની જરૂર પડતી નથી અને તેને લીધે જે કામો હલકી પ્રતિના માણસોથી થવા જેવાં હોય છે તે વિશે જ લોકોમાં તિરસ્કાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ બે પ્રકારના વ્યવસાયો વિશેની સમજૂતિમાં જે વિશેષ ઉપર કહેલી રીતે ઉત્પન્ન થયો ને હજી પણ કાયમ રહેલો છે. તેમાં બિલકુલ ફેરફાર થયો જ નથી એમ નથી. જેમ જેમ મનુષ્યની પરિસ્થિતિ બદલાતી જઈને તેની ક્ષમિતિ થતી ગઈ તેમ તેમ તેની સમજૂતિમાં પણ થોડો ઘણો ફરક પડતો ગયો; પરંતુ ઉપર કહેલા વિશેષનું બીજા કાયમ રહ્યું. જે કારણોથી શરૂઆતમાં આ સમજૂતિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે કારણો ઘણાંખરાં તેમનાં તેમ જ રહ્યાંથી તેમના કાર્યમાં પણ વિશેષ ફરક થવાનો સંભવ નહોતો. છેક સાંપ્રત કાળ સુધી—અથવા પ્રસ્તુત કાળ સુધી કહીએ તોપણ ચાલે—દેશ દેશનો વ્યવહાર ‘બળીઆના બે ભાગ’ આ તત્વો ઉપર ચાલે છે સારે પારકા દેશથી પોતાના દેશનું સંરક્ષણ કરવા સારા યુદ્ધકળાઓ પ્રવિણતા સંપાદન કર્યા સિવાય છૂટકો થતો નથી. આવી રીતિને લીધે સાંઘાતમક વ્યવસાયનું મહત્ત્વ અને ઔદ્યોગિક વ્યવસાય વિશેની તિરસ્કાર બુદ્ધિ એ આપોઆપ કાયમ રહ્યાં. દેશનું કલ્યાણ ઔદ્યોગિક વ્યવસાય ઉપર અવલંબીને રહે છે એ વાત થોડાં વર્ષથી જ લોકોના ધ્યાનમાં આવવા લાગી છે. ઉપભોગના નવા નવા પદાર્થો તૈયાર કરીને મનુષ્યના સુખનું ક્ષેત્ર વધારવા તરફ મનુષ્યનું હવે કાંઈક લક્ષ લાગે છે, અને દેશના વૈભવનું માન ઠરાવતી વખત એના લક્ષ્કરી સામર્થ્યનો વિચાર કરીને ઔદ્યોગિક કળામાં પણ બીજાઓની સાથે કેટલો અને કેવો ટકાવ ધરી શકે એમ છે એ વાત તરફ લક્ષ આપવામાં આવે છે. મનુષ્યનું સુખ ઉપભોગના સાધનો ઉપર અવલં-

ખીને રહેલું છે અને ઉપભોગનાં વધારે વધારે સાધન પેદા કરવાને વધારે માનસિક સામર્થ્યની જરૂર છે એ વાત હવે સમજાવા માંડી છે અને તેથી સાંઘામિક વ્યવસાય સિવાય ખીજા વ્યવસાય પણ હાલમાં પ્રતિષ્ઠિત માનવામાં આવે છે.

આ કાર્ય-કારણ-ભાવ લક્ષમાં આણવાથી જુદે જુદે ઠેકાણે અને જુદે જુદે વખતે ઔદ્યોગિક વ્યવસાય સંબંધી જે નીતિ વિધયની સમજૂતિઓ માલમ પડે છે તે વિષેની સમજણ પડવાને અધકું લાગશે નહિ.

ઉત્તર અમેરિકાના ઈંડિયન લોકોમાં શૌર્યનાં અને સામર્થ્યનાં કામો કરવાની ટેવ અને તે વિષેની સમજૂતિઓનાં સ્પષ્ટ ઉદાહરણો મળી આવે છે. ચિપેવા લોકો સંબંધી સ્ક્રૂલકાફ્ટ કહે છે કે:—

“મનુષ્યખાણ, ભાલા, ગદા ઇત્યાદિ શસ્ત્રોના જે વ્યવસાયમાં ઉપયોગ કરવા પડે છે તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રતિભા છે એમ આ લોકોને લાગે છે. મનુષ્યની મહત્વાકાંક્ષાની વાતો કહીએ તો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે શિકાર કરવો અને શૌર્યથી લડવું એ છે. મરી ગયેલા યોધાના અને જીવતા સરદારોના જે સ્તુતિપાઠ ગાવાના તે આ ગુણ બદલે જ. ખેતીવાડીનાં અને કારીગરીનાં કામો કરવાં એ આ લોકોમાં છેક હલકા પ્રકારના ધંધા માનવામાં આવ્યા છે.” સ્નેક ઈંડિયન લોકો સંબંધી લુધ અને કલાર્ક કહે છે કે:—

“થોડે અંતરે જવાનું હોય તોપણ પગે ચાલતાં જવાનો પ્રસંગ આવે તો તે લોકોને પોતાની મોટી માનહાની થઈ એમ લાગે છે.” ડોક્ટર લોકો સંબંધી બર્ટન સાહેબે આપેલી હકીકત તેવી જ છે:—

“શ્રમનાં કામો કરવાની મોટી પીઝ જ મનુષ્યની પછાડી વળગેલી છે એમ તેમને લાગે છે. આપણને શિકારનાં કામ એ જ પો-

તાને ઘણું છે એવી લડનારા લોકોની સમજૂતિ હોવાથી ઘોડા ઉપર યોગીર મૂકવું અથવા તે ઉઠાવવું એ કામને વાસ્તે તેઓ બિલકુલ હાથ પગ હલાવવાના નહિ. જંગલી જનાવરોને જે પ્રમાણે પાળેલાં જનાવરોની પેઠે કામ કરવાનું શીખવવું કઠણ છે તે પ્રમાણે આ લોકોને કામે વળગાડવા એ ઘણું કઠણ છે. ગરીબ પ્રમાણિક મજૂરના જેવાં કામ કરવાનો તેમના ઉપર પ્રસંગ આવે તો તેમને મરવા જેવું લાગે છે. ”

તેમના કરતાં સુધરેલા ઈરિકોઇ લોકોમાં પણ પહેલાં આ સમજૂત માલમ પડતી હતી. “લડનારા સિપાઇઓને ખેતીના ધંધાની મહેનતનો તિરસ્કાર લાગતો અને કોઇ પણ હલકા પ્રકારની મહેનત પોતાની યોગ્યતાને શોભતી નથી એવી તેમની સમજૂતિ હતી. ” એરિક્કિવમો લોકોને લડાઈની ટેવ નથી પરંતુ તેમને પણ ઔદ્યોગિક વ્યવસાયનો કંટાળો છે.

“તેઓ શિકાર કરે છે અને માછલાં મારે છે પણ એક-વાર શિકાર આણીને જમીન ઉપર નાંખ્યો કે પછી તેઓ તે તરફ લગાર પણ લક્ષ આપવાના નહિ, કારણ મારી નાંખેલી શીલ નામે માછલીને પાણીમાંથી ફક્ત જમીન ઉપર ખેંચી આણી હોય તો તેટલાથી પણ તેમના નામને મોટું કલંક લાગે છે. ”

ચીપેવાના લોકો જે એકાદું મોટું શિકારનું જનાવર મારે તો તેને તેઓ વગડમાં જ નાંખી દે છે, અને પોતે ઘેર આવીને તે લાવવા સારૂ પોતાના ઘરનાં બેરોને મોકલે છે. અને એમ કરવાનું કારણ પૂછીએ તો તે કહે છે કે:—“ગમેતો જમીન ઉપરનાં હોય કે સમુદ્ર ઉપરનાં હોય પણ શિકારનાં કામ એ મોટા પ્રયાસનાં હોય છે. અને તે કરીને થાક લાગ્યા પછી આગળનાં કામ ખીજતો એ જ કરવાં જોઇએ. ” આજ સગજથી કદાપિ એરિક્કિવમો લોકો તેવું કરવા

લાગ્યા હશે. ઉત્તર અમેરિકા મેક્સીને દક્ષિણ અમેરિકા તરફ જઈએ તો ત્યાં પણ આવા જ નમુનાનાં ઉદ્યોગો મળી આવે છે. ગયાના દેશના જંગલી જાતિના લોકો સાદાં મહેનતનાં કામ કરવાના નહિ. અનાજ વાવતી વખત ફક્ત જમીન સાફ કરવાનું કામ તેઓ કરે છે. ખાકીનો બધો દિવસ તેઓ પોતાની ઝુંપડીમાં પડી રહે છે અને ધરનાં માણસોને જો કંઈ પણ ખાવાનું જ ન રહે ત્યારે તેઓ માછલાં મારવા અથવા શિકાર કરવા બહાર નીકળે છે. આરેકેનિયન લોકો લડવધ્યા છે અને ખેતીવાડી પણ કરે છે. શિકાર મળવો ધણુંકરીને ફલ્લેબ હોય છે માટે તેમને ખેતીવાડી તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર પડી હશે. આ લોકોમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત માણસો ખાવું, પીવું, સૂવું અને એશઆરામથી ઘોડા ઉપર ફરવું એ સિવાય બીજું કંઈ પણ કરતા નથી.

આ સર્વ ઉદ્યોગોમાં એક વાત સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે તે એ કે, પ્રાથમિક સ્થિતિના મનુષ્યોમાં પરાઈ બુદ્ધિનો કેવળ અભાવ હોવાને લીધે તેમના સ્વાર્થને કંઈ પ્રતિબંધ હોતો નથી. માટે પુરુષ વર્ગ સઘળાં શ્રમનાં અને ત્રાસનાં કામ સ્ત્રી જાતિપર નાંખી દે છે અને મનમાં અહંકાર ઉત્પન્ન કરનારા તથા છેવટ આવ્યા પછી વધારે આનંદનો અનુભવ આપનારાં યુદ્ધનાં અને શિકારનાં કામ ફક્ત તેઓ પોતા માટે રાખે છે. પુરુષોએ મનમાં આવે તેમ વર્તવું અને સ્ત્રીઓએ માત્ર રાત્ર દિવસ કંટાળો ઉપજાવે એવાં કામમાં ગુંથાઈ રહેવું એવો પ્રકાર ચાલે છે. આ વિષે જોઈએ તેટલો પુરાવો મળે છે. અમેરિકામાં ચિપેવેઅન, કીક, ટયુપી અને પાટાગોનિયન એ લોકોનાં ઉદ્યોગો છે. તે વિષે નીચેના ઉત્તાર જુઓ:—

“આ વગર પૈસાની ગાડી ખેતવાની મહેનતનું કામ સ્ત્રીઓ; ઉપર જ પડે છે અને તે કામમાં તે બિચારીઓ છેક યાકીને લોચ.”

થઇ જાય છે. મુઢરેલા દેશના મનુષ્યને આવી તેમની શાયનીય સ્થિતિ જોઇને દયા આવે છે. ”

“ ધરનાં અને ખેતરનાં સર્વ મહેનતનાં કામ બાઇડીઓ જ કરે છે અને બાઇડીઓની વાસ્તવિક સ્થિતિ કહીએ તો કેવળ પુરોની સુલામ થઇને રહેવાની છે. ”

“ તેમને જે વખતે પોતાનું રહેવાનું ઠેકાણું બદલવાનું હોય છે તે વખત ભાર વહેનાર જનાવરોનું કામ બાઇડીઓને જ કરવું પડે છે. ખુપેડીનો સામાન, વાસણ કુસણ અને ધરના ખીજ સઘળા પદાર્થ એ બાઇડીઓએ જ લેઇ જવા જોઇએ. ”

“ પાટાગોનિયન સ્ત્રીઓના આયુષ્યની કહાણી યોગમાં જ કહી શકાય છે. તેમણે એક સરખી રીતે મજૂરી કરતાં રહેવું. યુદ્ધ અને શિકારનાં કામ સિવાયનાં એકે એક કામ તેઓ જ કરે છે. ”

હવે આફ્રિકાના લોકો વિષે મુસાફરોએ આપેલી માહિતી જોઇએ. હોટેન્ટોટ, બેચુઆના, કાંદર, આશાંટી, ફૂનીંડોપો, એ ઠેકાણાના લોકો તથા નેજર નદી આસપાસના નીચેના પ્રદેશના લોકો એમના સંબંધી નીચેના ઉતારા છે:—

“ સ્વામી માટે, પોતાને માટે અને પોતાનાં છોકરાં માટે અન્ન મેળવવું ને તે રાંધી કરીને તૈયાર કરવું એ વિષેનો બધો ત્રાસ સ્ત્રીઓને કપાલે ચોટેલો છે. તે ઉપરાંત ધરનાં ખીજનાં કામ પણ તેને કરવાનાં હોય છે જ. આટલું કયાં ઉપરાંત વળી દોરની ચાકરી કરવાના કામમાં તેમને ધણીની મદદમાં રહેવું પડે છે. ”

“ સ્ત્રીઓ ધર બાંધવાનાં કામ કરે છે, ધાન્ય વાવે છે અને કાપણી કરી અનાજને ઘેર લાવે છે; પાણી અને લાકડાં લેઇ આવે છે; અને અન્ન રાંધે છે. અતિશય શ્રમના કામમાં પણ સ્ત્રીઓને પુરોએ મદદ કરેલી. કંવચીત જ જણાઇ આવે છે. ”

“ ધરનાં કામ સંભાળીને બાકીનાં કામનાં અને શ્રમનાં સર્વ કામ સ્ત્રીઓને કરવાં પડે છે. એક કાદર મારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે, ‘ બાકી એ તો અમારો બગદ છે, તે વેચાથી લીધેલી હોય છે માટે તેણે કામ કરવું જ નોંધ્યો. ”

“ સર્વ મહત્વનાં કામો સ્ત્રીઓને જ કરવાં પડે છે. તે હમેશાં અનાજ વિશુતી કે દળની અથવા બજારમાંથી વસ્તુઓ ખરીદ કરતી, ખેતીવાડી સંબંધી કામ કરતી કે એવાં બીજાં કંઈક કામ કરતી નજરે પડે છે. ”

“ ફર્નીટીયોની સ્ત્રીઓને ભાગે પુરુષ કામ આવે છે. બટાટા જેવાં ‘થામ’ નામનાં કંદ છે તેમનું વાવેતર કરવું, તે તૈયાર થયા પછી તેને ખોદી કઢાડવાં વગેરે કામો તેમને જ કરવાં પડે છે. પરંતુ આફ્રિકાના બીજા પ્રદેશોમાં સ્ત્રીઓ સાથે વર્તન કરવાની જે રીતો અમારી નજરે પડી છે તેના કરતાં આ ટેકાણાના લોકોનું સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું વર્તન એકંદર રીતે મમતા બરેલું અને કાળજીવાળું દેખાઈ આવે છે. ”

“ નૈજર નદીની આસપાસના નીચા પ્રદેશમાં વ્યાપારની જાણુશોની પરચૂરણ વીકરી કરવાનું કામ સ્ત્રીઓને કરવું પડે છે. તે સિવાય તેમને શ્રમનાં પણ કામ ધણું કરવાં પડે છે. જમીનની ખેડખાતર કરવાનું કામ તેઓ જ કરે છે. ”

ઉપર કહેલાં છેવટનાં ત્રણ ઉદાહરણોમાંના લોકો જેઓ વધારે અગાડી વધેલા છે અને જેમને વ્યવસ્થિત રીતિએ ઉદ્યોગ ધંધો કરવાનું ગમે છે તેમનામાં સ્ત્રીઓની શુદ્ધામગીરી યોગ્ય કમી પ્રમાણમાં હોય છે.

મુદ્દના અથવા શિકારના કામને માટે સ્ત્રીઓ નિરપયોગી હોય છે; અથવા તે કામને માટે તેઓ નિરપયોગી છે એમ નીલન માનવું

વામાં આવે છે. માટે તે તેમના હાથથી ન થાય એવાં આ કામ સિવાયનાં બાકીનાં મહેનતનાં અને કષ્ટનાં કામ તેમને કરવાં પડે છે. પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોને આવાં કામ ને હલકાં લાગે છે તેનું આ એક કારણ છે. વળી તે સિવાય પાછળ કહ્યા પ્રમાણે તેટલાં જ મહત્વનું બીજું પણ એક કારણ છે; તે એ કે, લગાઇમાંથી પકડી આવેલા અથવા ગુલામ કરીને આવેલા લોકો પાસેથી યુદ્ધ અને શિકાર સિવાયનાં બાકીનાં મહેનતનાં કામ લેવામાં આવે છે એટલે દ્રાવિડ રીતે ઉપરના દરજ્જાના ગણાતા લોકો પાસેથી ને કામ લેવામાં આવે છે તે હલકાં ગણાય છે. પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોમાં શંકા સિપાઇઓને ત્રાસ ઉપજે અને કંટાળો આવે એવાં કામો ગુલામો પાસેથી કરાવવામાં આવે છે તેને વાસ્તે અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. ચિનક લોકો વિષે એવું વાંચવામાં આવે છે કે, તેઓ મહેનતનાં સર્વ કામ પોતાના ગુલામો પાસે કરાવે છે. અને કેટલેક પ્રસંગે તેમની બાઇડીઓ ગુલામને મદદ કરે છે. અંડરસન કહે છે કે:—

“કમાર લોકો આગમુ છે. ને કામો બાઇડીઓથી થતાં નથી” તે કામ તેઓ ગુલામો પાસે કરાવે છે. એ ગુલામો તેમની જ જાતના ગરીબ દશાએ પહોંચેલા લોકો હોય છે અથવા આસપાસના લોકો પૈકી પકડી આવેલા કેદી હોય છે.”

કાંગો નદી ઉપર એંબોમા કરીને શહેર છે ત્યાંના લોકોનું વર્ણન કરતાં કહે લખે છે કે:—

“જમીનની ખેતી કરવાનું કામ સધળું ગુલામ અને સ્ત્રીઓને માથે નાંખેલું હોય છે. રાજકન્યાઓ અને રાજપુત્રોની સ્ત્રીઓ એમને પણ એ કામ કરવાનો વારંવાર પ્રસંગ આવે છે.” બર્ટન કહે છે કે:—

“હોમો પ્રાંતમાં ખેતીવાડીનાં સર્વ કામ ગુલામોને કરવાનાં.”

હોવાથી તે દલકી પ્રતિનાં ગણાય છે. તથાપિ તે કામનો ધણોખરો ભાગ સ્ત્રીઓ તરફથી પણ કરાવવામાં આવે છે. " તે ન પ્રમાણે એશિયા ખંડના મિસ્મી લોકો વિષે એવું વાંચવામાં આવે છે કે તેમનાં ખેતીવાડીનાં સર્વ કામ સ્ત્રીઓ અને ગુલામો કરે છે.

ઉપર કહેલા પ્રતિપાદનથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, પ્રાથમિક રિથતિનાં લોકોમાં ઔદ્યોગિક વ્યવસાય વિષે તિરસ્કાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી એ કેવળ સ્વાભાવિક અથવા જરૂરી છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. આ પ્રવર્તક નીતિની સંમતિને પૂર્વાપાર રૂઢિની સંમતિ મળે છે, અને જુદા જુદા લોકોની જુદી જુદી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેને વિશેષ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. એને વાસ્તે આ નીચેનાં ઉદાહરણો જુઓ:—

" સૈઆન લોકોને ઘેટાં પાળવાના અથવા ગોવાળીઆના ધંધાનો મોટો તિરસ્કાર આવે છે. ' શિકાર ઉપર અથવા હુંટ ઉપર નિર્વાહ કરવો ' એવા અર્થની કેટલીક કહેવતો તે લોકોમાં જડી આવે છે. "

" જે ખરેખરો આરજ્ય છે તેને ખેતીનો ધંધો ધણા દલકો લાગે છે. તે મનુષ્યનું દલકાપણું બતાવનારો છે એવી તેમની સમજૂતી હોય છે. "

આ અને પહેલાંનાં ઉદાહરણો ઉપરથી ઉઘાડું જણાશે કે, જે પ્રકારની રહેણીની મનુષ્યને ટેવ પડી હોય છે તેને અનુકૂળ એવી તેની કલ્પના અને સમજૂતિ બને જાય છે. અને એવી સમજૂતિને અગે કેટલું સામર્થ્ય હોય છે એ, કેટલાક ચાલ પેદી દર પેદી એક સરખી રીતે ચાલુ રહેવાનાં જે ચમત્કારિક ઉદાહરણો મળી આવે છે તે ઉપરથી દેખાય છે. પૂર્વ આફ્રિકાના લોકો વિષે લિન્ડિંગસ્ટન કહે છે કે:—

" જે ઢેકાણે ઢોર હોય છે ત્યાંની સ્ત્રીઓ જમીન ખેડે છે, ધાન્ય વાવે છે તથા ઝુપડીઓ બાંધે છે; અને પુરૂષ ઘેર રહીને શી-

વણુ કામ કરે છે, સૂતર કાંતે છે, કાપડ વણે છે, ગાય દુધે છે અને એક બીજા સાથે ગાંધાં સપ્પાં ભારતા એસે છે. " આખિસીનિયાં દેશમાં રૂઢ બની ગયેલો સ્ત્રી પુરુષો મધ્યેનો શ્રમ વિભાગ તો આના કરતાં પણ ચમત્કારિક છે. બૂસ કહે છે કે:—

“કોઇપણ જણુસ વેચાતી લેવા વારને બજારમાં જવું એ પુરુષના નામને એજ લગાડનારું છે. તેણે પાણી પણ આણવું ન જોઇએ અથવા રોટલો પણ રોકવો ન જોઇએ. ઘરનાં સર્વ મનુષ્યનાં લૂગડાં ધોવાં એ તેનું કામ હોય છે અને તે કામમાં તેને સ્ત્રીઓ મદદ કરતી નથી.”

પેરુ દેશમાં કુનારી નામે પહેલાં સોડો હતા તેમનામાં પણ એવી જ સ્થિતિ હતી એમ સ્ત્રીઓ એણે આપેલી માહિતી ઉપરથી જણાય છે.

“અહીંની સ્ત્રીઓ મોટી ઉસ્તાદ કામ કરનારી છે. તે જમીન ખેડીને સાફ કરે છે અને તેમના સ્વામી ઘેર ખેશીને શીવવાનું કામ, વણવાનું કામ, કપડાં ઉપર નકસી કરવાનું કામ અને બીજાં બૈરાંનાં કામ કરે છે. કેટલાક ઈંડિયન (અમેરિકાના) લોકો કહે છે કે, આવો સિવાજ પાડવાનું કારણ પુરુષનું કમીપણું અને બાઇડીઓની વૃદ્ધિ એ છે.”

આ અસ્વાભાવિક દેખાતા પ્રધાત ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ધણું કરીને એવું હોય છે કે, પરિસ્થિતિ બદલાવાથી યુદ્ધનાં અને શિક્ષણનાં કામો કરવાને કંઈપણ અડચણો આવી હશે અને પહેલાં જે કામો સ્ત્રીઓ કરતી હતી તે કામો તેમની પાસે જ રહીને પુરુષો આજસમાં અથવા અદ્યત્નમાં પોતાનો વખત ગાળવા લાગ્યા હશે. વળી એવું જણાય છે કે, જે કામમાં એક સરખી અને સખત મહેનત કરવી પડે છે એવાં કામ જંગલી સ્થિતિના લોકોમાં નાહલાજ થયા વગર પુરુષોએ કરવા માંડ્યાં નથી.

પરંતુ જે ઠેકાણે યુદ્ધની ધામધુમ ન હોવાને લીધે લોકસંખ્યા વધતી ગઈ તે ઠેકાણે ઉદ્ધરનિર્વાહ માટે પુરૂષોને ખાવાના પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાનાં કામ હાથમાં લેવાં પડ્યાં છે. તેમના આયુષ્યમાં આવેો ફરફાર થવાને લીધે હળવે હળવે તેમની સમજૂતિમાં પણ ફરક પડ્યો અને તેમને ખેતી વગેરેના ઉદ્યોગ પ્રતિષ્ઠિત લાગવા માંડ્યા. ખેાંડ લોકોમાં આવી સ્થિતિ માલમ પડે છે.

“વ્યાપારના અથવા ખીમ પ્રકારના લેવડ દેવડના વ્યવહાર ધોતાની મોટાઇને ન શોભે એવા છે એવી તેમની સમજૂત છે. સિંપાઈગીરીનાં અને ખેતીનાં કામ ન કરનારા સર્વ લોકો તેમને હલકા લાગે છે.”

તે જ પ્રમાણે જાવા ખેટના લોકો વિષે એવું વાંચવામાં આવે છે કે:—

“તે લોકોને વ્યાપાર વિષે ધણો તિરસ્કાર છે અને જામી પ્રતિના લોકોને તે ધંધામાં પડતું અપકીર્તિ બરેલું લાગે છે. પરંતુ સાધારણ લોકો ખેતીવાડીના ધંધાની મહેનત કરવા હમેશાં તૈયાર હોય છે અને મોટા લોકો પણ તેમને ઉત્તેજન આપે છે તથા તે ધંધો પ્રતિષ્ઠિત ગણે છે.”

અનેક રસ્તેથી મેળવેલી માહિતી ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જર્મન લોકોનાં ટોળાંમાં પણ ખેતીનો ધંધો પ્રતિષ્ઠિત મનાવા લાગ્યો હતો. તેમના મૂળ વનનમાં તેમ જ નવીન છતી લીધેલા પ્રાંતોમાં ચિકાર પર અને હુંટ પર બરોબર રીતે નિર્વાહ થઈ શક્યો નહિ તેથી તેમને ખેતીનો ધંધો હાથે ધરવાની જરૂર પડી એમ કહેવાને હરકત નથી.

લોકોમાં ગણ્યાતી ઉદ્યોગ ધંધા વિષેની નિરસ્કાર ખુદિ નટ થઇને તે વિષે ચાલ્યના ઉત્પન્ન થતી વખતની વચમાંની સંક્રમણ સ્થિતિ વિષે જે વાતો લખવા જેવી છે. જે વખતે પુરૂષોને ઉદ્યોગ ધંધા-વિશેષે કરીને ખેતીવાડીનો જ ધંધો કહીએ તો ચાલે-હાથમાં લેવાની જરૂર પડે છે તે વખતે પ્રથમ તે ધંધો પુરૂષોની તાબેદારીમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ તથા ગુલામો કરતા હતા માટે પોતાની એકદમ તેમના જેવી જ સ્થિતિ થવા દેવાનું તેમને ગમતું નથી. માટે પોતાને સાર ઉદ્યોગ ધંધો કરવાની જરૂર પડે તો જ માત્ર તે તૈયાર થાય છે, પરંતુ ખીજને સાર તેમની તાબેદારીમાં રહીને શ્રમ કરવો એ હલકાપણું છે એવી સમજૂત તેમનામાં ઉત્પન્ન થાય છે. -કરણ, મજૂરી બદલ મૂલ લેવાનો કરાર કરીને ખીજનું કામ કરવું એ પણ એક પ્રકારની તાબેદારી જ છે અને સ્ત્રીઓ અથવા ગુલામોએ, ગુલામને લીધે કામ કરવું અને આપણે ખીજની તાબેદારી નીચે મજૂરી લેઇને કામ કરવું એ બન્ને ધણુંકરીને સરખાં જ છે એમ તેમને લાગે છે. ગયાના દેશના ક્યારિણ લોકો સંબંધી સ્કેડાબર્ગે કહે છે કે, તે લોકો ઘણા મહેનતુ છે પણ છેક પ્રાણસંકટ આવ્યા સિવાય તે યૂરોપિયન મનુષ્યને ઘેર મજૂરી લેઇને કામ કરવા સાર જવાના નહિ, કેમકે તેમને તે અપમાન ભરેલું લાગે છે. ખીજના તાબામાં રહેવાની જેમને ટેવ નથી એવા કેટલાક ગરીબ સ્વભાવના લોકોમાં આ સમજૂત એટલી જ અથવા એ કરતાં પણ ઊંચી પાયરી-એ જઈ પહોંચેલી માલમ પડે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના કેટલાક ડુંગરી લોકો વિષે લખતાં દયૂધન કહે છે કે:—

“ડુંગરી લોકોમાં મજૂરી લેઇને કામ કરવાને ‘માણસો મળતાં’ નથી. દરેક મનુષ્ય પોતાને પૂરતું માત્ર કામ કરે છે. સન ૧૮૬૫

ની સાલમાં તે પ્રાંતમાં એક રસ્તાનું કામ કરવાનું હતું, તે વખત કદાપી ન શકાય એટલી વધારે મજૂરી આપવા માંડી તોપણ તે લોકો કામ કરવા કમ્બુલ થયા નહિ.”

સાંઘાળ લોકોને પણ કોઈના કલ્યાણ વગર પોતાની મેજે ખેતી-વાડીનો ઉદ્યોગ કરવાની હોંશ છે પરંતુ બીજાના હુકમમાં રહીને કામ કરવાને તેઓ કદી કમ્બુલ થયાના નહિ.

“સાંઘાળ જાતનો મનુષ્ય કોઈની આક્રમીમાં રહેવાનો નહિ. તે પોતાને વાસ્તે અથવા કુટુંબને વાસ્તે ફક્ત કામ કર્યો પણ બીજા કોઈને વાસ્તે કામ કરવાનો નહિ. જો જુલમથી તેની ખસે કામ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે બિલકુલ દેશ છોડીને ગમે ત્યાં જતો રહે છે. અથવા પાસેના જંગલમાં નાચી જતો ત્યાં એકાંત પ્રદેશમાં થોડીક જમીન સાફ કરે છે અને ત્યાં પોતાને વાસ્તે નાનીશી છુંપી બાંધે છે.”

હરીશમ ખેસવાનું ન હોય એવા નીચી પાયરીના લોકોને જ કરવું પડ્યું અને તેને લીધે લોકોને તે તિરસ્કાર ભરેલું લાગવા માંડ્યું. બાળું, તે વખત લોકોની ગરજો છેક નિયમિત અને ન્યાંની સાંજ પૂરી પાડવા જેવી હતી માટે તેમને વ્યાપારની જરૂરીયાત પણ લાગતી ન હતી. જેમનું બીજા કશાથી પેટ ભરાય નહિ તે જ વ્યાપારની પાછળ લાગતા. પરંતુ વ્યાપારની જેમ જેમ વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ તેનો ઉપયોગ લોકોની નજરમાં આવવા લાગ્યો અને તે સંબંધી લોકોની સમજૂતિ પણ હળવે હળવે બદલાતી ગઈ. શિકાર કરનાર લોકોમાં જે પ્રમાણે પ્રથમ ખેતીવાડીની આવશ્યકતા ન હોવાને લીધે તે હલકી લાગતી હતી, પરંતુ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થવા પછી તે માન મળવા લાગ્યું; તે જ પ્રમાણે ન્યાંસૂકી વ્યાપારની આવશ્યકતા લાગતી ન હતી સાંસૂકી તે વિશે લોકોનો હલકો વિચાર હતો, પણ આવશ્યકતા લાગવા માંડી એટલે એ વિચાર બદલાવા માંડ્યા.

લોકસંખ્યા વધીને સમાજ મોટી થવા લાગ્યા પછી અને નિર્વાહને માટે અન્ન ઉત્પન્ન કરવાની જરૂરીયાત લાગ્યા પછી પણ કેટલાક કાળ સૂકી ખેતીનો ધંધો પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો ન હતો, એનાં કારણો આ પ્રકરણના આરંભમાં આપેલાં જ છે. પ્રથમ તે ધંધો શુભામો પાસે કરાવવામાં આવતો અને પછી નીચી પાયરીનાં માણસો તેમાં પડવા માંડ્યાં, એટલા માટે શારીરિક અથવા માનસિક દુર્બળતા અને આવા પ્રકારનાં કામો એમનો એક બીજા સાથે સંબંધ છે એમ મનુષ્યના મનમાં ફસી ગયું અને અંગ તોડીને મહેનત કરવી એ પોતાનું હલકાપણું કચુલ કરવા જેવું છે એવી સમજૂતિ ઉત્પન્ન થવાથી મનુષ્યને કામનો જે સ્વાભાવિક કંટાળો હોય છે, તેને ઉત્તેજન મળ્યું.

પ્રાચીન કાળના સુધરેલા લોકોના અંતમાં ઉદ્યોગ કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે એવા પ્રકારના ઉક્તિઓ ઠેકાણે ઠેકાણે મળે છે, પરંતુ તે નીચેની પાયરીના લોકોને ઉદ્દેશીને લખેલા હોવા નોંધએ. મનુસ્મૃતિમાં નીચેના અર્થનું વચન છે:—

“ તારે માટે ‘નિમેલુ’ કામ તું દરરોજ મંડ્યો રહીને કરે જા.”

ઉપરના વાક્યમાં ‘નિમેલુ’ એ શબ્દનો ઉપયોગ ક્યો છે માટે નિમનારો દોષ પણ ધણી હોવો નોંધએ એવો બોધ થાય છે. એટલે એ વાક્ય ચાકરોને ઉદ્દેશીને લખેલું હોવું નોંધએ.*

* કદાચિત ‘નિમેલુ’ એનો અર્થ વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે જેને તેને શિર આવેલું એવો પણ હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ એમ હોય તોપણ આ ઠેકાણે આપણને જેની જરૂર છે તે પ્રકારનો પુરાવો તેમજ મળે છે. વર્ણુ-વ્યવસ્થામાં જે શ્રમ-વિભાગ કરેલા છે તેમાં ઔદ્યોગિક વ્યવસાય સમાજના હેઠ નીચી પાયરીના લોકોને શિર મૂક્યો છે. ધણાખરા જંગલી લોકોમાં વણિક-વૃત્તિ કરતાં ખેતીવાડીના કામને વધારે માન હોય છે. તે સંબંધી માત્ર આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે. વણિકવૃત્તિનાં કામ વૈશ્યવર્ગને કરવાનાં છે અને ખેતીવાડીનું કામ શૂદ્રોને સોંપેલું છે. વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ બે વર્ણમાં ધણું જ અંતર છે. વૈશ્યને જનોઈ વગેરેનો અધિકાર છે અને શૂદ્રને તે નથી. વૈશ્ય એ ધણુંકરીને આર્ય લોકો પૈકી જ નીચી પાયરીના લોકો હશે અને શૂદ્ર એ અહીંના મૂળના રહેવાશી હશે. બીજા પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકો પ્રમાણે જ આપણા દેશમાં પણ સુદના અને શિકારના વ્યવસાયોને અગ્રસ્થાન મળેલું જણાય છે. ખુદ્ધિ વિષયક વ્યવસાયને તેમનાથી પણ ઉપરનું સ્થળ મળેલું છે, પરંતુ તે વ્યવસાયમાં પડેલા લોકો ધણુંકરીને એકાંતમાં આયુષ્ય ગાળતા અને તેમનો સંસાર-વ્યવહારની ખટપટ સાથે ઘણો સંબંધ નહોતો.

ઈન્ડિયન લોકોના પવિત્ર પુસ્તકમાં એવું લખેલું છે કે, ઇન્ડિયન મનુષ્ય મરણ પામીને પરલોકમાં ગયા પછી તેણે પોતાનાં કર્તવ્ય કેવી રીતે બજાવ્યાં છે તે વિષેના તેને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે અને તે પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે દેઈ શકાય તો તેને સદ્ગતિ થાય છે.:-“ હું આજસુ બેસી રહ્યો નથી ” અને “ મેં પોતાનું કામ કરવામાં વાર લગાડી નથી. ” આ છેવટના વાક્યનો ભાવાર્થ એવો દેખાય છે કે, ધણીએ (શેડે) કહેલું કામ મેં વખતસર કર્યું છે. હીન્દુ લોકોમાં પણ એમ જ છે એવું કહેવાને હરકત નથી. તે લોકો પ્રથમ દોર અને ઘેટાંનાં ટોળાં પાળીને તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવનારા હતા માટે સાર પછી પણ તે લોકોમાં એ ધંધો પ્રતિષ્ઠિતમાં ગણાતો. હાલના આર્ય લોકો પણ બહાર સ્વારીઓ વગેરે કરવાનું કામ ન હોય તો તેઓ ખુશીથી ભરવાડનું કામ કરે છે. આ વાત લક્ષમાં રાખીએ તો એમ જણાઈ આવશે કે, હીન્દુ લોકોના ગ્રામીણ પુસ્તકમાં કહેલું ઉદ્યોગ સંબંધી કર્તવ્ય વિશેષે કેરીને-શુલામોને ઉદ્દેશીને જ લખેલું છે. તેમની દશ આગાઓ પૈકી ત્રીજી આગા જો કે, ધણી અને આકર આ બન્નેને ઉદ્દેશીને લખેલી જણાય છે તોપણ તે લોકોના પહેલાંના આયુષ્યક્રમ તરફ લક્ષ આપતાં તે ઠેકાણે ‘ઉદ્યોગ’ શબ્દથી બીજી મહેનતનાં કામ નહિ પણ દોર સંબંધી કામ સમજવું જોઈએ. આયબલમાં વર્ણવેલી Xઆડમ

Xઈશ્વરે પ્રથમ એક જોડું ઉત્પન્ન કર્યું અને તે જોડાથી પછી સર્વે મનુષ્ય જાતિનો વિસ્તાર થયો, એવી કેટલાક ધર્મના લોકોની સમજૂત છે. એ પહેલું જોડું આડમ અને ઈવ એમનું હતું એવી હીન્દુ લોકોની અને તેમના જ ધર્મથી ઉત્ક્રાંત થયેલા ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓની સમજૂત છે. આ જોડાને દેવે ઈડનના બાગમાં

અને ઈવની પૌરાણિક કથા ઉપરથી ઉદ્યોગનાં કર્તવ્ય તમામ મનુષ્ય જાતિને માથે નાંખેલાં જણાય છે ખરાં, પરંતુ આ પૌરાણિક કથાનું મૂળ જોઈએ તો જુદા પ્રકારનો સંબંધ જણાય છે. આ દંતકથા મૂળની ખાબકોનિયન લોકોની હશે એવું માનવાને પુષ્કળ આધાર છે; અને હાલના શોધ ઉપરથી એવું જણાયું છે કે, પૂર્વે આદમી નામના કાળા લોકો હતા તેઓ ગુલામ હતા. તેમણે મનાઈ કરેલાં ફળ એટલે જમી પ્રતિના લોકોને માટે રાખી મૂકેલાં ફળ ખાવાં એ ગુન્હો ગણાતો હશે. પ્રાચીન કાળમાં પૈરુ દેશમાં પણ ચૂકા નામે જંચ વર્ણના જે લોકો હતા તેમને વાસ્તે રાખી મૂકેલાં 'કોકા' નામનાં ફળ ચાકરોએ ખાવાં એ ગુન્હો ગણાતો હતો. આ ઉપરથી આડમની પૌરાણિક કથાનો પણ ભાવાર્થ, ગુલામોએ મહેનતનાં કામ કરવાં એવો દેખાય છે. તે વખતે ધણુંકરીને હીજ્જ લોકોમાં પણ ઉદ્યોગ કરવાનાં કર્તવ્ય હલકા લોકો ઉપર જ નાંખેલાં હતાં અને તેનો સંબંધ સર્વ મનુષ્ય જાતિ સાથે ન હતો એમ જણાય છે. પર્શિયન લોકોના ગ્રંથમાં માત્ર મનુષ્યની સ્થિતિ તરફ લક્ષ ન આપતાં ઉદ્યોગ ધંધાનું મહત્વ વર્ણવેલું જણાય છે. તેમના ગ્રંથમાંનું આ વાક્ય જુઓ:—“ ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ ખેતીવાડી કરનારો મનુષ્ય હજાર માણસોનું અસ્તિત્વ જે ઉપર આવલંબીત રહે છે તે માણસ

મૂક્યું હતું. ત્યાં તોઓ મોટા આનંદમાં રહેતાં હતાં. તે બાગના એક ઝાડનું ફળ ના ખાવું એવી દેવે તેમને આજ્ઞા કરી હતી. પરંતુ સ્ત્રીએ મન બંભેરવાથી આડમે તે ઝાડનું ફળ ખાધું. તેથી દેવને ગુસ્સો આવ્યો અને તેણે (દેવે) 'મહેનત કરી ઉપજવિકા કરો' એવો તેને અને તેની સંતાતિને શાપ આપ્યો. એ કથા જૂના કરારમાં વિસ્તારથી આપેલી છે.

જેટલો શ્રેષ્ઠ છે.” ડોસાબાઈ ક્રામશઃ કૃત ‘પારસીઓ’ એ પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે વાંચવામાં આવે છે કે-‘ઝોરોઆસ્ત્રીઅન’ (પારસી ધર્મ પાળનાર) તે પોતાના ધર્મથી એવું શિક્ષણ મળે છે કે પરસ્પરે ઉતા-રીને ઉપશ્ચિદ્ધ મેળવવી. ”

યૂરોપના લોકોમાં પણ પ્રાચીન કાળથી પ્રસ્તુત કાળ સૂધીમાં તે તે કાળના લોકોનો આધ્યાત્મિક અને શ્રમનાં કામ વિશે તેમની સમજૂતિ એમની વચ્ચે ઉપર કહેલો સંબંધ જણાઈ આવે છે.

પ્રથમ ગ્રીક લોકોનું ઉદાહરણ લેઈએ. પ્લેટોના* ગ્રંથ ઉપરથી તે વેળાનો લોકમન દેખાઈ આવે છે. તે વખત વ્યાપારી લોકોનો ધંધો હલકો સમજવામાં આવતો હતો અને વેપારીઓને કામદાનો લાભ મળતો ન હતો એટલે વેપારીએ દરેકી દુરિયાદ આણતી નહતી. પરંતુ ખેતીવાડીનો ધંધો તેટલો હલકો માનવામાં આવતો ન હતો, એ વાત ખેડૂનોથી કામદાનો ઉપયોગ થઈ શકતો એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્લેટોએ ‘લોકસત્તાત્મક રાજ્ય’ આ પુસ્તકમાં ઉત્પાદક ધંધો કરનારા અને વ્યાપારી એ સર્વેને છેક હલકા માનેલા છે. + આરિસ્ટોટલે જે પોતાની મનોરત્તિઓ પ્રકટ કરી છે તે ઉપરથી પણ એવા જ પ્રકારની સમજ જણાય છે. તે કહે છે કે-“ સુતાર, કંસાર, હુદાર ઇત્યાદિ ધંધો કરનારા અથવા મજૂરી પર નિર્ધાર કરનારા લોકોને દાઢે સદાચરણનાં વર્તન થવાં અશક્ય છે.”

* પ્લેટો આ ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા ઇસ્વી સન પહેલાં ૪૦૦ વર્ષના સમારમાં યદ્ય ગયો.

+ આરિસ્ટોટલ પ્લેટો પછી ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપર યદ્ય ગયો. તે પ્લેટોનો શિષ્ય હતો. તે વીસ વર્ષ પ્લેટો પાસે રહ્યો હતો. યૂરોપમાં હાલના જ્ઞાનના ફેલાવાનું કારણ આરિસ્ટોટલના ગયો છે.

તે લોકોની પશ્ચિમે રહેનારા લોકોની પણ સમજૂતિ જુદી ન હતી. રોમન લોકોમાં એક સરખાં યુદ્ધો ચાલુ રહેવાથી સિપાઈ-ગીરીને ધણું માન મળવા લાગ્યું અને જીજ્ઞાસુ ધધાના લોકો વિશે તિરસ્કાર યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. રોમન લોકોના રાજ્યનો અને તેની કૂર-લા મિશ્રીત સુધારણાનો અંત આવ્યા પછી જે કાળની શરૂઆત થઈ તેને યૂરોપના ઇતિહાસમાં કૃષ્ણ યુગ (ડાર્ક એજિસ) એવું નામ આપેલું છે. આ કૃષ્ણ યુગમાં અને સ્વારપછી એક સરખાં યુદ્ધો ચાલીને મોટાં મોટાં રાજ્યો સ્થાપન થયાં પછી પણ શારીરિક અને માનસિક એવા બન્ને પ્રકારના ઉદ્યોગ વિશે તિરસ્કાર યુદ્ધિ કાયમ રહી. તેથી કેવળ શારીરિક શ્રમ કરનારા મજૂરોના અને હુશીઆર કારી-ગરોના ધંધા હલકા ગણાતા એટલું જ નહિ પરંતુ મુશિક્ષિત લોકોના યુદ્ધિ વિષયક વ્યવસાયો બદલ પણ તેટલો જ તિરસ્કાર લાગતો. વ્યાં-સૂધી જીતેલા લોકો સિવાય બાકીના સર્વ લોકોના આયુષ્યનાં મુખ્ય કામ લડવું એ હતાં લાંસૂંધી આ સ્થિતિ કાયમ રહી. સ્વારપછી વિ-જયી લોકોનાં લડવાનાં કામ પુષ્કળ કમી થયાં અને જીતાએલા લો-કોનું હળવે હળવે મહત્વ વધીને તેમના મતનું પરિણામ જીતનારા લોકોનાં મત ઉપર થવા લાગ્યું. તે વખતે ઉદ્યોગ ધંધા પ્રતિષ્ઠિત માનવા તરફ લોકોની યોડીક પ્રવૃત્તિ થવા લાગી. આવી સ્થિતિ થતા પહેલાં વિજયી લોકોએ કેટલેક પ્રસંગે ઉદ્યોગ ધંધાનાં જે વખાણ કરેલાં માત્રમ પડે છે, તે કેવળ સ્વાર્થની નજરથી કરેલાં દેખાય છે. જીતાએલા લોકોએ તે ધંધા કરવા અને પોતે તેમના ઉપર મરજીમાં આવે તેમ રાજ્ય ચલાવવું એવો તેમના મતનો હેતુ દેખાય છે.

હાલના વખતમાં વિશેષે કરીને ઇંગ્લાન્ડમાં અને અમેરિકામાંનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનોમાં ઔદ્યોગિક કળા તરફ લોકોનું વધારે લક્ષ લાગેલું છે, અને તેથી ઉત્પાદક ધંધા કરનારા લોકોનું મહત્વ એટલું બધું

વધેલું છે કે, તેની આગળ સાંઘામિક વ્યવસાયનું અભિમાન ધરાવનારા લોકો બિલકુલ પછાત પડી ગયા છે. ઔદ્યોગિક વ્યવસાયમાં પડેલા લોકોના મતનું પુષ્કળ વક્ષણ લોકમતમાં મળતું હોવાને લીધે ઉદ્યોગ ધંધા વિષેની પહેલાંની સમજૂતિ ઘણી બદલાઈ ગઈ છે. કેવળ શારીરિક શ્રમના જે ધંધા છે તે વિષેની તિરસ્કાર ખુદ્ધિ હજી પણ સમજાગી નીકળી ગઈ નથી. કારણ, તે ધંધાની કલ્પના મનમાં આવ્યાની સાથે જ બીજી બે વાતો ધ્યાનમાં આવે છે. એક તે ધંધામાં પડેલા લોકો સમાજમાં છેક નીચેની પાયરીના હોય છે; અને બીજું, ખુદ્ધિના કમીપણને લીધે તે લોકોની ગતિ જ તેટલી હોય છે. આ વાતો હમેશાં જો કે, ખરી નથી તોપણ તે મનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. ચતુર કારીગરોની સ્થિતિ મજૂરોની સ્થિતિ કરતાં વધારે સારી છે. ઉચી પ્રકારના ખુદ્ધિ સામર્થ્યની જરૂર હોવાને લીધે તેમનાં ધંધાને પુષ્કળ માન મળે છે, તોપણ તે ધંધાની કલ્પના મનમાં આવ્યા બરોબર તેની સાથે જોડાએલી સામાજિક સ્થિતિની પણ કલ્પના મનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. કારીગર લોકો જો કે કેવળ હલકી સ્થિતિના નથી, તોપણ વધારે ઉપરના દરજ્જાના પણ નથી. માટે તેમના વિષે હાલ પણ થોડીક તિરસ્કાર ખુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર ખુદ્ધિ વિષયક વ્યવસાયોની સ્થિતિ છેક બદલાએલી છે. પહેલાં તેમને વિષે જે તિરસ્કાર લાગતા હતા તે હાલમાં કેવળ નષ્ટ થઈને તે પ્રતિક્રિત મનાવા લાગ્યા છે. ઔદ્યોગિક વ્યવસાયો વિષે લોકમતમાં જે આટલો ફરક પડ્યો છે અને હજી પણ પડવાનો. રંગ દેખાય છે તે સંબંધી એક વાત વિશેષ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. તે એ કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે કોઈપણ ઉપયોગી ધંધો કરવો જરૂરનો છે. એ સમજૂત ધણું કરીને સર્વ ટેકાળે ચાલતી જાય છે અને હાલના વખતના શ્રીમંત

લોકો પણ પોતાના વર્ગનાં આગમુ લોકોને તિરસ્કાર કરતા જણાઈ આવે છે.

હજી પણ સાંઘાતિક કાળની બાકી રહેલી કલ્પના જોવી હોય તો લસ્કર તરફ અથવા નૌકાસૈન્ય તરફ દૃષ્ટિ કરો. સૈન્યના અને નૌકા સૈન્યના અમલદાર લોકો માણસોની કિંમત તેમની પદવી ઉપરથી કરેછે. તેમની વિદ્યા તરફ કે હુશિયારી તરફ તે જોતા નથી. તે ઉપરથી એમ બને છે કે, સૈન્યની સાથે અથવા નૌકાસૈન્યની સાથે જોડેલાં જે વૈવધીય કામનાં અને ઇજતેરી કામનાં ખાતાં હોયછે તેમાંના બુદ્ધિમાન અને વિદ્વાન ડાક્ટર અને ઇજતેર આફીસરોની યોગ્યતા ખીજા અમલદારો કરતાં કમી ગણાવમાં આવે છે અને છોક વરિષ્ઠ અધિકારી પણ તેમની સાથે તેવી જ રીતે વર્તે છે.

આ સર્વ વિવેચન ઉપરથી જણાશે કે પહેલાંના પ્રકરણમાંના વિષયો પ્રમાણે જ આ પ્રકરણમાંના વિષયો બદલ પણ લોકોની સમજૂતિઓ તેમના નિલના વ્યવસાયો ઉપર અવલંબીતે રહે છે. સમાજની સારી સ્થિતિને માટે જે વ્યવસાયોની આવશ્યકતા હોય છે તે લોકોને પસંદ પડતી જાય છે અને ખીજા વ્યવસાયો વિષે તિરસ્કાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ પ્રમાણે પ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિઓ બને જાય છે. સમાજના પ્રમુખ માણસો જે વાતો કરતા હોય તે યોગ્ય અને પ્રતિષ્ઠાવાળી અને ખીજી વાત અયોગ્ય અને અપમાન બરેલી એવી સમજૂતિ હળવે હળવે ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપર કહેલી સ્થિતિને પ્રાચીનકાળથી પ્રસ્તુત કાળ સુધી બિન પરિસ્થિતિની સમાજોમાં વિરોધ આવે એવી સમજૂતિઓ નજરે પડે છે. જે સમાજોમાં ક્ષાત્રતેજ ચક્રચક્રે છે તેમાંના લોકોને ઉદ્યોગ-ધંધા કરવા હલકા લાગે છે, પરંતુ જે સમાજોમાં

હોય છે તેમાંના લોકોને ઉલટા તે પ્રતિષ્ઠિત લાગે છે. રાજાને ગાદી ઉપર બેસવાને પ્રસંગે જુદી જુદી સમાજોમાં જે સમારંભ કરવામાં આવે છે તેમાં આ વિશેષ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. સાંઝામશીલ જંગલી લોકોમાં નવા રાજાને રાજ્યાભિષેક કરવાનો હોય ત્યારે જે વિધિ કરવામાં આવે છે તેમાં શસ્ત્રનું પ્રાધાન્ય હોય છે. કાંઈ ઠેકાણે રાજાને ઢાલ ઉપર બેસાડીને આસપાસના સર્વ લોકોને તેનું મોં દેખાય એટલા માટે તે ઢાલ ખભા ઉપર ઉઘે ધરી રાખે છે. કાંઈ ઠેકાણે રાજાની કમરે તરવાર લટકાવે છે અથવા તેના હાથમાં બાલો આપે છે. અને ધણીખરા ઠેકાણાના લોકોને સાંઝામિક સ્થિતિનો કાંઈપણ વખતે અનુભવ થયેલો હોવાથી તે વખતના જે ચાલ પ્રચારમાં આવી જાય છે તે પછી શાંતતાનો કાળ આવે તોપણ તેમના તેમ જ ચાલુ રહે છે. માટે ઢાલ જે લોકોમાં શાંતતા દેખાઈ આવે છે તેમાં પણ રાજ્યાભિષેકને પ્રસંગે એવાં રાજ્યાચિન્હોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પરંતુ જે ઠેકાણે એવાં ચિન્હનાં નામ પણ સાંજના વાતમાં આવતાં નથી એવું એક ઉદાહરણ મળી આવ્યું છે. માતાન્સા કરીને આફ્રિકા ખંડમાં રહેનારા પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકો છે, તેમનો પાછળ કંટલેક પ્રસંગે ઉશ્કેળ કરેલો જ છે. પાડોશના લોકો પોર લોકોના ત્રાસથી કંટાળીને તે હુમરી પ્રદેશમાં જઈને રહ્યા અને સાંતેઓ ખેતીવાડી ઉપર નિર્બાહ કરે છે. “અમે પશુના લોહીના તરસ્યા નથી તો પછી માણસના લોહીના ક્યાંથી તરસ્યા હોઈએ?” આવું તે કહે છે એમ પણ પાછળ જણાવ્યું જ છે. આ ઉપરથી સાંઝામિક વ્યવસાયોનો તેમને કંટલો ધિક્કાર છે એ દેખાઈ આવે છે. તેમને વિષે હોદ્દા કહે છે કે નવો રાજા ગાદી ઉપર બેસવાનો હોય ત્યારે તેના હાથમાં ચોડીક રેતી, પત્થર અને હથોડો

એ રાજ્યચિન્હો આપવામાં આવે છે. આ ચિન્હો તેમના ધંધાનાં પ્રદર્શક છે.

હવે માત્ર એક જ વાતનો ઉલ્લેખ કરવાનો રહ્યો છે. તે કરીને તે વાતના મહત્વ વિશે પણ એ બોલ લખવા જરૂરના છે. ઉદ્યોગ ધંધા સંબંધી જે પ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેને લીધે ઉદ્યોગ ધંધો કરવો પ્રતિષ્ઠિત લાગે છે તે જ સમજૂતિથી હાલની શુદ્ધ નીતિ વિશેની સમજૂતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. શુદ્ધ નીતિની દૃષ્ટિએ ઉદ્યોગ કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે ખરું, પણ તે નિરપેક્ષ કર્તવ્ય નથી. તેથી ઉદરોપણના દ્વંદ્વની અપેક્ષા હોય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતે મહેનત કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો જોઈએ, તેને માટે બીજા ઉપર આધાર રાખે એ બરોબર નથી; એ તત્વ હવે મનુષ્યના લક્ષમાં આવવા માંડ્યું છે અને તે તરફ વિચાર કરીને પ્રત્યેક મનુષ્યે ઉદ્યોગ કરવો અવશ્ય છે એમ હવે તેમને જણાવા માંડ્યું છે. પોતાના તથા પોતાના આશ્રિતોના નિર્વાહને માટે અને સામાજિક કર્તવ્ય કરવાને સમર્થ થવા માટે મનુષ્યે જે ક્રિયા કરવી અવશ્ય છે તે જ તરફ લક્ષ દેઈને ઉદ્યોગીપણાનો સદ્ગુણમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ; અને આગસને દુર્ગુણ કહેવાનું પણ મુખ્ય કારણ એ જ કે, આગસુ માણસ સમાજના એકલા કરેલા સંગ્રહમાંથી પોતાના નિર્વાહના પદાર્થ લે છે અને તે સંગ્રહ વધારવા માટે અથવા બીજી રીતે સમાજના મુખ્ય-સાધનોમાં ઉમેરો કરવા માટે તે મનુષ્યને હાથે કંઈ પણ થતું નથી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મિતાહાર અને મિતપાન.

મિતાહાર વિષે લોકોની જે પ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિ છે તેનું મૂળ ધર્મમાં છે. ખીજી પણ કેટલીક સમજૂતિનું મૂળ ધર્મમાં હોવા વિષે પાછળ કહેવામાં આવેલું જ છે. ‘સમાજશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો’ માં એનું જતાવવામાં આવ્યું છે કે, કેટલેક પ્રસંગે ભૂખ સહન કરવી એ સદ્ગુણ સૂચક મનાય છે. કેમકે પિતરોને અથવા દેવોને અન્ન આપવું એ પ્રાથમિક સ્થિતિના મનુષ્યનું પ્રથમ કર્તવ્ય હોય છે, અને તે આપ્યા પછી ક્રુધા શમન થવા જેટલું અન્ન બાકી ન રહે તો તેને ભૂખ વેઠવી પડે; અને ધર્મને માટે ભૂખ વેઠવી એની સદ્ગુણમાં ગણના થવી સ્વાભાવિક છે. જે ઠેકાણે અન્ન પુષ્કલ મળતું નથી તે ઠેકાણે પિતરોનો અથવા દેવોનો ભાગ તેમને પહેલો કઢાડી આપવો અવશ્યનો હોવાથી મનુષ્યોને કોઈ કોઈ વાર અર્ધા ભૂખ્યા રહેવાની અને કદિ કદિ નકોચડો અપવાસ કરવાની જરૂર પડે છે. એટલા માટે ધર્માગ્રા પાળવી અને ભૂખ રાખીને ખાતું આ બે વાતોનો સંબંધ પ્રાથમિક સ્થિતિના મનુષ્યોના મનમાં આવવા માંડે છે અને આ બે વાતોનું સાથે રહેવું જે એક વખત સ્થાપિત થાય છે તે પછી આ મૂળનો સંબંધ જતો રહે તોપણ તે કાયમ રહે છે.

મઘાદિ રસ પ્રાશન સંબંધી પણ કેટલાએક લોકોમાં એવી જ પ્રકારનો પ્રતિબંધ પડેલો છે. કારણ માણસો તેમનો વધારે ઉપયોગ કરે તો હોમ, હવન, બલિદાન ઇત્યાદિ ધર્મ—કૃત્યના કામમાં તેમનો ઓછો ઉપયોગ કરવાનું જ પરિણામ નીપજે છે. આપણે જે ઉદેશથી અપોશન મૂકીએ છીએ અથવા આસ જુદો કઢાડી મૂકીએ છીએ તે ઉદેશથી કેટલાએક લોકો કંઈક અન્ન અને પીવાના માદક પદાર્થો

આસપાસ ફેંકે છે. જેમ આપણે ઘેર અપોશન કે આસ મૂકીએ છીએ તે મુજબ મુસાફરી વગેરે કરતાં માર્ગમાં એકાદી નદી અથવા તળાવને કાંઠે ભાથું ખાવા ઉતરીએ તો ખાતા પહેલાં તેનો થોડોક ભાગ બહાર ફેંકીએ છીએ. આવી રીતે દેવને માટે અને ભૂત પ્રેતને માટે આપણે ફેંકીએ છીએ તે ઘણું થોડું હોય છે, પરંતુ શ્રાધ્ધપક્ષમાં આપણા લોકો પિતરોને જે પિંડ આપે છે તેને વાસ્તે પુષ્કળ અન્ન જોઈએ છીએ. વૈશ્વદેવ કરતી વખતે પણ અગ્નિમાં આહુતિ આપવા માટે કેટલાક અન્નની જરૂર પડે છે. પ્રાથમિક સ્થિતિમાં આ વાતોનું લોકોને ઘણું જ મહત્વ લાગેલું હોતું જોઈએ અને તે સ્થિતિમાં ખાવા પીવાના પદાર્થોની છત પણ પુષ્કળ ન હોય, માટે દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ જરોજર રીતે કરવા માટે લોકોને પોતાની ભૂખ અને તરસ મારવાની જરૂર પડી હશે. ઇંદ્રાદિ દેવો યજ્ઞમાં આવીને સોમરસનાં પાન કરતા એવું વર્ણન ઋગ્વેદમાં કેટલેક ઠેકાણે મળી આવે છે. માટે દેવોને સોમરસ આપ્યા પછી બાકી રહે તેનું ઋષિ ગણોએ પ્રાશન કરવું એવો ચાલ હોવાનો સંભવ છે. મધ સંબંધી જે લોકોમાં આવ્યા પ્રકારનો ચાલ હશે તે લોકોમાં જો કોઈ શરીરમાં કેદ થઈ ત્યાં સુધી મધ પ્રાશન કરે તો તે ઉપરથી તેણે પોતાના ધર્મ કૃત્ય તરફ દુર લક્ષ કર્યું છે એવો તર્ક થઈને તેના ઉપર દોષ આવવાનો સંભવ છે. ખાવા પીવા સંબંધી આ કેવળ ઉલટી સમજૂતિ ઉત્પન્ન થવાને પણ કારણ છે અને તેમનો આગળ વિચાર કરવામાં આવશે. પરંતુ ભૂખ રાખીને ખાતું અને તરસ રાખીને પીતું એ વાતો ઈશ્વરને વહાલી છે, એ સમજણ જે અનેક લોકોમાં દેખાઈ આવે છે તે ઉપરના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ.

આ વિચારના સંબંધિતપણા વિષે કંઈક પુરાવો પણ આપવા જોઈએ છે. પિતરોની અથવા પૂર્વજોની પુજા અને તેમને માટે અન્ના-

દિકનું દાન વગેરેના રીવાજ વિના લોકોમાં ઘણા જમોનાથી ચાલતા આવેલા છે. તે લોકોમાં ખાવા પીવા સંબંધી એટલો પ્રતિબંધ જણાય છે કે છેક નિયમ પ્રમાણે ચાલતું એટલે ઘણુંકરીને તપસ્વીઓની વૃત્તિ ધારણ કરીને જ રહેવું જોઈએ. તે લોકોમાં આવો નિયમ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ તેમના પૂર્વજોને માટે વારંવાર બલિ આપવાનો રીવાજ એ જ હશે. કનક્યૂશિઅસ કહે છે કે:—“ જોનના કામમાં જે મનુષ્ય પોતાનું વર્તન એક પ્રતિનું રાખવાને ઇચ્છે છે તે પોતાની ભૂખ તૃપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. ” ઉપરના વચનમાં અસ્પષ્ટાકાર કરવો એ સદ્ગુણ છે એમ કહ્યું છે, પરંતુ તેનું કારણ કહેલું નથી. તે કારણ કનક્યૂશિઅસે જ ખીજે એક ઠેકાણે જે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. યૂનામના સાધુના વર્તન વિષે પોતાનો મત આપતાં તે કહે છે કે:—“ યૂના વર્તનમાં મને લગાર પણ દોષ દેખાતો નથી. તેનું ખાનપાન કેવળ સાદું હતું, પરંતુ પિતરોની જાગૃતમાં માત્ર તે ઘણો જ પુત્ર ભાવ દર્શાવતો. (તેમને ઉત્તમ પ્રકારનું ખાવાપીવાનું આપતો.) તેનાં હમેશનાં પહેરવાનાં લૂગડાં કેવળ સાદાં અને ગરીબાઈનાં હતાં. પરંતુ તે યજ્ઞની વખતે ધાસવાની ટોપી અને ઉપવસ્ત્ર ધણું સુંદર રાખતો. ” આ ઠેકાણે ખાવાપીવા સંબંધી અનુકરણિય વર્તન અને પિતરો સંબંધી ધાર્મિક વર્તન એ બે વાતો તેણે એક ખીજના સંબંધમાં આપેલી છે. અર્થાત તેમનામાં કાર્ય કારણ ભાવનો સંબંધ છે એવો ભાવ બતાવ્યો છે. એટલે પિતરોને ખાવા પીવાનું આપવાનું એ કારણ અને પોતાના ખાવાપીવાને માટે વપરાય તે કાર્ય છે.

ખાવાપીવાના નિયમિતપણા સંબંધી જે ધર્મની આગ છે તે સિવાય ખીજ કોઈ કારણથી તે પ્રમાણે વર્તવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ એ જોઈએ તો જણાશે કે, ઉપયોગાત્મક

નીતિના વિચારથી માત્ર ખાવાપીવાના કામમાં વ્યવસ્થા રાખવી ઇષ્ટ છે. ઉપયોગાત્મક નીતિની ઇમારત અનુભવના પાયા ઉપર ચઢેલી છે. ખાવાપીવાના કામમાં નિયમિતપણું કરવાથી શરીર પર અને મન ઉપર સારાં પરિણામ નીપજે છે અને અકરાંતિયાપણું કરવાથી નફારાં પરિણામ થાય છે એ અનુભવ સિદ્ધ છે. માટે ખાવાપીવામાં નિયમિતપણું એ સદ્ગુણ કહેવાય છે અને અકરાંતિયાપણું એ દુરગુણ કહેવાય છે.

નિયમિતપણા વિશે-વિશેષે કરીને મિતાહારવિશે-યથાયોગ્ય કદપના કરવાને પ્રથમ, પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થાય તો જીવન ઈન્દ્રિયશાસ્ત્રની નજરે ખાવામાં કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર કરવો જરૂર છે એ જોવું જોઈએ.

આપણને જે કંઠાળા ભરેલું અકરાંતિયાપણું લાગે છે, તે ખીન્ન કેટલાએક લોકોને વખતે ન એ લાગે. કેટલાક લોકોની પરિસ્થિતિ એવી કંઈક અમત્કારિક હોય છે કે, કોઈ વિશેષ પ્રસંગે તેમણે આપણી દૃષ્ટિએ અકરાંતિયાપણું કરવું કેવળ સ્વાભાવિક અને વખતે અવશ્ય જણાય છે. કદપના કરે કે, એક દેકાણે અનની અતિશય આહત છે અને કેટલેએક પ્રસંગે માત્ર તે જોઈએ તેટલું પુષ્કળ મળી શકે એવું છે, આવી સ્થિતિમાં જે વખતે અન્ન પુષ્કળ હોય ત્યારે તે ઘણું ખાવાની જેમના અંગમાં શક્તિ હોય તેઓ જ જીવી શકે. આસ્ટ્રોલોગિયાના કિનારાપર એકાદ મુએલું મગર મચ્છ (જોલ) તણાઈ આવે તો સાંના લોકો ખુશ ખુશ થઈ જાય છે. આવે પ્રસંગે તે લોકો કેવી રીતે વર્તે છે તેનું સરજાઈ એએ આજેહુળ વર્ણન કરેલું છે, તે કહે છે કે:—

“ પછી હળવે હળવે ખીન્ન લોકો નાની નાની ટાળાઓ મળીને ચારે તરફથી આવતા નજરે પડે છે. તેઓ આનંદથી નાચતા અને કૂદતા આવે છે. સાં આવ્યા પછી દિવસે ધરાતા મૂઘી ખાવું અને ”

સવું અને રાત્રીએ માવું અને નાચવું એવો તેમનો આયુષ્ય ક્રમ. શરૂ થાય છે. આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા પછી મગરમચ્છનો ઉપરનો ભાગ પૂરો કરીને તેઓ હળવે હળવે તેનું શરીર ખોતરીને અંદર પ્રવેશ કરે છે. આટલી યુદ્ધતમાં તેનો કેટલોક ભાગ સડી જાય છે અને તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે. પરંતુ તે લોકો તેની દરકાર કરતા નથી. તેઓ સહેલું માસ ખાય છે. તેઓ એક બાજુથી ઉપર ચઢીને ખોતરેલા ભાગમાંથી અંદર ઉતરે છે અને ઉતાવળા ઉતાવળા લપકા કહાડીને મોંમાં નાંખે છે. તેનું આખું શરીર ચરબીથી ખરડાએલું હોય છે. ઘણા દિવસ સુધી તે પ્રેતની પાસે રહીને છેવટ ત્યારે તે લાંબી જતા રહે છે ત્યારે દરેક જાણુ પોતાથી અને તેટલું કરીને ઉચ્છ્રાય તેટલો બોલે પોતાની સાથે લેઈ જાય છે.”

આસ્ટ્રેલિયન લોકો પ્રમાણે જે પાક વગરના પ્રદેશમાં રહેતા હોય અને જેમને અનેક વાર ભૂખ્યા અથવા અર્ધ ભૂખ્યા રહેવાની વારી આવતી હોય, તે પૈકા જેમને આવા પ્રસંગનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કરતાં આવડતો ન હોય તેઓ દુકાળ વગેરે પ્રસંગે પહેલાં જ મરવાના, આ અનુમાનની સત્યતા બદલ ખીજો પુરાવો જોયતો હોય તો કવીન્સલેન્ડ જેટલા મધ્ય પ્રદેશમાં રહેનારા લોકો વિષે ક્રિસ્ટિસન એલે જે દહીકત આપેલી છે તે વાંચવી. એ લોકો પ્રથમ માત્ર અનિશચ અકસ્તિયાપણું કરે છે, પણ તેમને હમેશાં નિયમિત વખતે અન્ન મળવા લાગે એટલે તેમની ભૂખ તરત જ શમે છે અને યુરોપિયન લોકો કરતાં પણ વધારે નિયમિતપણું તેમના અન્નમાં આવે છે.

ખીજા એક કારણથી મનુષ્યોએ અકસ્તિયાપણું કરવું સંભવિત છે. આપણે જે અન્ન ખાઈએ છીએ તેનો શરીરમાં મંદ શક્તિ થતો જાય છે અને તે દાદથી જે ઉચ્ચતા ઉપજાયા છે તે

પડે શરીર પોતાના સર્વ વ્યાપાર કરવાને સમર્થ થાયછે. થંડા દેશમાં મનુષ્યના શરીરમાંથી પુષ્કળ ગરમી એક સરખી બહાર નીકળી આવે છે. તે ઉષ્ણતા પૂરવા સાર થંડા દેશમાં રહેનારા મનુષ્યોને અન્ન પણ વધારે ખાતું પડે છે. તેથી થંડા દેશના લોકોનો અહાર ગરમ દેશના લોકો કરતાં સ્વાભાવિક રીતે વધારે હોવો જોઈએ. શીત કટિબંધના પ્રદેશમાં તો ઘણી જ ટકાડ હોય છે અને ત્યાં ઝોડવા પહેરવાનું પણ જોઈએ તેટલું હોતું નથી. આવી સ્થિતિમાં રાક્ષસી અહાર રાખ્યા સિવાય મનુષ્યનો નિભાવ જ થવાનો નહિ. આ કારણે લક્ષમાં આણીએ તો નીચેની વાતનો ખુલાસો થાયછે. લાયન કહેછે કે:—

“એસ્કિવમે લોકોનો ખીજે એક મોજમજનો પ્રકાર મારા જોવામાં આવ્યો. એક મનુષ્યે એટલું ખધું અન્ન ખાધું હતું કે તે તેના ગળા સૂધી આવ્યું હતું અને તે ઘેનમાં પડ્યો હતો તથા જરા જરાવારમાં તેને ઉઘ આવતી હતી. તેનો એરો છેક સતો થઈ ગયો હતો. તેની પાસે તેની સ્ત્રી આર્નોલુઆ એકેલી હતી. તેનું લક્ષ સુલા ઉપરના વાસણ તરફ હતું. તે થોડી થોડી વારે તેના ધણીને જગાડતી હતી અને સુલા ઉપરના અર્ધા સીંજેલા માંસના મોટા ગોળાના નાના નાના કડકા કરીને તે પોતાની આંગળીએ ધણીના ગળામાં ઘાલતી અને તેનું મોંદું છેક ભરઈ જાય એટલે છેવટના કડકાનો કંઈક ભાગ અંદર જઈને કંઈક ભાગ બહાર રહ્યો હોય તો બહારનો ભાગ એક સૂધીનો રાખીને કાપી નાંખતી. પછી તે મોંદાનું માંસ હળવે હળવે ચગળનો અને થોડીક જગા ખાલી થાય કે તરત જ તેની સ્ત્રી કાચી ચરખીના ગોળાથી તે ભરી કાઢતી. આ સર્વ પ્રકાર ચાલતી વખતે તે મનુષ્યનું જડપુ માત્ર હાલતું હતું, બાકીનું સર્વ શરીર બિલકુલ સ્તબ્ધ હતું અને ડોળા પણ મીચેલા જ હતા. પણ રહી રહીને મોંમાંથી સ્વાસ બહાર કઢાડવા જેટલી અંદર ખાલી જગા હોય,

ત્યારે તે જે ચમત્કારિક પ્રકારનો શબ્દ કાઢતો તે ઉપરથી તેને અતિ આનંદ થાયછે એમ જણાઇ આવતું. ”

ખીજ એક તેટલી જ આશ્ચર્ય કારક વાત એશિયા ખંડના ઉત્તર ભાગમાંની છે. કાકેન કહેછેકે:—

“ યાકુતી અને ટાંગોસી લોકો જળના ખાઉધરા છે. તેમના એક પાંચ વર્ષના છોકરાને મેં એક ગંધાતી ચરખીની મીણુળતી આપી તે તેણે ઝટ લઇને ખાઇ લીધી. ત્યાર પછી ખીજ અને તેના પછી ત્રીજ આપી તે પણ તેણે ઝટ ખાઈ લીધી. ત્યાર પછી અમારા મુકાનીએ તેને ફેટલાક પૌંડ ઠરી ગયેલું ખાટું માંખણ આપ્યું તે પણ તે લાગલું જ ગટકરી ગયો. આખર તેને એક પીળારંગની સાબુની ગોટી આપી તેને પણ ખીજ પદાર્થો પ્રમાણે રસ્તે લગાડી. પ્રાણીના શરીરમાંનો ખાવાનો પદાર્થ હોય તો તે ગમે તેટલો જૂનો અથવા સડેલો હોય તોપણ તે વિષે તેમને વિધિ નિષેધ નથી. અને અજ ખાવાનું માપ તેમની પાસે જેટલો જયો હોય તેના ઉપર આધાર રાખે છે. યાકુતી અને ટાંગોસી મનુષ્યોને દિવસમાં ચાલીસ પૌંડ માંસ ખાતાં મેં ઘણી વાર જોયેલાં છે. ”

ખાવાના આ વિલક્ષણ પ્રકારનો તેઓ કેવો ઉપયોગ કરે છે તે કયાપટન રાંગેલે નીચેની લક્ષીકત આપેલી છે તે ઉપરથી લક્ષમાં આવશે.

“ સૈખીરીયા દેશમાં યાકુતી લોકોને પણ “લોખંડના મનુષ્યો” એમ કહેવાનો રીવાજ પડેલો છે. અને મને લાગેછે કે તેમના જેવા ટક્કાડ અને ભૂખ સહન કરનારા લોકો જગતમાં ખીજ નહિ હોય. આ અતિશય યંડા દેશમાં અગ્નિ વગેરે હોવાયા પછી શરીર ઉપર એક નાનો ડગલો પહેરીને કેવળ ઉઘાડી જગામાં સતેલા તે લોકો નજરે પડેછે. તે નાનો ડગલો પણ ઘણું કઠીને એક બાજુએ ખસી

જાહેને તેમનું ઘણુંખરું અંગ ઉઘાડું પડે છે અને તેના ઉપર હિમ પડીને તે હરી જવાથી તેનું પાતળું આચ્છાદન બને છે અને આવી સ્થિતિમાં પણ તેમને સ્વસ્થપણે ઉઘ આવેછે.

આ કેટલાએક લોકોમાંની વસ્તુસ્થિતિનું વર્ણન થયું. હવે તેમની સમજૂતી જોઈએ. પરિસ્થિતિને લીધે જેમને ખાવાના કામમાં આવું રાક્ષસી વર્તન કરવાની જરૂર પડે છે તે લોકોમાં ઘણું કરીને અસાહારને નીતિની અથવા પ્રવર્તક નીતિની સંમતિ હોય છે. અર્થને યાકુતી લોકોની એક કહેવત આપી છે તે નીચે પ્રમાણે:—

“જૂન માંસ ખાઈને લક બનવું આ અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રતિભા પુરપાર્ય છે.” પરંતુ એટલું એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે આવી સ્થિતિમાં રહેનારા લોકો જગતમાં ઘણા યોગ્ય છે.

આ કમાલપણનું ઉદાહરણ છોડીને સમ શીતોખણ અને ઉખણ કટિબંધમાં રહેનારા ઘણાખરા લોકો વિષે વિચાર કરીએ તો નિયમિતપણા વિષેની તેમની કલ્પના અને તેમના અંગના ખીળ ગુણ એ જો વચ્ચે ઘણો સંબંધ જણાવો નથી. કદાપિ ઉત્તરતી સ્થિતિ અને અસાહાર એમનો સંગાથ હોવાનો સંભવ છે.

આ અનુમાન પણ કેટલુંક સંશય બરેલું દેખાય છે. ટાહિટિયન લોકોનો આહાર રાક્ષસી છે એવું કુક સાહેબે કહેલું છે, તથાપિ તે લોકો શરીરે બાંધાદાર અને સુંદર છે તથા બુદ્ધિમાં પાસેના મિતાહારી લોકો કરતાં ઘણા શ્રેષ્ઠ છે. તેઓ દુરચારી છે ખરા પણ તેમના કેટલાએક ગુણ વખાણ કરવા જેવા છે. લોકો અસાહારી હોય છે તોપણ તે સારી સ્થિતિમાં હોવાનો સંભવ છે. એ વાત ઉપરના ઉદાહરણ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. હવે એનાથી ઉલટાં ઉદાહરણ લેઈએ. આદ્ય લોકોનું ખાવાપીવાનું કેટલુંક નિયમિત છે. પરંતુ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં

હશે. આ સ્વર્ગવર્ણન ઉપરથી અસાહાર તિરસ્કાર કરવા જેવો માન-વામાં આવતો હતો એવો અર્થ નીકળે છે. હિંદુ લોકોની પ્રાચીન-કાળથી વૈરાગ્ય તરફ ધણી પ્રવૃત્તિ છે. શરીર પોપણુને વાસ્તે અન્ન ખાવું જ નોંધએ માટે તે ખાવાનું એવી તેમની સાધારણ સમજ હતી. રસનેદ્રિયની તૃપ્તિ તરફ તેમનું વધારે લક્ષ ન હોતું. હીન્દુ લોકોમાં પણ આવા જ વિચાર જણાઈ આવે છે. ખાવાપીવાના કામમાં નિય-મિતપણું રાખવા સંબંધી તેમના પુસ્તકમાંથી ધણે કેટલાં ઉપદેશ મળી આવે છે. નીચેનો ઉપદેશ જૂના કર્ણભાંના ‘પ્રાન્ડર્પ્સ’ પુસ્તકમાંથી લીધો છે:—

“તમે મધ પ્રાશન કરનારા અને અસાહારી લોકોમાં તમારી ગણના કરાવતા નહિ. કારણ મધપ્રાશન કરનારા અને અસાહારી લોકો બિખારી થાય છે. તેની કેટલાં તથા આગસને લીધે તેમના મીથરે હાલ થાય છે.”

અસાહાર એ દુર્ગુણ છે એ વિષે ઇન્જિશિયન લોકોને પણ સમજ પડી હતી, તથાપિ તેઓ જાણીયુછને ખાવાના કામમાં અક-સંતિયાપણું કરતા. એક તરફ જોઈએ તો તે લોકોમાં જે બેતાળીશ મહાપાતકો માનેલાં છે તેમાં અસાહારનો ઉલ્લેખ કરેલો જણાતો, અને બીજી તરફ જોઈએ તો તેમના ખાવાપીવાનો એક સરખો સ-પાટો ચાલેલો દ્રષ્ટ જણાતો. ડૉક્ટર ફ્રાન્ક ‘પ્રાચીનકાળનો ઇતિહાસ’ નામનું એક પુસ્તક છે. તેમાં તે કહે છે કે:—

“મિથાન બોજનને પ્રસંગે ઇન્જિશિયન લોકોમાં મિતાહારનું નામ દેખાતું નથી. હેરોડોટસ* કહે છે કે, મૃત શરીર જેવી એક લા-

* આ ઓક ઇતિહાસકાર ઇસ્વીસન પૂર્વે ૪૮૦ મે વર્ષે જ-નમ્યો હતો. ઇતિહાસનો એક મોટો અંશ લખવાની કંષના તે નાનો હતો તે વખતે જ તેના મનમાં આવી, અને જે કેટલાંયનો ઇતિહાસ.

તેઓ ટાહિટિયન લોકો જેટલા નીચી સ્થિતિએ પહોંચેલા છે એ તેમનામાં ખીજ પણ પ્રસંશા કરવા જેવા ગુણ નથી. તે વિવક્ષા પ્રકારના વૈર રાખનારા લોકો છે અને ધાડ માડવાના કામમાં પા મોટા પટાઇત છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવેલું છે.

હાલના જંગલી લોકોમાં સામાન્ય રીતે મિતાહાર કે અસાદા રની સાથે ખીજ ગુજોનો કંઈ સંબંધ જણાતો નથી અને અહીં સંબંધી તેમની નીતિ વિષયની સમજૂતિઓ પણ બનેલી નથી. ઉપ યાકુતી લોકોનું ઉદાહરણ આપેલું છે તેમના જેવા અપવાદ ક્યારે મળી આવે.

તથાપિ પ્રાચીનકાળની મધ્યમ અવસ્થાની સમાજોમાં અદાઃ સંબંધી નીતિ વિષયક સમજૂતિ બનેલી હતી અને અસાહાર કરવો એ લોકોને અયોગ્ય લાગતું હતું. મનુસ્મૃતીમાં નીચેનું વચન મળી આવે છે:—

શ્લોક.

અનારોગ્ય મનાયુષ્યમશ્વર્ગ્યં ચાતિ ભોજનમ્ ।

અપુણ્યં લોકચિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥

અં ૨, શ્લો ૦ ૫૭.

અર્થ.

અતિ ભોજન એ રોગ કૃત્ત્ર કરનારું, આયુષ્યનો નાશ કરનારું, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનો નાશ કરનારું, પાપનું મળ અને લોકોમાં નિંદ્ય છે, માટે તે ત્યાગ કરવું.

મદાબારણના કેટલાક બાગમાં જે સ્વર્ગ મુખની કૃત્ત્રના કરેલી છે તેમાં હૃદિયનાં મુખ ભોગવવાનું નામ નથી. એનું કારણ ધર્મ-કરીને તે વખતે ચિરંજીવ રહેવા તરફ લોકોનું લક્ષ લાગેલું હતું એ

હશે. આ સ્વર્ગવર્ણન ઉપરથી અસાહાર તિરસ્કાર કરવા જેવો માન-
વામાં આવતો હતો એવો અર્થ નીકળે છે. હિંદુ લોકોની પ્રાચીન-
કાળથી વૈરાગ્ય તરફ ધણી પ્રવૃત્તિ છે. શરીર પોપણુને વાસ્તે અન્ન
ખાતું જ નોંધએ માટે ને ખાવાનું એવી તેમની સાધારણ સમજ હતી.
સ્સનંદ્રિયની તૃપ્તિ તરફ તેમનું વધારે લક્ષ ન હોતું. હીબ્રુ લોકોમાં
પણ આવા જ વિચાર જણાઈ આવે છે. ખાવાપીવાના કામમાં નિય-
મિતપણું રાખવા સંબંધી તેમના પુસ્તકમાંથી ઘણે દેકાણે ઉપદેશ
મળી આવે છે. નીચેનો ઉપદેશ જુના કરારમાંના ‘પ્રાચ્છિક્સ’
પુસ્તકમાંથી લીધો છે:—

“તમે મધ પ્રાશન કરનારા અને અસાહારી લોકોમાં તમારી
ગણના કરાવતા નહિ. કારણ મધપ્રાશન કરનારા અને અસાહારી
લોકો બિખારી ધાય છે. તેની કેફ તથા આગસને લીધે તેમના
મીથરે હાલ થાય છે.”

અસાહાર એ દુર્ગુણ છે એ વિષે ઇન્ડિશિયન લોકોને પણ
સમજ પડી હતી, તથાપિ તેઓ જાણીયુછને ખાવાના કામમાં અક-
સંતિયાપણું કરતા. એક તરફ નોંધએ તો તે લોકોમાં જે બેતાળીશ
મહાપાતકો માનેલાં છે તેમાં અસાહારનો ઉલ્લેખ કરેલો જણાતો,
અને ખીજ તરફ નોંધએ તો તેમના ખાવાપીવાનો એક સરખો સ-
પાટો આવેલો સ્પષ્ટ જણાતો. ૩૦૨૨ કૃત્ય ‘પ્રાચીનકાળનો ઇતિહાસ’
નામનું એક પુસ્તક છે. તેમાં તે કહે છે કે:—

“મિદામ ભોજનને પ્રસંગે ઇન્ડિશિયન લોકોમાં મિતાહારનું
નામ દેખાતું નથી. હેરોડોટસ* કહે છે કે, મૃત શરીર જેવી એક લા-

* આ ઝીક ઇતિહાસકાર ઇસ્વીસન પૂર્વે ૪૮૦ મે વર્ષે જ-
નમ્યો હતો. ઇતિહાસનો એક મોટો ગ્રંથ લખવાની કશ્પના તે નાનો
હતો તે વખતે જ તેના મનમાં આવી, અને જે ટેકાણાનો ઇતિહાસ

કડાની પ્રતિમા કરીને તે વ્યાપ્તને પ્રસંગે લોકો આગળ ફેરવી ફેરવી એ ઉપદેશ કરવામાં આવતો કે, ‘આ પ્રતિમા તરફ જુઓ, મધપ્રાશન કરો અને આનંદી થાઓ. મરી ગયા પછી તમારી આવી સ્થિતિ થશે !’ આ ઉપદેશનું ધારેલું પરિણામ થયા વગર રહેતું નહિ. પ્રાચીનકાળની તેમની જે બાબત ધમારતો છે તેમના ઉપર કહાડેલાં ચિત્રોમાં એકલા પુરુષ જ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓ પણ ગળા મૂધી ખાધને ‘હાંડેલું’ અન્ન અને મધ ફેફા દે છે એમ જતાવેલું છે.”

લખવાનું તેના મનમાં હતું તે ઠેકાણું પ્રલક્ષ જોઈને લાંની માહિતી મેળવવાને વાસ્તે તેણે પોતાની ઉમ્મરના વીશમા વર્ષથી સાડત્રીસમા વર્ષ સુધીનો કાળ પ્રવાસમાં કહાડ્યો. મહત્વનું સ્થળ હોય ત્યાં તે ઘણા દિવસ ગાળતો અને લાંની સર્વ મહત્વની માહિતી મેળવતો, એવો-ક્રમ તેણે રાખ્યો હતો. જે ઠેકાણે લગામ્મો થઈ હોય તે ઠેકાણું અને મહત્વનું ઠેકાણું એ જ વચ્ચેનું અંતર તે જાતે માપતો. તેણે ઈજિપ્તદેશમાં કેટલાંક વર્ષ કહાડ્યાં. તેનો કરેલો ઇતિહાસ પ્રલક્ષ માહિતી મેળવીને લખેલો હોવાને લીધે તેને ઘણું જ મહત્વ આવેલું છે. હિરોડોટસ ન હોત તો મનુષ્ય જાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઘણું જાન મળ્યું ન હોત. મોટા પુરુષને પોતાના દેશમાં કદી માન મળતું નથી. તેનો જન્મ ગ્રીસ દેશ અને એશિયા માયનરના શીમાડા ઉપરના એક શહેરમાં થયો હતો. પોતે પોતાની જન્મભૂમિને ઠેકાણે જઈને લાં આનંદથી રહીને પોતે ધારેલો ઇતિહાસ લખવાની તેની ઇચ્છા હતી. પરંતુ તે લાંના લોકોએ તમ થયા દીધી નહિ. તેના ગુણની કિંમત જાણનાર લાં કોઈ ન હોતું. પછી તે આથોન્સમાં આવ્યો અને લાં જ માત્ર તેની વાહ વાહ થઈ અને તેના ગુણની જુજ જાણીને લાંની સરકારે તેને ૨૫૦૦૦ રૂપિયાની જાક્સ કરી. તે સાઠ વર્ષનો થઈને મરણ પામ્યો.

પરંતુ પુરાવાનું એકંદર વલણ એવું દેખાય છે કે, મનુષ્ય સમાજને સ્થિરતા આપ્યા પછી અને અનુભવથી અતિશય ખાધાનાં પરિણામ સમજતા પછી ઉપયોગ તરફ લક્ષ નાખીને અસાહાર વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ. ધર્મ દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર અને ઉપયોગાત્મક નીતિની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર એ એમાં ભેદ છે. ધણાખરા વિચારી લોકોને આ બીજા પ્રકારના તિરસ્કાર વિષેની પણ કલ્પના થઈ હશે.

હવે અતિરિક્ત પાન વિષે વિચાર કરીએ. ‘અતિરિક્તપાન’ એટલે પુષ્કળ પીવું. મૂળ અર્થમાં ઉન્માદકારક પીવાના પદાર્થનો સંબંધ નથી, પરંતુ વ્યવહારમાં તે શબ્દનો ‘ઉન્માદકારક પીવાના પદાર્થ પુષ્કળ પીવા’ એવો એ શબ્દનો રૂઢ અર્થ છે. કિંચિત મધ પ્રાશનથી ઉન્માદ ચડતો નથી, જે પ્રાશનથી ઉન્માદ ચડે તેને જ અતિરિક્તપાન કહેવું. અતિરિક્તપાન વિષે ઘણાએક લોકોનો મત તેના પરિણામ તરફ નજર પહોંચાડીને બંધાએલો હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે અતિરિક્તપાનની દુર્ગુણમાં ગણના કરવામાં આવે છે અને કેટલેક ઠેકાણે સ્વાભાવિક માનવામાં આવે છે.

મધ પ્રાશનથી જે ઉન્માદ ચડે છે તે સર્વ ઠેકાણે તિરસ્કાર ભરેલો ગણાય છે એવી કેટલાએકની સમજૂતિ છે, પરંતુ તેને કંઈક અપવાદ છે. મધથી અને બીજા કેટલાએક માદક પદાર્થોના સેવનથી ઉત્પન્ન થનારી આ મનની સ્થિતિ પ્રાચીન કાળમાં ઘણાએક લોકોને ઘણી પ્રિય હતી અને હજી પણ તે કેટલાએકોને બહુ પસંદ છે. એક આસપૂર જાતિના મનુષ્યને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવતો હતો. તે વખત તેને કહેવામાં આવ્યું કે, ઇશ્વર સર્વ બાપક છે. એ સાંભળ્યું કે તરત તેના મનમાં એક વિચાર આવ્યાથી તે

બાહ્યો ક્રે:—“ તો પછી તે દેવ ખચીત આ તમારા મધમાં પણ છે. કારણ તે વધારે પીધાથી મને જેટલો અનંદ થાય છે તેટલો બીજા કશાથી પણ થતો નથી. ” આ ઉપરથી આરાધૂર લોકોને તે મધ ઉપર કેટલી પ્રીતિ હતી તેની કલ્પના થઈ સકશે. મધમાં અતિ ઉત્તમ ગુણો છે એવું તે મનુષ્યોને લાગતું હતું પણ તે ગુણ હોવાનું કારણ તેમના લક્ષમાં આવતું નહતું; પછી તેને જે વખતે દેવ વિષેની આ નવી કલ્પના સમજાઈ સારે તેને તે વાતની સમજ પડી. તે આરાધૂર મનુષ્યને જે કલ્પના એકદમ સ્પષ્ટ આવી તે પુરાતન હિંદુઓના ગ્રંથોમાં સોમપાનના વર્ણનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જણાય છે. સોમ-વધીના રસમાં સોમદેવ હોય છે અને સોમરસના પ્રાશનથી જે ઉન્માદ થાય છે તે એ દેવનો તેવો ગુણ છે માટે થાય છે એમ તેમ લાગતું હતું. સોમરસના પ્રાશનથી ઉત્પન્ન થનારી મનની રિધા સ્વર્ગના સૂખનો અનુભવ આપનારી છે એમ તેમને લાગતું, અને સૂખનો અનુભવ પોતાને મળે માટે તે સોમદેવની પ્રાર્થના કરત બીજા દેવોને પણ સોમદેવજ આ આનંદનો અનુભવ આપે છે એ તેમને લાગતું. પવમાનની પહેલી જ ઋતુમાં સોમદેવને સંબોધી ઇંદ્રને વાસ્તે તું સ્વાદિષ્ટ અને મદિષ્ટ એવી ધારાથી વહે એમ કહ્યું છે ઋતુ.

સ્વાદિષ્ટયા મદિષ્ટયા પવશ્ચ સોમ ધારયા ।

ઈંદ્રાય પાતવે સુતઃ ૯. ૧. ૧.

અર્થ,

હે સોમદેવ ! ઇંદ્ર પ્રાશન કરે તે માટે અમે સોમરસ કહાડેલો છે માટે તું સ્વાદિષ્ટ અને અસ્હાદકારી ધારાથી વહે. નીચેની ઋતુમાં સોમરસના ગુણ કહેલા છે.

ઋચા.

સ્વાદુષ્કિલાયં મધુમૌઞ્ઞતાયં તીવ્રઃ કિલાયંરસચૌઞ્ઞતાયં ।
ઉતોન્વસ્ય પપિવાંસમિદ્રં ન કથન સહત આહવેષુ ॥૬.૪૭.૧.
અર્થ.

આ સોમરસ ખરેખરો શ્વાદિષ્ટ, ગળ્યો, તીખો તમતમો, અને રચિકરછે. એ રસ પીધા પછી ઇંદ્રને અંગે એટલું બધું સામર્થ્ય આવેછે કે રણુમાં તેનું તેજ કોઇથી સહન થઇ શકતું નથી.

નીચેની ઋચાના અર્થમાં તે પીવાથી કેટલી ખુમારી આવે છે તે કહેલું છે.

ઋચા.

અયંમે પીત ઉદિયાંતિ વાચમયં મનીષામુશતીમજીગઃ ॥૬.૪૭.૨
અર્થ.

તે પીવાથી મારી વાણીને ઉત્તેજન મળે છે અને મારી બુદ્ધિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

સોમરસ વિષે પુરાતન ઋષિઓને એટલી બધી પ્રીતિ હતી. ત્યેલી હતીકે, તેના પ્રાશનથી સર્વસ્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તેમને માનતું હતું.

ઋચા.

અપામ્ર સોમમૃતા અભૂમાગન્મ જ્યોતિરવિદામ દેવાન્ ॥
કિન્નૂમસ્માન્કૃણવદરાતિઃ કિમુધૂર્તિરમૃત મર્ત્યસ્ય ॥૮.૪૮.૨
અર્થ.

અમે સોમ પીધો. હવે અમે અમર થયા છીએ. દેવિધમાં નુવનમાં અમારો પ્રવેશ થયો છે અને દેવોને અમે આગળમા છીએ.

અમરદેવ હવે કોઈ પણ શત્રુ અમારું શું કરનાર છે?

તે જ પ્રમાણે થીક લોકોમાં પણ એવા પ્રકારની સમજ હતી. ડાયોનિસસ નામનો દેવ મધમાં દોવાથી અતિશય આનંદ ઉત્પન્ન કરવાની તેના અંગમાં શક્તિ છે એમ તેમને લાગતું; અને મધ પ્રાશનથી બલિષ્ઠ દહેવાની શક્તિ મનુષ્યના અંગમાં આવે છે એવી પણ તેમની સમજ હતી. માટે મધ પ્રાશન કરવાને તેમના ધર્મનું અનુમત મળ્યું હતું. *આઈનામે તેમની ધર્મ સંબંધી મીજબાનીઓ

*ડાયોનિસસ ઝાઝિયસ કરીને તેમની મધાધિ દેવી હતી તે સંબંધી જે ઉત્સવ કરતા હતા તેને 'આઈ' એમ કહેતા. આ ઉત્સવમાં માત્ર સ્ત્રીઓનો સંબંધ હતો. શિયાળામાં નીમેલે દિવસે શહેરથી દૂર ડુંગરોમાં આવું બાગીચી સર્વ સ્ત્રીઓ ભેગી થતી અને તેઓ વાળ છુટા મેલીને ઝાંઝો વગાડતી અને નાચતી. આપણે અહીં નવરાત્રિમાં માતાના દિવસોમાં જેમ સ્ત્રીઓ ધુમે છે સારે તેમના અંગમાં જેવી માતા આવે છે તેવી રીતે તેમની સ્થિતિ થતી હતી આ ઉત્સવનો અતિ પવિત્ર ભાગ રાત્રે દીવાના અન્નવાળામાં થતો અને તે દેવીનો જે પ્રમાણે અંત થયો હતો તે પ્રમાણે તે દેવીની જગાએ એક બળદ આણીને તેનો વધ કરવામાં આવતો. તે બળદનું શરીર સ્ત્રીઓ ફાડવા માંડે સારે તે મોટેથી બરાડતો એટલે આ દેવીના જ બરાડ છે એમ તેમને લાગતું. સ્ત્રીઓ દાંતથી તે બળદના શરીરને બચકો ભરતી અને તેનું કાસુ જ માસ ખાતી. એ કરતું એ અતિ પવિત્ર અને મહત્વનો વિધિ હતો. પણ તે મરી ગયેલી દેવી ફરીને જીવતી થતી. તેના પુનરુત્થાનનો ઉત્સવ વસંત રતુમાં થતો. તે વખતે પણ સ્ત્રીઓ ડુંગરપર ભેગી થતી અને નાના છોકરાની પ્રતિમા પાશુમાં ધાસીને બરાબર પોતાની સાથે લઈ જતી અને લાં મોટા ઉત્સવ કરતી. આટલું અને ફ્રાશિયા એ પ્રાંતો-માની સ્ત્રીઓ પાર્નેસસ પર્વત ઉપર ભેગી થતી.

ચતી. તેમાં મધનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. હાલમાં પણ આવા પ્રકારના લોકો છેક નથી જ એમ નથી. બર્ટન કહેછેકે, દુડોમેના લોકોને દારૂ પીને લહેરમાં રહેવું એ દેવોને માટે મનુષ્યે કરવાનું એક અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ લાગે છે. વળી આયનો લોકો પણ દેવને નામે દારૂ પીને પોતાના મધ પ્રાશનને પવિત્રપણું આણે છે. તે 'સકે' નામનો માદક પીવાનો પદાર્થ પીએ છે. મનુષ્ય જોટલો આ પદાર્થ વધારે પીએ તેટલી તેની બકિત વધારે અને દેવોને પણ તે થકી તેટલો વધારે સંતોષ થાયછે એમ તેમને લાગેછે. પાક્ષિનિશિયાના લોકોમાં પણ આ ઉપત્તિ ચનારા માદક પીવાના પદાર્થો સંબંધી આવા જ પ્રકારની કલ્પના અને સમજૂતિઓ મળી આવે છે. ફિન્લેન્ડ લોકોમાં માદક પ્રાશનનો પદાર્થ તૈયાર કરતાં અને પીતાં ઈશ્વરનાં આત્મો બોલવાનાં હોયછે અને મંત્ર બોલવાના હોય છે અને આવા સમારંભને મદદ કરવી તે પ્રસંશાપાત્ર માનવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે કે, બધે જ ડોકાળે ધર્મથી મધપ્રાશનનો નિગેધ કરેલો નથી. કેટલેક ડોકાળે તો ધર્મનું તેને ઉત્તેજન છે અને તેથી પ્રવર્તક નીતિની દૃષ્ટિએ પણ તે અવશ્ય ગણાય છે. આયનો લોકોના ઉદાદરણ ઉપરથી એ સારીરીને લક્ષમાં આવશે. તેમનો સકે નામનો પીવાનો પદાર્થ જે લોકો પીતા નથી તેમને તેઓ અપવિત્ર ગણે છે અને તેમની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ સખતા નથી.

ધર્મની સંમતિ મળવાને લીધે અથવા તે સિવાય પણ પ્રાથમિક સ્થિતિમાંના ઘણા લોકોમાં પીવાના માદક પદાર્થોનું પ્રાશન કરવાનો આજ જાણાય છે.

કાલમક લોકો વિશે પાલાસ કહે છે કે, તેમને લાગે મને તે વંખતે ખાવાપીવાના કામમાં તેઓ એ સુમારણે આવનારા છે. કયાં-

બેસ કહે છે કે.—“ ખોડ લોકોની મીઠાણાનીઓમાં એકેએક લોકો છાકટા બને છે. ” એટલે લખે છે કે, ગયાના દેશના લોકોમાં અતિ-રિક્તપાનની કોઈ કોઈવાર કમાલ થઈ જાય છે. ગયાડીમાળાના લોકોની અનિશય સૂખની કલ્પના કહીએ તો ‘ ચિચા ’ નામના મધનું અતિપાન કરી શું થઈ પડી શકેતું એ છે. અમેરિકાના દા-લના આવાવસ્થાના લોકો ઉપરથી લાંના પહેલાંના લોકોનું જ્ઞાન થાય છે. પેરુવિયન લોકો સંબંધી ગાર્સિલાસો કહે છે કે—“ તેમણે પુષ્કળ દારૂ આપ્યો; કારણ મધપ્રાશનનો દુર્ગુણ ઇંગ્લિયન (અમેરિકાના) લોકોમાં પુષ્કળ પ્રસરેલો હતો. ” શુકરાનના લોકો વિશે લાન્ડ લખે છે કે:—

“ ઇંગ્લિયન (અમેરિકાના) લોકો દુરાચારી હોવાથી ધણીવાર છાકટા થતા. જાણતે પ્રસંગે તેમની સ્ત્રીઓ પણ છાકટી થતી. પરંતુ તે પુરુષોમાં માત્ર બેળાતી ન હતી. ” મેક્સિકન લોકો વિશે સલામન લખે છે કે:—

“ તેઓ કહેતા કે, મધથી ઉત્પન્ન થનારા ઉન્માદનાં નાશાં પરિણામ મધાધિ દેતીઓ પૈકી એકે ઉત્પન્ન કરેલાં છે. માટે મધની કેશમાં મનુષ્યને હાથે એકાદું પાપ થાય તોપણ તેનો દોષ તે મનુષ્યને લાગતો નથી એવી તેમની ગમગૂની હોય એમ દેખાય છે. ”

પરંતુ આવાવસ્થાના અને મધ્યમાવસ્થાના સધળા જ લોકોમાં અતિપાનનો આલ છે એમ દેખાતું નથી. કેટલાક લોકો મધને મજાથી જ ન આડકનારા અને કેટલા કેશ ચરે એવી રીતે ન પીનારા છે. વેદા લોકો વિશે એમ વાંચવામાં આવે છે કે:—“ તેઓ તંબાકુ પણ પીતા નથી અને પાણીથી જ તેઓ પોતાની તરસ મટાડે છે. ” નેપાળના લોકો વિશે ક્યાંએક કહે છે કે:—

“આ લોકોને મધ ઉપર પ્રાપ્તિ છે પરંતુ તેઓ દારૂના વ્યસનમાં ગરક થઈ ગયા નથી.”

મુખાના એટલા મધ્ય પ્રદેશમાંના લોકો મહાપન લોકોના સહવાસથી યોગ્ય બગડેલા છે. તથાપિ તેમને વિશે માર્ડન લખે છે કે:-

“તેઓ ખાવાપીવાના કામમાં નિયમિતપણે ચાલનારા હોવાને લીધે બહુ ખાધેલા અથવા કેટલેક ચડેલા જણાતા નથી.” આફ્રિકામાં પણ એવાં ઉદાહરણો મળી આવે છે.

“દૂધા અને માંડિંગો લોકો ગળ્યા રસનો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ તેમાંથી અથવા ખીજ પદાર્થોમાંથી બનાવેલા દારૂનો તેઓ બિલકુલ ઉપયોગ કરતા નથી. એવા દારૂનો તેમને એટલો તિરસ્કાર હોય છે કે, એકાદા સ્વચ્છ વસ્ત્ર ઉપર જો તેનું એક ટીંકું પડે તો તે ફરીને ધોવા સિવાય તેઓ એટલા પડેરવાના કામમાં વાપરવાના નહિ.” વળી વેદ્યે નીચે લખ્યા પ્રમાણે સામાન્ય વિચાર દર્શાવ્યા છે:-

“યૂરોપિયન લોકો સાથે જોમને વધારે સહવાસ થયો છે તે લોકો સિવાય બાકીના નીચો લોકોને ઉન્માદગ્રસ્ત મધનું ઘણું વ્યસન જણાતું નથી.”

આ હેતુના ઉતાવળ ઉપરથી જણાય છે કે ઘણાં ખરાં ઠેકાણાંના દેશી લોકોને ચુખારવાનો જે યૂરોપિયન લોકો દાવો રાખે છે તેમના સહવાસથી તે દેશી લોકો કેવા બગડી જાય છે. યૂરોપિયન લોકો જ્યાં જાય છે ત્યાં વિશેષે કરીને બિહારી, રમ, વગેરે નાના પ્રકારનાં મધો પુષ્કળ મળવા માટે છે તેથી એ મધોનો લોકોમાં પ્રવેશ થઈને કેવાં માદાં પરિણામ નીપજે છે એનું પણ જ્ઞાન થાય છે. આપણા જ દેશનાં લોકોનું ઉદાહરણ લેઈએ. યૂરોપિયન લોકો આત્યાં પડેલાં આપણા દેશમાં મધ કેટલું ખપતું હતું અને હાલ કેટલું ખપે છે.

તે જુઓ એટલે ખસ. પ્રથમ ગામઠી દારૂ જેટલો ઉત્પન્ન થતો તેનાથી અનેક ઘણો હાલ ઉત્પન્ન થાય છે છતાં તે પણ ખસ થતો નથી અને દરેક વર્ષે યુરોપમાંથી હજારો પીપ દારૂ આપણા દેશમાં આવે છે અને તે બધો હડી ન્તય છે. મારે મધપ્રાશન સંબંધી લોકોની ટેવ અને તેમની સામાજિક સ્થિતિ એ બે વચ્ચેના સંબંધ વિષે અનુમાન કાઢતાં ઘણી સાવધાની રાખવી જોઈએ. કેટલેક ઠેકાણે માદક પદાર્થોનો અભાવ હોવાથી લાંબા લોકો આવા વ્યસનથી મુક્ત રહેલા માલમ પાશે. વેદા લોકોની એવી જ સ્થિતિ છે. બીજા કેટલાંક ઠેકાણાંના લોકોનું મધપ્રાશનનું વ્યસન તેમની સામાજિક સ્થિતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું નથી. પરંતુ પરક્રીય લોકોના સહવાસને લીધે તેમને ગળે પડેલું છે.

મધ પ્રાશનનું વ્યસન અને કંઈ વિશેષ પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિ એમની વચ્ચે કંઈ સંબંધ હોય તો તે યુરોપિયન લોકોના ઇતિહાસમાંથી જલદી જણાઈ આવે છે. કારણ તે લોકોના અનેક શતકના ઇતિહાસની વિશ્વાસ કરેલી માહિતી મળે એવી છે. તેથી અનેક ઠેકાણાંના લોકોની પરસ્પર તુલના કરવાને અથવા એક ઠેકાણાના લોકોની જુદી જુદી સ્થિતિની તુલના કરવાને વિશેષ સુલભ પડે છે.

સ્પાર્ટન લોકોની સમાજવ્યવસ્થા કૂરપણાની હતી; પણ તેમનું ખાવા પીવાનું કેવળ માદકસર હતું. વળી દારૂથી કેરી થયેલા લોકોને જે શિક્ષા કરવામાં આવતી તે મનમાં આણીએ તો સ્પાર્ટન લોકો મધપ્રાશન તિરસ્કાર કરતા હતા. એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અથી નિયમ લોકોની સામાજિક સ્થિતિ પુષ્કળ સુધરેલી હતી અને વિદ્યામાં પણ તેઓ સ્પાર્ટન લોકોથી ઘણા શ્રેષ્ઠ હતા, પરંતુ તેઓ માદક પદાર્થોના વ્યસનથી મુક્ત નહતા. તે વખતના બીજા યુરોપિયન

લોકોની સામાજિક સ્થિતિ છેક નિષ્કૃષ્ટ હતી અને તેમનામાં મધપાનનો પ્રસાર ધણો હતો. એ વિષે થોડોક પુરાવો મળી આવે છે. પ્રાચીન કાળના ગ્રામ-લોકો વિશે *કાયોડોરસ કહે છે કે:—“ દારૂના વ્યસનમાં એ લોકો એટલા ગરક થઈ ગયેલા છે કે, વ્યાપારી નવો દારૂ ક્યારે આણશે અને તે પોતાને મગશે ક્યારે એની વાટ જોતા બેસે છે. બજારમાં માત્ર દારૂ આવ્યો કે તરત તેના ઉપર ધસકીનાં ટોળેટોળાં ઉડી પડે છે. પ્રાથમિક સ્થિતિના જર્મન લોકોનું વર્ણન કરનાં +ટાસિટસ કહે છે કે:—“ આખો દિવસ અને આખી રાત દારૂના જ ઘેનમાં રહેવું એ કોઈ પણ સ્થિતિના મનુષ્યને હલકાપણું આણતું નથી.” ‘કૃષ્ણ-યુગ’ માં દારૂપીવાનો આલ લોકોમાં કેટલો બધો હતો એ વિષે પ્રત્યક્ષ માહિતી હાલ ઘણી મળતી નથી, પરંતુ તે વખતના ઇતિહાસમાંની જે કેટલીક વાતો જાણવામાં છે તે ઉપરથી તે વેળાના લોકોની ટેવ વિષે અનુમાન કરી શકાય છે. મેરો બિલિંગ્ઝન કાળની એવી એક ચમત્કારિક વાત વાંચવામાં આવે છે કે, ઇયોનિયસ નામનો એક બિશપ ઇશ્વરપ્રાર્થનાની વખતે દારૂનો નિશો આવ્યાથી પડ્યો. વળી શાર્લમેન રાજના ચરિત્રમાં તે કદી કેશી ચતો નહિ એ વાતનો સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ ઉપરથી દારૂની કેદમાં રહેવું એ તે વખતે સાધારણ વાત ગણાતી અને કેદ ચડે એટલો દારૂ ને પીનારો

*કાયોડોરસ એ એક ગ્રીક ઇતિહાસકાર હતો. તેણે ઇતિહાસ લખવાના ઉદ્દેશથી ઘણી મુસાફરી કરી. તેણે પોને ત્રીસ વર્ષ સુધી ઇતિહાસ લખવાનું કામ કર્યું અને તેનાં એકંદર ૪૦ પુસ્તકો થયાં. એ ઇસવીસનના આરંભના શુભારમાં થયેલો હોવો જોઈએ.

+ટાસિટસ એ અતિ પ્રખ્યાત રોમન ઇતિહાસકાર હતો. તે ૫૩૬ સૈન્યની આખરે થયો. તેણે ઇતિહાસ ઉપર અનેક ગ્રંથો લખે

મનુષ્ય અપવાદ રૂપે ગણાતો એવું અનુમાન નીકળે છે. ત્યાર પછીના કાળમાં ક્રાન્સ દેશમાં દારૂ પીને કેરી થવાનો પ્રકાર જોડે તેટલો નહોતો તોપણ એકંદર રીતે મદ્યપાનનો અપાટો પુષ્કળ ચાલતો હતો એમ દેખાય છે. માન્ટેને લખ્યું છે કે મારી બાલ્યાવસ્થામાં લોકોને મદ્યપાનનું જે વ્યસન હતું તે મારી મોટી ઉમ્મર થઈ તે વખતે ઘણું કમી થયું હતું. તથાપિ તેણે જ પોતાની માહિતીના એક લાર્ડ વિશે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપરથી તે વખતે પણ તે વ્યસન કેટલું હતું તેની અટકળ થઈ શકે છે. તે કહે છે કે—

“ મારા વખતના એક લાર્ડને દર વર્ષે સવા ગ્યાલન દારૂ જોઈતો. તોપણ તેને દારૂનું વ્યસન ન હતું. તે જમતી વખતે માત્ર થોડો પીતો. ”

માન્ટેનના વખતથી તે હાલ સુધી ફ્રેંચ લોકોમાં એ વ્યસન કમી થતું ગયું છે. તેમનાં મદ્યો ઘણાં જલદ નથી હોતાં જ, પરંતુ તેમાં પણ વળી પાણી નાંખીને તે પુષ્કળ સૌમ્ય કર્યા સિવાય ફ્રેંચ લોકો હમણાં તેનો ઘણો ઉપયોગ કરતા નથી. ઇંગ્લેન્ડ લોકોમાં પણ મદ્ય પીવાનું વ્યસન દિવસે દિવસે કમી થતું જાય છે. તોપણ ફ્રેંચ લોકોમાં તે જેવું એક સરખી રીતે કમી થતું ગયું દેખાય છે તેવું - ઇંગ્લેન્ડ લોકોમાં દેખાતું નથી. વચમાં વચમાં થોડો ચઢ ઉતાર દેખાય છે. ત્યાં બ્યારે પૂર્વે x આંગલ લોકોનું અને 13-સ લોકોનું વચસ્વ (ઉપરીપણું)

* માન્ટેન એ સોળમા સૈકાનો એક ફ્રેંચ નિબંધકાર હતો.

x આંગલ લોકોએ પાંચમા સૈકામાં ઇંગ્લાંડ ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કર્યું હતું.

1 13-સ લોકોએ નવમા સૈકામાં ઇંગ્લાંડ ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કર્યું.

હતું ત્યારે તો ધર્મોપદેશકો પણ દારનાં વ્યસનમાં ગરક થઈ
 ગયા હતા. તે કાળથી નાર્મન લોકોની સત્તા પૂરી થઈ સાંસદી તે જ
 પ્રકાર ચાલતો હતો. વિજયી નાર્મન લોકો પણ પરાજય પામેલા
 ઇંગ્રેજ લોકો પ્રમાણે જ મદપી બન્યા. તે લોકોને પણ પ્રથમ મદપાન
 છેક જ જાણવામાં ન હતું એમ નથી. તથાપિ ઇંગ્રેજ લોકોના સહવા-
 સથી તેમના તે વ્યસનને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું. ત્યાર પછીના કાળમાં
 પણ મદપાનનું વ્યસન કહેવા જેટલું કમી થયું ન હતું. દરેક એટ-
 લો જ પડ્યો કે પ્રથમ જે અતિ દેશી મદનો ઉપયોગ થતો હતો તે
 દ્વિચિત સૌમ્ય મદનો થવા લાગ્યો. ગયા સૈકાના આરંભમાં મદપાનનું
 વ્યસન ઘણું ફેલાયું હતું. દેશમાં દરેક વર્ગે જે મદ ખપતું તે વખતની
 લોકસંખ્યા ઉપર ફાળવીએ તો દર માણસે એક આલન પાતું. તે
 વખતમાં દારથી કેદમાં મદપી લોકોને દાણે જે દુન્યો થતાં હતાં
 તેનું કહોઁગાર્થે પોતાના 'ગિનલેન' નામના ગ્રંથમાં કદાચ તરેહનું ચિત્ર
 આપેલું છે. આ વ્યસનનું જોર તોડવા વસ્તે તે વખતે ઘણું સંજોગી
 એક કાયદો પણ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે યોગી વાતમાં જ રહ
 કરવામાં આવ્યો. આ કાયદોને કદાચ કદાચ ઉપદેશ ન થતાં ઉલ્ટા તે-
 નાથી અપકાર માત્ર થયો. જ્યાં સુધીમાં આ વ્યસન મધ્યમ સ્થિતિ

મધપાનનું વ્યસન અને સમાજની ઉત્ક્રમણની જુદી જુદી અવસ્થા એ બેમાં કંઈ સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી. કદાચિ હોય જ તો તે સહજ નજરે આવવા જેવો નથી. કેટલીક મધપાન-નિષેધક મંડળીના લોકોમાં જે સમજ દેખાઈ આવે છે તે ખરી હોવાનો સંભવ નથી. તેમને એમ લાગે છે કે આ વ્યસનની ગેર-હાજરી અને સુધારો અથવા નીતિ-આચરણ એ સમ પ્રમાણમાં હોય છે. જે પ્રમાણમાં લોકો આ વ્યસનને તાબે હોય તે પ્રમાણમાં તેમનામાં અનીતિ દેખાઈ આવે છે એમ તેમનું કહેવું છે. સર્જન-જનરલ બાહ્કર કહે છે કે:—“એશિયાખંડમાંના લોકોની અર્ધ-જાતો—આર્ય, પર્શિયન, હિંદુ, બ્રહ્મી, મલાયન અને સયામીજ એ લોકોની અનેક પેઠા જાતિ-મધનો નિષેધ કરનારી છે.” તથાપિ સામાજિક સુધારામાં અથવા નીતિ-આચરણમાં તેઓ મધપાનવાળો યૂરોપિયન લોકો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એમ કોઈ પણ કહી શકનાર નથી. યૂરોપના જ જુદા જુદા દેશોની તુલના કરતાં પણ તે જ વાત સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. મધથી પુષ્કળ અલિપ્ત રહેનારો ટર્કિશ દરેક વા-તમાં બિહસ્તી ઘરમાં ડુબી ગયેલા સ્કાટલેન્ડથી કેટલો બધો પછાડી છે. તે જ પ્રમાણે ઇટાલી અને જર્મની એ બે દેશોની તુલના કરીએ તો દેખાઈ આવશે. ઇટાલિયન લોકોમાં મધપાનનો પુષ્કળ પ્રસાર નથી પરંતુ જર્મન લોકોમાં તે વ્યસનનો ઘણો ફેલાવો છે. તથાપિ સુધારામાં અને નીતિ-આચરણમાં ઇટાલિયન લોકો જર્મન લોકોથી કેટલા બધા નીચા છે. આ જ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે લક્ષમાં આવવા વાસ્તે વળી બીજા બે લોકોની તુલના કરીએ. એક બાબુએ બેરુધન લોકો લેઈએ અને બીજા બાબુએ ઇંગ્લેન્ડ કરીગર લોકો લેઈએ. બેરુધન લોકો કુશળ ચોર છે અને તેમના આચરણમાં અનેક પ્રકારે દુર્ગુણ દેખાઈ આવે છે, પણ મધપાનના સંબંધમાં જોઈએ તો તે

કુન્માદકારક-દારનો મિલકુલ ઉપયોગ કરતા નથી અને દારડીઆ મનુષ્યને તેઓ કેવળ પતીત ગણે છે. હવે ઈંગ્રેજ કારીગર તરફ જોઈએ તો તે ઘણીવાર કશી બનેલો જણાય છે અને ધણુંકરીને મનુષ્ય જોઈએ કસળી વધારે તેટલો તેને દારનો છંદ પણ વધારે એમ જણાય છે. પણ આટલી વાત એક બાજુએ રાખીએ તો તે મનુષ્ય ધણુંકરીને ખાંજા વ્યવહારમાં ધણો ચોખ્ખો હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, આ વ્યસનનો અને દુરાચરણનો કેટલા એકત્રે લાગે છે તેવો સંબંધ હોવાનો સંભવ નથી.

મદપાનનું વ્યસન અને ગરીબ-અવસ્થા એ બેમાં માત્ર યોડો ધણો સંબંધ હોવાનો સંભવ દેખાય છે. મનુષ્યને પોતાનું જીવતર કટમય લાગવા માંડે એટલે તેને દાર પીવાનું મન થાય છે. પ્રસ્તુતની અને હવે પછીની દુઃખ આવનારી સ્થિતિનો વિચાર મગજમાંથી દૂર કરવા માટે તેને મદ સિવાય બીજા ઉપાય દેખાતો નથી. વળી તે પીતી વખતે કાણીકે આનંદનો અનુભવ થાય છે. તથાપિ આ કારણ સિવાય લોકોને મદનો છંદ લાગવાનો નહિ એમ નથી. ગયા સૈકામાં ઈંગ્લાન્ડના ઉચ્ચ વર્ગના લોકોમાં મદપાનનું વ્યસન જે એટલું બધું ફેલાયું હતું તેને ઉપરનું કારણ લાગુ પડવાનો સંભવ નથી. માનસિક દુઃખને લીધે આયુષ્યથી દંટણેલા લોકોનાં જુનું કેટલાંક ઉદાહરણો ઉપરના વર્ગના લોકોમાં પણ જડી આવે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તે લોકોને કશી કાળજી હોતી નથી. તેમને દારનું વ્યસન લાગવાનાં બીજાં જ કાંઈ પણ કારણો હોવાં જોઈએ. કંઈ કામ ન હોય એટલે જે એક પ્રકારનું અસ્વસ્થપણું ઉત્પન્ન થાય છે તેથી મનની સ્ફુરતાઈ જાળીને શરીરને એક પ્રકારની ગ્લાની આવે છે. આવી સ્થિતિમાં દાર પીને અંગમાં નોંઘતિ આણવી એમ મનુષ્યને લાગવું એ સ્વાભાવિક છે. શ્રીમાન લોકોને મદપાનનું વ્યસન ચોટવાનું ધણું-

કરીને એ કારણ છે. વળી ઘણા પ્રાચીનકાળમાં સઘળા યૂરોપખંડ ભર આ વ્યસન જે એટલું ફેલાયું હતું તેનું ધણું અંશે એ જ કારણ હશે. લગાઇનું અથવા શિકારનું કામ ન હોય એટલે તે સ્થિતિના લોકોને વખત કેમ ગાળવો એ સજ્જતું નથી તેથી દારૂની કેદમાં પડી રહેવું તેમને ઠીક લાગે છે. આવી સ્થિતિના પણ સઘળા જ લોકોમાં આ વ્યસન પેસે છે એમ નથી. ઘણી જાતિઓ એવી માલમ પડે છે કે, તે માંહેના લોકોના આયુષ્યક્રમ છેક કંટાળા ભરેલા હોય છે તે છતાં તે લોકો આ વ્યસનને નાદે લાગતા નથી. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે અનેક કારણોને લીધે આ વ્યસન તરફ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે કારણોનાં કાર્યો એટલાં અનિયમિત રીતિએ બને છે કે તે વિષે કંઈ સામાન્ય અનુમાન કાઢવાં શક્ય નથી.

પરંતુ આપણે વિશેષે કરીને અસાહાર અને અતિપાન સંબંધી લોકોની નીતિ વિષેની સમજૂતિઓ કેવી છે એ જોવાનું છે. શુદ્ધ નીતિની દૃષ્ટિએ આ બન્ને વાતો અનીતિકારક ગણવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. કારણ શુદ્ધ નીતિમાં તેમને વિષે સમજૂતિઓ શી છે તે ન જોતાં તેમનાં પરિણામ શાં થાય છે એ જોવાનાં છે. અસાહાર અને અતિપાન એ બન્નેથી શરીર ઉપર અને મન ઉપર નુકસાન પરિણામ નીપજે છે એ વિષે કોઈને સંશય નથી. અને આ પરિણામોને લીધે જ તેમને અનીતિના વર્ગમાં ધાલવાં જોઈએ. પરંતુ પ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિઓની વાત નિરાળી છે. લોકોના ધર્મવિચાર અને સામાજિક રીતભાત એ ઉપર પ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિઓ અવલંબીને રહે છે. કેટલેક ઢેકાણે આ બન્ને બાબતમાં પણ અતિશયપણું પ્રશંસાપાત્ર માનવામાં આવે છે. અને બીજે કેટલે એક ઢેકાણે તિરસ્કાર ભરેલું માનવામાં આવે છે.

અતિપાનથી ઉત્પન્ન થનારા ઉન્માદને ધર્મવિપયક સમજૂતિ વડે પવિત્રતા આવવાનાં કેટલાંક ઉદાહરણો પહેલાં આપેલાં જ છે. લોકોને અતિપાનનો છંદ લાગ્યો હોય તે વ્યસન વિગે હળવે હળવે લોકમત અનુકૂળ થતો જાય છે અને કાળાંતરે તેને સમાજનું અનુમત મળે છે એ આ દેશોએ બતાવવાનું છે. અશિક્ષિત લોકોમાં આવું એક ઉદાહરણ જાણવામાં આવ્યું છે તે દારૂ સંબંધી નથી પણ ખીજ એક માદક પદાર્થ સંબંધી છે. તે પદાર્થનું સેવન કરવાને તે લોકોને સમાજની સંમતિ મળે છે એટલું જ નહિ પણ તેવું કરવું બૂધણા-સ્પદ માનવામાં આવે છે. કસિયા લોકો સંબંધી ચૂલ કહે છે કે:—

“ પારકો માણસ આ લોકોમાં આવે એટલે પ્રથમ તેનું પાન તંબાકુનું વ્યસન તેના લક્ષમાં આવે છે. આ વ્યસનનો તેમને અતિ-શય છંદ છે. અને તેને લીધે તેમના દાંત અને હોઠ છેક ગંધાતા થઈ ગયેલા હોય છે. તથાપિ તેઓ તે બદલ કંઈ દરકાર ન સંખતાં ઉલટું અભિમાન ધરાવે છે. તેઓ મોટા ડોળથી કહે છે કે:—‘કુતરાના અને બંગાળી લોકોના દાંત ધોળા હોય છે.’”

પ્રાચીન કાળના મુધરેલા લોકોને અતિપાનનો તિરસ્કાર લાગતો નહિ પણ ઉલટું અભિમાન લાગતું. એ વિગે થોડોક પુરાવો મળે છે. સોમરસનું પ્રાશન કરવાને ધર્મની સંમતિ હતી એ વાત એક બા-બુએ મૂકીને વિચાર કરતાં પણ પુરાતન ઋષિઓને સોમરસના પા-નથી થનારો ઉન્માદ અત્યંત પ્રિય લાગતો હતો એમ જણાય છે.*

* ઋગ્વેદાદિ ગ્રંથમાં જે ‘સોમ’ રસનું વર્ણન કરેલું છે તે મધ સરખો જ પદાર્થ હતો અને તેમાં મધના સર્વ ગુણ હતા એવી ધૂરોચિર્યન લોકોની સમજ છે. આપણા તરફના જૂના લોકોનો એવો મત છે કે, સોમરસને જો કે મદિષ્ટ એવું વિશેષણ આપેલું

હિંદુ લોકોની પડોશમાં રહેનારા પરિચિત લોકોમાં પણ મધપાનનું વ્યસન ભૂપણાસ્પદ માનવામાં આવતું હતું. ઉગ્રયસ હિસ્ટ્રાસ્પીસનામે જે તેમનો રાજા થઇ ગયો તેના કીર્તિસ્તંભ ઉપરના લેખમાં તેના ગુણનું વર્ણન કરતાં તે ઉસ્તાદ દારૂ પીનારો હતો એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મૃત્યુલેખમાં મનુષ્યના ગુણનો જ હમેશાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે અને ઉપર લખેલાની જોડે તેના વિનયીપણાનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરેલું છે એ લક્ષમાં આણીએ તો તેનો ગૌરવ કરવો એવો જ તે લેખ લખનારાનો ઉદ્દેશ હતો એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે સાયરસે જે આત્મપ્રશંસા કરી છે તેમાં તેણે આ ગુણનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પોતાના બાઈ કરતાં પોતે રાજ્યપદને વધારે યોગ્ય છે એ

છે, તોપણ 'મદ' શબ્દથી ઉન્માદ સમજવાનો નથી. મદ શબ્દ હર્ષવાચક લેવો જોઈએ. ચિત્તવૃત્તિમાં ઉત્સાહ આણવાનો તેને અંગે ગુણ હતો પણ મદ પ્રમાણે ઉન્માદ આણવાનો દોષ તેનામાં નહતો.

+ આ પહેલો ઉગ્રયસ. તે દર્શીસન પહેલાં ધ્રુમારે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર થયો. તેને રાજ્ય કેવી રીતે મળ્યું તે સંબંધી એક ચમત્કારિક વાત છે. ઉગ્રયસ અને ખીન્ન છ સરદારો મળીને સાગ જળે ધ્રુવના પહેલાંના રાજાની સામે ચઢેને ખંડ કર્યું અને તેમણે તેને મુઢમાં માર્યો. પછી રાજ્ય કેને આપ્યું એ સંબંધી વાદ પડ્યો, ત્યારે એક દરવેશે દિવસે સવારે જેનો ઘોડો સર્વથી પહેલાં ખોંખારે તેને રાજ્યપદ આપ્યું એવો સર્વે જળે દરવેશ કર્યો. તેમાં ઉગ્રયસનો ઘોડો સર્વથી પહેલાં ખોંખાર્યો તેથી ખાટીનાઓએ તેને તે રાજ્ય સ્વાધીન કર્યું.

પરિચિતમાં સાયરસ નામના જે પ્રસિદ્ધ મનુષ્ય થયા. તેમાંનો આ ખીન્ને. પહેલાંએ પરિચિત બાદશાહીની સ્થાપના કરી અને આ ખીન્ને ખીન્ન ઉગ્રયસનો છાકરો અને આર્ટફિસીયલ નાનો બાઈ

સ્પાર્ટન લોકોને જણાવીને તેમની પાસેથી મદદ માગવા સત્ત્વ તેણે તેમને એક ખલીતો મોકલ્યો હતો તેમાં. તે લખે છે કે:—“મારા ભાઈ કરતાં મારે અગે ખીજા ઘણા ગુણો અધિક છે, પણ મુખ્યત્વે કરીને પુષ્કળ મધ પીવાનું મારા શરીરમાં સામર્થ્ય છે માટે હું જ રાત્ર્યપદને વધારે યોગ્ય છું.” મધપાનનું વ્યસન લોકોમાં રૂઢ થયું હોય તો તેને સમાજની કેવી અનુમતિ મળે છે એ યૂરોપખંડમાંના લોકોની રિથતિ ઉપરથી જોઈલું સ્પષ્ટ થશે તેટલુંખીજા કોઈ પણ ઉદાહરણથી ચનાર નથી. પ્રાચીન કાળથી આધુનિક કાળ સુધી જર્મન લોકોની આ વ્યસન ઉપર ઘણી આસક્તિ છે. તેમના જુવાન વિદ્યાર્થીઓમાં મધની વિશ્વક્ષણ પ્રીતિ જણાઈ આવે છે અને ટેવને લીધે મનાય નહિ એટલું બધું મધ જીરવવાની તેમને અગે શક્તિ આવેલી છે. કોઈ વિદ્યાર્થી જો આ કામમાં ખીજા કરતાં ઘણો પાછળ હોય તો તેની છેક ક્ષેત્રી થાય છે અને બધાને ઝોળંગી જતાં રહે વિદ્યાર્થી હોય તેની ઘણી વાહવાહ થાય છે. ઇંગ્લેન્ડ લોકોમાં પંજુ ગયા સૈકામાં એવી જ કદપના અને સમજૂતિઓ જણાઈ આવતી હતી. જે મનુષ્યો અતિપાનાસક્ત ન હોય તે કમનસીબ એમ લોકોને

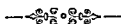
હતો. જે વખતે આર્ટફર્જીસ ગાદી ઉપર બેઠો તે વખત સાયરસ પોતે ગાદી ખુંચી લેવા પ્રયત્ન કરતો હતો પરંતુ તેને યશ મળ્યો નહિ. તેણે બાઈ તેને તે વખત દાર મારનાર હતો પણ માની વિનવણી ઉપરથી તેણે તેને ક્ષમા કરી. પછી તેણે તેને એક પ્રાંતની સુબેદારી આપી. પરંતુ તે સર્વ ઉપકાર ભૂલી જઈને તેણે ઘણું લશ્કર એકઠું કર્યું અને ઝીકલોડો તરફથી મદદ મેળવીને ઉઘાડા ઉડી બંદ કર્યું. તે બંને બાઈઓ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં સાયરસ જ માર્યો ગયો. આ વાત ઇસ્વીસનની પૂર્વે ૪૦૧ માં બની.

લાગતું હતું. તરસ લાગવા માટે કેટલાક લોકો મીઠું ખાતા અને દારૂના ગ્લાસમાં એક ટીપું પણ રાખતું જોઈએ નહિ એવી સર્વને વિનંતિ કરવામાં આવતી. એ ઉપરથી તે વખતની સ્થિતિની કલ્પના થઈ શકશે. તરસ્યા રહીને પીનારા માણસની જ્યાં જ્યાં ફરેતી થતી અને ત્રણ પાટલીઓ ઉગાવનારાનાં બધે વખાણ થતાં. ઇંગ્લાંડમાં તે વખતની સ્ત્રીની જ્યાં જ્યાંમાં ધાંધલ મચાવેલી એવા કેટલા એક ધરણ લોકો હજી પણ જીવે છે. નિયમિત મિત્રમંડળી કોઈ મિત્રને જ્યાં જોગી થાય ત્યારે દરવાજો તાળું મારીને મજલા માણસોની સંખ્યા જોઈને યજમાન દારૂની પાટલીઓ કહાડીને કહેતા કે ઉઠ્યા પહેલાં આ ખાલી થવી જોઈએ. જો જોને હિસ્સે જે પીવાનું આવે તેટલું પીવાને આનાકાની કરે તો લાગલી તેની મસ્કરી થતી. ❀

❀ પરલોકવાસી જાન પાત્ર, એફ, આર, એસ. એ જોડકા-સ્ટ શહેરની નજીક એક ગામડામાં રહેતો હતો. તે કથાચોલિક પંથનો હતો પણ એક શ્રીમંત પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના કુટુંબની સાથે તેને ઘણો ધરોળો હતો. તે કુટુંબમાં એક જુદા જુદા હતો તેના ઉપર ધરનાં અને પાડોશનાં સર્વ મનુષ્યોની પૂજ્ય શુદ્ધિ હતી. પાત્ર સાહેબ નાનો હતો ત્યારે તેના ઉપર તેનું વધારે હેત હતું. એક દિવસ જમ્યા પછી તે જુદા જુદા પાત્ર સાહેબને એક તરફ એક કોટડીમાં લેઈ ગયો અને પ્રેમથી તેની પીઠ ઠોકીને બોલ્યો:—“તારા દારૂ બદલ મારે તને કહેવાનું છે. તું પીવાય તેટલો દારૂ પીતો નથી તે કીક નહિ. હવે મારો ઉપદેશ સાંભળ. તું નાનપણમાં જ દેવ પાડી રાખ એટલે જન્મ સુધી આ કામમાં સબ્ય મનુષ્યોને શોભે એવું વર્તન કરવું કઠણ પડનાર નથી.” આ હકીકત પાત્ર સાહેબે પોતે રૂપેન્સર સાહેબને કહી છે.

પહેલાંના જમાનામાં ઇંગ્લાડમાં અતિપાનને અનુકૂળ એવી શ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિઓ હતી. પરંતુ તે હજીવે હજીવે નાશ પામી અને હાલના જમાનામાં ઉલટી સમજૂતિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. વળી હાલમાં શુદ્ધ નીતિની તેમ જ પ્રવર્તક નીતિની દૃષ્ટિએ દારૂ પીવો એ લોકોને તિરસ્કાર ભરેલું લાગવા માંડ્યું છે. અતિપાન વિષે તો ધજો જ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો છે અને આખા જન્મારામાં જે કદાપિ મનુષ્ય એકવાર જ પીને કેરી થઈ પડ્યો હોય તેટલા ઉપરથી એ તેની કીર્તિને જે ઝાઝા લાગે છે તે કદી ધોવાતો નથી. આ અતિપાનની વાત થઈ. પરંતુ મિતપાનનો પણ નિષેધ કરનારી મંડળીઓ હાલમાં પુષ્કળ તૈયાર થાય છે, અને અમેરિકામાં તો જમતી વખતે ઘણાક લોકો પાણીથી જ પોતાની તરસ મટાડે છે. જમતી વખતે દારૂનો ઉપયોગ કરવો હાલમાં ત્યાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો નથી.

સારાંશ જ્ઞાન અને અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે કે, દારૂ અને ખાંજીર માદક પદાર્થોથી અનેક પ્રકારની હાનીઓ થાય છે અને હવે નીતિવાન પુરૂષો પોતે માદક પદાર્થોનો સ્પર્શ કરતા નથી એટલું જ નહિ પરંતુ જેઓ માદક પદાર્થોને વશ થયા છે તેમને તેમાંથી મુક્ત કરવાને માટે તન, મન અને ધનથી યત્ન કરે છે. આવાં યત્નો ખરી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પણ નીતિ અને પરાંપકારવાળાં ગણાય છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વૈવાહિક નીતિ.

એ શબ્દના સામાન્ય અર્થથી પરણેલાં સ્ત્રી પુરૂષોએ એક ખાંજીર સાથે કેવી રીતે વર્તન કરવું એ સંજ્ઞાથી લોકોની કલ્પના, મનોવિકાર અને સમજૂતિઓ એમનો બોધ થાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત

પ્રકરણમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ એક વિશેષ અર્થમાં કરવાનો છે. કામવાસનાની તૃપ્તિ માટે સ્ત્રી પુરુષો પરસ્પર જે એ સંબંધ પડે છે—પછી તે સંબંધ ઉઘાડી રીતે વિવાહ કરીને થયો હોય અથવા કંઈ મુદત સુધી કે એક પ્રસંગ પૂરતો જ માનસિક વિવાહ થઈને થયેલો હોય—તે વિશે લોકોની કલ્પના, મનોવિકાર અને સમજૂતિઓ બતાવવાને પણ આ શબ્દ વાપરવામાં આવશે. આ વિશેષ અર્થ તરફ લક્ષ દેઈને વૈવાહિક નીતિનો વિચાર આ પ્રકરણમાં કરવાનો છે.

નીતિની દૃષ્ટિએ એ વૈવાહિક નીતિનો વિચાર કરતાં પહેલાં જીવ-શાસ્ત્રની અને સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. ઉત્ક્રાંત નીતિની દૃષ્ટિએ સદ્વર્તનોની કસોટી એ છે જે તે વર્તનથી વ્યક્તિનું, સમાજનું અથવા બંનેનું હિત થવું જોઈએ. માટે કોઈ પણ સમાજમાં પાતિવ્રત્ય અને એકપત્નીવ્રત એમની આવશ્યકતા કેટલે સુધી છે એ જોવું હોય તો તેમને ઉપરની કસોટી લગાડીને તે ચકી શાં પરિણામ થશે એ જોવું જોઈએ.

મનુષ્ય સિવાયનાં બીજાં પ્રાણીઓ પ્રમાણે જ મનુષ્યમાં પણ જાતિના હિત તરફ લક્ષ દેઈને સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેના કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધનું ખરા ખોટાપણું ઠરાવવું જોઈએ. અમુક એક પ્રકારના સંબંધથી જો કોઈ જાતના પ્રાણીઓમાં છોકરાંની સંખ્યા કમી થવાનો અથવા તેમની શારીરિક કે માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થતી જવાનો સંભવ હોય, તો તે સંબંધની પ્રાણીઓની તે જાતિને અધભાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈને તે નાશ થતી જશે. કેટલીએક જાતિના પ્રાણીઓમાં એક નર એક માદા સાથે જ સંબંધ રાખે છે અને કેટલીએકમાં અનેક માદા સાથે સંબંધ રાખે છે. આ મનુષ્ય-સિવાયની જીવસૃષ્ટિમાં સ્વાભાવિકપણે ચનારી બાબતોનો ખુલાસો આવી રીતે જ થવા જોવો છે. જે પ્રાણી-

ઝોની આસપાસની સ્થિતિને લીધે જાતિના ઉત્કર્ષ-સાર એક નરે એક માદા સાથે સંબંધ રાખવાની જરૂર પડી તે પ્રાણીઝોની તેમ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ હશે અને જોમની આગુ બાગુની સ્થિતિને લીધે એક નરે અનેક માદા સાથે સંબંધ રાખવો હિતકારક થયો. તેમની તેવી જ પ્રવૃત્તિ થઈ હશે જે જાતિના પ્રાણીને જરૂર હોય તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થઈ ન હોય તો તે નષ્ટ થવા હશે અથવા નષ્ટ થવા માંડ્યા હશે. “સમાજશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો” એ ગ્રંથમાં એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે, આગુબાગુની સ્થિતિ પ્રમાણે સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેનો સંબંધ જુદા જુદા પ્રકારનો થાય છે. કેટલેક પ્રસંગે મુધરેલા મનુષ્યની દૃષ્ટિએ અનીતિકારક સંબંધ હોય તે પણ કોઈ સમાજને અતિ જરૂરનો થઈ શકે અને તે સમાજનાં સ્ત્રી પુરુષો તેવો સંબંધ ન રાખે તો તેથી તેમનો નાશ થાય તે જ ઠેકાણે વળી એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે એક પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાનો આદ્ય અને ટોળા ટોળામાં હમેશાં ચાલતી રહેલી લગ્નધર્મોને લીધે થતો પુરુષ જાતનો સંહાર એ બેનો સ્વાભાવિક સંબંધ છે. કારણ જે ટોળામાંના લોકો જે એક ખીજ સાથેના વૈરને લીધે એક ખીજનો સંહાર કરવા લાગે અને તે પૈકી એક ટોળાના લોકોમાં એક પુરુષને જોઈએ તેટલી સ્ત્રીઓ કરવાનો આદ્ય હોય અને ખીજ ટોળાના લોકોમાં એક પુરુષને એક જ સ્ત્રી કરવાનો આદ્ય હોય, તો તે ખીજ ટોળાના લોકો પહેલા ટોળાના લોકો અગાડી ધણા દિવસ ટકવાના નહિ. પહેલા ટોળાની સર્વ સ્ત્રીઓને છોડ્યાં થાય અને તે ટોળાના કેટલાક પુરુષ મરી જાય તોપણ તેમની જગ્યાની ભરતી કરવાને નવા જોઈએ તેટલા પુરુષ તૈયાર થાય. પરંતુ ખીજ ટોળામાંની પુષ્કળ સ્ત્રીઓ લગ્ન વગરની રહેશે અને મરી ગયેલા કોની જગ્યાની ભરતી કરવાને

નેહએ તેટલા પુરો તૈયાર થવાના નહિ. કેટલેક દેશો અને વિશેષે કરીને દીબેટ દેશમાં એક સ્ત્રીને અનેક પતિ કરવાનો જે ચાલ છે, તે જ તે લોકોની સ્થિતિ બેતાં તેમને કાયદાકારક છે. વૈવાહિક નીતિના બીજા કોઈ પણ સ્વરૂપ કરતાં આ સ્વરૂપ જ તેમને હિતકારક છે. તે દેશમાં મુસાફરી કરનારા અનેક પરદેશી ગૃહસ્થોએ તેમના આ ચાલને વાસ્તે અનુકૂળ અભિપ્રાય આપેલા છે. એક ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશક પણ તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે ધર્મોપદેશકનો એવો મત છે કે, પાક ન થાય એવા દેશમાં લોકસંખ્યાનો વધારો હોવો એ એક મોટું અનર્થ કરનારું અનિષ્ટ જ છે. કારણ તેથી લોકોમાં કંતો હમેશાં લગાઈઓ શરૂ રહે છે કે કંતો તેમને એક સરખું ઉપવાસી રહેવું પડે છે.

સ્ત્રી પુરો વચ્ચેનો સંબંધ બેઠનારા વિવાહના ઉપર કહેલા ઝાણ પ્રકાર સુધરેલા લોકોના એક પત્નીપણાના ચાલને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી નીતિ વિગેની સમગ્રૂતિ સાથે મળતા આવે એવા નથી. સુધરેલા લોકોની સ્ત્રી પુરુષના શુદ્ધચરણ વિગેની સમગ્રૂતિ કહીએ તો, મનુષ્યે કંતો પરણ્યા વગર રહેવું—અથવા કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે વિવાહનો સંબંધ ગ્રામ્યો નહિ—કે કંતો એક સ્ત્રીને એક પુરુષે એક બીજાની સાથે વિવાહ કરીને તે સંબંધ હમેશાં પાળવો. પરંતુ સુધરેલા લોકોના વિવાહ સંબંધી નીતિ વિગેના ઉત્તમ વિચાર જંગલી અથવા અર્ધ જંગલી લોકોને લાગુ પડવાના નહિ. વિવાહના ઝાણ પ્રકાર સુધરેલા મનુષ્યના મનમાં જે પ્રમાણે તિરસ્કાર અથવા ધિક્કાર ઉત્પન્ન કરે છે તે પ્રમાણે જ તેઓ એ લોકોના પણ મનમાં એ ઉત્પન્ન કરતા હશે એમ માનવું એ ઠાક નથી. આ બરોજર સમગ્રૂતિને વાસ્તે વસ્તુ-સ્થિતિ—દેશ અનેક ઉદાહરણો લેઈને તથાસવું નેહએ.

પુરુષ દેશોના લોકોને એમ લાગે છે કે અનેક પત્નીપણાને ચાલ નીતિ બરે છે એ અને એક પત્નીપણાને ચાલ નીતિ વરે છે.

અને તેથી તે સાચું છે. અપૂરતા શિક્ષણને લીધે મનુષ્યના આચાર વિચારમાં રહેલી વિચિત્રતાનું જ્ઞાન જોમને થયું નથી તેમને આ વાત વાંચીને મોટો અચંબો લાગશે. પરંતુ તેવો અચંબો લાગવાનું કંઈ કારણ નથી. નાનપણથી ધર્મપુસ્તકોની વાતો સાંભળવાની અને વાંચવાની હોંશ ધણાકને હોય છે અને તેમાંના આચાર વિચાર વિશે મનુષ્યના મનમાં સ્વાભાવિક પૂજ્યભુક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વાતો મનુષ્ય શ્રદ્ધાથી વાંચે છે અને તેવી વાતોને ધર્મરની સંમતિ છે એવું તેના મનમાં ઠસી ગયેલું હોય છે તેથી તે હાલની સ્થિતિ કરતાં બિન્ન હોય તોપણ તેમની વિપરીતતા તેને બાસતી નથી. પરંતુ તેવું જ એકાદ ઉદાહરણ હાલના વખતમાં બનેલું તેના સાંભળવામાં અથવા વાંચવામાં આવે તો તેને તે તરત જ વિપરીત લાગે છે. કોઈ પણ પ્રાચીન ધર્મપુસ્તકમાં આવાં પુષ્કળ ઉદાહરણો જડી આવશે. આય-બલમાં વર્ણવેલા પુરાતન લોકોના બહુ પત્નીપણા વિશે કોઈપણ ખ્રિસ્તી મનુષ્યના મનમાં ધિક્કાર ઉત્પન્ન થતો નથી. કોઈ સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને અંગવસ્ત્ર રાખવા વાસ્તે અનુમોદન કે ઉત્તેજન આપ્યું હોય તો તેને તે ચાલ પસંદ છે એવું તે ન બોલતાં બતાવી આપે છે. પુરાતન લોકોમાં તેવો ચાલ હતો એટલો જ આયબલમાં ઉલ્લેખ છે, પણ તેને ધર્મનું કે સમાજનું અનુમત હવું કે નહિ એને વાસ્તે કંઈ પણ કહ્યું નથી. તથાપિ ઉલ્લિડ સંબંધી જે માહિતી આપી છે, તે ઉપરથી તે વેળાની લોકસ્થિતિનું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે. તેના જનનાનખાનાને ધર્મની અને સમાજની સંમતિ હતી. “ઉલ્લિડને દેવે તેના ધણી (શેઠ) ની સ્ત્રીઓ આપી. ” અને “ઉલ્લિડને દેવેના મન જેવો મનુષ્ય હતો ” એવાં વાક્યો આયબલમાં છે. આં વાક્યો ઉપરથી ધર્મની સંમતિનું અનુમાન થાય છે અને ‘નેથને’ ઉલ્લિડને જે ઠપકો આપ્યો તે યુરિયાની માત્ર એકની એક સ્ત્રીને

સેઈ જવા બાબત આખો. તેના પહેલાં જ તેને ઘણી સ્ત્રીઓ હતી તે બદલ આખો નથી. આ ઉપરથી તે વાતને માટે સમાજની સંમતિ વ્યક્ત થાય છે. કારણ તે વખતે નેચરના મનમાં ઉદ્વિગ્ન નિંદા કરવાની હતી, અને પુષ્કળ સ્ત્રીઓ કરવી એ જો લોકરીતિની વિરુદ્ધ હોત તો તેનો ઉદ્દેશ્ય કયાં સિવાય તે રહેત નહિ. હાલ જે પ્રમાણે જંગલી અને અર્ધ જંગલી લોકોમાં રાજા લોકોને પુષ્કળ સ્ત્રીઓ હોય છે અને પુષ્કળ સ્ત્રીઓ હોય એ વૈભવનું લક્ષણ સમજવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે જ તે વખતે પણ સમજવામાં આવતું હશે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે, કંઈ વિશેષ પ્રકારની સામાજિક રિથિતિમાં ઉત્તર વિચારોની દૃષ્ટિએ અનીતિકારક એવો બહુ સ્ત્રીઓ કરવા વિષે અનુકૂળ મનોવિકાર અને સમજૂતિ લોકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

એક સ્ત્રીએ અનેક પતિ કરવાના ચાલની પણ તેવી જ રિથિતિ છે. પ્રાચીન હિંદુ લોકોમાં આ ચાલ લોકમાન્ય હતો એવું અનુમાન કહાંડી શકાય એવાં વચનો મહાભારતમાં અનેક સ્થળે છે.* જેમના

* બહુ પતિ કરવાનો ચાલ પ્રાચીન હિંદુ લોકોમાં હતો એવું ખતાવનારાં સ્થળ મહાભારતમાં બહુ છે એમ સ્પેનસર સાહેબે કહ્યું છે, તેને વાર્તા મહાભારતનું કાળજી પૂર્વક અવલોકન કર્યા સિવાય મત આપી શકાતો નથી. “एकस्य बहवो जाया भवन्ति नैकस्य बहवः सहपतयः” એવું શ્રુતિવચન છે. માટે શ્રુતિકાળમાં પણ અનેક પતિ કરવાનો ચાલ લોકમાન્ય ન હતો એમ દેખાય છે. તથા પિ. દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા એ વાત મોટા મહત્વની છે એમ પાશ્વ. લોકોને લાગે એ સ્વાભાવિક છે. નાનપણથી પૂન્યપુદિ રાખીને આવી વાતો આપણે વાંચીએ છીએ અને સાંભળીએ છીએ.

સદ્ગુણો અનુકરણ કરવા જેવા માનવામાં આવે છે, એવી સ્ત્રી-
ઓએ તેવું આચારણ કરેલું છે. તે કાવ્યની નાયિકા દ્રૌપદી તે
પાંચ સ્વામીની ભાયા હતી. તે દરેકનાં આરામ સ્થળ જુદાં
જુદાં હતાં અને તે વારી પ્રમાણે દરેકની પાસે બન્ને દિવસ રહેતી
હતી. યુધિષ્ઠિરનું એક ઠેકાણે એવું વચન છે કે, “પરિણામ તરફ
લક્ષ ન આપતાં જે વર્તન યોગ્ય હોય તેવું કરવું,” અને દ્રૌપદીએ
એક ઠેકાણે પાતિવ્રતનું વર્ણન કરેલું છે અને પોતાનું વર્તન તેવું
છે એમ બતાવેલું છે. હિમાલયની ખીણોમાં રહેનારા લગ્નખી અને
આશ્વા નામના લોકો છે તેમનામાં આ આલ હજી પણ ચાલે છે.

તે માટે તે વાતો ઉપરથી આપણને બીજા વિચાર સજ્જતા નથી. પાંચ
પાંડવ અને દ્રૌપદી એ અલૌકિક મનુષ્ય હોવાને લીધે તેમના
વર્તન ઉપરથી તે વખતની લોકસ્થિતિની કલ્પના કરી શકાતી નથી.
એમ આપણા આધાણુ લોકોનું કહેવું છે પરંતુ તેટલાથી મનનું સમા-
ધાન થતું નથી. અલૌકિક મનુષ્યો હોય તોપણ તેમનાથી લૌકિક
માર્ગ છોડીને ખલુ દૂર જઈ શકાતું નથી અને તેઓ બીજા તો તેમને
તે વખતના લોકો તરફથી માન મળતું નથી. પાંચ પાંડવ અને
દ્રૌપદી એ તો તે વખતે પણ સર્વ લોકોને પૂજનિક લાગતાં હતાં. માટે
અનેક પતિ કરવાનો રિવાજ તે વખત વધારે પ્રચારમાં ન હોય તો-
પણ તે બદલ ધણો તિરસ્કાર લાગતો નહિ હોય એમ દેખાય છે.
ઉપરના શ્રુતિવચનમાં ધણા પતિ કરવાનો જે નિષેધ કરેલો છે તે
તેવા વ્યવહારનું નહાકું પરિણામ લક્ષમાં આવ્યાને લીધે કરેલો હતો.
શ્રુતિકારે નિષેધ ક્યો હોય તોપણ સામાન્ય લોકોમાં યોડો ધણો
આજી રહેવાનો સંભવ છે. મારિયા નામની સ્ત્રીને પ્રાચેતસ નામના
દેવ પતિ હતા એવી બીજી એક કથા છે.

ક્રૂપાનામનો મુસાફર તે લોકોના બહુ પતિ કરવાના ચાલ વિશે લખીને લગખી લોકો વિષેની હકીકત આપતાં એમ લખે છે કે, “તે લોકો સારા સ્વભાવના અને આનંદી છે તથા સલામિલાખી છે અને ઈંગ્લાંડમાં મજુરોની સ્ત્રીઓને જેટલી સ્વતંત્રતા છે તેટલી તેમની સ્ત્રીઓને છે.”

આ વાતનું યથાર્થ વિવેચન કરતાં એક મહત્વની વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ, તે એ કે, પુરાતન હિંદુ લોકોમાં અનેક પતિ કરવાનો ચાલ તેમના કરતાં પણ નીચી પ્રતિની સામાજિક સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે.* શ્રીક લોકોના દેવ તો નદારા ખરા જ, પણ પુરાતન હિંદુ લોકોના દેવ તેના કરતાં પણ ખરાબ હતા.x પુરાણમાં

* અનેક સ્વામી કરવાનો ચાલ પુરાતન કાળમાં આપણા દેશના લોકોમાં હતો કે નહિ એ વિશે ગમે એટલો સંશય હોય પરંતુ તે ચાલ અનિયંત્રિત વ્યવહારનો હતો એ વિશે તો બિલકુલ શંકા નથી. તે વિષેના સ્પષ્ટ પુરાવા આગળ આપવામાં આવશે.

x સ્પૈનર સાહેબની એવી દૃઢ સમજ થઈ છે કે, મનુષ્યોએ પોતાની સ્થિતિમાં જેટલું સારું મળી આવ્યું તેટલું મનમાં આણીને દેવોની કલ્પના કરેલી છે. આ વાત માનીએ તો દેવો ઉપર જે દોષોનો આરોપ કરેલો હોય તે દોષો તે વેળાના લોકોમાં ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ એમ અનુમાન નીકળે છે. આપણા દેશના શ્રુતિ ગ્રંથોમાં જે કેટલીક વાતો અલંકારિક ભાષામાં વર્ણવેલી છે, તેમનો મર્મ આગળ જતાં ન સમજાયથી પૌરાણિક ગ્રંથોમાં તેમને ગમે તેવાં સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યાં એવી કેટલાક વિદ્વાનોની સમજ છે. દેવાદિકોના વ્યભિચાર બદલ પુરાણોમાં કહેલી કેટલીક વાતો આવા પ્રકારની છે, એ વાત ખરી હોય તોપણ ઐ-

અને મહાભારતમાં પણ ઈંદ્ર, વરુણ વગેરે દેવોના વ્યભિચાર વિશે વાતો છે. સ્વર્ગની રંભાઓને પ્રતિષ્ઠિત કળાવંતની તરીકે જણાવેલી છે. ઋષિઓના તપોબળનો દેવોને ધાક લાગે એટલે તેઓ આ રંભાઓને તે ઋષિઓના તપનો બંગ કરવા સાર મોકલતા; અને પછી તેઓ આ બૂલોકમાં આવીને પોતાના મનોહર સ્વરૂપથી તથા નૃત્ય, ગાયન આદિકથી તેમને રીઝવતી. જે લોકોના દેવ આવા પ્રકારના હોય તેમનામાં સ્ત્રી પુરુષોનો સંબંધ દીક્ષો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય કરવા જેવું કંઈ નથી. બહેનની સાથે અથવા છોકરીની સાથે પણ વ્યભિચાર કર્યાનાં ઉદાહરણો દેવોમાં પણ જોડે છે. એ ઉપરથી મનુષ્યની કેવી સ્થિતિ હોય તે વિશે કલ્પના કરી શકાય. મહાભારતમાં કુંતી અને પાંડુ એમનો સંવાદ આપેલો છે તેમાં પુરાતન હિંદુ-લોકોની સ્થિતિનું વર્ણન કરેલું છે. તે સંવાદમાં સ્ત્રીપુરુષોમાં અનિયમિત વ્યવહારનાં તેમણે પુષ્કળ ઉદાહરણો આપેલાં છે. તે સર્વ ના આપતાં આ ચાલ સંબંધી સામાન્ય વિધાન અને એક પત્નીપણનો ચાલ સર થવા સંબંધીની દંતકથા એટલું જ અહીં આપીએ છીએ.

અનિયમિત વ્યવહાર સર્વત્ર રૂઢ હતો એ સંબંધી પાંડુ કહેછેકે:—

॥ શ્લોક: ॥

અનાવૃતાઃ કિલ પુરા સ્ત્રિય આસન્ વરાનને ।

કામાચાર વિહારિણ્યઃ સ્વતંત્રાશ્વારુહાસિનિ ॥

સશ્લિષ્ટ કાળમાં આ વાતો ખરી માનવામાં આવતી એમ દેખાય છે. આવી વાતો દેવોને હાથે બનવી શક્ય છે એમ જે લોકોને લાગતું તેમની દેવો વિશેની કલ્પના બહુ જ સાંકડી હતી એમ કહેવાને હરકત નથી.

તાસાં વ્યુચ્ચારમાણાનાં કૌમારાત્મભગે પતીન્ ।

નાધર્મોઽભૂદ્વારારોહે સ હિ ધર્મઃ પુરા ભવત્ ॥

પ્રમાણદૃષ્ટોધર્મોઽયં પૂજ્યતે ચ મહર્ષિભિઃ ।

ઉત્તરેષુ ચ રંભોરુ કુરુશ્ચાપિ પૂજ્યતે ॥

સ્ત્રીણામનુગ્રહકરઃ સ હિ ધર્મ સનાતનઃ ।

આદિપર્વ, અ૦ ૧૨૨, શ્લો૦ ૩....૭.

અર્થ.

હે સુંદર વડનવાળા કુન્તિ । પૂર્વે સ્ત્રીઓને પ્રતિબંધ નહતે તે સ્વતંત્રપણે મરણ માફક વર્તન કરતી. પતિ સિવાય અન્ય પુરુષ સાથે જો સ્ત્રીઓ વ્યભિચાર કરે તો તે અધર્મ ગણાતો નહિ. ઘર પૂર્વનો તેવો વહીવટ હતો. આ ધર્મ મોટા મોટા મહર્ષિઓએ પણ પૂજ્ય માનેલો છે, અને ઉત્તર કુરુ દેશમાં તે હાલ પણ રહે છે. સ્ત્રીઓને મુખ્યકર એવો સનાતન ધર્મ છે.

હવે એક પત્નીપણાની મર્યાદા કેવી રીતે દર્શાવવામાં આવી છે તે સંબંધી દંતકથા જુઓ. પાંડુ કહે છે કે:—

॥શ્લોકઃ॥

વભૂવોદાલકો નામ મહર્ષિરિતિ નઃશ્રુતમ્ ।

શ્વેતકેતુરિતિ રુચ્યાતઃ પુત્રસ્તસ્યા ભવન્મુનિઃ ॥

મર્યાદિયં કૃતા તેન ધર્મ્યાં વૈ શ્વેતકેતુના ।

શ્વેતકેતોઃ કિલ પુરા સમક્ષં માતરં પિતુઃ ॥

જગ્રાહ બ્રાહ્મણઃ પાળૌ ગચ્છાવ ઇતિ ચાત્રવીત્ ।

ઋપિપુત્રસ્તતઃ કોપં ચકારામર્ષચોદિતઃ ॥

માતરં તાં તથા દૃષ્ટ્વા નીયમાનાં વલાદિવ ।

ક્રુદ્ધં તં તુપિતા દૃષ્ટ્વા શ્વેતકેતુમુવાચ હ ॥

મા તાત કોપં કાર્પોસ્ત્વમેષ ધર્મઃ સનાતનઃ

અનાવૃતા હિ સર્વેષાં વર્ણાનામંગના ભુવિ ॥

યયા ગાવઃ સ્થિતાસ્તાત સ્વે સ્વે વર્ણે તથા પ્રજાઃ ।

ઋપિપુત્રોઽય તં ધર્મ શ્વેતકેતુર્વચક્ષ મે ॥

ચકાર ચૈવ મર્યાદામિમાં સ્ત્રીપુંસયો ભુવિ ।

તદામમૃતિ મર્યાદા સ્થિતેયમિતિ નઃ શ્રુતમ્ ॥

આદિપર્વ, અ० ૧૨૨, શ્લો० ૧.....૧૭.

અર્થ.

ઉદાસક નામે એક ઋપિ યઈ ગયા. તેને શ્વેતકેતુ નામે એક
છોકરો હતો. તે શ્વેતકેતુએ આ મર્યાદા દાખલ કરી. શ્વેતકેતુનો
આપ પાસે છનાં એક બ્રાહ્મણે શ્વેતકેતુની માને હાથ પકડ્યો અને
‘આણે આપણે નહ્યો’ એમ બોલ્યો. ત્યારે પોતાની માને લેધને
બ્રાહ્મણ બચે એમ નેધને તે ઋપિ કુમારને ધણા સંતાપ થયો.
શ્વેતકેતુને કોપાયમાન થયેલો નેધને ઉદાસક બોલ્યા:—“છોકરો તું
આ પ્રમાણે સંતાપ કરીશ નહિ. આ સનાતન ધર્મ છે. સર્વ વર્ણની
સ્ત્રીઓ અપ્રતિબદ્ધ છે. દોર ને પ્રમાણે પોતાની જાતિમાં વ્યવહાર
કરે છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્યો પણ પોતપોતાની વર્ણમાં ઈચ્છ પ્રમાણે
વ્યવહાર કરે છે.” પિતાનું આ વચન સાંભળીને પણ શ્વેતકેતુને તે
ધર્મ અસંભ લાગ્યો અને તેણે સ્ત્રીપુરુષોમાં મર્યાદા દાખલ કરી.
ત્યારથી આ નિબંધ થયો એમ સાંભળવામાં છે.

આ મર્યાદા કેવી રીતે દાખલ કરવામાં આવી એ સંબંધી ખીજ એક કથા મહાભારતમાં છે. દીર્ઘતમા નામનો ઋષિ જન્મથી આંધળો હતો. તેની પ્રદેષી નામની સ્ત્રી હતી તે સ્વામીતું અને તેનાથી થયેલી પ્રજાતું પોપણ કરવાને અસમર્થ હોવાથી તે તેમને છોડી દેઈને જવા લાગી તે વખત તે ઋષિ ક્રોધાવમાન થઈને કહેવા લાગ્યો કે:—

શ્લોક:

અદ્યમમૃતિ મર્યાદા મયા લોકે પ્રતિષ્ઠિતા ॥

एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।

मृते जीवति या तस्मिन् नापरं प्राप्नुयान्नरम् ॥

આદિપર્વ, અ૦ ૧૦૪, શ્લો૦ ૩૪, ૩૫.

અર્થ,

આજથી હું એવી મર્યાદા બાંધું છું કે, સ્ત્રીઓએ જીવતા સુધી એક પાતિવ્રત્ય પાળતું જોઈએ. પતિ જીવતો હોય અથવા મરી ગયો હોય તોપણ તેણે ખીજે પતિ કરવો ન જોઈએ.

વૈવાહિક નીતિના સુધારા પ્રવાહનો કમવાર વિચાર કરીએ તો એમ દેખાય છે કે, અનેક પતિ વરવાનો ચાલ એ અનિયમિત વ્યવહારની પછીની પાપરી છે. માટે પુરાતન હિંદુઓના આ ચાલને લીધે તેમના અનિયતિત વ્યવહાર બંધનમાં આવતા ગયા હશે અને આ ચાલને અનુકૂળ એવા જે પહેલાના લોકોના વિચાર થયેલા તેને લીધે સ્ત્રીઓનો પાતિવ્રત્ય તરફ જવાનો માર્ગ મુલબ મયો હશે એમ સંભવે છે.

હવે હલકા દરજ્જાના વિવાહને લીધે ઉત્પન્ન થનારી વૈવાહિક નીતિના વિશેષ પ્રકારના વિચાર છોડીને સામાન્ય રીતે આ વિષયનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ તો નહિ સુધરેલા લોકોમાં આ સંબંધી કેવી સ્થિતિ જણાય છે તે જ્ઞેષ્ઠએ. પાછલાં પ્રકરણોમાં વર્તનના બીજા પ્રકારો વિષે વિચાર કરતી વખતે જે ક્રમ સ્વીકારેલો છે તે જ કાયમ રાખીને આ ઠેકાણે પણ અનેક વાતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે. એમ કરવા માટે જે વાતો તરફ સખળ કારણ સિવાય દુર્લેક્ષ કરવું જોઈએ તે વાતોનો ઉલ્લેખ કરવાની ફરજ છે. પરંતુ કેટલીક ચમત્કારિક અને બિભસ્ત વાતો વાંચવાની ઈચ્છા તમ કરવાના હેતુથી વર્તમાનપત્રોમાં જે ઘણીખરી જાળવેલી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેના કરતાં આ વધારે દરકત બરેલી નથી.

સામાન્ય રીતે જંગલી લોકોમાં વૈવાહિક સંબંધનું ઘણું મહત્ત્વ જણાતું નથી. પાતિવ્રત અથવા પત્નીવ્રતની તેમનામાં ઘણી કમનસૂતી અથવા અભાવ છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. પ્રવાસ વર્ણનનાં અનેક પુસ્તકોમાંથી ઉતારા લેઈને આ વાત સારી રીતે બતાવી શકાય. પ્રથમ ઉત્તર અમેરિકાથી શરૂઆત કરીએ. સાંના ચિન્ટક લોકો વિષે લ્યુઈ અને કુલાર્ડ આ બે મુસાફરોએ આપેલાં વર્ણન રાખે આપેલા વર્ણનની સાથે મળતાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

‘સર્વ ઇન્ડિયન (અમેરિકાના) લોકો પ્રમાણે જ આ લોકોમાં પણ અવિવાહિત સ્ત્રીઓના અનિયંત્રિત વ્યવહારને કાઈ ગુન્દો અથવા પાપાચરણ માનતું નથી. ઉલટું તેમને આવા પ્રકારનું આચરણ પ્રિય હોય એમ જણાય છે. કારણ સ્ત્રીઓ પોતાની મેજે પુરવોતો આશ્રય કરે છે અને તેમને તેમ કરવાને તેમના સગાસનેહીઓનું પૂર્ણ અનુમોદન અને વખતે ઉત્તેજન પણ હોય છે.’

તે જ મુસાફરો સાથે લોકો સંબંધી તેટલા જ મહત્વની બીજી એક વાત લખે છે કે:—

“સાથે લોકોએ પોતાની સ્ત્રીઓને અમારા તરફ મોકલવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવી પરંતુ અમે તેમનું કહેવું કબુલ કર્યું નહિ. તોપણ તેઓ બે દિવસ સુધી અમારી પાછળ લાગ્યા એટલા માટે કે અમે તેમની સ્ત્રીઓ સ્વીકારીએ !”

સાંધી થોડાક દક્ષિણ તરફ જઈએ એટલે કીક લોકોનો મુલક આવે છે. તેમની સ્થિતિ ચિનક લોકો પ્રમાણે જ છે. દક્ષિણ અમેરિકાના જંગલી લોકોની તેવી જ સ્થિતિ છે. ટ્યૂપી અને ક્યારિયો એ લોકો સંબંધી નીચેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:—

“વૈવાહિક બંધનો તોડવાને લોકોને કંઈ પણ પ્રકારની દરકત જણાતી નથી અને વ્યભિચાર એ શુંહો ગણાતો નથી.”

“અવિવાહિત સ્ત્રીઓના શુદ્ધાચરણની ક્યારિયો લોકોને કંઈ પણ કિંમત નથી.”

આ અનિયંત્રિત વ્યભિચારનાં ઉદાહરણો પ્રમાણે જ કેટલાંક નિયંત્રિત વ્યભિચારનાં પણ ઉદાહરણો અમેરિકાના જંગલી લોકોમાં મળી આવે છે. એસ્કિમો લોકોમાં સ્ત્રીઓની અદલાબદલી કરવાનો એક વિવેકજન્ય આલ છે. બે મિત્રોએ એક બે દિવસ પોતાની સ્ત્રીઓની અદલાબદલી કરવી એ તેમનામાં અપ્રતિમ પ્રેમનું લક્ષણ ગણાય છે. આ લોકો પ્રમાણે ચિપેવેઅન લોકોની દલીલ છે: નીચેનો ઉત્તાર તેમના સંબંધી છે:—

“આ લોકોમાં એક સામાન્ય આલ કહીએ તો પુરોએ પોતાની સ્ત્રીઓને એક એક રૂત અદલાબદલી કરવી એ છે. એ લોકો આ રીતે દોષાર્પક માનતા નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એવો સંબંધ

જે કુટુંબમાં થાય તે કુટુંબના વિલક્ષણ સ્નેહનું તે ચિન્હ છે એવી તે લોકોત્તરી સમજૂત છે.” કેટલાક લોકોમાં લગ્નની અનિયંત્રિત વ્યવહારની સંપૂર્ણ છૂટ હોય છે. પરંતુ લગ્ન પછી માત્ર લગ્નનું બંધન સખ રીતે પાળવું પડે છે. અમેરિકામાં ડોક્ટર નામના લોકો છે તેમનામાંના આવા પ્રકારના ચાલ સંબંધી લખતાં બર્ડ કહે છે કે:—

“આ ચાલનું મૂળ જેમાં ન હોય એવા દેશો જગતમાં ઘણા યોગ્ય હશે. લગ્ન થયા પછી ફસાઈ ન પડાય માટે લગ્ન થતા પહેલાં યોગ્ય ઘણાં પશુ અનુભવ થાય એવી સ્વાભાવિક ઈચ્છાને લીધે આ ચાલ આરંભમાં પ્રચારમાં આવ્યો હશે. લગ્ન પહેલાં આ લોકોની સ્ત્રીઓનું વર્તન ગમે તેવું હોય તોપણ લગ્ન પછી સ્પર્ધાન સ્ત્રીઓ પ્રમાણે તેમનું વર્તન સખ પાતિવ્રત્યનું હોય છે.”

શુદ્ધાચરણ અને વ્યભિચાર એમની ખીછ એક જુદા પ્રકારની તોડજોડ પ્રાચીનકાળમાં નિકાસગ્ને દેશમાં અને ખીજે કેટલેક ઠેકાણે અસ્તિત્વમાં હતી. તેનો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે હતો:— ;

“વર્ષમાં એક કિત્સવનો દિવસ નિમવામાં આવતો તે દિવસે કોઈ પણ દરજ્જાની સ્ત્રીઓને તેમની મરજીમાં આવે તે પુરુષ સાથે ગમે તેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરવાને પૂર્ણ છૂટ હતી. પરંતુ ખીજે પ્રસંગે પાતિવ્રત્યનો સખ અમલ થતો.”

આ વિવાહિત સ્ત્રીઓની વાત થઈ. અવિવાહિત સ્ત્રીઓને ખીજે પ્રસંગે પણ બંધનો ન હતાં. હુરેસ નામનો ઐંચકાર લખે છે કે:—

“આ લોકોની ઘણી છોડીઓ બહુ મુંદર હતી, અને તેઓ પરણવા લાયક થાય એટલે તેમનાં માળાપ તેમને પૈસા મેળવવા સાથે દર મોકલતાં. પછી તેઓ સર્વ દેશમાં નિર્લજ્જપણાનાં વર્તન કરતી ફરતી અને લગ્ન કરવાને પુરતા પૈસા મળે એટલે પાછી

આવીને લગ્ન કરતી અને ધણીને ઘેર સારી રીતે રહીને સંસાર ચલાવતી.”

જંગલી લોકોમાં જણાતા ખીજ એક ચાલનાં ઉદાહરણો એશિયા ખંડમાં મળી આવે છે. કામશ્રાટકના લોકો અને આદ્યુટ નામના લોકો છે તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને રાત્રે પરાણા પાસે મોકલે છે. ઉત્તર એશિયાના પુષ્કળ લોકોમાં એવો ચાલ છે. પાક્કાસ નામનો મુસાફર લખે છે કે, કાલમક લોકોને પોતાની સ્ત્રીઓ મરજીમાં આવે તેમ વર્તન કરે તે વિશે કંઈપણ લાગતું નથી. પ્રેમ—સંસયીપણું તે શું તેને તે લોકો જાણખતા જ નથી. તેઓ ઉઘાડે છોડે પોતાની સ્ત્રીઓને રાત્રે જાણખીતા યૃદ્ધસ્યોની પાસે મોકલે છે. કાલમક લોકોની જ પડોશમાં રહેનારા ખીજ એક જાતના લોકો છે તેમને વિશે નીચેનો લેખ છે:—

“કિર્ગિઝ લોકોમાં સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચેનો સંબંધ છેક આધાવસ્થાના લોકો પ્રમાણે છે. સ્ત્રીપુરુષોએ વ્યભિચાર ક્યો દેખ તો, તેમનાં મા,ભાપ, બાઈ, બહેન એમને તે વિશે શુસ્સો આવતો નથી, અને પ્રસન્ન મળી પોતાની મેળે પોતાના મિત્રોને પોતાની સ્ત્રી સાથે અતિ નિકટ સ્નેહ સંબંધ રાખવા ઉત્તેજન આપે છે. કિર્ગિઝ લોકો પ્રમાણે જ છુરુટ લોકો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ વિશે ધર્પાબાવ એ શું છે તે સમજતા નથી.”

તે જ પ્રમાણે મોગલ લોકો વિશે ત્રેન્ડલ્ફર નામનો પ્રવાસી લખે છે કે:—

“તે લોકોને વ્યભિચાર શુદ્ધ રાખવો એમ પણ લાગતું નથી. કારણ વ્યભિચાર એ દુર્ગુણ જ નથી એમ તેઓ માને છે.”

આ લોકોની દૈનિક રહેનારા લોકોનાં બે ઉદાહરણો આપવા જતાં છે.

“નારેન લોકોમાં પરણેલાં અને વગર પરણેલાં મનુષ્યોમાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ ઘણો જ દીસો છે એમ કહેવાય છે. જીવાન સ્ત્રીપુરુષોએ ખીજના ઉપભોગ માટે પોતાના શરીરનો વિક્રય કરવો એમાં તે લોકોને કંઈ પણ ખોટું ન લાગતું એમ તેમને લાગે છે અને ‘અમારો આ રીવાજ છે’ એમ કહીને તે લોકો આવા અસાચારનું પ્રતિપાદન કરે છે.”

“દોઢ લોકોની સ્ત્રીઓમાં વ્યભિચારનો ધંધો કરવો એ સાધારણ વાજ છે. એ લોકોમાં પાતિવ્રત્ય દુર્ભિજ છે. લગ્ન સંબંધી અને સગપણ સંબંધી ઉત્પન્ન થનારા બધેન ફક્ત નામનાં જ છે.”

ઉપર આપેલાં અનેક ઠેકાણાંનાં ઉદાહરણોની સાથે આફ્રિકા ખંડના લોકોનાં પણ કેટલાંક ઉદાહરણો લેવાં જોઈએ. હારિસ નામના ગ્રંથકારે “ઈથિઓપિયાનો હુંગરી પ્રદેશ” એ નામના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“શોઆ પ્રાંતમાં પાતિવ્રત્ય એ સદ્ગુણની બિલકુલ કિંમત નથી. કોઈ અતિશય નીચપણથી ખીજની સ્ત્રીને ફસાવીને કે ફેસલાવીને લેઈ જાય ત્યારે જેનું નુકસાન થયું હોય તે માણસ જો ધનસાધની અદાલતમાં ફરિયાદ કરે તો તેને શુદ્ધેગાર તરફથી વધારે-માં વધારે ચાર આના મેં બદલો અપાવવામાં આવે છે!” કહે નામના પ્રવાસીએ આપેલી હકીકતના ઉતારા ઉપરથી અપર કાંગો નજીક રહેનારા લોકોની સમજૂતિઓ કેવી છે તે જણાય છે. તે કહે છે કે:—

“લગ્ન થતા પહેલાં કુમારિકાનો-બાઈ, બાપ અથવા ખીજ સંગાં તેની પાસે શરીરવિક્રયનું કામ કરાવે છે. કોઈ ચાર વાર કપડું લેઈને તેમને હવાલે કરે તો તેઓ તેને શરીર વિક્રય કરવા દે.

તથાપિ આવા પ્રકારના વર્તનને લીધે તેની કિંમત કોઈપણ પ્રકારે કમી થતી નથી અને તેને લીધે તેના લગ્નને કોઈ પ્રકારની અગત્યસ્ય પડતી નથી.”

વળી દક્ષિણ બાજુએ રહેનારા ઉપરના કરતાં જુદા પ્રકારના લોકોની પણ એવી જ રીતિ માલમ પડે છે:—

“બુદ્ધિમેન કરીને લોકો છે તેમનામાં લગ્ન કરેલાં સ્ત્રીપુરુષોએ વ્યભિચાર કર્યો એ ગુન્હો ગણાતો નથી અને ઘણી અથવા સ્ત્રીને એક બીજાના વ્યભિચાર બદલ ધણો ક્રોધ પણ આવતો જાય છે. તે લોકોને છોકરી, અવિવાહિત સ્ત્રી અને લગ્ન કરેલી સ્ત્રી એમાં કંઈ ભેદ જ નહોતો નથી. આ ત્રણેને વાસ્તે તેમની બાપામાં એક જ શબ્દ છે.”

પાલિનીચિયાના ટાલિટ્ટી બેટમાં આરોઈ નામની એક મંડળી છે તેણે સાંના લોકો વિષે આવા પ્રકારની ઘણી માહિતી મેળવી છે.

પેલ્યુ બેટનો સાર્વત્રિક ચાલ એવો છે કે મા તરતની વ્યવહારમાં પડેલી છોકરીને વખતસર પૈસા વસૂલ કરવાનું શીખવે. માબાપની અતિ તપ્પણને રૂદિની પરવાનગી મળવાથી સાં આ પ્રકાર ધણો દેસાએલો છે.

અશિક્ષિત અને જંગલી લોકોમાં આનાથી ઉલટાં પણ પુષ્કળ ઉદાહરણો જડી આવે છે. તેમાંનાં બે ઉત્તર અમેરિકાનાં છે. મંડન લોકો વિષે ક્યાર્હસિન નામનો મુસાફર દેદે છે કે:—

“તેમની સ્ત્રીઓ સુંદર અને ચરમાળ છે અને તેમના કુળવાન કુટુંબમાં પતિવ્રતને મોટું માન્ય છે. આ બાબતમાં એ લોકો ખીજ કોઈ પણ સમાજથી ઉતરે એવા નથી.”

ચિરેવા લોકો સંજ્ઞાથી દીટિંગ લખે છે કે:—

“ચિપેના લોકોમાં શુદ્ધાયરણુને ધણું માન છે. સ્ત્રીનાં આચરણુ શુદ્ધ ન હોય તો કોઈ પણ રણુશર સિપાઈ તેની સાથે લગ્ન કરવાનો નહિ.”

તથાપિ ધનામાનાં વ્યભિચાર કરવાની આ લોકોમાં મોટી ખોડ છે; એમ આ ગ્રંથકાર કબુલ કરે છે. અંગ્રિકામાં પણ કેટલેકે અંશે આવાં ઉદાહરણો મળી આવે છે: કાશ્મીર લોકોની સ્ત્રીઓ પાતિવ્રત્યથી ચાલનારી અને મર્યાદશીલ છે. તેમનામાં વ્યભિચારનાં ઉદાહરણુ કવચિત જ બને છે. ખ્યાસિન લોકો વિષે પણ તેવું જ કહેવાય છે. સ્ત્રીપુરુષોના શુદ્ધાયરણુનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો નાના નાના ખેટમાં રહેનારા લોકોમાં મળી આવતાં નથી. મારિનર ઉપરથી સમજાય છે કે, ટાંગા ખેટમાં વ્યભિચાર ધણો કવચિત જ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. સુમાત્રાના લોકો સંબંધી માર્સન કહે છે કે:—

“પાતિવ્રત અને પત્નીવ્રત એ આ લોકોમાં જેટલાં જણાય છે તેટલાં ખીજ કોઈ પણ લોકોમાં જણાતાં નથી.” બોર્નિઓ ખેટના મધ્ય ભાગમાં રહેનારા લોકો વિષે પણ લો. એનો મત તેવો જ છે. તે લખે છે કે:—

“વ્યભિચાર એ ગુન્હો તે ઠેકાણે કોઈને ખબર જ નથી અને કોઈ દિવસ બન્યો હોય એની તે લોકોને યાદ પણ નથી.”

તે જ પ્રમાણે કાશ્મીરે આપેલી માહિતી ઉપરથી ન્યૂગિની ખેટમાં કોરી પ્રાંતના લોકોમાં “શુદ્ધાયરણુને વધારે માન છે અને વ્યભિચાર બનેલો એ કદી સાંભળવામાં પણ આવતો નથી.” લાયલી ખેટના થી પ્રાંતમાંની સ્ત્રીઓ વિષે અરિકન લખે છે કે:—

“તેઓ લગ્ન થતા પહેલાં બ્રહ્મચર્યથી રહે છે અને લગ્ન પછી પાતિવ્રત્યથી ચાલે છે.”

કેટલાક લોકો ખીજી બાબતમાં છેક નીચ હોય છે અને આ બાબતમાં માત્ર તેમનાં આચરણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રતિનાં દેખાઈ આવે છે. રનેા કહે છે કે, પિક્ટન બેટમાં ફ્યૂનિઅન સ્ત્રીઓ ઘણી મર્યાદા-શીલ છે. આપણા દેશમાં મુશેરા નામના લોકો છે તેમનામાં લગ્નનો વિધિ કહીએ તો કંઈ જ નથી. તોપણ જો એક વખત સ્ત્રીપુરુષોએ એક બીજાને પસંદ કર્યા હોય તો પછી તે તેમનો સંબંધ જીવતા સંધી કાયમ રહે છે; અને બહુધા તે સંબંધ તોડવાને કોઈપણ પ્રવૃત્તિ થતું નથી. પરંતુ જો કદાપિ કોઈને હાથે આ સંબંધની વિરદ્ધ વર્તન થાય તો તેનો લાગલો જ બહિષ્કાર થાય છે. (સમુદાયથી દૂર કરવામાં આવે છે.) આપણા દેશમાં હુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા અને કદી કોઈનું નામ ન લેનારા એવા કેટલાક લોકો છે તેમનામાં આવા કેટલાંક ઉદાહરણ મળી આવે છે. હાજસન કહે છે કે, બોડો અને ધિમાલ એ લોકોમાં વિવાહિત અને અવિવાહિત મનુષ્યોના શુદ્ધ-ચરણને બહુ માન હોય છે. ડાલ્ટન લખે છે કે:—

મોલનારા છે. પરંતુ જે જે ઠેકાણે સિંગાલી, લોકોએ તેમને મુધાર-
વાને યત્ન કરેલા છે તે તે ઠેકાણે વ્યભિચાર અને બહુ પત્નીપંથના
ઘોડો ઘોડો પ્રસાર થતો ગયો છે. ખ્રિસ્તી લોકોના સહવાસથી મૂળના
રહેવાસી લોકોની વૈવાહિક નીતિ બગડી એવો પુરાવો ખ્રિસ્તી ધર્મ-
પ્રદેશક તરફથી મળવો ધણો કઠણ છે, તથાપિ આસ્ટ્રેલિયન લોકોની
એક ટોળી સંબંધી નીચેનાં વાક્યો રેન્ડર્સ હેડલ્ડન એની લેખણથી
મળાએલાં છે.

“ગોરા લોકો અહીં આવ્યાને લીધે મૂળના રહેવાસી લોકોની
સ્થિતિ ધણી જ બગડી. તે છેક અસમર્થ થતા ગયા અને રોગને
તેમના ઉપર અમલ થતો ગયો. અમે અહીં આવ્યા તે પહેલાં તેમના
કાયદા ધણા સખ હતા. વિશેષે કરીને જુવાન સ્ત્રી પુરુષો મધ્યેના
વ્યવહારના સંબંધમાં તો ધણા કડક હતા. લગ્ન થતાં પહેલાં જે
પુરુષને હાથે કાઈ સ્ત્રીની સાથે સંબંધ થાય તો તેને મરતું સાર
એમ લાગતું.” તથાપિ આસ્ટ્રેલિયન લોકોના બીજા ટોળાં સંબંધી
તેમ કહેવાય નહિ.

વૈવાહિક નીતિ સંબંધી જંગલી લોકોની સમજૂતિ ખતાવનારાં
ઉપર જે અનેક ઠેકાણાનાં ઉદાહરણો આપેલાં છે તે ઉપરથી કંઈ
વ્યાપક સિદ્ધાંત કહાડી શકાતો નથી. અમુક પ્રકારની સામાજિક
સ્થિતિ હોય તો અમુક પ્રકારની વૈવાહિક નીતિ થાય એવો કંઈ
સંબંધ તે ઉપરથી લક્ષમાં આવતો નથી. શાંતતાથી રહેનારા લોકોમાં
વૈવાહિક નીતિ ધણી જ ઊંચા દરજ્જાની હોય છે એવું સિદ્ધ કરવાને
ઉપરના પુરાવાનું વલણ દેખાય છે ખરૂં, તોપણ તેને અપવાદ પુષ્કળ
છે. આનાથી ઉદ્ભવું જોવા જઈએ તો લડવૈયા અને ટંટાખોર
લોકોમાં જોકે વૈવાહિક નીતિનું માન ધણું કમી જણાય છે તોપણ

સર્વમાં જ તે તેણું હોય એમ નથી. કોઈ વિશેષ, શુણ્ણ સાથે વૈવાહિક નીતિમાં સંબંધ હોય એમ કહીએ તો તેપણ બંધ બેસતું નથી. ફિઝિયન લોકો પહેલા નંબરના ફૂર, મનુષ્ય ભક્ષપણમાં કાઢી દે નહિ એવા, અને જૂઠું બોલનારા, ધાડ પાડવામાં તથા ખૂન કરવામાં પ્રતિષ્ઠા માનનારા છે તે છતાં અર્થિક લખે છે. કે, તેમની સ્ત્રીઓ મર્યાદાશીલ છે તથા તેમનામાં પાતિવ્રત્યનું મોટું માન છે. અને તેમના જ સંબંધી સીમન કહે છે કે, વ્યભિચાર બદલ તે લોકોમાં ધણુંકરીને દેહાંત શિક્ષા થાય છે. ખીજા પ્રકારની નીતિ, છેક ખરાબ છતાં વૈવાહિક નીતિ સારી હોવા વિષેનું આ ઉદાહરણ છે. આનાથી ઉત્પન્ન વૈવાહિક નીતિ અતિશય ખરાબ છતાં ખીજા પ્રકારની નીતિ સારી હોવા વિષે ટાલિટી બેટના લોકોનું ઉદાહરણ છે. 'કુઝ' સાહેબના કહેવા પ્રમાણે તેઓ વૈવાહિક નીતિ તે શું છે એ બાણતા પણ નથી. તેમના સંબંધમાં તે લખે છે કે:—

“આ લોકોને લાજ એ મનોવૃત્તિ જગતમાં છે કે નહિ એ વિષેની કલ્પના પણ નથી. આપણે જે પ્રમાણે કુટુંબમાં મનુષ્યના અને ખિત્રોના દેખતાં નિઃશંકપણે જમવા બેસીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે તે લોકો પોતાની હરેક પ્રકારની વાસના ખુલી રીતે જોનારની સમક્ષ મૂક કરે છે.”

હવે આ મનુષ્યનાં ખીજા બાબતોનાં આચરણ કેવાં છે તે જોઈએ. એ જ અંધકાર લખે છે કે:—

“તે લોકો શરા, મોકલા મનના અને સ્પષ્ટ વંકતા જણાયા. શંકાશીલપણું, વિશ્વાસઘાત, નિર્દયપણું અને વેર સેવાની ખુદ્ધિ એ કુર્મણ તો તેમનામાં જણાયા નહિ. તેથી મિત્ર ઉપર જેવો વિશ્વાસ રાખીએ તેવો અમે તેમના ઉપર રાખવા માંઓ.”

આ સર્વ વાતો ધણી અસંબંધ દેખાય છે અને તેમનો સુધરેલા લોકોમાં આક્રમતા વિચારોની સાથે કેવી રીતે મેળ ખેસાડવો તે સમજાતું નથી.

આટલીવાર સૂધી વસ્તુ સ્થિતિનું પરીક્ષણ કરીને તેમાંથી સામાજિક સ્થિતિ અને વૈવાહિક નીતિ એ બેની વચ્ચે કંઈ સ્વાભાવિક સંબંધ હોય તો તે, અને આ સદ્ગુણ તથા બીજા સદ્ગુણ એમની વચ્ચે પણ કંઈ સંબંધ હોય તો તે શોધી કઢાડવાનો ચત્ન કર્યો. હવે લોકોમાં આક્રમતા સમજૂતિ અને તેમનાં આચરણ ઉપર ચતું પરિણામ એ વિષે વિચાર કરીએ. ઉપર જે અનેક ઉત્તારા લીધેલા છે તેમાં પ્રત્યક્ષ અથવા પર્યાયથી આ સંબંધનો ઉલ્લેખ થયેલો જ છે. તોપણ વિષયવિવેચન પુરું કરવાવાસ્તે, સ્વાભાવિક દેખાતી સ્થિતિનું જે જે સ્થળે ઉઘાડી રીતે અનિકમણ થયેલું જણાય છે એવાં કંઈકે ઉદાહરણો આ ઠેકાણે આપવાં જરૂરનાં છે. હવે આપણે ત્રણ જ ઉદાહરણો લેઈએ. એક જંગલી લોકોનું, એક અર્ધા સુધરેલા પરંતુ હાલ અસ્તિત્વમાં ન હોય એવા લોકોનું, અને એક સુધરેલા લોકોનું.

ખોટચાક કરીને યુરોપના ઉત્તર ભાગમાં રહેનારા ફિનિશ જાતિના લોકો છે તેમના સંબંધી છુટ નામનો જર્મન પ્રવાસી કહે છે કે—

“ખોતાનો પાણી બદલુ કરે એટલા માટે અનેક તરણ મનું-બોના મનમાં આવરતા ઉત્પન્ન ન કરી શકે એ કુમારિકાને મોટું લાંચન છે એમ આ લોકોને લાગે છે. આ સમજૂતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ લગ્ન પહેલાં કુમારિકાને સંતતિ થાય એ છે, અને આવો પ્રકાર ભૂપણવાળો માનવામાં આવે છે. બાળબચ્ચાં થયેલી કુમારિકા

ઝાને સારો શ્રીમાન વર મળે છે અને તે કુમારિકાના બાપને એને માટે વધારે મેંબદલો આપવામાં આવે છે. ”

મધ્ય અમેરિકામાં ચિબૂકા નામના લોકો રહેતા હતા તેમના સંબંધી એવું વાંચવામાં આવે છે કે:—

“કેટલાક ઇંડિયન લોકોમાં ઉપભુક્ત કુમારિકા સાથે લગ્ન કરવાને હરકત ન હતી. કેટલાક તો ઉપભુક્ત સ્ત્રીઓ ન પસંદ કરતા. લગ્ન થયા પછી જો તેમને માલમ પડે કે પોતાની સ્ત્રીઓનો પુરુષ સાથે બીલકુલ સંબંધ થયો નથી તો તેમને ખોટું લાગતું. કારણ પુરુષના મનમાં કામવિકાર ઉત્પન્ન કરવા સરખું મોહકપણું તેમના અંગમાં નથી. એમ તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું અને એમ બન્યું હોય તો તે તેમને દુર્દેવી સમજીને તેમની અવગણના કરતા.”

સાધારણ સુધરેલા લોકોમાં જણાતી સમજૂતિથી બીલકુલ વિરુદ્ધ સમજૂતિ જે ઠેકાણે માલમ પડે છે એવો સુધરેલો દેશ જાપાન છે. જાપાની લોકો વિષે ડિક્સન કહે છે કે:—

“બાપને દરિદ્રાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેની પિતૃભક્ત છોકરી પોતે વેશ્યાલયના માલિકને* કેટલીક સુદતના કરારથી વેચાઈ પોતાના બાપની વિપત્તિ દૂર કરી અને સુદત પૂરી થયા પછી પાછી પોતાને ઘેર આવતી, એવો સામાન્ય ચાલ આ લોકોમાં હતો. (અને તે હાલ પણ સમૂળગો નહીં થયો છે એવું કહેવાને સ્પષ્ટ પુરાવો નથી.) આવી કુમારિકા પાછી ઘેર આવ્યા પછી તેને કોઈ પણ પ્રકારનો ડાઘ લાગ્યો હોય એમ તે લોકો સમજતા ન

* પરોપભોગાર્થ પોતાના શરીરનો વિક્રય કરનાર સ્ત્રીઓને નિયમિત પગાર આપીને તે ઉપર મોટામોટા ધંધા ચલાવીને લાખો રૂપિયાની કમાઈ કરનારા લોકો અનેક સુધરેલા દેશમાં છે.

હતા. ઉલટી આવી પિતૃભક્તિ માટે તેની પ્રસંશા થતી." હમણું પ્રસિદ્ધ યયેન્ના જાપાન વર્ણનના એક પુસ્તકમાં હેનરી નાર્મન સાહેબ દાલમાં આવી સ્ત્રીઓથી ઉજળે મેંએ પાછું ઘેર અવાય એવી વાત ના કમ્બુલ કરે છે; તોપણ ઉપરના ઉતાસનો પહેલો ભાગ એટલે માળાપ નિયમિત મુદતના કરારથી પોતાની છોકરીઓને વેચે છે એ વાત તે કમ્બુલ કરે છે. માળાપોને આવી રીતે કરવાની તે સમાજમાં છૂટ છે એ વાત જ તે લોકોમાં ચાલતી સમજૂતિનું સ્પષ્ટિકરણ કરવાને બસ છે.

આ ઉપરથી નીતિના ખીજા વિભાગ પ્રમાણે જ વૈવાહિક નીતિ સંબંધી પણ એવું અનુમાન નીકળે છે કે, જેવી જેવી મનુષ્યને ટેવ પડી જાય છે તેવી તેવી તે ટેવને અનુકૂળ એવા તેમના મનો-વિકાર અને વિચાર બને છે. હમેશાં અન્યાયથી વર્તનારા મનુષ્યની ન્યાયબુદ્ધિ જતી રહે છે અને ટેવથી તેને અન્યાય જ ન્યાય સરખો લાગે છે એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. અને જે વાત વ્યક્તિને લાગુ પડે છે તે જ સમાજને પણ લાગુ પડે છે તથા તેને તેમ લાગુ પાડવી જ જોઈએ. કારણ લોકમત એટલે એકત્ર થયેલો વ્યક્તિમત એમ કહેવાને હરકત નથી.

એક સમાજની ખીજી સમાજની સાથે તુલના ન કરતાં મુધરેલી સમાજની પુરાતન કાળની અને હાલની જુદી જુદી સ્થિતિની સાથે એક ખીજની તુલના કરીએ તોપણ લોક-સ્થિતિનો સુધારો અને વૈવાહિક નીતિ એ બેમાં કંઈ નિયમિત સંબંધ દેખાઈ આવતો નથી. આધુનિક સમાજમાં માત્ર આ સંબંધ બહુ દેખાય છે.

પણ પ્રાચીનકાળમાં હિંદુ લોકોની વૈવાહિક નીતિ કેટલીક દલંદ્રી પાયરીની હતી એ પહેલાં કહેવું જ છે. વળી અનિયમિત વ્યવ-

હાર તથા અનેક પત્ની કરવાનો ચાલ નહીં થયા પછીના કાળની કવિઓ અને ઋષિઓ આ પહેલની પૌરાણિક કથામાંના દેવાદિત્યો અતિક્રમ વિષે કેવાં બાંનાં બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા એ પણ પાછળની હકીકતથી જણાય છે. હાલના હિંદુ પોતાના દેવાદિત્યોના અભિચારની વાતો શરમ બરેલી સમજે છે. એટલે હિંદુ લોકોમાં વૈવાદિક નીતિની ઉત્ક્રાંતિ જેવી થવી જોઈએ તેવી થયેલી દેખાય છે.

હિંદુસ્થાનની નજીકના કેટલાક દેશોમાં પણ આવા જ પ્રકારના કેટલાક ફેરફાર બનેલા હોય એમ દેખાય છે. હિંદુસ્થાનમાં જે પ્રમાણે કેટલેક ઠેકાણે દેવોને સ્ત્રીઓ અર્પણ કરવાનો ચાલ છે અને આવી રીતે દેવને અર્પણ થયેલી સ્ત્રીઓ મુરળી નામથી ઓળખાય છે તથા તેમને અનિયંત્રિત વર્તન કરવાને ધર્મની પરવાનગી છે એમ લોકો માને છે, તે જ પ્રમાણે બાબીલોનિયન ઇજિપ્શિયન લોકોમાં પણ આવા પ્રકારનો ચાલ હતો અને હાલમાં તે ઘણું જ ઓછું થયો છે. આપણા લોકો પ્રમાણે જ તે લોકોમાં પણ આ ચાલનો સંબંધ ધર્મ સાથે જોડાએલો હતો. જે ચાલ ખીજા સામાન્ય ચાલ કરતાં વધારે વાર સૂધી ટકે છે અને જેનો ધર્મમાં પણ અંતરબાવ થયેલો હોય છે તેનાં ખીજ ઘણું કરીને ઘણા જૂના વખતની સર્વ માન્ય રૂઢિમાં હોય છે. આ ઉપરથી એવો તર્ક થઈ શકે છે કે અનિયંત્રિત વ્યવહારના ચાલમાં જોકે પૂરેપૂરો નહિ તોપણ ઘણું અંશે સુધારો થયેલો હોવો જોઈએ; અને આ મુરળીઓનો ચાલ ઘણા પ્રાચીન કાળના અનિયંત્રિત વ્યવહારની રૂઢિનો શેષ ભાગ હોવો જોઈએ એટલે હિંદુસ્થાન, બાબીલોનિયા અને ઇજિપ્ત એ દેશોની વૈવાદિક નીતિની ઉત્ક્રાંતિ અનિયંત્રિત વ્યવહારમાંથી થયેલી હોવી જોઈએ. ખીજ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સ્ત્રીઓ ચોરીને

હરણ કરવાનો અથવા લગ્નમાં પકડી લઈ જવાનો ચાલ ન સુધરેલા સોકોમાં હાલ પંચુ છે. અને સર્વ સુધરેલા સોકોની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તે હતો. આવી રીતે હરણ કરેલી સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે હલકા દરજ્જાની ગણાતી અને તે શરીર વિક્રય કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતી. જે વખતે સ્ત્રીઓને પકડીને હરણ કરવાનો ચાલ ખબર થયો તે વખતે સ્ત્રીપુરુષોની અનીતિનું એક કારણ જનું રહ્યું. આ વાત ઉપર વૈવાહિક નીતિની ઉત્ક્રાંતિ બદલ અનુમાન કર્યું છે તેનું પુષ્ટીકરણ કરે છે. હીબ્રુ સોકોમાં પણ વૈવાહિક નીતિની ઉત્ક્રાંતિનો ક્રમ ઉપરના ધોરણે જ હોયો જોઈએ એમ જણાય છે. હીરોધી મેટ* એને જોકે નવ સ્ત્રીઓ હતી અને 'મીરાન' નામે જે તેમનાં પુસ્તકો છે તેમાં જો કે બહુ સ્ત્રીઓ કરવાનો ચાલ તે વખતે રૂઢ હતો એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે તોપણ તે પછીના એકિઝિપ્સ સિટકસ કરીને જે તેમનું પુસ્તક છે તે ઉપરથી એક પત્નીપણાનો ચાલ તે વખતે સ્થાપિત થયો હતો એમ દેખાય છે.

જેમ જેમ સામાજિક સ્થિતિ સુધરતી જાય છે, તેમતેમ વૈવાહિક નીતિની પંચુ ઉન્નતિ ચતી જાય છે; એ સ્વાભાવિક દેખાતો ક્રમ. ગ્રીક સોકોના સુધારામાં દેખાઈ આવતો નથી. તેમના ઈલિયડ નામના કાવ્ય ઉપરથી તે વખતે તે સોકોમાં અંગવસ્ત્ર રાખવાનો જોટલો ચાલ હોવાનું જણાય છે, તે કરતાં સાર પછીના વંશમાં તે

* હીરોધીમેટ એ હીબ્રુ સોકોનો રાજા હતો. તે મોટા કુરૂ હતો. યેરુશિરતના, જન્મ વખતે તે જ રાજા હતો અને તેણે યેરુશિરતના નાશ કરવા સાર જોલિયહામ ગામમાં તે વખતે જોટલાં ધાવણાં છોડ્યાં હાથ આપ્યાં તે સર્વને હાર મરાવ્યાં, એવી હકિકત આપણના નવા કસરમાં આપેલી છે.

વધારે પ્રસરેલો માસમ પડે છે. તે વખતે સ્ત્રીઓને ગુલામ તરિકે વેચાથી લેઈ ઘેર રાખવાનો અને કામકાજ માટે સ્ત્રીઓને ચાકરીમાં રાખવાનો ચાલ પ્રચારમાં આવ્યો. તે વખતે ઉપરનો ચાલ ધણો જ ફેલાયો. આ કાળમાં ગ્રીક લોકોની વૈવાહિક નીતિ ધણી હલકી રિથ-
તિએ પહોંચી હતી એ સિદ્ધ કરી જતાવવાને અનેક પ્રમાણે આપી શકાય. તે વખતના ધણાક વિદ્વાન, શરૂ અને મહાન પુરૂષો હેતરાઈ નામની પ્રતિષ્ઠિત કળાવંતની સાથે સંબંધ રાખતા હતા. સરકારના મહેસુલની જાખતમાં વેસ્થાઓના ઘર ઉપર કર બેસાડીને તેમાંથી થનારા ઉત્પન્નની એક જૂદી જાખત જતાવેલી હતી. આવી રીતે મહેસુલની એ નવી જાખત ઉત્પન્ન કરવી એવી કલ્પના મનમાં આવવા માટે વેસ્થાના ધંધાની કેટલી તેજી હશે એ સ્પષ્ટ છે. બહીનસ દેવીના નામથી સ્ત્રીઓએ દુર્વર્તન કરવાનો જે શિષ્ટ સંમત ચાલ પહેલાંથી ચાલતો હતો તેને પણ આ કાળમાં ઉત્તેજન મળ્યું. જોમન લોકો આ કામમાં ગ્રીક લોકોને પણ કુદી ગયા. રાજ્યનો

* ખ્રિસ્તી સન પહેલાં ચારપાંચ સૈકાને સમારે ગ્રીસ દેશમાં પ્રતિષ્ઠિત વારાંગનાનો છંદ ધણો પ્રચલિત હતો. એ સ્ત્રીઓને અંગે અનેક મોહક ગુણ હતા અને તેમનાં મન વિદ્યાર્થી સંસ્કાર પામેલાં હતાં, માટે તેમને અનેક વિષયો ઉપર મોટી માર્મિક રીતિએ સંભાળણ કરતાં આવડતું હતું. વિદ્વાન અને શરૂપુરૂષોની તેમની પાસે જવા વિષે જે પ્રવૃત્તિ થતી તે ધણુંકરીને તેમના આ ગુણને લીધે થતી. તેમની રીતભાત વ્યવસ્થા વગેરે ધણુંજ મનોહર હતાં. કામવાસના એતો મનુષ્યની પછાડી લાગેલી જ છે, પરંતુ તેની તૃપ્તિ કરતાં જુદું એવું એક ઉંચા પ્રકારનું સુખ સંસ્કાર પામેલી સ્ત્રીઓના સહવાસથી થાય એવી મનુષ્યના મનમાં ઈચ્છા હોય છે. તે વખતે

વિસ્તાર કરવાની ઇચ્છા અને તે તૃપ્ત કરવા સાર સંસ્કૃતિ સંસ્થાઓ મળ્યું કરવાની બુદ્ધિને લીધે જે એક પ્રકારની સામાજિક ઉન્નતિ થાય છે તેની સાથે જ લોકોની વૈવાહિક નીતિનો ખગાડ થાય છે. તેવી સ્થિતિ રોમન લોકોની થઈ હતી. આરંભમાં રોમન લોકોની નીતિ ધણી જ શ્રેષ્ઠ પામરીની હતી; પરંતુ આગળ જતાં રોમન બાદશાહોની વખતમાં તે સ્થિતિ એક બદલાઈ ગઈ. સ્ત્રીઓનું મર્યાદાશીલત્વ એ કુરૂપતાનું પરિણામ મનાવા લાગ્યું અને સંભાવિત કુટુંબની સ્ત્રીઓને વેસ્પાનો ધંધો કરવાની બંધી કાયદાથી કરવી પડી. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, એક પ્રકારની સામાજિક સુધારણાની સાથે વૈવાહિક નીતિની અધોગતિ થાય એ શક્ય છે.

આ રોમન લોકોની અત્યંત ઉતરતી અવસ્થામાં જે પ્રતિક્રિયા શરૂ થઈ અથવા ઉલટી દિશાથી મોજા આવવા લાગ્યાં તેને ખ્રિસ્તી ધર્મની ધણી મદદ મળી. તથાપિ એને લીધે જે તેમની વૈવાહિક નીતિમાં સુધારો થયો તે, સ્ત્રી પુરુષ મધ્યેના સંબંધની વાસ્તવિક કલ્પના તેમના મનમાં આવીને, તથા તેને અનુકૂળ મનોવિકાર અને

શ્રીક લોકોની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તો ધણી શોચનિય હતી. તેથી ઉપરની ઇચ્છા ધરમાંને ધરમાં તૃપ્ત કરવાને બીજાકુલ સાધન ન હતું અને બહાર આવા પ્રકારની અનુકૂળતા હતી, તેથી ઝલ્લા કમરો લોકોને પણ આ વારાંગનાનો હાંદ લાગ્યો. પેરિકલીજની અંતરેશિયા નામની ગુજરાત વારાંગના પ્રખ્યાત છે. પ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તા સાક્રતીસ એ પણ તેમના સંભાષણનો લાભ લેવા માટે જતો હતો. તે દૃઢ નિશ્ચયી હતો માટે કામવાસના તેને કદી આડી આવી નહિ. શ્રીક લોકોનું રાજ્ય નહ ઘણે રોમન લોકોનું રાજ્ય સ્થાપિત થયા પછી પણ આ વારાંગનાનું જોર લાંબું વધ્યું.

સમજૂતિઓ થઈને થયો, એમ નથી. ઉત્તરું વિષય સુખનો ઉપભોગ
 લેવો એ પાપનું મૂળ છે અને શરીરને દુઃખ દેવું એ. પુણ્યકારક છે
 એવા વૈરાગ્યના વિચારને લીધે થયો. તેમની વૈવાહિક નીતિ તરફ
 પ્રવૃત્તિ કરનારો હેતુ કેવળ નીતિ તરીકે ન હતો, પરંતુ પરલોકનું
 સાધન અથવા પરલોકના સુખનું સાધન એ હતો. તથાપિ આ
 હેતુથી પણ કેવળ નીતિથી થનાર કાર્ય સિદ્ધ થયું. ક્રિયા અને
 પ્રતિક્રિયા, આધાત અને પ્રત્યાધાત એ એક એક વખત થઈને અટ-
 કતા નથી. આંદોલનને એકવાર હડસેલો મળે એટલે તે એક સરખું
 એક તરફથી બીજી તરફ હાલતું રહે છે અને પછી તેની ગતિ હળવે
 હળવે કમી થતી જઈને તે સ્થિર થાય છે. પ્રારંભનો હડસેલો મોટો
 હોય છે અને તે ખુલ્લો દેખાય છે પરંતુ પછીથી તે નાનો થતાં
 સ્પષ્ટ દેખાતો બંધ થાય છે. જડસૃષ્ટિનો આ નિયમ માનસ સૃષ્ટિમાં
 પણ જણાય છે તેનું ઉદાહરણ આ ઠેકાણે સારી રીતે દેખાઈ આવે
 છે. ઉપર કહેલો પ્રતિક્રિયાનો અમલ લોકોના મન ઉપર કેટલાક કાળ
 સૂધી રહ્યા પછી ફરીને પ્રતિ-પ્રતિક્રિયાની શરૂઆત થાય એટલે પ્રથ-
 મની દિશાથી ઉલટી દિશાનું એક મોજું. આવે છે. અર્થાત્ વિષય-
 વાસનાને રોકી રાખવા તરફ કેટલાક કાળ સૂધી લોકોની પ્રવૃત્તિ યર્ષ
 હતી તે નષ્ટ થઈને સુખોપભોગની ઈચ્છાને મોકળા રાખવા તરફ
 હવે પ્રવૃત્તિ થવા લાગી છે. સુખોપભોગ તરફ પ્રવૃત્તિ થવાનું પરિ-
 સ્થાપ ઉઘાડી રીતે વૈવાહિક નીતિપર પણ થયું. આ કાળમાં માનસ
 સૃષ્ટિમાં ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા એમની વચ્ચે એક અમતકારીક સંબંધ
 ધણી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવ્યો. આ સંબંધની કલ્પના તે વખ-
 તની વસ્તુ સ્થિતિ. ઉપરથી કરી સકાશે. તે વસ્તુ સ્થિતિ ચોક્કસમાં,
 ખતાવવાને એટલું કહેવું બસ છે કે, બ્રહ્મચર્ય મતનો પ્રસિદ્ધ રીતે

અંગીકાર કરનારા ધર્મોપદેશક અને તપસ્વિની સ્ત્રીઓ* એમનામાં સામાન્ય લોકો કરતાં વધારે દુરાચાર માત્રમ પડતો.

યુરોપના ઉત્તર પ્રદેશમાં રહેનારા લોકોની પણ વૈવાહિક નીતિ પ્રથમ સારુ પ્રકારની હતી અને તે ઉપર પ્રભાવે જ બગાડતી ગઈ. તથાપિ તે લોકો પણ એક પ્રકારના સામાજિક સુધારામાં આગળ પડતા હતા. હાલમાં માત્ર રાજકીય અને ખીચ સામાજિક બાબતો પ્રભાવે જ વૈવાહિક નીતિ સંબંધી પણ સુધરેલા લોકોનાં પગલાં આગળ પડે છે.

આ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાતનો અને ફેરફારનો મેળ 'એસાડવો' અશક્ય છે. આ ઠેકાણે કાર્ય કારણ સંબંધ ધણો ધ્રુવવર્ણી બરેલો છે. તથાપિ જે કેટલાંક કારણો મદત્વનાં દેખાય છે તેમના પરિણામનું માપ જોડે ક્લી શકાય નહિ તોપણ તેનો ઉલ્લેખ કરવાને હરકત નથી.

ટાલિટી બેટના લોકોમાં સ્ત્રીપુરોના યથેચ્છ વર્તનને તે બેટના વિલક્ષણ સુપીકને લીધે ધણું ઉત્તેજન મળેલું હશે. તેમની જમીનમાં આપો આપ ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થો પુષ્કળ થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં કુક સાહેબ કહે છે કે:—

* રોમન કથાચોલિક લોકોમાં કેટલીક અવિવાહિત સ્ત્રીઓ પોતાનું આપુલ્ય પરમેશ્વરને અર્પણ કરે છે અને પોતાનો સમજો કાળ 'ઈશ્વરની આરાધનામાં' અને પરીપક્ષમાં ગાળે છે. આવી સ્ત્રીઓને 'નન' કહે છે. 'નન' (તપસ્વિની) થતી વખતે "અલ્પચર્ચ પાળીશ" એવા સોગન ખાવા પડે છે. રોમન કથાચોલિક ધર્મોપદેશકને (શાધર લોકોને) પણ તેવા જ સોગન લેવા પડે છે. આ બંન્ને ઈશ્વરને અર્પણ થયેલા અવિવાહિત વર્ગોમાં તે પ્રસંગે ધણી અનીતિ પ્રસરેલી હતી.

“મનુષ્યોએ પરસેવો ઉતારીને અન્ન મેળવવું આ જે મનુષ્ય જાતિને શાપ મળેલો છે, તેમાંથી આ લોકોને દેવે મુક્ત કરેલા હોય એમ દેખાય છે.” જે ઠેકાણે પોતાનાં અને છોકરાંનાં ચરિત્રાર્થનાં કામ આટલાં સહેલાં હોય છે તે ઠેકાણે બાપની મદદ ન હોય તોપણ છોકરાં ઉપરની સર્વ જવાબદારી મા ઉપર જ પડે તો ધણું નુકસાન થતું નથી. પરંતુ જે ઠેકાણે નિર્વાહનાં સાધન મેળવવાં ધણું કઠણ હોય છે તે ઠેકાણે મા ઉપર એવી જવાબદારી પડે તો મા અને છોકરાં એ બન્ને ઉપર ધણું હાનીકારક પરિણામ નીપજે છે. તેથી ધણુંકરીને આ ઠેકાણે સ્ત્રી પુરુષોના અનિયંત્રિત વ્યવહાર વિષે લોકમત જેટલો વિરુદ્ધ હોય તેટલો જે ઠેકાણે નિર્વાહનાં સાધન પુષ્કળ હોય તે ઠેકાણે હોવાનો નહિ.

વળી એક બીજા કારણથી સ્ત્રીપુરુષના અનિયંત્રિત વર્તનને ઉત્તેજન મળવાનો સંભવ છે. તેનાં ઉદાહરણ આફ્રિકામાં મળી આવે છે. ધણાખરા અર્ધા સુધરેલા લોકો પ્રમાણે જ દહોમેના લોકોમાં કુટુંબ વિસ્તાર બહોળો હોય એ ભાગ્યશાળીપણાનું લક્ષણ ગણાય છે. મનુષ્યની પ્રાથમિક સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો આવા પ્રકારની સમજૂતિ થવી એ કેવળ સ્વાભાવિક છે એમ સહજ લક્ષમાં આવશે. તે સ્થિતિમાં ‘બળાઆના બેભાગ’ આ તત્વ ઉપર સર્વ વ્યવહાર ચાલવાને લીધે એક ટોળીના લોકોએ બીજા ટોળીના લોકો તરફથી પોતાનું રક્ષણ કરવાથી જ બસ થતું નથી. પરંતુ ટોળીમાં ને ટોળીમાં પણ દરેકને બીજા તરફથી પોતાનું રક્ષણ કરવું પડે છે. વળી જે કુટુંબમાં પુષ્કળ મનુષ્યો હોય છે તે કુટુંબ બીજા તરફથી પોતાનું સંરક્ષણ સારી રીતે કરી શકે છે. તેથી પ્રાથમિક સ્થિતિમાં સંતતિ નહોતી એ કમનસીબતું લક્ષણ અને સંતતિનો વધારો એ ભાગ્યશાળીપણાનું લક્ષણ સમજવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. અને તેથી જ ધણું-

કરીને ઉત્તર આફ્રિકામાં અવિવાહિત સ્ત્રીઓને છોકરાં હૈયાં ઘઘને તે-
મણે કુટુંબનો સંસાર ચલાવવો એ હમેશના વ્યવહારની બાબત યદ્યપિ
એ અને તે વિષે કોઈને કંઈ ઘણું લાગતું નથી. ખીજા એક ઠેકાણાના
લોકો સંબંધી એક પ્રવાસી કહે છે કે, અવિવાહિત સ્ત્રીને જે પુ-
ષ્કળ છોકરાં થાય તો તેના વ્યભિચાર બદલ લોકો તેને ક્ષમા કરે
છે. જે ઠેકાણે શુદ્ધમને લીધે ઘણાં મનુષ્યો મરતાં હોય તે ઠેકાણે
પુષ્કળ સંતતિ ઉત્પન્ન થવી અત્યવશ્યક હોય છે.

આ ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે, ટંટાબખેડાનું ચાલુ
રહેવું અને વૈવાહિક નીતિની શિથિળતા એમનો કાંઈ પણ સંબંધ
હોવો નોંધ્યો. પૂર્વે આપેલા ઉત્તરમાં જે અનેક ઠેકાણાના લોકોનું
વસ્તુ સ્થિતિનું ચિત્ર આપેલું છે તે ઉપરથી પણ આ અનુમાનને
ચોડા ટેકા મળે છે. એ અનુમાન ખરું લાગવાનું બીજું પણ એક
કારણ છે. ટંટા બખેડાના વખતમાં સ્ત્રીઓની જે છેક શોચનિય અ-
વસ્થા થઈ જાય છે. તેને લીધે વૈવાહિક નીતિની અધમ સ્થિતિ
થવાને મદદ મળે છે. જે ઠેકાણે નિરંતરના લગાઈ ટંટાને લીધે શુ-
લામો અને સ્ત્રીઓને પ્રાતઃકાળથી સંધ્યાકાળ સુધી કામ કરવું પડે
છે, અને જે ઠેકાણે લગાઈમાંથી પકડી ચાલેલી સ્ત્રીઓને વિનયી
લોકોની ધમ્મ પ્રમાણે ચાલવું પડે છે; જ્યાં સ્ત્રીઓ ચોરી લેઈ જ-
વામાં કે લગાઈમાં પકડી લેઈ જવામાં આવતી ન હોય ત્યાં શુલામ
પ્રમાણે તેમની વિક્રી કરવામાં આવે છે, તે ઠેકાણે સ્ત્રીઓની ધમ્મની
કિંમત ન હોવાને લીધે પુરોના સ્વાર્થની આડે આવવાને કંઈ રહેતું
નથી. આવી સ્થિતિમાં વૈવાહિક બંધનો દીલાં થવાં એ સ્વાભાવિક
છે. લગાઈની ધામધુમમાં લાખો લોકોનો સંહાર થવાને લીધે જ્યાં
બહુ પત્નીપણાનો ચાલ ૩૬ થયેલો હોય ત્યાં રાજા, સરદાર અને

લોકો એમના જનનખાનાની ઘસીઓને વેચાથી લેવા આપવામાં આવેલા હતાદિ બાબતો વૈવાહિક નીતિની ઉન્નતિને પ્રતિબંધ કરનારી હોય છે. વૈવાહિક નીતિને સંબંધે રોમન લોકોની જે અત્યંત હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ તે લગ્નઓને લીધે અનેક સૈકા સુધી અસ્વસ્થતા કાયમ રહ્યા પછી થઈ. હમેશાં જ આવતી લગ્નઓને લીધે જ અસ્થિત્યમાં આવેલી ક્યૂડલ સીસ્ટીમના કાળમાં પહેલી રાત્રીના હકનો ચાલ* હતો તેવો જ ચાલુ રહ્યો. અને લગ્ન એ જ જોતું સર્વસ્વ છે એવા રશિયા દેશમાં ઘોડાં વર્ષ પહેલાં જમીનનાં માલિકોને તે જમીન ઉપર કામે લાગેલા પોતાના માણસોની છોકરીઓની પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાનો અધિકાર હતો. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો સંત્રામશિલ્પ એ વૈવાહિક નીતિની ઉન્નતિને પ્રતિકુળ છે એમ દેખાય છે.

તથાપિ શાંતતાથી રહેનારા લોકોમાં હમેશાં જ વૈવાહિક નીતિ ઉપરના દરજ્જાની હોય છે એમ કહી શકાય નહિ. પહેલાં જ કેટલાંક ઉદાહરણો આપેલાં છે તેમાં શાંતતાથી રહેનારા કેટલાએક લોકોની વૈવાહિક નીતિ સારા પ્રકારની દેખાય છે એ વાત ખરી, તો પણ કેટલાએકની તે તેવી નથી. દોડ લોકોની સ્થિતિ છેક વિરલ છે. તે જ પ્રમાણે એસ્કિમો લોકો પોતાની લગ્ન કરેલી સ્ત્રીઓની પણ અદલાબદલી કરે છે; પરંતુ લગ્ન એટલે શું એની તેમને કલ્પના પણ નથી.

હવે આ ગુંચવળ બરેલા અને અનેક તરેહના પુરાવા ઉપરથી જ એક સસ જણાઈ આવે છે તે માત્ર કહેવાનું બાકી રહ્યું છે. તે

* કેટલાક લોકોમાં છોકરીઓને સાસરે મોકલતા પહેલાં એકવાર ધર્મ ગુરને અર્પણ કરવાનો ચાલ છે તેવો જ આ ચાલ હતો.

સત્ય એ કે, વૈવાહિક નીતિ ઉત્તમ પ્રકારની થયા સિવાય સામાજિક સ્થિતિ સારી થયાનો સંભવ નથી. મધ્યમાંવસ્થામાં રહેનારા લોકોની સ્થિતિ ઉપરથી જો કે એ વાત તેટલી સ્પષ્ટ દેખાતી નથી તોપણ નગરોની લોકોની અને સુધરેલા લોકોની સ્થિતિ ઉપરથી તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. આસ્ટ્રેલિયાના નૈરસ ભાગમાં રહેનારા કુકાંઠા કરીને લોકો છે તે વિશ્વાસઘાત, કૃતાંત્રપણું, ખોટાઈ અને હરેક પ્રકારની ઠગબાજી એ દુર્ગુણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે લોકો પાસે માલમતા વગેરે કંઈ જ નથી. અપરાધીને શિક્ષા થશે એ દહેશત તેમને નથી, અને ન્યાય અન્યાય એમાંનો ભેદ પણ તેમને સમજતો નથી. વૈવાહિક નીતિ સંબંધી તો તેમને કલ્પના પણ નથી. હવે સુધારાના માર્ગમાં જેમનાં પગલાં સર્વ કરતાં અગાડી છે. એવા યુરોપના અને અમેરિકા ખંડના દેશોની સ્થિતિ જોઈએ તો એમ દેખાઈ આવશે કે તેમની વૈવાહિક નીતિ (નિદાન કેવળ સ્ત્રીઓની) શ્રેષ્ઠ પ્રતિની છે અને સમાજની સુસ્થિતિને અવશ્ય લાગનારા જે ખીજા ગુણોનો આસ્ટ્રેલિયન લોકોમાં અભાવ છે તે ગુણ પણ આ લોકોને અંગે પુષ્કળ છે. સુધરેલા સમાજની પૂર્વની સ્થિતિ અને હાલની સ્થિતિ એની તુલના કરીએ તોપણ ઉપરનું સત્ય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ઉદાહરણને માટે ઈંગ્લાંડ દેશની હાલની સ્થિતિ અને બસં વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિ એમની વૈવાહિક નીતિ તથા ખીજા પ્રકારની સુસ્થિતિ એ સંબંધી તુલના કરી દોય તો બન્નેમાં પણ લોકોનાં પગલાં સરખાં આગળ પડતાં ગયાં છે એમ દેખાઈ આવશે.

ઉચ્ચ પ્રકારની વૈવાહિક નીતિવડે સમાજની ઉન્નતિને ત્રણ પ્રકારની મદદ મળે છે. પહેલા પ્રકારનો ઉલ્લેખ પાછળ એક ડેકારો કરેલો છે તે એ કે પુરુષ સ્વસ્ત્રીના ઉપર જ પ્રેમ રા-

ખતો હોય તો તેનું લક્ષ હમેશાં ધર તરફ હોય છે અને પોતાની સ્ત્રીની અને છોકરાંની કાળજી રાખે છે. તેથી બાળસંગોપાનનું કામ સારી રીતે થાય છે. ધણું કરીને સર્વ ઠેકાણે અને વિશેષે કરીને ત્યાં સ્પર્ધાથી છોકરાંને ઉછેરવાનું ધણું જ કઠણ થઈ પડે છે તે ઠેકાણે બાપની મદદ ન હોય તો છોકરાંના પોપણુનો સધળો ખોળો મા ઉપર જ પડે છે. અને તે તેનાથી ન ખમી શકાયને લીધે તેના ઉપર અને છોકરાં ઉપર નકારાં પરિણામ નીપજે છે. માટે વૈવાહિક સંબંધની શિથિળતાને લીધે હલકી પ્રતિનાં મનુષ્ય નીપજવાનો સંભવ છે. અને કોઈ પણ સમાજમાં આ પ્રકાર ઘણો વિસ્તાર પામ્યો હોય તે સમાજની ઉતરતી કળા થયા વગર રહેતી નથી.

ખીજું કારણ એકે એક પત્નીપણા સંબંધે સ્ત્રી પુરુષોના મનમાં જે ઉન્નત પ્રકારની મનોવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમને વ્યભિચારથી ભંગ થાય છે. જે સમાજમાં હલકી પ્રતિના વિવાહ પ્રચારમાં હોય છે અથવા અનિયંત્રિત વ્યવહાર બહુ ચાલે છે તે સમાજમાં આ મનોવૃત્તિઓની ઘણી વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ નથી. વિવાહબંધ નથી બધાએલાં સ્ત્રી પુરુષોમાં અપ્રતિમ પ્રેમ, એક બીજા ઉપર વિલક્ષણ પ્રકારની આહેના અને જાણે જે જીવનો એક જ જીવ બનેલો છે કે શું ? એવી એક બીજાના મુખ દુઃખની એકચતા, એ અવર્ણુનિય મનોધર્મ અત્યુન્નત પ્રકારની વૈવાહિક નીતિ સિવાય ઉત્પન્ન થવો શક્ય નથી. મનુષ્યની કામવાસનાથી મોટી અતર્ક્ય રીતિએ આ અમૃત્ય મનોધર્મની ઉત્ક્રાંતિ થયેલી છે. આ મનોધર્મથી યુક્ત એવી કામ વાસના જગતમાંથી નહીં થાય તો મનુષ્યના જીવતરને રમણીયતા અને મનોવેધકત્વ આણનારું એક અલ્પમંત મહત્વનું કારણ નકામું થશે. વ્યભિચારથી ઉન્નત પ્રકારની કામ વાસનાનું પ્રયત્નકરણ થાય છે અને મનુષ્યની શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિને શોભા

આપનાર જે અત્યુચ્ચ તત્ત્વ એટલે ઉપર કહેલા મનોધર્મ, તે નાટ્ય થાય છે અને પશુ પક્ષિ વ્યાદિકને સામાન્ય એવું જે ઈન્દ્રિય સુખ તેટલું જ માત્ર સિલક રહે છે. આતું યપાથી પ્રજ્વેત્પાદનતું કામ ચાલતું રહેશે, પરંતુ સ્ત્રી પુરુષના સમાગમથી થવાનું અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રતિનું સુખ તે મનુષ્યને મળવાનું નહિ.

અભિચારથી મનુષ્યનાં ખીજાં પણ રસીકપણાથી પેદા થનારાં કેટલાંક સુખ નજીક યાયછે અથવા ધણાં કમી યાયછે. કાદંબરી, નાટકો, કાવ્યો અને ગાયનનાં મધુર પદ એમાં પણ નામક અને નામિકા એમના વચ્ચેના વિલક્ષણ પ્રેમમાં અતિ ઉત્તમ પ્રકારનો ભાગ કેટલો છે અને તેથી આપણને કેટલો આનંદ યાયછે, એ મનમાં આણીએ તો જે બાબતોનું પરિણામ ઉપરની કલ્પનાથી ઉત્પન્ન હોય, તે બાબતોને લીધે આ સુખનો કદાપિ સમૂળગો નાશ ન થાય, તોપણ તે સુખ ધણે અંશે ઓછું થશે એમ સદજ દેખાઈ આવશે.

મતલબ કે સમાજની ઉત્થતિને માટે સ્ત્રીઓએ પાતિમલથી અને પુરુષોએ એક જ પત્નીવ્રતથી રહેવાની એક સરખી અગત્ય છે. ન્યાં એકનો ભંગ થયો કે ખીજનો ભંગ થવાનો જ. જે સમાજોમાં પાતિમલ અને પત્નીવ્રત એક સરખી રીતે શ્રેષ્ઠ ફરજ પડેલાં હોય તે સમાજોમાં માનસિક વૃત્તિઓ નિર્ભંગ યાયછે અને સંસાર સુખ શ્રેષ્ઠ પ્રતિનું યાયછે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સામાન્ય વિચાર અને સારાંશ.

યોડી અને નિશ્ચયાત્મક બાબતો ઉપરથી ખીજ ચૂકે અનુમાન કદાચનાં એ રાજ્ય છે. પરંતુ ધણી બાબતો હોય અને તે પંજુ અનિશ્ચિત હોય તો તે ઉપરથી કદાચનાં અનુમાનો વિશે કંઈ ખાતરી પૂર્વક

કહી શકાય નહિ. ગણિત શાસ્ત્રનાં અનુમાનો પહેલા પ્રકારનાં ઉદાહરણ છે અને સમાજ શાસ્ત્રનાં અનુમાન ખીજા પ્રકારનાં છે. વ્યક્તિના જીવન વિષે જે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે તે તો ગુચ્છવણી ભરેલા હોય છે જ, પણ અનેક વ્યક્તિથી બનેલા સમાજના જીવનના પ્રશ્ન તેના કરતાં પણ વધારે ગુચ્છવણી ભરેલા હોય છે અને તેમાં આજુબાજુની પરિસ્થિતિ સરખી ન હોવાને લીધે અને એક દેકારે પણ તે વારંવાર, વ્યથાથી હોવાને લીધે તે પ્રશ્નોની કઠિનતા ઘણી વધી છે.

સામાજિક બાબતો વિષે સામાન્ય સિદ્ધાન્ત કાઢવાના માર્ગમાં ઉપર કહેલી વસ્તુસ્થિતિ સંબંધીની અડચણો છે અને તે વસ્તુસ્થિતિનું આપણને અપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાને લીધે ખીજી અડચણો ઉત્પન્ન થાય છે તે તો જુદી જ. જે પુરાવા ઉપરથી વાદમરત પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાનો હોય છે તેમાં અનેક દોષો હોય છે. પુરાવાનું અનિશ્ચિતપણું, સંશયાત્મકતા, અપૂર્ણતા અને અસંબંધતા એમની જાળમાં લપટાએ-લું સત્ય બહાર-કાઢવાનું હોય છે. સઘળા જ પ્રવાસીઓએ કહેલી હકીકતો ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી. કેટલાએકોને યથાર્થ અવલોકન કરતાં આવડતું નથી, કેટલાકએકના મનમાં શ્રદ્ધાને લીધે અથવા રૂઢિને લીધે દુરામલ્લ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે, અને કેટલાએકોની પોતાની જ પ્રિયતા અપ્રિયતા હોય છે; વળી તે બધાને ખેંચી માહીતી મળવાને ઘણી અડચણો હોય છે. તે જ પ્રમાણે ઇતિહાસકારોની સ્થિતિ હોય છે. તેમણે આપેલી હકીકતો પૈકી ઘણો જ યોડો ભાગ પ્રસક્ષ માહિતીનો હોય છે અને જાકીનો સર્વ અપ્રસક્ષ રીતિએ મેળવેલી માહિતી ઉપરથી આપેલો હોય છે; એ માહિતી ઇતિહાસકારોની પાસે આવી પહેાચે. સાં-સધીમાં તેના ઉપર અનેક પ્રકારના સંસ્કાર થયેલા હોય છે. પક્ષાભિમાન, ધર્માભિમાન અને દેસાભિમાન

એમને લીધે કેટલેક ઠેકાણે અતિશયોક્તિ થાય છે, કેટલેક ભાગ ખીણકુલ મૂકી દેવામાં આવે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે વિપરીત બાંસે જતાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો હોય છે. આને લીધે લોકોની નીતિ સંબંધી સમજૂતિ વિષે પુરાવો આપેલો છે તેમાં અપૂર્ણતા હોવાનો સંભવ છે.

એક જ નામથી ઓળખાતા અનેક લોકોમાં જુદી જુદી તરેહના સ્વભાવ જણાય છે. આરટ્રેલિયન લોકોનું ઉદાહરણ લેઈએ. એ લોકો પૈકી કેટલીએક જાતિના લોકો ગરીબ સ્વભાવના છે, અને તેમને જેમ વાળાએ તેમ વળે છે. પરંતુ બીજી કેટલીએક જાતના લોકો તોફાની છે અને તેમને દાખમાં રાખવા એ ધણું કઠણ છે. એટલા માટે એક જ લોકો વિષે અનેક પ્રવાસીઓએ આપેલી માહિતીમાં મેળ ન આવે એ શક્ય છે. એક પ્રવાસીની એક પેટા જાતિના લોકો સાથે સંબંધ હોવાને લીધે એક પ્રકારની સમજ થશે અને બીજાની બીજા પેટા જાતિના લોકો સાથે સંબંધ થવાથી બિજા પ્રકારની સમજ થશે. પ્રવાસીઓમાં મત ભેદ થવાને બીજું પણ એક કારણ છે. લોકોની કદપના, સમજૂતિ અને આચરણ એમાં કાળબદ્ધી ફરક પડેલો જવાનો સંભવ છે. માટે બે મુસાફરો એક જ ઠેકાણે જુદે જુદે વખતે ગયા હોય અને તે કાળની વચ્ચે ધણા વર્ષોનું અંતર હોય તો તે બન્નેએ આપેલી માહિતી જુદા જુદા પ્રકારની હોવાનો સંભવ છે. કેટલાક ઠેકાણાના લોકોની મજાની કદપના અને સમજૂતિ મીથનરી (દેવેન ધર્મોપદેશક) લોકોના પ્રયત્નથી બદલાવાનો સંભવ છે અને તેના કરતાં પણ યુરોપિયન બાપારી અને વસાહત કરીને રહેનારા લોકો એમના સહવાસને લીધે તેમ થવાનો અધિક સંભવ છે. જગતના ધણા ભાગના મજાના જંગલી લોકો એવાં લોકોના સહવાસથી બગાડી ગયાં છે, એ

બાબતનો પુરાવો મળી આવે છે. આવાં અનેક આગંતુક કારણોને લીધે સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યો ઉપર જે પરિણામ બનવાનાં તેમાં ફેરફાર થાય છે.

લોકોનાં રહેવાનાં ઠેકાણાં અને તેમના નિત્યના વ્યવસાય એમાં ફેરફાર થવાને લીધે તેમની સમજૂતિમાં ફરક પડે છે તે તો જૂદો જ. એક ઠેકાણાના લોકોને પાસેના લોકોની સાથે લડવાની જરૂર પડવામાં આવે છે અને બીજા ઠેકાણાના લોકોને જીલમથી શાંતતામાં રાખવામાં આવે છે એવું પરિણામ એવું થાય છે કે, પહેલાંની સ્થિતિના મનોવિકાર અને સમજૂતિઓ નવિન સ્થિતિમાં પછી ઘણા વખત સૂધી કાયમ રહે છે અને તે તે કાળની સ્થિતિથી ભિન્ન દેખાય છે.

આવી સ્થિતિમાં પુરાવામાં ભિન્નપણું જણાવાનું જ અને તે ઉપરથી કહાડેલાં અનુમાનો સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડવાં અસંભવિત છે. આવા ગુચવણી બરેલા પ્રશ્નોમાં સૂઝ દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો સિવાય છૂટકો નથી. સરાસરીનું માપ ચૂકાય નહિ એટલું જોવું જોઈએ.

સામાજિક સ્થિતિમાંનાં એક બીજાને અવલંબીને રહેલાં સ્વરૂપ બરોબર રીતે લક્ષમાં આપ્યા સિવાય નીતિ સિદ્ધાંતોનું મહત્વ સમજી શકાય નહિ. નીતિમીમાંસા ગ્રંથમાં નીતિશાસ્ત્રના સામાજિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતી વખતે એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે, નીતિ એટલે તે તે સામાજિક સ્થિતિ ચોખ્ખાં એવો મનુષ્યના વર્તનનો માર્ગ, બીજું કંઈ નહિ. પ્રાથમિક સ્થિતિના કટલીક જાતિના લોકો એક બીજા સાથે સંબંધ ન રાખતાં પાસે પાસે રહે છે. આવી રીતે લોકોની પાસે રહેવાને 'સામાજિક સ્થિતિ' એ નામ આપવું ચોખ્ખું

નથી. કોઇને કંઈ હરકત ન કરનારા અને કોઇને મદદ પણ ન કરનારા એવા લોકોનાં અપવાદાત્મક ઉદાહરણો છે. કોઈને બીજા લોકો વિશે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે, કોઈપણ સમાજની સામાજિક સ્થિતિ કાયમ રહેવાને તે સમાજના મનુષ્યોએ એક બીજાને સાલ કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. કોઈ કોઈ વાર બહારના શત્રુથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે એક બીજાને મદદ કરવાની જરૂર પડે છે અને કોઈકોઈ વાર મનુષ્યના પોપણને માટે એકત્ર યત્ન કરવાની જરૂર પડે છે. જુદી જુદી સમાજોનો ઉદ્ધાર્ય (તે સમાજોમાં બીજા બધી બાબતો સરખી જતાં) તે સમાજોનાં મનુષ્યો અન્યોઅન્ય મદદના (સહકાર્યના) અવશ્યના નિયમો જે પ્રમાણમાં પાળતા હોય તે પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. વળી જીવનાર્થ કલહને લીધે અધિક સામર્થ્યવાન સમાજ હોય તે જ ટકી શકે છે. માટે સહકાર્ય વિષયક નીતિનિયમો વિશે મનુષ્યની મનોવૃત્તિઓ અને સમજૂતિઓ ઘણી પ્રબળ થાય છે. પરંતુ વ્યક્તિના જે વર્તનનો સહકાર્યની સાથે સંબંધ હોતો નથી તે વિશેની મનોવૃત્તિઓ અને સમજૂતિઓ તેટલી પ્રબળ થતી નથી અને તે સંબંધી અનેક લોકોમાં મેળ રહેતો નથી.

પાછળનાં બે પ્રકરણોમાં ખાવાપીવાનું નિયમિતપણું તથા વૈવાહિક નીતિ એ બે વિષયોનાં જે વિવેચન કરેલાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આ વિષયો બદલ લોકોની કલ્પનાઓ, મનોવૃત્તિઓ અને સમજૂતિઓ એમનો વિશેષ પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિ સાથે અથવા ઉત્પત્તિ સાથે ઘણા સંબંધ નથી. પરંતુ પહેલાંના પ્રકરણોમાં કહેલા અનેક વિષયો સંબંધી લોકોના વિચાર સામાજિક સ્થિતિ ઉપર અવલંબીને રહેલા દેખાય છે. આ બાબતનો ખુલાસો ઉપર

કારણો ઉપરથી થવા જેવો છે. કારણ ખાતું પીતું અને સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચેનો વ્યવહાર એ બાબતો વ્યક્તિના ખાનગી સંબંધની છે. ખાવાપીવાના કામમાં અસાચાર કરનારા લોકો જે સમાજમાં વધેલા હોય તો તેમનાથી સમાજ ઉપર જે નુકારો પરિણામ થવાનાં તે માત્ર અપ્રત્યક્ષ રીતે જે બનવા જેવાં હશે તે બનશે. ત્યાંસૂધી સિપાઇઓનું નિયમિતપણું અને સામર્થ્ય એમના ઉપર અસર થાય એવી રીતે દારૂડીઆપણાનું અથવા ખાકીધરાપણાનું વ્યસન લશ્કરમાં પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાંસૂધી દેશનાં લશ્કરી સામર્થ્યમાં બળુચા જેવો ફેર પડે નથી, એ પહેલી વાત. અને ત્યાંસૂધી દારૂડીઆ અથવા ખાકીધરા મનુષ્ય પોતાના પાડોશીને કોઇ પણ પ્રકારની હરકત ન કરે ત્યાંસૂધી સમાજના ઔદ્યોગિક વ્યવસાયમાં કોઇ પણ રીતિનાં પ્રત્યક્ષ વિધન ઉત્પન્ન થઇને સમાજના પોપણને હરકત પડતી નથી, એ બીજી વાત. મનુષ્ય જે કે દારૂડીઓ અને ખાકીધરા હોય તો પણ બીજાના હવનને અથવા માલમતાને તેનાથી કોઇપણ પ્રકારની હરકત ન થાય એ શક્ય છે, અને તે પોતાનો કસર પણ પૂરી રીતે પાળી શકે. એટલું થાય તો સદ્કાર્યના અતિ આવશ્યક નિયમો તેજ પાળ્યા એમ કહેવાય. તેના વર્તનને લીધે સમાજને જે નુકસાન થાય તે માત્ર પોતાની એક વ્યક્તિની બ્રહ્મતાને લીધે જેટલું થવાનું તેટલું જ. પ્રાતિવ્રત અથવા પત્નીવ્રતનું ઉલંઘન કરવાનું પરિણામ પણ ધણું-ફરીને ઉપર સરખું જ થવાનું. તેના મોગે દેશના સંરક્ષણને કિંવા પોપણને જે સદ્કાર્યની આવશ્યકતા છે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ રીતે ખાધ આવતો નથી. તેનાથી કાળાંતરે લોક સંખ્યા કમી થાય અથવા લોભના અંગેના ગુસ્સો કમી થાય એવાં અપ્રત્યક્ષ રીતે નુકારો પરિણામ બની શકશે. ખાતું પીતું અને વૈવાદિક મંબમ

એ બાંહેધારમાં અત્યાચાર કરવાથી સમાજ ઉપર જે નુકસાન પરિણામ થાય છે તે સારીરીતે સમાજના જાણવામાં ન આવવાથી એ વિષે લોકોની સમજૂતિઓ એક સરખી દેખાતી નથી.

જે વર્તનથી સહકાર્યના નિયમોનું ખુલ્લી રીતે ઉલ્લંઘન થાય છે તે વર્તનો વિષે ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ જોવામાં આવતી નથી. ખીકણપણાને લીધે અથવા આશાંકિતપણાના અભાવને લીધે દેશનું સામર્થ્ય કમી થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. કારણ એ દેશોને લીધે દેશના લગ્નચક્રપણામાં તરત જ કમતરતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પરિણામને લીધે સમાજના દિનને આવશ્યક એવી કલ્પના અને સમજૂતિઓ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ પ્રમાણે સમાજ બંધુઓનું ખુન કરવું, તેમના અંગ ઉપર હુમલો કરીને તેમને દુઃખ દેવું, તેમની માંસ મતાનું દરણુ કરવું અને એકબીજાના કરાર તોડવા એવા લોચી-લોકોના નિલના વ્યવસાયોમાં એટલી ઉઘાડી રીતે હરકત પડે છે કે, તે વિષે લોકોના મનમાં તિરસ્કાર જુદો ઉત્પન્ન થવાનું કાર્ય થતું કરીને નિયમિત રીતિએ જને છે. માટે આવા અપરાધો વિષે જો કે જુદી જુદી સમાજોના લોકોની સમજૂતિઓમાં ધણજ મતભેદ જણાય છે તોપણ તે મતભેદનો સંબંધ લોકોની સામાજિક સ્થિતિ સાથે અને તેમના વ્યવસાયની સાથે હોય છે. એટલે, જે અપરાધોને લીધે લોકોના નિલના વ્યવસાયમાં ધણી હરકત થતી હોય તે વિષે લોકોના મનમાં વિશેષ તિરસ્કાર જુદો ઉત્પન્ન થાય છે અને ખીજા તરફ દુર્લેક્ષ થાય છે.

આ પુસ્તકનાં અનેક પ્રકરણોમાં જે નીતિ વિષયક પ્રવૃત્તિઓનું વિષેશન કરેલું છે. તે ઉપરાંત સાંપ્રામિક સ્થિતિમાં મેનુષ્યોને અંગે કઈ પ્રવૃત્તિઓનો ઉત્કર્ષ થાય છે એ જણાવ આવે છે. પડોશના

લોકો સાથે લડવું એ જ જેમના વ્યવસાયનું મુખ્ય વલણ હોય છે અને જેઓ ટુરસદના વખતમાં પણ યુદ્ધની જ તૈયારી કરે છે તે લોકોમાં મારફાડ અને ધાડ પાડવી એ ગુણોને માટે અભિમાન ધન-વવામાં આવે છે; વૈર લેવું એ અતિ આવશ્યક કર્તવ્ય થઈ પડે છે; કુશળતા ભરેલી રીતે ખોટું બોલવું એ શઢાણપણાનું લક્ષણ ગણાય છે; અને (જે નાનાં ટોળાંની ઉન્નતિ થઈને તેમનો વિસ્તારવાળો સમાજ બનવાનો સંભવ નથી હોતો તે સિવાયનાં બાકીનાં ટોળાંમાં) જીલમી રાજાઓના હુકમમાં રહેવું એ સહુથી શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ ગણાય છે. પરંતુ ઉદ્યોગ વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે અને ન્યાયનું ધણું મહત્વ લાગતું નથી. સમાજના અસ્તિત્વને છેક આવશ્યક હોય તેટલા પુરતું જ માત્ર ન્યાય તરફ લક્ષ આપવામાં આવે છે. હવે આનાથી ઉલટી જે સમાજોની સ્થિતિ હોય છે તે સમાજના લોકોની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ એનાથી ઉલટી હોય છે. સાંપ્રાપ્તિક વ્યવસાય ધણા કમી થાય અથવા છેક નહિ સરખા થાય અને લોકોના વ્યવસાયનું વલણ સમાજના પોષણને અને વૃદ્ધિને માટે અતિ આવશ્યક એવાં ઔદ્યોગિક સાધનો મેળવવા તરફ હોય તો નિષ્કારણ જીલમનું વર્તન લોકોને નાપસંદ થાય છે. ચોરી—પછી ગમે તો શત્રુની હોય તોપણ—અપમાન ભરેલી લાગવા માંડે છે; વૈર લેવાની તેટલી જ જરૂરીઆત લાગતી નથી; ખોટું બોલવું સર્વત્ર તિરસ્કાર ભરેલું માનવામાં આવે છે; લોકોના પરસ્પરના વ્યવહારમાં ન્યાયની અતિ આવશ્યકતા માનીને અમલમાં આણવામાં આવે છે. રાજા પાલનની હદમાં હોય છે, એટલે જીલમી રાજાની બધી જ આગ્રાઓને તાબે થવું એ નિંદ્ય ગણાય છે; અને ઉદ્યોગ કરવો એ હલકું ગણાતું નથી એટલું જ નહિ પરંતુ ઉલટું દરેક મનુષ્યે કાંઈ પણ

પ્રકારે ઉદોગ કરવો જ નોંધએ એવી ભોકોની સમજૂતિ ચાપ છે.

ઉપર જે સંબંધ કહ્યા તે પ્રત્યેક સમાજમાં જેવા નોંધએ તેવા જણાવવાનાં ધણાં કારણો છે. ધણા પ્રાચીનકાળથી જુદી જુદી સમાજોના મનુષ્યો ઉપર વંશપરંપરાથી ઉતરેલાં કુદરતી પરિણામ, લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહેવાથી જેમને વિશ્વકોણ મહત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એવી શ્રદ્ધાઓ પરિણામ, ધર્મ શ્રદ્ધાને લીધે મન ઉપર થનારા સંસ્કાર અને પ્રત્યેક સમાજની ભિન્ન પરિસ્થિતિ આ સર્વ બાબતોને લીધે ઉપરના સંબંધમાં થોડો ઘણો પણ ફરક તો પડવાનો જ. તથાપિ સ્વયં દૃષ્ટિએ જોતાં આ અનુમાનની સત્યતા જણાયા વગર રહેવાની નહિ.

જુદા જુદા સમાજમાં અથવા એક જ સમાજમાંના પરંતુ ભિન્ન સ્થિતિમાં રહેનારા ભોકોમાં જણાતી નીતિ સંબંધી સમજૂતિ-ઓ અનેક પ્રસંગે એક બીજાથી કેવળ વિરુદ્ધ હોય છે. આ બાબતની સત્યતા બતાવનારાં ધણાં ઉદાહરણો પાછળ આપવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ આ મહત્વની વાત મનમાં સારી રીતે ઠસાવવા સારૂ જેમાં પરસ્પરનો વિરોધ ખુલી રીતે દેખાય એવાં કાંઈક ઉદાહરણો એકત્ર આપ્યાં હોય તો દીક પડે.

ધણા એક સુધરેલા ભોકોમાં ખુન કરવું એ અપરાધ એટલો બયંકર ગણાય છે કે, તે કરનારની છૂર્તિને જે દક્ષક લાગે છે તે અંતિકાળ સુધી કરાથી પણ ધોવાતું નથી. અને કેટલીક પેઢીઓ સુધી તે મનુષ્યનાં સર્ગાં વડાલાંતું નામ પણ અશુભ ચાપ છે. પરંતુ પછાત ભોકોમાં આનાથી કેવળ ઉલટી સમજૂતિ જણાય છે. એક પછાત એક મોલવીનું ખુન કર્યું હતું. 'સારખાજી તેનું' વૈર લેનારા ભોકોની સાથે પોતાનો નિભાવ થતો નથી એમ નોંધને તે છેવટ

ખોલ્યો કે:—“હું કંઈ પણ સાઈ કામ કરીને મરીશ. હું જઈશ અને એકાદ સાહેબને મારીશ.” પછી તેણે ખરેખર જ લશ્કરના એક સાર્જન્ટને ગોળીથી માર્યો અને તે અપરાધ બદલ તે ફાંસીએ ગયો.

ઈંગ્લાંડમાં સાધારણ લોક મન એવો છે કે, એકાદો મનુષ્ય જે સધળું સ્વાભિમાન છોડી દઈને બીજાના છેક તાળામાં રહેવા લાગે અને તેના ગુલામ જેવો થાય તો તે મનુષ્ય વિશે જ્યાં જ્યાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ફિશ બેટમાં ફ્રેક્ટ કરીને એક ગુલામનો પ્રદેશ છે. જ્યાંના લોકોનો મન કેવળ બિન્ન છે. તે કહે છે કે:—“પોતાના રાજાના બક્ષેને માટે ઉપયોગી પડવું અને તેના યગ્મમાં બલિ થવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. અને આવાં પુણ્ય કૃત્યોને માટે આપણે યોગ્ય છીએ એમ મનાય. એ આપણને શોખ આપનાર છે.”

આટલું કમાલ હદ સૂધીનું નહિ પરંતુ એવા જ સ્વરૂપના વિરોધનું એક ઉદાહરણ ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં બનેલું છે. યોગ સૈન્ય પહેલાં ઇલિઝાબેથ રાણીની કારકીર્દીમાં ઈંગ્લાંડ દેશમાં ગુલામનાં વ્યાપારની શરૂઆત થઈ. તે વખતે એ વિશ્વક્ષણ મહત્કૃત ગણવામાં આવ્યું અને તેનું મંડાણ જેના હાથથી થયું તે સરદારને મોટું માન મળ્યું અને તેને નવો ખીતાબ મળ્યો તથા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા, સ્તયક એક પ્રકારનો પોપાગ પહેરવાની સરકાર તરફથી તેને પરવાનગી મળી. આવી રીતે શરમન હાકિન્સના કૃત્યનું સન્માનનિયમણું કબુલ કરવામાં આવ્યું અને તેની કીર્તિ ચોતરફ પ્રસરી. પરંતુ આહું સૈન્યમાં લોક મત-કેટલો બદલાયો તે જુઓ. મનુષ્યને ગુલામ કરવો એ કામ અલગ નીચપણાનું ગણાવા લાગ્યું. વેલ્સ-લીએ એક વખત એવા અર્થનો ઉદ્દગાર કાઢ્યો કે, આ કામમાં

મનુષ્યના દુષ્ટપણાની હદ પળે છે. આ લોક મતનું પરિણામ લાગતું
જ કૃતિમાં જણાઈ આવ્યું. શુભામેનો વ્યાપાર બંધ કરવા સાડ

ઈંગ્લાંડે ધણાં વર્ષ સુધી એક નૌકા સૈન્ય (આરમાર) રાખ્યું હતું.

જે લોકો પ્રથમાવસ્થાની કૌટુંબિક સમાજ પદ્ધતિમાંથી
આગળ વધ્યાં છે તેમને એમ લાગે છે કે, જે મનુષ્યે શુન્દે કયો
હોય તેને જ તે બદલ શિક્ષા થવી જોઈએ. અને એકના અપરાધને
બદલે બીજાને કોઈને શિક્ષા કરવી એ તો અન્યાયની કમાલ થઈ
એમ પણ તેમને લાગે છે. પરંતુ કેટલાક સુધરેલા લોકોના ધણા
પ્રાચીન પૂર્વજોનો મત તદ્દન ભિન્ન હતો અને હાલમાં પણ આ-
સ્ટ્રેલિયન લોકોને તેમ જ લાગે છે. તેમનો આધિન (નિશ્ચિત) મત
એવો છે કે, જે શુન્દેગાર હાથમાં આવે નહિ તો તેનાં સર્વ સગાં
વડાઓ તે અપરાધમાં શામીલ હોવાં જોઈએ. અને તે તમામને તે
બદલ શિક્ષા થવી જોઈએ. જનને અપરાધ કરનારો મનુષ્ય જેટલો
દોષી હોય છે તેટલા જ આપણે પણ દોષી છીએ એમ શુન્દેગારનાં
બાઈબાંડુને લાગે છે.

સુધરેલા દેશોમાં સ્ત્રીઓ રાંબધી ધણા ઉત્તર વિચાર દેખાઈ
આવે છે અને તે પ્રમાણે તેમને યોગ્ય ધણા હક પણ મળેલા છે.
તેની છંદગી ઉપર અને સ્વાતંત્ર્ય ઉપર પતિનો હક નથી. એમ
હાલ મનાય છે. કેટલી એક સ્ત્રીઓને જાત મહેનતથી દ્રવ્ય સંભાલન
કરવાનો પણ અધિકાર મળેલો છે અને તેઓ હાલમાં ગૃહ કૃત્યમાં
અને સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય કામમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા સાડ
મત્ત કરે છે. પરંતુ ક્રિસ્ટિયન લોકોમાં આથી ઉલટું છે. ક્રિસ્ટિયન
સરદારોની સ્ત્રીઓ પતિના હવ જાની સાથે પોતાને લોકો ગળું
દાખીને મારે અને પોને તે સહન કરે એ અતિ પવિત્ર કર્તવ્ય માને

છે. વુધ્ધિમ્મે એક બાધને આવા પ્રસંગમાંથી છોડાવી હતી. પરંતુ તેનું મન ફરીને બદલાયું અને રાત્રે તે લાંથી નાશી ગઈ તથા નદી તરીને સામી બાજુએ જે ઠેકાણે તેના જાત બાધઓ હતા તે ઠેકાણાનો રસ્તો તેણે પકડ્યો. લાં પહોંચ્યા પછી તેણે તેમની પાસે જઈને પોતાનો અપરાધ કબુલ કર્યો. અને ધારા પ્રમાણે પોતાનો નીકાલ લાવવા વિશે તેણે તેમને આગ્રહ પૂર્વક વિનંતિ કરી. વિદ્વદ્ધિ-મ્મે જે પોતાની માહિતીની એક ખીણ વાત લખી છે. એ વાતમાં જે બાધનો જીવ બચાવવામાં આવ્યો હતો તેણે પોતાના બચાવનારને અગણિત ગાળોનો શાપ દીધો અને પછી મરતા સૂધી તે તેનો વિશ્વ-ક્ષણુ દેશ કરતી હતી.

સુધરેલા દેશોમાં ચોરીના અપરાધ માટે ત્રણ પ્રકારની શિક્ષાનો બચ હોય છે. પહેલું, ચોરી કરવી નહિ એવી ધર્માગ્રા હોવાને લીધે ને તોડે તો ઈશ્વરનો આપણા ઉપર ક્રોધ થશે અને મરી ગયા પછી આ પાપને બદલે શિક્ષા થશે એ વિચાર મનમાં આવીને પોતાનું જ મન પોતાને ખાશે એ ભય. બીજું, ચોરી કરવી એ કાયદાની દૃષ્ટિએ ગુન્હો ગણાય છે અને તે બદલ પોતાને શિક્ષા થશે એ ભય. અને ત્રીજું, લોકોમાં પોતાની અપકીર્તિ થશે અને પોતાથી કાઢને મોં બતાવાશે નહિ એ ભય. પરંતુ બલુચીસ્તાનમાં આથી કેવળ ઉલટી કલ્પના અને મનોવિકાર જણાય છે. તે લોકોને પ્રિય એવી એક કહેવત છે. તેનો અર્થ એવો છે કે, જે બલુચી મનુષ્ય ચોરી અને ખુન કરે છે તેની સાત પેઢીના પૂર્વજને જગે જાય છે.

જગતના ધણખરા ભાગમાં સુધરેલા અને જંગલી એવા બન્ને પ્રકારના લોકો તરફથી અસલ બાપણુ તિરસ્કાર બરેલું માનવામાં

આવે છે. પરંતુ જગતના કેટલાક ભાગમાં આથી ઉલટી સ્થિતિ છે. ગયાકોનદ્ય કહે છે કે, છતાંટાપર નામનો એક પ્રદેશ છે ત્યાંના લોકોને 'જોડું જોડનારા' આ વિશેષણ અપમાન ભરેલું ન લાગતાં શુભચારુપદ લાગે છે.

આપણા લોકોમાં સ્ત્રીઓના વ્યભિચાર વિષે એટલો તિરસ્કાર છે કે, એકાદી સ્ત્રીના વર્તન વિષે માત્ર શંકા આવે તોપણ તેનો આખો જન્મારો ધૂળ મળી જાય છે. પરંતુ એવા પણ લોકો છે કે તેમને વ્યભિચાર બદલ કંઈ લાગતું નથી અને કેટલાકને તો તે ઉલટું ગમે છે. ઘોટયાક્ષ લોકોમાં વ્યભિચાર એ સદ્ગુણ માનવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે મનુષ્યના વર્તનના જે મુખ્ય વિભાગ છે તે વિષે જુદી જુદી જાતિના લોકોનો અને એક જ જાતિમાંના પરંતુ જુદી જુદી સ્થિતિના લોકોનો મત પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને તેને લીધે તેમના મનોવિકાર પણ એક બીજાથી છેક ઉલટા દેખાઈ આવે છે.

ઉપરનાં વિરોધાત્મક ઉદાહરણોમાં આ પુસ્તકના પુરાવાનો સાર આવ્યો છે. એનું સાંતતાથી મનન કરતાં સદસદ્વિવેક ભુદ્ધિ વિષે કેટલાકોના જે બૂલ ભરેલા વિચાર માલમ પડે છે તે નષ્ટ થશે. પણ સાંતતાથી મનન કરવું એ જ કઠણ છે. અનુભવ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઘણાં ખરાં મનુષ્યોના મનમાં દર્શી ગયેલા વિચાર ગમે તેવા યુક્તિવાદથી, જોઈએ તેટલા મજબુત પુરાવાથી અને ગમે તેટલાં ઉદાહરણોથી પણ જતા નથી.

મુશ્કરે મનુષ્યને ઉત્પત્ત કર્યો અને તે જ વખતે તેણે તેને સદસદ્વિવેક ભુદ્ધિ આપી એવા જોગને શ્રદ્ધાને લીધે દૃઢ વિચાર

થયા હશે તેમના મન ઉપર સદરહુ ઉદાહરણની કંઈ પણ અસર ન થાય, પરંતુ જેમના કોઈ પણ પ્રકારના દૃઢ વિચાર થયા નહિ હોય તેમને ખચીત એમ માલમ પડશે કે, સર્વ મનુષ્યોને સાધારણ એવી સદસદ્વિચાર શક્તિ માણસોમાં મૂળથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી. ખુદ સ્પેનસર સાહેબનો મત આરંભમાં તદ્દન જૂદો હતો, ખરું જોઈને પારખવાની જે શક્તિ સર્વ મનુષ્યોમાં જણાય છે તે વડે સર્વને સરખું જ જ્ઞાન થાય છે એવી તેમની સમજ હતી. અને તેમણે પોતાના 'સમાજ સ્થિતિ શાસ્ત્ર' નામના ધણા વર્ષ પહેલાં લખેલા ગ્રંથમાં એ મતનું પ્રતિપાદન પણ કર્યું છે. પરંતુ આગળ જતાં એ મતને બાધ આવનારી અનેક વાતો તેમની દૃષ્ટિએ આવવા લાગી ત્યારે એ મત પૂર્ણરીતે ખરો નથી પણ અંશતઃ માત્ર ખરો હશે એમ તેમને લાગવા માંડ્યું અને છેવટે એટલી બધી અપવાદક વાતો જણાવા માંડી કે, તેઓ મત પ્રતિપાદન કરવામાં કંઈ અર્થ જ નથી એમ તેમને જણાયું. જે મનુષ્ય ચોરી કરે છે તેને દુર્ગતિ થયા વગર રહેતી નથી એવી કેટલાએક લોકોમાં સમજ જણાય છે અને જે ચોરી કરતો નથી તે ઈશ્વરની પ્રીતિને પાત્ર થતો નથી એવી ખૂબસી લોકો પ્રમાણે ખીજા કેટલાકોની સમજ દેખાય છે તો પછી આવા નિર્વિવાદ પુરાવા આગળ ખરું જોઈને પારખવાની શક્તિ સર્વ મનુષ્યને સાધારણ છે એ મત કેવી રીતે ટકી શકે ?

સદસદ્વિચાર શક્તિ વિષે લોકોની જે સાધારણ સમજ છે તે જોડી હોય તો પણ તે ઉત્પન્ન થવાને જે દારણો બન્યા છે તેમના વિચાર કરતાં ખરેખરી સ્થિતિ શી છે એ લક્ષમાં આવશે. મનુષ્યને એજે 'સદસદ્વિચાર શક્તિ છે' એ વાત એટલી સ્પષ્ટ છે કે તે કોઈથી પણ ના કબુલ થઈ શકવાની નથી. એ વાત એટલી

સ્મૃત હોવાને લીધે જ ઉપર કહેલી ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યનું જ્ઞાન ધણું જ અલ્પ હોવાને લીધે જગતમાંના નાના પ્રકારના લોકોની સમજૂતિઓ શી છે તે જાણવાને તેમને સાધન ન હોય. જે લોકો સાથે સહવાસનો પ્રસંગ આવતો તો તેમની મુખ્ય વાતોમાં ધણી ખરી સરખી જ સમજ જણાતી. તેથી કરીને સદસદ્વિવેક શુદ્ધિ સર્વ મનુષ્યમાં સરખી જ હોવી જોઈએ એવા વિચાર ઉત્પન્ન થયા. કદાપિ એકાદું વિરુદ્ધ ઉદાહરણ માત્રમ પડે તો તે અપવાદ તરીકે ગણીને છોડી દેવું એવી સ્થિતિ થઈ. એકવાર કોઈપણ પ્રકારનો વિચાર ઠસ્યા પછી તે દૂર થવાને ધણો વખત લાગે છે. તેને લીધે હજી જૂલ જરેલા વિચાર કાયમ રહ્યા છે. પરંતુ ઉપર આપેલા નિઃસંશય પુરાવા જેમ જેમ લોકોના મનમાં ઠસતા જશે તેમ તેમ પહેલાના ખોટા વિચાર નષ્ટ થઈ ખરા જ્ઞાનનો પ્રવેશ થવાને તેમના મનમાં આવકાશ મળશે.

અનેક સમાજોની વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવનારી એક પછી એક ને વાતો આ પુસ્તકના પ્રત્યેક પ્રકરણમાં આપેલી છે તે સર્વ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, કોઈપણ સમાજમાંના મનુષ્યોની સંમજૂતિઓ તેમના નિત્ય વ્યવસાયના ધોરણ પ્રમાણે બને છે. યુદ્ધના વ્યવસાયમાં જ મનુષ્યોનો ધણો કાળ જતો હોય તો જુલમ કરવો, જા્ય મેળવવો, વૈર લેવું, ઇલાદિ વાતો વિશે તેમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને શાંતતાના વ્યવસાય વિશે તિરસ્કાર શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આનાથી ઉદ્ભવેલાં શાંતતાના વ્યવસાયમાં મનુષ્યોનો ધણો ખરો વખત જતો હોય તો ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, સત્ય, ખીજના દંકને માન આપવું ઇલાદિ, સદકાર્યને અવસ્ય એવા ગુણ વિશે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જે આ શાંતતા લાંબા કાળ સુધી કાયમ રહે તો નીતિનિયમ તે સમાજ સ્થિતિને અનુસરીને બને છે એટલું જ નહિ; પરંતુ મનુષ્યની મનોવૃત્તિઓ

પણ તેવી જ બનતી જાય છે અને તેમની સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને પણ તેનું વલણ મળે છે. એક સમાજના મનુષ્યોની સરખી જ પરિસ્થિતિ હોવાને લીધે નીતિ સંબંધી વાતો વિષે તેમની પસંદગી અને ના પસંદગી ધણુંકરીને સરખી જ હોય છે. અને મનુષ્યોની સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિ તે સમાજની સ્થિતિને યોગ્ય એવા વર્તનનો માર્ગ બતાવવાને સમર્થ થાય છે. જે સદશુણની આપણને કલ્પના માત્ર છે અને જે સદશુણ ધણા યોગ્ય લોકોના આચરણમાં દેખાય છે તે જેમના આચરણમાં સ્વાભાવિકરીતે દેખાઈ આવે એવા મનુષ્યોથી બરેલી સમાજ ઉત્પન્ન થવી શક્ય છે. પારકા દેશો સાથે યુદ્ધ કરવાના પ્રસંગ ન આવે અને દેશમાં ને દેશમાં એકનો બીજા ઉપર જીલમ ન થાય એ વિષે કડક કાયદા થઈને તે સખ્તાઈથી અમલમાં આવવા માંડે અને એવી સ્થિતિ લાંબા વખત સુધી કાયમ રહે તો ઉપર કહેલા પ્રકારનો સમાજ દૃષ્ટિએ પડવા માંડે.

ઉપર જે સામાન્ય સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કર્યું તેને એક વિશેષ સિદ્ધાંતથી ટેકા મળે છે. જેઓ ધણીખરી વાતોમાં સુધરેલા લોકોથી બહુ પાછળ છે, પરંતુ નીતિના કેટલાક વિભાગોમાં જેઓ સુધરેલા લોકોથી ધણા અગાડી ગયેલા જણાય છે એવા અસિક્ષિત લોકોનાં, પુખ્ત ઉદાહરણો પાછળનાં પ્રકરણોમાં આપેલાં છે. અને તે જ ઠેકાણે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, તે સર્વ લોકોને આજીવનના લોકો સાથે મુદ્દના પ્રસંગ ખીલકુલ આવતા નથી. મનુષ્ય જાતિની અનેક સાખાથી ઉત્પન્ન થયેલા લોકોમાં આવાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. માંગોલિયન, કોલારિયન, અને દ્રવિડિયન - સાખાના* લોકો

* આપાઓના સરખાપણા ઉપરથી મનુષ્ય જાતિના અનેક વર્ગ કરેલા છે તે પૈકી માંગોલિયન, કોલારિયન અને દ્રવિડિયન એ છે.

હિંદુસ્થાનમાંના ડુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા છે. મલાક્કા અને બ્રહ્મ
દેશના અરબમાં અને ચીનદેશના નિર્જન પ્રદેશમાં જુદી જ શાખાનાં
ભોકો મળી આવે છે. પૂર્વ તરફના બેટામાં પાપ્યુઅન શાખાના
ભોકો છે. જાપાનમાં આપનો કરીને ભોકો છે તેમનામાં યુદ્ધની દંત-
કથા પણ નથી. અને મેક્સિકોના ઉત્તર ભાગમાં ચ્યુએબ્લાસ કરીને
ભોકો છે તેઓ આ સર્વથી ભિન્ન છે. આ સર્વ ભોકોનાં ભોહી એક
ખીજથી કંઈકે પણ ભિન્ન છે અને તેઓ એક ખીજથી ધણા દૂર
રહે છે. એમ છતાં બે વાતોમાં સર્વનું સરખાપણું દેખાઈ આવે છે.
એક તો એ કે, તેઓ છેક એકાંત પ્રદેશમાં રહેનારા હોવાને લીધે તેમને
પાડોશી ભોકો તરફથી ઉપદ્રવ થયો નથી તેથી તેઓ સાંઘાતિક
વ્યવસાયથી સાંખ્યા કાળ પરિચિત છેક અલિપ્ત રહેલા છે. અને ખીજ
એ કે, નીતિના કેટલાક વિભાગોમાં તેઓ સુધરેલા ભોકો કરતાં ધણા
અગાડી છે. આના કરતાં સારો પુરાવો ખીજે શો હોવો જોઈએ ?

મોગલ-ભોકો એ માંગોલિયન વર્ગના છે. માંગોલિયા એ તેમનું મૂળ
ઢેકાણું હોવાને લીધે તે ભોકોનું માંગોલિયન એવું નામ પડ્યું. આર્ય
ભોકો આવતા પહેલાં ત્રણ વર્ગના ભોકો હિંદુસ્થાનમાં હતા. ટિબેટા-
ખર્મીજ, કૈલાસિયન અને દ્રવિડિયન. આ અનુક્રમથી જ તેઓ હિંદુ-
સ્થાનમાં આવ્યા. ખોડો, ધિમાલ, લેખ્કા વગેરે પાછળ ઉલ્લેખ કરેલી
નંતિઓ ટિબેટાખર્મીજ વર્ગમાંની છે. સાંથાળા, કૈલ, સવાર વગેરે
કૈલાસિયન વર્ગમાંની છે અને તેલગૂ, ખોડ, વગેરે નતિઓ દ્રવિડિયન
વર્ગમાંની છે. કૈલાસિયન ભોકો ઇશાન્યખૂણા તરફથી અને દ્રવિડિયન
ભોકો વાયવ્યખૂણા તરફથી આવ્યા. દ્રવિડિયન ભોકો ધણા સામર્થ્ય-
વાન હતા. તે કૈલાસિયન ભોકોને પાછળ મૂકીને પોતે દક્ષિણ તરફ પ્રસરી.

સુધારાની શેખી મારનારા ભોકામાં જણાતા સારા ગુણો સિવાય ખીંચું સારાપણું જેમની દૃષ્ટિએ પડતું નથી તે ભોકા છેક પ્રાયમિક સ્થિતિના મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ પ્રતિના સદ્ગુણોનો ઉદય થયેલો જેમને આશ્ચર્યથી ચકીત થાય છે. તેમને એમ લાગે છે કે, મનુષ્યોમાં જે થોડાક સદ્ગુણ દેખાય છે તે સુધારાને લીધે અને શિક્ષણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા છે. પરંતુ આ ઉદાહરણો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે ઉત્પન્ન થવાને વિશેષ પ્રકારની પરિસ્થિતિ જ જોઈએ. ઓરીલીએ લેટ્સાટ ભોકા વિષે જે હકીકત લખી હતી તે ઉપર જનરલ ક્રીચે નીચેનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. “તેમની નીતિ સંબંધી સારાપણાની ખુબ અને તેમનાં શુદ્ધાચરણ એ વિષે તેણે જે માહિતી આપી છે તે તેમની જ પાડોશમાં રહેનારા અર્ધા સુધરેલા ભોકાની સ્થિતિ સાથે સરખાવી જોતાં એવો ભાસ થાય છે કે, એ કેવળ કાઠંબરીનું વર્ણન તો નહિ હોય !”

એકાંત સ્થળમાં રહેનારા નાના નાના ટોળાના અશિક્ષિત ભોકામાં જે કારણોથી આ ગુણો ઉત્પન્ન થયા તે જ કારણોની અનુકૂળતા શિક્ષિત ભોકાને મળે તો તેમને અંગે તેમના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ પ્રતિના ગુણો ઉત્પન્ન થશે એવું અનુમાન કરવું સકારણું છે.

પરંતુ આગળ ઉપર આવા પ્રકારની સ્થિતિ થવાની છે, એ વિચાર મનમાં આવવાથી બધા ભોકાને જ આનંદ થશે એમ નથી. હિંદુ ભોકા આપણા સુખને માટે છે એવું જે કેટલાક હિંદુસ્થાનવાસી ઇંગ્લેન્ડ ભોકાને લાગે છે તેમને આ વિચાર આનંદદાયક લાગશે નહિ. લશ્કરના સિપાઇઓને પણ આ વિચાર દુઃખદાયક લાગશે. ઉપરીનો હુકમ થવાની સાથે જ ન્યાય-અન્યાય ન જોતાં ગમે તે મનુષ્યો ઉપર ગોળીઆર કરવા તૈયાર થનારા ભોકાનું પછીથી કામ જ

રહેવાનું નહિ. આજ આ લગાઈમાં ફતેહ મેળવી, દાલ અમુક લોકોને છાયા, એવી વાતોની જેમને ટેવ પડેલી છે તેમને સમતાની સ્થિતિ કેમ પસંદ પડે? જે લોકોને મનુષ્યનું માંસ ખાવાનું એટલું લાગેલું હોય છે તેમનામાંથી મનુષ્ય-ભક્ષણનું નષ્ટ કર્યું હોય તો તે તેમને પસંદ પડતું નથી. તે જ પ્રમાણે દુર્બળ લોકોનાં રાજ્યો ગળા જવાનો જેમને સ્વાદ લાગ્યો છે એવા સમાજભક્ષક દેશોને લગાઈ વગેરે બંધ થાય અને પોતાની રાજ્યતૃષ્ણા-તૃષ્ટ કરવાને અવકાશ ન રહે એ વિચાર દુઃસહ થાય છે. “લશ્કરી સિપાઈની કામગીરી જેટલો પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રેયસ્કર બીજો ધંધો નથી” એવા ઉદ્ગાર જે ઇંગ્રેજ સરદારના મોંમાંથી નીકળ્યા તેને આવા વિચાર પસંદ પડવાના નહિ.

મનુષ્યને સદાચારથી ચાલવા વિષે ઉપદેશ કરનારા પાદરી સાં-હેજોને અને બીજાં ધાર્મિક લોકોને પણ મનુષ્યની આગળની નૈતિક ઉન્નતિનો આ વિચાર પ્રિય લાગવાનો નહિ. આ કહેવું પ્રથમ તો વિપરીત લાગશે પરંતુ તે તેમ નથી. આ વિચાર તેમને વિષમ લાગવાનું કારણ એટલું જ કે આગળની નૈતિક ઉન્નતિનું જે સંભવિતપણું આ સ્થળે બતાવેલું છે તે તેમની વિચાર-સરણીને અનુસરીને નથી. મનુષ્ય-જાતિને જે સારાપણું આવવાનું છે તે, મનુષ્યો ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો જ આવવું શક્ય છે, બીજા કોઈ પણ સાધનોથી તે આવવું શક્ય નથી, એવો આ મંડળીનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. અને આ પુસ્તકમાં તો શાંતતાવાળા સદ્કાર્ય મંડળીની (વિશેષ પ્રકારની) પરિસ્થિતિ લાંબા કાળ સુધી કાયમ રહ્યાથી તે પ્રાપ્ત થશે, એવું પ્રતિપાદન કરેલું છે. માટે શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિવાદ એ બેનો મેળ કેમ પડે? મનુષ્યની મૂળ પ્રકૃતિ દુષ્ટ છે. પરંતુ સ્વર્ગની આશા અને નરકની બીક એથી જે મનુષ્ય સારો થવાનો સંભવ છે એવો અનેક

ધર્મના શ્રદ્ધાળુ લોકોનો અને વિશેષે કરીને ધર્માભિમાનીઓનો મત છે. અને તે આ પુસ્તકમાં જતાવેલા મત કરતાં સારો દેખાય છે. આ પુસ્તકમાં જતાવેલા મત એવા છે કે, મનુષ્યની મૂળ પ્રકૃતિ દુષ્ટ નથી અને તેની પરિસ્થિતિ જે એવી હોય કે, તેમાં નીચ મનોવૃત્તિને અવકાશ જ ન મળે, તો તેના શ્રેષ્ઠ મનોધર્મને ઉત્તેજન મળીને તે સારો થશે. ખ્રિસ્તી ધર્મના શ્રદ્ધાળુ લોકોની પાછળ કલા પ્રભાણે બીજી એવી સમજ છે કે, તેમનો જ ધર્મ માત્ર ઈશ્વરને પ્રિય છે અને મનુષ્ય જાતિનો જે ઉદ્ધાર થવાનો તે ખ્રિસ્તી ધર્મથી જ થશે. આવી તેમની સમજ થવાને કારણે પણ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકો કેટલાક સૈકાથી સર્વે જાળતોમાં આગળ પડતા છે, અને જે દેશો ખ્રિસ્તી નથી તે અનેક જાળતોમાં ખ્રિસ્તી દેશોથી ઘણા પાછળ જંચાય છે. આમ થવાનું કારણ ખ્રિસ્તી લોકો ઈશ્વરને પ્રિય છે એ જ હોતું જોઈએ એમ શ્રદ્ધાળુ ખ્રિસ્તી લોકોને લાગે છે. અને એનાથી ઉલટો પુરાવો મળી આવે તોપણ તે લોકોને તે તરફ લક્ષ આપવાનું મન જ થતું નથી; કારણ પોતાનો ધર્મ ખરા નથી એવું જતાવવાનું તેનું વલણ છે એમ તેમને લાગે છે.

ઉપર જે શ્રદ્ધાળુ લોકોની સ્થિતિ કહી તે હાલની સામાજિક સ્થિતિનો વિચાર કરતાં શોચનિય નથી. સામાજિક સ્થિતિ, લોકોનો સરાસરી (સાધારણ મનુષ્ય) સ્વભાવ, અને લોકોની સંમજ્જીતિઓ એ જગ્યામાં એક બીજા સાથે મેળ રહેવો જરૂરનો છે, અને તે ધર્મ કરીને હોય છે. મુલકો જીતી લેનારી યુરોપની પ્રજાઓમાં માણસો પોતાના દરરોજના વ્યવહારમાં નીતિની કલ્પનાથી દોરાતા નથી. પણ પોતાના પાપકૃત્ય બદલ શાસન કરનાર સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર છે એ વિચાર મનમાં રહેવાથી તેમને હાથે ધર્મખરાં સારાં કામ થાય

છે. અને નકારાં કૃત્યથી તેઓ દૂર રહે છે એ વાત ખોટી નથી. કોઈ પ્રજા ખીછ પ્રજા ઉપર હલ્લો કરે અને તે ખીછ પ્રજા પોતાનો જવાબ કરવાને સામી થાય એવે પ્રસંગે હલ્લો કરનાર લશ્કરને એવો ઉપદેશ કરવામાં આવે કે, “ભાઈઓ! સામાવાળાઓને નરકમાં મોકલો.” તો આવું કહેનારા તથા કરનારાને તેમના દુર્વર્તન બદલ ઈશ્વર નરકમાં નાંખશે એવો ભય બતાવીને તેમને દાખમાં રાખવાની જરૂર છે. લોકોની ખીજ બધા પ્રકારની સ્થિતિ કાયમ રહે અને પાપ પુણ્યનો બદલો ઈશ્વર આપનાર છે એ સમજ દૂર થાય તો અનિષ્ટ પરિણામ નીપજે એ કમુલ કરવું જોઈએ. નમ્ર અને ચર્મ ઓઢનારા જંગલી લોકોને બનાતનાં વસ્ત્ર ધારણ કરી શકે એવા (જંગલી) લોકો કચડી નાંખે એવી સ્થિતિ ત્યાંસુધી દુનિયામાં નજરે પડે છે ત્યાંસુધી ઈશ્વર સાક્ષીભૂત રહીને સર્વને પાપ પુણ્યનો બદલો આપશે એ વિશ્વાસ કાયમ રહે એ યોગ્ય છે.

જનમંડળમાં કોઈક એવા હોય છે કે તેઓ ઈશ્વરને માનતા નથી, પાપનું ફળ મળવાનો તેમને ભય હોતો નથી અને નીતિ નિયમોની તેઓ દરકાર રાખતા નથી. ખાતું, પીતું અને મોજ મુઝા મારવામાં જ તેઓ પોતાનો બધો કાળ કાઢે છે. તેમને કંઈપણ બંધારણ ગમતું નથી અને ગમેતેવાં અનર્થકારક કામ અટકાવે એવી કોઈ શક્તિ તેમના પોતાનામાં હોતી નથી. આવા નાસ્તિકોની સંખ્યા યોડી હોય છે અને રાજ્યભય તથા લોકભયના બહારના બળથી તેમને અંકુશમાં રાખવાની જરૂર પડે છે.

કેટલાક તત્વજ્ઞાનીઓને પણ ઈશ્વર અને પરલોક એ અગ્રેય ભાગે છે અને તેથી તેમના મનમાં પાપ પુણ્યનું ફળ આપનાર ઈશ્વર છે એ વિચાર ઠસતો નથી. પરંતુ તત્વજ્ઞાનીઓ અને જગતમાં અનર્થ

કરનારા નાસ્તિકો એ બેમાં આસમાન જમીન જેટલો ફરક છે. ઇશ્વરનો ભય ન રાખનારા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતાનું વર્તન જ્ઞાન-સામર્થ્યથી ઉત્તમ રાખી શકે છે. ઇશ્વરને અને પરલોકને માન્યા વગર પણ નીતિ-નિયમોની આવશ્યકતા તેઓ સ્વીકારે છે અને તે નિયમોનું પ્રતિપાદન કરે છે. સાધારણ લોકોના વિચાર પ્રમાણે તેઓ ઇશ્વરને માનતા નથી પરંતુ જ્ઞાન અને સત્ય એ ઇશ્વરના ગુણનું પૂર્ણ રીતે તેઓ અવલંબન કરે છે. ખરેખરી રીતે જોતાં આવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ નાસ્તિક નથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ કરનારા એટલે ઇશ્વરના ગુણને નામે ઇશ્વરને માનનારા આસ્તિક છે; અને તેથી તેમનાં આચરણ એવાં તો શુદ્ધ રહેછે કે, તેમાંના કેટલાંક તો સંત-માલિકમાં ગણવાની યોગ્યતાને પહોંચે છે. આવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ગયાં હજારો વર્ષમાં શાંશાં કારણોથી મનુષ્ય-સ્વભાવમાં ફેટલો ફરક પડે છે એનું નિરીક્ષણ કરેછે અને તે ઉપરથી હવે પછીનાં હજારો વર્ષમાં કેવી રીતનો ફેરફાર થવાનો સંભવ છે એ સંબંધી વિચાર કરે છે. આમ બક્ષિસની આશા અને શિક્ષાનો ભય ન છતાં મનુષ્યને હાથે સ્વાભાવિકપણે ન્યાય અને નીતિનું વર્તન થાય એવી ઉન્નત સ્થિતિનું ચિંતન કરવામાં તથા જેથી કરીને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સુલભ થાય એવા પ્રકારના ફેરફાર હાલની સ્થિતિમાં પાડવાનો યત્ન કરવામાં તેઓ આનંદ માને છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો.

અક્ષર ચરિત્ર.	૦-૮-૦
અંગકુધારનો અગ્રો.	૦-૦-૩
કવિતા વિજ્ઞાસ.	૦-૧૨-૦
અંગગણાવળી.	૦-૫-૦
ગરબાવળી, ભાગ ૧ લો.	૦-૧-૦
નદવાચ્યળી.	૦-૦-૬
તાકિક બોધ.	૦-૪-૦
કાર્યસ વિરલ.	૦-૧-૦
બાળવિજ્ઞાન નિબંધ.	૦-૪-૦
ભૂત નિબંધ.	૦-૬-૦
માતૃપિતાની સ્તુતિ.	૦-૦-૩
નિશ્ચામિમાન નાટક.	૦-૬-૦
નવવિદ્યાભ્યાસ.	૦-૧-૦
છીછના હંદ.	૦-૦-૩
મી-નાટક.	૦-૩-૦
સન વિવેક બાવળી.	૦-૦-૬
માબોધ.	૦-૪-૦
મગ સતશામ.	૦-૩-૦
પદ્મમી સંવાદ.	૦-૧-૦
ક્રીડાબાપણ.	૦-૧-૬
કુન્નરખાનની ચદામ.	૦-૧-૦
તાતિનિબંધ.	૦-૫-૦
દેશી વસ્તુનું વર્ણન.	૦-૪-૦
ગુજરાતના બીખારીઓ.	૦-૪-૦
સીતિમંદિર.	૦-૧૨-૦
ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ અગાનં સાધનો.	૦-૮-૦
સોહાર નાટક.	૦-૮-૦
સ્પર્ધાશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વ.	૦-૮-૦

નારીશિક્ષા, ભાગ ૧ લો.	૦-૭-૦
એનન ભાગ ૨ લો.	૦-૮-૦
પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર.	૦-૩-૦
બાળલક્ષ્મી થતી હાની.	૦-૬-૦
બાળલક્ષ્મીના સમર્થમાં આપણું કર્તવ્ય.	૦-૧-૦
સીતા દમયંતીનાં આખ્યાન.	૦-૨-૬
દાર.	૦-૦-૬
ક્રૅચ-રેવોલ્યુશન.	૦-૧૨-૦
ક્રૅચ-રેવોલ્યુશન અછત વિષે.	૦-૭-૦
સેવિંગમેકની અગસ.	૦-૬-૦
આરોગ્યતા ને સ્વચ્છતા.	૦-૧૦-૦
ઉત્સર્ગમાળા.	૦-૮-૦
ગુજરાતી બાપાનો ઇતિહાસ.	૦-૪-૦
કીમિયાગર ચરિત્ર.	૦-૪-૦
કેળવણી.	૧-૦-૦
ખેતીવાડીના મુધારાનો નિબંધ.	૦-૧૨-૦
કચનાવળી.	૦-૪-૦
નમણ્યાર વિષે નિબંધ.	૦-૮-૦
દુકાળ વિષે નિબંધ.	૧-૮-૦
એનન	૦-૮-૦
પરદેશી માલ આપણા દે- શમાં તૈયાર કરવા શા શા ઉપાયો ચોજવા.	૦-૮-૦
બિશુક વિષે નિબંધ	૦-૮-૦
સુરત માંડીતું દેશીરાજ્ય.	૦-૮-૦
સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.	૦-૮-૦

સત્સંગ વિશે નિબંધ.	૦-૨-૬
કેદર નિબંધક.	૦-૦-૬
પુનર્વિવાહની પૂરેપૂરી સોજો	
સોજાના કળેતી.	૦-૫-૦
માને શિખાગણ.	૦-૬-૦
વિધવા વપન અનાચાર.	૦-૪-૦
ભોજન વ્યવહાર લાં કન્યા	
વ્યવહાર કેમ નહીં.	૦-૪-૦
વિવાહ તત્વ સિંધુ.	૦-૪-૦
અનેક વિદ્યા મૂળતત્વ.	૧-૦-૦
શ્રીસદેશનો ઇતિહાસ.	૦-૧૪-૦
લંકાનો ઇતિહાસ.	૦-૩-૦
ગાનવચન.	૦-૨-૦
સરસ્વત્યમ વોલેસ.	૦-૨-૦
અનાદિકાળથી ચાલતીઆ-	
વેલી પ્રાણીજ સૃષ્ટિ.	૦-૧-૦
ઉદ્ભવકૃત રામાયણ.	૧-૧૨-૦
ઉદ્યોગી પુરુષો.	૦-૪-૦
ધાર્મિક પુરુષો.	૦-૪-૦
માંદાની માવજત.	૦-૨-૦
સ્ત્રીજાતિ વિષય વિવેચન.	૦-૮-૦
જીવજંતુની અન્યથાઓ.	૦-૪-૦
હિંદના મહારાણી અને	
તેમનું કુટુંબ.	૦-૨-૦
ગૃહવ્યવસ્થા અને આરો-	
ગ્ય વિદ્યા.	૦-૧૦-૦
તંબાકુ અને ભાંગનાં મા-	
દક તત્વ.	૦-૦-૬
માનું કર્તવ્ય.	૦-૪-૦
ધર્મનીતિ.	૦-૭-૦
બેન્ગલન ક્રાંતિક્ષિન.	૧-૦-૦
રણજીતસિંહ.	૦-૧૨-૦

પ્રખ્યાત સ્ત્રીયોનાં ગુણ	
કીર્તન.	૦-
દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા.	૦-
પાતંજલ યોગ દર્શન.	૧-
લૉડ લારેન્સ.	૦-૧-
માકિન્ટ રુઝવર્થ એલિફ-	
ન્ટન.	૦-૧-
કર્તવ્ય.	૧-
શિક્ષાવચન.	૦-
પ્રાચીન ભારતનો મહિમા.	૦-
પ્રેસીડેન્ટ લીંકન.	૦-૧-
બ્રાહ્મણોના સોજ સંસ્કાર.	૧-
બોધક ચરિત.	૦-
દુનિયાની બાલ્યાવસ્થા.	૦-
મહાન આલકેડ.	૦-
છોટાલાલ બાવની.	૦-
સ્ત્રીનીતિધર્મ.	૦-
આરોગ્યતાનાં મૂળતત્વ.	૦-
સરલપદ્યર્થ વિજ્ઞાન.	૦-
સદ્વર્તન.	૧-
હિંદુસ્થાનના ગામડાની	
આરોગ્યતા.	૦-
અખલાકે મોહીસીની	૧-
ન્યાયશાસ્ત્ર.	૦-૧૨
ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇ-	
તિહાસ.	૨-૦
જીંદગીનું સાદ્વલ્ય.	૧-૦
રઘુવંશ કાવ્ય.	૧-૦
સામાન્ય પદ્યર્થનું રસાયન.	૦-૬
બવજી ચરિત.	૦-૨
યુવાનોને બોધવચન.	૦-૮
પ્રતિનિધિ રાજ્ય.	૧-૦